

STUDIA LITTERARIA XLVIII.

STUDIA LITTERARIA
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

TOMUS XLVIII.

Redigunt:
I. BITSKEY et L. IMRE

TANULMÁNYOK
A KLASSZIKUS MAGYAR
IRODALOM KÖRÉBŐL

DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ
DEBRECEN UNIVERSITY PRESS
2010

A kötet az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretei között (2006 TKI207) az MTA, illetve az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre

A kötetet összeállította:
IMRE LÁSZLÓ
GÖNCZY MONIKA

Lektorálta:
ZENTAI MÁRIA

ISBN 978 963 318 127 0
ISSN 0562–2867

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: BITSKEY ISTVÁN akadémikus, egyetemi tanár
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2011-ben
Terjedelem: 20,74 A/5 ív
11-247

TARTALOM

BORBÉLY SZILÁRD: Térhasználat és a szövegtípus a <i>Tempefőiben</i> (<i>Műhelytanulmány</i>).....	7
TAXNER-TÓTH ERNŐ: A bécsi Magyar Hírmondó első évfolyamai. 1792–1795	20
BALOG EDIT OTILIA: A női és férfivirtus diskurzusa a felvilágosodás kori társadalmi nem reprezentációjában	54
BODROGI FERENC MÁTÉ: A Szinopei Diogenesz' Dialogusai (<i>Eszmetörténeti újraolvasó</i>)	71
DEBRECZENI ATTILA: Kérdések Kazinczy ifjúkori ars poeticája, <i>Az áldozó körül</i>	88
ORBÁN LÁSZLÓ: Kazinczy-hálózat I.: a „könyvcsináló pálya” kiépítése.....	96
DEZSŐ KINGA: „idomban s tartalmilag, testestül, lelkestül magyar” (<i>Megjegyzések Arany János idomfogalmáról</i>).....	122
FÜTYÜ-FÖLDI KLÁRA: Címek, mottók és fejezetek a <i>Hétköznepokban</i> (<i>Folklórelemek mint paratextus</i>)	133
BÉNYEI PÉTER: Tükör, által... Az önéletírás változatai és antropológiai távlatai a Jókai-prózában (<i>A tengerszemű hölgy; Óreg ember,</i> <i>nem vén ember</i>)	150
TIHANYI KATALIN: Történeti(etlen) képzelgések egy lublói kísértetről.....	182
S. VARGA PÁL: A valóság nyelvi megalkotottságának tudatosodása a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalmában (<i>Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoport vizsgálatához</i>).....	192
IMRE LÁSZLÓ: A magyar szellem-történet forrásai és feltételei	212

TÉRHASZNÁLAT ÉS A SZÖVEGTÍPUS A TEMPEFŐI BEN

(Műhelytanulmány)*

1.

A korai Csokonai-szövegek térhasználatára és térképzete, valamint a Kollégium zárt világa között izgalmas ellentét feszül. Az 1793-ban keletkezett *A méla Tempefői* szerzője épp huszadik évében járt ekkor, a szoros, szinte szerzetesi fegyelméről híres Kollégium tógátus diákja volt. A minden tekintetben zárt és szűk világgal szemben a szabadság tereit, a képzelet tágasságát a szövegek nyitották meg előtte. Csokonai huszadik évére már jelentős szövegtörzset kapcsolódik szerzői nevéhez, amely szövegtér tágassága mindinkább ellentétben áll az életkörülmények és az életpálya lehetőségei jelentette kilátások szűköségével. A teológushallgató Csokonai számára származása és családi kapcsolatrendszerének beágyazottsága révén a protestáns világ kevésbé jelentős szellemi pályái, vidéki partikuláris iskola tanítói állása vagy a nótáriusság mutatkozott elérhető társadalmi státusként. Esetleg lelkészi szolgálatra lehetett még kilátása valamely kisfalusi szegény gyülekezetében. Kivételes tehetsége révén azonban lehetősége nyílt volna a protestáns társadalom hierarchiájában magasabb pozícióba lépni. Ehhez azonban nem kevés személyes ügyességre, a szorgalmas munka mellett pedig alkalmazkodóképességre lett volna szüksége. A tehetségéhez illő és remélhető társadalmi státusz megszerzését azonban – Csokonai hangoztatott, ám kétes nemessége hiányában – aligha lehetett volna másként elérnie, mint a családi beágyazottság előnyös házasság általi megerősítése révén. A közösségi hierarchiában való emelkedés, a lelkészi vagy a tudósi karrier felépítése után már kétes nemességének megerősítését, pontosabban újbóli megszerzését és kihirdetését is lehetővé tette volna.

*A méla Tempefői*ben is érzékelhetően nyomot hagyott, hogy az ekkoriban teológiai tanulmányainak végére érkező Csokonai számára egyre fontosabbá vált a Kollégium zárt és a Kollégiumon túl megnyíló, csábítóan szabadabb világ feszültségének tudatosítása. A darab világának értelmezéséhez azzal az előfeltevéssel élünk, hogy Csokonai számára a Kollégiumon kívüli világ modellje az általa ekkoriban szinte kizárólagosan ismert egyetlen hely, Debrecen városának világa szolgálhatott. Minden egyéb ismeret másodlagos, közvetítők által jutott el hozzá, olvasmányokból, újságokból, szóbeli elbeszélésekből nyert információt ehhez a modellhez hozzámérve

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

tudta saját világába integrálni. A kétféle tér, a mindennapi benyomásokból elvont tapasztalati és a szövegek képzelete által létrehozott fikciós tér végtelensége a valós környezet erősen korlátozott viszonyaival került szembe.

Csokonai vélelmezhető személyes ambíciói és tényleges életbeli lehetőségei ekkorra, a darab keletkezési idejére, már egyre élesebben kerültek egymással feszültségbe, hamarosan pedig, a kollégiumi perek idején drámai módon ütköztek össze. A jozefinizmus tíz éve által támogatott társadalmi mobilitás és tolerancia, a rendi világ szigorúan elválasztott kasztjai közötti átjárhatóság ígéretei továbbra is életben maradtak II. Lipót uralkodása alatt, bár számos, ennek ellene mondó folyamat indult meg, melyekről a debreceni tógátus kevésbé szerezhette tudomást. Csokonai a szabad értelmiségi pályák, a sajtó és a könyvnyomtatás területén mutatkozó kedvezőtlen változásokat talán átmenetieknek gondolhatta, és az itt megmutatkozó negatív tünetek okainak keresésében a korabeli nyilvánosság, a politikai közbeszéd kliséihez folyamodott. A nyilvánosság szövegalkazataihoz nyúlt akkor is, amikor a korszak önkritikus nemességének retorikai archívumát aktualizálta néhány ekkoriban keletkezett munkájában, köztük *A méla Tempefőit* is ilyennek tekinthetjük. A darab alcíme és műfaji önmeghatározása erre látszik utalni. A barokkos címadás téma-megjelölése eredményezi ezt a némiképp rejtélyes, magyarázatra szoruló, az irodalomtörténet által később ideologikusan olvasott és kisajátított kijelentést, miszerint „*az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*”. A darab műfaji önmeghatározása pedig ekként szól: „Nemzeti nemes játék 5 felvonásban”. Ennek a meghatározásnak az első két szava idegennek és kevésbé helyénvalónak tűnik a műfaji elhelyezést illetően. Ugyanis ebből a tekintetből nem jelent segítséget a két jelző, mely szerint *nemzeti* és *nemes* a drámai szövegalkotás szándékával létrehozott mű. Mindkét jelző nem műfaji orientáció szándékával került a barokkos reminiszcenciákat hordozó, a téma-megjelölés a szerzői célkitűzés szándékával készült címbe, hanem a társadalmi nyilvánosság terében való részvétel jelzéseként, az olvasó orientálásának szándékával. A *nemzeti* a közdolgokat érintő, tehát a politikai nyilvánosság diskurzusába való beleszólás jogának kinyilvánítása jelölője, míg a *nemes* jelző a polgári játékok világától különíti el a darabot, azt erősíti meg, hogy a játék szereplői a politikai beszéd és cselekvés jogalanyai. A felvilágosodás korának a nyilvánosságot befolyásolni kívánó tézisdrámájaként olvasható darab címadásával önmaga helyét a theatrom világán kívül, a politikai közösség diskurzusát érintő terében jelöli ki. Nem színházi, hanem közéleti műfajt látott benne Csokonai. Színpadi bemutatása ezért válhatott irrelevánssá számára, és ezért válhatott el szerzője számára minden más, a praktikus színpadi hatáskeltés szándékával megírt más darabjának sorsától. *A méla Tempefőit* Csokonai műlajstromain folyamatosan számon tartotta.

2.

A *Tempefői* szövegének egyik alapvető problémája, amely a műfaji hovatartozás kérdését is érinti, hogy vajon olyan nyelvhasználat érvényesül-e benne, amely alkalmasá teszi a színpadi reprezentációra. A mű színszerűségével szemben emelt kifogások leginkább abban lelnek megerősítést, hogy ennek a szövegnek a nyelvhasználat a imaginárius, vagyis az olvasó képzelete, belső látása általi megjelenítést teszi csak

lehetővé. A dráma ezzel szemben határozottan a közéleti megszólalás, a közdolgozat érintő véleményformálás szövegmodelljét képviseli. A színpadi beszéd itt, a darab konkrét esetében a nyilvánosság terébe történő belépés igényének bejelentését vonja maga után. Az ekkor alig húszéves Csokonai szövege révén a korabeli nyilvánosságot kívánja igénybe venni: vagyis saját ismert, közvetlen világához, a Kollégium és a város világához képest sokkal szélesebb közönséggel szeretne kommunikálni. Annál inkább izgalmas kérdéssé válik mindennek fényében annak megválaszolása, hogy miféle *teret* alkot meg ehhez az ambiciózus beszédhez az a szöveg, amely nem kevesebbet tűz ki célul, mint hogy mondandója a nemzetet, a nemességet érintő országos kérdést kíván feszegetni.

3.

Csokonait magabiztos poétikai műveltsége a nyilvános műfajok nyelvhasználatában bizonyosan befolyásolta. Az általa aktualizált szövegtípusokban ugyanis a műveltsége alapszerkezetében jelenlévő műfaji tudatosság okán a retorika és a poétika iskolás szabályainak érvényesülését rendre meg lehet figyelni. Ilyenek az alkalmi versek, a beszédek, a tanulmányok és az előbeszédek. Ez a műfaji tudatosság figyelhető meg az alkalmi darabokként készült egyéb színpadi munkáiban, illetve a főrangúakhoz, valamint nemes pártfogóihoz írt levelekben, ajánlásokban, köszöntőkben is.

Csokonai retorikai és poétikai műveltsége a szövegalkotás konkrét folyamatában nyomon követhető. De határozottan jelen van azokban a műfajokban is, ahol az imaginárius nyelvhasználat megjelenése, a fikcióalkotás elvárásként jelentkezett: így például az ódák, az elégiák, az idillek esetében is. A szöveg világának imaginárius térének megképezése és a vele való számvetés ezekben az esetekben nem kell, hogy a reprezentáció részeként merüljön fel. A színházi reprezentáció lehetőségét azonban az önmaga szerves részeként tudatosítani hivatott drámai szövegnek ezzel a tér-kérdésével hangsúlyosan számot kell vetnie, hiszen a szövegalkotás folyamatának részévé kell válnia. Egy szituáció, egy jelenet az adott tér keretei között kell végbemenjen. A szerzőnek tehát a szöveg előrehaladó megalkotása során folyamatosan vissza kell csatolnia a szereplők térbeli mozgásának lehetőségfeltételével, mint a szöveg egyik alapvető konstruktív feltételével.

4.

A *Tempefői* szövegében belső feszültségek érzékelhetők, amelyek nemcsak a szerkezet egészében jelentkeznek, hanem a szerző által egybeépített, különféle szövegtípusokból származó elemek összeillesztési pontjain is kitalapinthatók. A *Tempefői* által aktualizált drámatípus ugyanis többféle szövegmodellt használ fel, köztük legfőképp olyanokat, amelyeknek a tér nem alapvető szervezőelemük. Az elvont diskurzusoknak vagy az epikus szövegeknek a tér konkrét dimenzióit nem kell önmaguk szervező elemeként tudatosítani. Ezek a szövegelemek elkerülhetetlenül hoznak létre konfliktust azokkal a szövegrészekkel, amelyek a térhasználat tekintetében a konkrét, tapasztalati térképzeteket alkalmazzák. Mindennek izgalmas, felszabadító hatása is van a dráma szövegére nézve. A *Tempefői* nyelvhasználatának belső ellentmondásai

abban is megmutatkoznak, hogy a színpadi tér és a dikció a retorikai és a poétikai konvenciókat részben figyelmen kívül hagyó nyelvet használ. Az a szövegtér, amely ebben a színpadi beszédben megjelenik, az érzékelő képzelet aktivizálása által vesz részt a jelentés kialakításában. A szövegnek ez az érzéki, aktív azonosulását igénylő jellege a tárgyi környezet tekintetében nem is *belső teret* igényel, hanem a *külső tér* szabadságát: magát a természetet. Ez az alapvető, a darab térhasználatát feszültségekkel telítő igény jelenik meg dramaturgiai jelzésként, színpadi utasításként mindjárt az első felvonás legelején: „*A' Játék szín ábrázolja a' Gróf palotáját, nevezetesen pedig a' Rosalia Kis Asszony szobáját, a' melly a' Kertre és a' Grófét, a' melly az utzára néz.*”¹

A szerzői utalás által láttatni akart színpadkép a párbeszédnek intimitásának tereire kívánja hozzárendelni a közteret is. A szobabelsők és az utca említése ekként válik egyaránt fontos dramaturgiai jelzéssé. A gróf palotájával átellenben lévő kis ház, Tempefői háza közötti tér ennek köszönhetően lesz utcává, vagyis köztérre. E kettőnek a találkozása pedig ilyen koncentráltan a város által reprezentált térben lehetséges. A szerzői utasítás által felvázolt színpadkép tehát négyféle teret tesz jelenlévővé és bejárhatóvá: Rozália kertre néző, illetve Fegyverneki utcára nyíló szobáját, valamint az utcát, továbbá az utca túloldalán Tempefői szegényes házában szobáját. A Rozália ablakán túl elterülő kert azonban a vágy tere, amelybe a játék ideje alatt nem lépnek, mert nem léphetnek be a szereplők, csak a képzeletük segítségével járják be annak tájait. Ez a természetet jelentő tér azonban nem csupán a képzelet tere, nemcsak a vágyé és a vágyakozásé, hanem behatárolhatatlansága által a nyugtalanító és fenyegető bizonytalanságé is. Minthogy a természet metonimikus jelként is szolgál, a tér itt végtelen és uralhatatlan méreteket ölt.

5.

A darab szövege által megidézett terekből a képzelet határtalan tereibe vezetnek az aktualizált szövegmodellek újrairt változatai. A *Tempefői* szövegének legelső dramaturgiai utalásában már felbukkan ez az igény. A nyitójelenetben ugyanis Rozáliát sokatmondó körülmények között láttatja a színpadi utalás: „*(a' maga szobájába a' kert felől való ablaknál egy kis asztalotska mellett olvas és ír.)*” Az olvasott szöveg ugyanis a tér határtalan kiterjesztésének tapasztalatára irányítja az olvasó – és ezáltal a darabot a képzelet színpadán néző közönség – figyelmét. A Rozália által olvasott vers az elhangzó utalás alapján Pálóczi Horváth Adámnak a kozmológiai világ végtelenségét megfogalmazó csillagászati tankölteménye, amelynek megértéséhez a képzelet határtalan kiterjesztése nélkülözhetetlen. A világmindenség végtelenségét csak a képzelet aktív közreműködésével lehet a véges szöveg tapasztalatává tenni:

„Ez a' Horváth Úr Múzsája olly hatalmas, 's képzésemet képzése után ragadja: lehetetlen hogy a' világról el ne felejtkezsem, mikor az ő verseire függesztem elmékedésemet. *Olvas.* Oh ha én olly boldog Órát nyerhetnék életemből mellybe

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I.*, 1793–1794, s. a. r. Pukánszky Kádár Jolán, Bp., Akadémiai, 1978, 7.

ki mutathatnám, melyly érzékeny az én szívem az ő tiszteletére! – olvas Meg ujjul bennem a' Lélek, mikor az ő fenn járó elméjét a' sok ezer világokon keresztül követhetem.”²

A képzelet ugyanis az imaginárius megismerés eszközeként az interszubbjektív tere. Ebben a képességében pedig olyan antropológiai jegyről van szó, amely mindenki számára egyéni sajátosságokkal rendelkezik ugyan, amely a jelentés megszerzésének előfeltétele, de nem közvetítője. Noha a szöveg a kontempláció helye, de nem a jelentés közvetítője. A szöveg aktív elsajátítása, az olvasás a nem reprezentáló nyelvnek a birtokbavételét igényli. Nem úgy válik a jelentés megoszthatóvá, hogy az olvasó átsajátítva a szöveget, *képzeiseivel* létrehozza a számára elsajátítható jelentést. A jelentés megoszthatóságának, a *képzések* által való megközelíthetőségének feltétele a Múzsában, a Múzsa allegorizált alakjában jelenik meg. A Múzsa ilyenképpen elgondolt alakjában összekapcsolódik a beszélő nyelve és az általa beszélt hagyomány nyelve.

6.

Könnyű volna úgy vélekedni, hogy a Múzsára való hivatkozás egy régi, ekkorra már jobbára idejétmúlt toposz formális használata. De a toposznak egyszerre retorikai és szemantikai jelentősége van: a fogalom ereje által egy olyan képzetet jelenít meg, amely a külvilághoz, a mindennapok világához képest belső, mert nem reálisan létező külső tapasztalatnak az elsajátítását igényli. Ez az elsajátítás a nyelvi birtokbavétel útján történik, de igazából csak a nyelvi mintázatnak az újramintázása által. A Múzsa a hagyomány beszéde, míg a Poéta a hagyományt beszélő aktualizálás; mindkettő más-más szabályok archívuma. A Poéta és a Múzsája dinamikus, folyton változó viszonyban van egymással. Az egyik az invenció, a másik az imitáció birtokosa. A két pozíció elmosódó, bizonytalan körvonalakkal bír. Ezért a toposz gyakorta ellentétes jelentést ölt magára, amelyben megfordul kettejük viszonya, és deklarálta a Poéta az imitáció, míg a Múzsa az invenció letéteményeseként tűnik fel. A darabot invocáló Poéta a Múzsába helyezi önmaga nyelvi kompetenciáit.

A külső szemlélő számára szinte elmosódni látszik kettejük távolsága, és szinte összemosisodik a Poéta és a Múzsája. Különbségüket az olvasónak kell megtapasztalnia, amikor a szöveg által ezzel a nyelvi világgal szembesülve tudatosul benne a távolság, amely nem a nyelv távolsága, hiszen azt ismeri, hanem a képzelet távolsága, amely távol van a világtól, de távol van az olvasótól is. A vers annak a nyelvi formában megjelenő tapasztalatnak a tere, amely szerint az ember érzései és gondolatai valamiféle megfoghatatlan és mindig eltűnő különbséget hívnak elő, ahol a külső és a belső tapasztalata, ha töredékesen és hiányosan is, csupán nyelvileg jeleníthető meg. A Múzsa retorikai megszólítása ennek a belsőnek a szimbóluma felé mozdul el a korábbi allegorikus, kellékjellegű szerep helyett. Ez fontos változások előlegezőjévé teszi ezt a finom áthelyeződést: „A nyelv reprezentatív és szemantikai funkcióját egységesítő kifejezőmódként felfogott szimbólum felértékelése olyan közhellyé vá-

² Uo.

lik, mely az irodalmi ízlésítéletek, az irodalomkritika és az irodalomtörténet alapjául szolgál.”³ A Múzsza fogalma, amely ennek a hasadásnak, ennek a törésnek a szimbolikus lefedésére szolgált (vagy enigmatikus felmutatására), most kiterjesztődik, miáltal ez a bizonytalan tér felnyílik, és magába öleli az imaginárius jelenségek világát.

7.

Az antropológiai szemlélet változása fontos elemeként tűnik fel a kozmogóniai és kozmológiai érdeklődés megelevenedése a 17–18. század folyamán. A tér tudatának kozmikus méretű kitágulása, a végtelen űr (‘üreg’ alakban) a végtelen világok gondolatának nyugtalanító következménye a jelentés lezáratlanságának és lezárhatatlanságának veszélyét is rejti. A kozmikus tér végtelensége eddig nem ismert összefüggésbe rendezi az embert közvetlenül körülvevő tért is: kezdve a testtől a szociális, politikai, szakrális tereken át, az ember transzcendentális teréig, amely ezeknek a változásoknak az eredményeképpen új értelmet nyerve válik a szabadság terévé.

A darab elején Rozália megszólalásaiban fontos szemantikai átrendeződés megy végbe. A monológban Rozáliának Horváth Úr Múzsájára vonatkozó kijelentése a Múzsza hagyományos toposzának újraértését konkrét szövegre vonatkoztatva végzi el. Ezt az olvasó a retorika toposszal való összekapcsolása következtében a megfordítás, az inverzió alakzataként értelmezheti: a kozmikus világ végtelenségét Rozália az általa olvasott véges szöveg révén kontemplálja.

A darab felütésének utalásai Pálóczi Horváth Ádám két munkájára vonatkozhatnak. Rozália kijelentéseinek hátterét elsődlegesen a *Rövid nap, hosszú éj* című tanító költemény, illetve Pálóczi Horváthnak a lélekről írt értekezése képezi. Az a retorika, amely itt Rozália szólamában megjelenik, Csokonai későbbi szövegeiben többször tér majd vissza megváltozott jelentésben. Rozália kijelentéseinek referenciája az eredeti, Horváth Ádám szövegei által sugallt jelentéshez közeli értelemben azonban már korábban, a *Tempefői* megírása előtt is felbukkant a *Horváth Ádámhoz* című, 1792. szeptember 8-ról keltezett verses levelében:

Vagy a Newton tsóvén nézi [ti. Horváth Ádám, B. Sz.] a végetlen üreget
Fel repülvén nagy elméje a nap tányérja felett
A sok ezer Világoknak fel fedezgetője lett
Bujkál a' tágas Mindenben egy Világról másikra
A föld neki tsak egy porszem, a nap tüze egy szikra
Onnan fellyül le tekintvén e Világot megveti
A port 's az abban kevélyen mászó férget neveti
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót
A' ki csak egy Légyen szóra illy ditsőt formálhatott⁴

³ Paul de MAN, *A temporalitás retorikája = Az irodalom elméletei I.*, Pécs, Janus Pannonius Egyetem – Jelenkor, 1996, 8.

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Költemények II*, Budapest, Akadémiai, 1988 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 28., 8–16. sorok.

Az idézett verses levél metaforarendszerét és képszerkezetét meghatározó módon a Rozália monológjában is megjelenő asztronómiai indíttatású szemlélet hatja át. A két részlet összevetéséből látható, hogy a 'végtelen világok' gondolata kozmológiai értelemben jelenik meg mindkét helyen. Nyilvánvalóan nem Pálóczi Horváth Ádám vagy Rozália fizikai valóját kell odaképzelnünk, ahol a vers a világot beutazó és mérőben új, addig ismeretlen szemlélődési nézőpontot elfoglaló alanyra utal. Nem a füredi poéta az, sem Rozália az, aki efféle utazásra ragadtatta magát, nem is a lelkek, hiszen az mindeközben továbbra is a romló test alkotmányában tartózkodik, hanem az ő gondolataik tapasztalják meg ezt az új térélményt. A gondolat és a képzelet tehetségének fiziológiai státusa pedig homályban marad, hogy az vajon a lélek vagy a test, netán a szellem vagy az elme képessége volna. Attól a veszélyes materialista választól távol tartja magát a szerző, hogy a teste képességeiként tekintsen erre a tehetségre.

Ebben a szorult helyzetben segítségére siet a szerzőnek a Múza toposza, az a megszemélyesített létező, aki ezt a hihetetlen és merész utazást a szerző helyett véghezvitte. A toposz új értelemben történő alkalmazása tágítja ki a Múza fogalmának első jelentését és viszi át vonatkoztathatóságát az érzéki elsajátítás területére. Az érzéki elsajátítás kérdései egy másik Horváth Ádám-műben, *A' Lélekről*⁵ írott könyvben hangsúlyos módon bukkannak elő. Csokonai idézett episztolája tanúsága szerint ennek a szöveg ismeretének is birtokában volt:

Vagy ha most nem tettzik neki társalkodni azokkal
A' Léleknek természetét magyarázgatja Lockal.
Meg tekinti meg vizsgálja 's itéli messze látó
Elméje, mit tartott erről Leibnitz, mit tartott Plátó –⁶

Csokonai verseiben a *lelket* az antik mitológia toposzkészlete segítségével jelenítette meg műveiben, illetve a retorikai hagyomány mintázatának formuláit alkalmazta. Kivételt azok a szövegek képeznek, amelyek versszervező ötletként, feltalálásként, invencióként nem az érzéki reflexió leírásából indulnak ki. A szöveg a kozmológia és az antropológia rejtélyét a mitológia által kapcsolja egymáshoz:

Tekintvén a' tsillagokról a mesés régiségre
Annak elmés költeményit hinti a hímzett Égre
Onnan ide le repűlvén, a honnan oda hágott
Philosophus szemmel nézi azt a lelkes Világot
Hol sok homályos helyeken s követses tekervényen
Kell útazni a Lokkóktól egyengetett ösvényen.⁷

⁵ *Psychologia az az A' Lélekről való Tudomány*. Íratott 1789-dik Esztendőben. Pesten, 1792.

⁶ CSOKONAI, *Költemények... i. m.* 28., 23–26. sorok.

⁷ *Uo.*, 77–82. sorok.

9.

A mitológia újraértése a retorika megújításával jár együtt. Az eltérő jelentésadási szabályok következtében az antik irodalom toposzainak, jelentéseinek kimozdítása és áthelyezése veszi kezdetét ezekben a szövegekben. A nyelvhasználat megváltoztatása igényként jelenik meg, a toposzok jelentésének kimozdítása elkerülhetetlenül következik be. Mindez igazán csak akkor jár a jelentésbeli következménnyel, ha új nyelvszemlélettel kapcsolódik össze. A lélek természetének keresése és a mitológia alvilágképzete egymásra hatásaként a megismerés számára megjelenő mindennapi világ és az alvilág toposzának összekapcsolódása figyelhető meg az idézett epiztológiában.

10.

A Csokonai-szövegekben beszélő érzékelő szubjektum nyelvét mindig átjárja a retorika és a mitológia nyelve. Bizonyos esetekben megfigyelhető, hogy azt a nyelvet, amelyet az érzékelő leírás alkalmaz, és amely nélküli a retorika formarendszerét, mégis felülírja a mitologikus jelentésadás. A levél szabályozott, formalizált és preformált nyelvhasználatában⁸ például Csokonai időnként olyan betéteket helyez el, amelyek abban a textúrában úgy tűnnek fel, mint az érzéki leírás elemei. Ezeknek a részleteknek a nyelvisége, a nyelvhasználat módja, alapvetően eltér a misszilis levél műfajának szabályaitól. Ezek a betétek a személyes jelenlét érzékeltetése, illetve az érzékelő nyelv felbukkanásaként hatnak ebben a közegben. A műfaj persze ismeri ezeket az ornemens helyeket mint kitérőket, késleltetéseket, kiszólást, és ekként is tartja számon őket. Azonban mégis más az, mint amire számítani lehetne, ahogy mindez Csokonai leveleiben megvalósult. Példaként idézve ilyen szöveghely az, ahol Csokonai a debreceni tűzvészt követően Széchényi Ferenc grófnak írja le a katasztrófát:

Úgy van, Kegyelmes Uram! most az üszög és hamu között fekszik az az egyűgyű, de nékem tág és gazdag Hajlék, a' mellybe kívántam a' Világ' lármája elől, magamat, Nemzetem és Muzsáim szolgálatjára elvonni, pusztává lett az a' kis Ország, mellybe én Király voltam magam előtt, és a' mellyben sokszor édes érzések között gondoltam: Ennyi részem van a' Föld' kerekiségén, 's örömmel futottam végig egy percz alatt boldogságomnak szűk de elég körületét. Éppen a' rózsák nyíltak; mikor kertetskémen, az én kis Sans-soucimon a' lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolataim teremtdőtek, a' láng között ropogott; mikor ama rózsza lugas tövig égett, 's az a' fülemüle melly e' kis zöld Szálának, minden éjjel concertet adott, öröngve repült el a' bátorságosabb erdei vidékekre.⁹

⁸ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti füzetek, 136.), 5–22.

⁹ Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezés*, s. a. r. és jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 199.

Ez a részlet levélen belüli ornamens szegmentum, mely a leírás, a deskripció műfaji jegyeit viseli. Valóságvonatkozása kétségtelennek tűnik. A személyes, érzékelő jelenlét is áthatja, a mimetikus szövegalkotás is felbukkan benne. Valójában azonban a szerzőt szövege megalkotása közben már kezdettől fogva áthatja és fogva tartja a meggyőzés igénye. A tudós leírás nyelve az érzékelő nyelvet a levél felől más műfaji mintázat irányába tolta el. A szövegrészlet retorizáltsága, az alkalmazott trópusok és a nyelvi hovatartozás jelzései az idill műfaja irányába csúsztatják el a levél idézett részletét.

11.

A leírás, a deskripció átfordítása még határozottabban történik meg a mitologizálás irányába akkor, amikor az Aggteleki-cseppkőbarlangban tett kirándulásáról anyjának készített beszámolót. A leíró, tudósító nyelv a mitikus és szimbolikus tartalmakkal telítődik. Megfigyelhető, ahogy épp ezeken a helyeken erősödik fel a szöveg retorizáltsága:

Visszatértünk után a' Patakhhoz bujdosunk, a' hol elmaradott fáklyáinkat, ruháinkat, 's eleségünket hagytuk; megmostuk a' szépvízben elsározott 's öszvemetszett kezeinket, 's ki egy kődarabra, ki másakra leülvén, lehegve, beszélgetve, előkértük az Inasoktól Ragályról hozott Provisiónkat. Gyertyákat ragattunk már itt, a' kő oszlopokra, 's jó Barátink egészségéért az Ármádiákat is magában befogható majestativus boltozatban dupla lövéseket tétettünk: a' levegő Égnek tiszta tsendes, és kövér volta, fáradozásinkkal együtt, farkasi appetitust tsináltak bennünk: elnyelő szemekkel vártuk ki szomoszedünk kezéből a' sült Pulykát, 's a' kulatsok szűk szájjal látszottak kikotyogni Pajtásink' torkába a' frissítést, a' nyugalmat és örömet, mellyre mindnyájunknak olly nagy szüksége volt. – Oh Tokaji Asszúszöllő! hogy hoztad-le Te a' Pluto Fejedelmi Ebédlő szalájába, a' Persephone Ágyasházába, az Örök Éj' nyugvó Kanapéjára azt a' bódítani nem tudó Örömet, mellyel tsak a' Földfelettiék vidúlhatnak! A' 9-kerengésű Styx, a' Vezető Cháron, a' pislogó fáklyák, az Erebus gyémánt boltjai, a' setétség hideg mennyezeti, a' tsendesség, félelem, borzadás, a' köveken isz[o]nkodó Halál, elfelejtette vélünk, hogy életbe vagyunk; de Te – Te vissza tsorgattad belénk, lapos bikkfádból az Életnek mind emlékezetét, mind viszonti édes elfelejtését. Itt jut eszembe, a' mit Kazinczytól hallottam, hogy őnéki nem lehet Tokajit inni a' nélkül hogy egészséget ne nyerne, vagy legalább ne gondolna. – Mi belénk is új életet öntött az a' 4 esztendőss Asszúszöllőbor, mellyet száraz ebédünkre egy bikkfa kulatsból ittunk;¹⁰

12.

A levél végén leírt Kazinczy-köszöntő megerősíti a szövegrészletben is nyomon követhető mozgást, amely a mitologizálás által hitelesíti mondanivalóját. A retorikai alakzatok alkalmazása egy másfajta nyelvhasználatot von maga után. A leírás mimetikus jellegén túllépve kívül kerül a konkrét szituáción, és abból a készletből,

¹⁰ CsokLev, 139–140.

szövegarchívumból kell merítenie, amelyet a mitologizáláshoz nélkülözhetetlen figurák és alakzatok eszközkészlete kínál fel. A mitológia nyelve pedig ezen készletben áll rendelkezésre. Úgy tűnik, a szerzőnek ezt a megoldását valójában nem az mozgatja, hogy a leírást át akarná csúsztatni a mitikus leírásba, nem annak az intenciónak a jelenléte, hogy ily módon tágítsa ki a lehetséges jelentést, melyet a retorika önmozgása indított el ebbe az irányba.

A példaként választott, a tokaji borhoz intézett szózat emelkedett hangneme arról árulkodik, hogy itt közel kerül a nyelvhasználat az ódai hangütéshez, a bort dicsérő anakreóni versekhez; ugyanakkor a lírai poézis is megszólal benne. És nem véletlenül, hisz a költői invenció az anakreóni dalok között már felhasználta:

Parnassz vadon hegyénél,
Kasztál folyása mellett,
Vagy Tempe puszta völgyén,
Múzsákat, óh barátom,
Hiába fogsz keresni. –
A régi durva Múzsák
És a paraszt Apolló
Lakhattak oly vidéket.

De ma már nagyobb örömmel
Múlatnak ők Tokajban,
Az észhozó Tokajban;
S nektárral élnek ottan.

(Barátomhoz)

A mimetikus és retorizált leírás határán mozgó szöveg demonstrálására példaként idézném még Csokonainak a Debrecen határában található forrás leírását:

Ez nékem a *Jugis aquae fons!* Elég ennyi annak, aki maga is kicsiny; aki tud kívánni, de sokat, nagyot, pompást nem kívánhat. Hanem: *Hortus ubi et tectum?* azt a természet egyiket sem alkotott számunkra: nékem is szorgalmatosságom által kell és illik mindakettőt megszerezni. Most lássuk, melyik az a *Modus agri non ita magnus?* Tégyük meg a leírt forrást középpontnak, és abból 100 öles rádiussal húzzunk egy circulust, akkor meghatározzuk a *modus agri non ita magnust*. Előbb leírom, milyen *ager* az, azután megmagyarázom, hogy az *non ita magnus*. Ez a lapály egy soha nem mívelt, homokos és mocsáros föld, hol juhok, sertések, útzó vásári és mindenféle marhák legelnek; és amelly egy igen messze terjedő nyomásnak a közepén fekszik. Ennek, ha circulusba gondoljuk, egyharmada dél és nyári napkelet között vadvizes, és sertés-turkálta mocsár: harmada éjszak és napkelet között olyan homokos gyeppel, melly szekérúttal és záporfosásokkal van öszvevagdalva: a harmada pedig napkelet és dél közt tavaly elhagyatott téglavető, tele téglatöredékekkel, elpusztult katlanokkal és egy öl mélységű és sok ölekre kiterjedő gödrökkel és vermekkel. Kevés tehát annak mostani hasznóvétele, és költ-

séges és fáradságos leendő a jövődöbéli. Egyedül az a kis forrás, és a hazai áldott levegő az, melly egy illy helyet velem paradicsomnak képzeltem.¹¹

13.

Az idézett szövegek nyelvszemlélet és jelhasználat tekintetében átmenetet képviselnek a Csokonai által alkalmazott szövegtípusok között. Az élmény egyéni megjelenítése az érzékelő nyelv használatát kívánja meg, ahol az érzékelés megoszthatóságáért az érzékelő szubjektum világelsajátításának nyelvi tapasztalata képes szavatolni. Az érzékelő nyelv a világ nyelvi elsajátításában a nem reprezentáló jelhasználat modelljét részesíti előnyben. Az a beszéd, amely elsődlegesen a beszélőt jelöli, megnyitja ennek a beszédnek a reflektálása által a beszédmódot a beszélő természetének vizsgálására. Mivel ez a beszélő beszédéről is szóló *beszédként* jelenik meg, így meta-nyelvi jellege nyilvánvalóvá válik. Ha a drámai beszéd elsődlegesen arra tesz kísérletet, hogy a beszélőt tegye jelenvalóvá, figyelmet kell fordítania beszédének térbeli határaitra is. A beszélő nyelvileg konstruált szubjektuma ebben az összefüggésben a beszéd külsőlegességét fogja jelenteni. Míg vele szemben az érzékelő nyelv, amely ebben a diskurzusban a beszélő elsajátítását végzi el, a nyelv bensőségét jeleníti meg. A beszélő pozíciója ebben a megfordító mozgásban elveszíti addigi dualitását, amely test és lélek kettősében gondolta el az ember mibenlétét: a *néma* test és a *beszélő* lélek kettősében. A nyelvileg pozicionált antropológiai elképzelés az újraértett szubjektum által látja az ember jelét, helyét a jelölőrendszerben. „A preromantikus korszak szekularizált gondolkodása többé nem engedi meg a teremtett világ és a teremtés aktusa közti antinómiák transzcendálását az isteni akarat eszméjére támaszkodva.”¹² A megváltozott antropológiai reflexió következtében a szöveg jelentésadásának mozgása összetettebbé válik, és nincs lehetőség a jelek értelmét nyelven túli értelemre alapozni.

A *Tempefői* esetében a szöveg arra irányuló kísérlete, hogy ezt a viszonyt megfordítsa, a szubjektum belsejébe helyezze a külső világból érkező érzéki megjelenítést, negatív erőként hat a karakterek megalkotásában és a történetmondás valóságosságának elfogadtatásában. Talán sokkal inkább ezekben a mozzanatokban, és kevésbé a nem eléggé színpadyszerű megoldásokban és a narrációban rejlik a darab befejezetlensége.

14.

Rozália korábban idézett mondatai abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy beszélőjük az érzékelés és a képzelet világát miként kapcsolja össze. A képzelet imaginárius világát kutató nyelv a nem reprezentáló nyelv modelljét keresi. Ez a jelhasználat egymástól elváló lírai szövegek sorozatának összekapcsolódásaként építi fel a

¹¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 2002, 278–279.

¹² Paul de MAN, *i. m.* 30.

mű szövegét. Az egyes megszólalások különböző lírai szövegtípusokhoz állnak közel, melyeknek egymáshoz kapcsolódását a színpadi tér nem tudja megalkotni. Valamilyen alapvető bizonytalanság jelentkezik a *Tempefői* műfaji meghatározhatósága és hovatarozása kapcsán. Némiképp ehhez hasonló bizonytalanság mutatkozik meg például a *Lilla*-kötet versei esetében is. Mindkét példa azért érdemel figyelmet, mivel ezek olyan alkotások, ahol a retorikai-poétikai nyelvhasználat által a beszélő szereptudata válik problémává. Ebből a szempontból és az előzetes szövegmodellekkel való rokoníthatóság tekintetében jelenthet fogódzót az a monológ, mely további kérdéseket vet fel a szerzői utasítás térre vonatkozó megjegyzése kapcsán: „*A' Poéta háza láttatik, egy kis kert van alatta, a' mellybe sétáló lugas van. Eggy asztal a szobába, a' mellyen könyvek, papirossak, író eszközök rend nélkül el hanyva. Eggy téka a' falnál, egy nyoszolya.*” Alapvetően ez az a tér, amely Csokonai drámájában a poétai lét attribútumaival felszerelt teret jelöli. A tisztességes szegénység kellékeivel jelzett belső tér, valamint az ezzel szorosan összekapcsolt külső, természeti táj, amelyben az idill konvencionális kellékei ismerhetők fel. Említést érdemel, hogy az előző jelenetben már a Poéta a Tempefői névvel jelent meg, itt pedig inkább a pásztortjáték névadási szokásaihoz közelebb álló, általánosító *Poéta* névvel illeti a szerzőt:

A' POÉTA egyedül sétál, egy penna' nála. Kedvetlen magánosságomnak komor hajléka! mellynek ajtaján a' Szegénység áll őrt, setét kárpittal takarván bé mohos falait, könyvezni láttatol egy szerentsétlenen, ki a' Világ üldözései alól a' te alatsony boltozatod alatt keresett szállást nyomorúltt életének. Imé e' büszke városnak kevély palotáji a' fellegekbe rejtették pompás fejeiket, hogy meg ne hallhassák a' te belöled sohajtozó Virtusnak bádjjatt nyögéseit, örülni láttatnak midön a' szomszéd villámások fényénél látják a' te hantjaidon pihegni a' fekete palástba rejtett bánatokat. – Szállj le boldog meg elégedés egy szerentsétlen Nagynak lankadozó kebelébe! öntsd ki édes balzsamodat, melly a' meg hasogatott virtus héjja alól tsepeg! éleszd fel véle e magával alig bíró szívet, hogy tudjon mind a két szerentsével hasznára élni. – Ti néma barátim! (:könyveire mutat:) kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat: mondjátok meg van é e' földnek kerektségén egy boldogabb szegelet, hol nem nyög az Ártatlanság, hol az Érdemnek barátja a' tisztelet, hol az Igazságnak királyi székéhez van a' Gonoszság lántzoltatva? A' jól tévő természet gondos anyai keze ki osztotta minden tartománynak a' maga különös áldását egyyik egyyel, másik másikkal ditsekedik, óh boldog az a' föld, a' mellynek e' jutott. Itt mi nálunk a' világ hivalkodik, mint egy kevély páva, az ő tzipraságaiban, mély álomba andalogván a Mulandóság kebelében. Árnyék után kapkodnak az –¹³

15.

A méla Tempefői drámai szövegét át- meg áthatja az idill műfajára jellemző szövegmodell. A drámai térhasználat helyébe az idill műfaj képzeletbeli terei kerülnek

¹³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I*, s. a. r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Budapest, Akadémiai, 1978, 31.

Csokonai művében. A téralkotás láthatólag olyan műfajban is a szerző által aktualizált szövegtípus jelentéskelő erejének rendelődik alá, ahol a térbeliségnek kiemelt szervező szerepet kell magára öltenie. Csokonai drámájának terét a Kazinczy által átültetett patrióta idill¹⁴ a közélet dolgait érintő, politikai nyilvánosság jelenti, semmint a drámai térképzés jelentette térhasználat. Nyilvánvaló, hogy az idézett szövegrész által megidézett tér mind retorikájával, mind szcenikájával az idill, a pásztorköltészet szövegvilága irányába tereli az olvasót. A darab története, az újraaktualizált szövegmodell valójában nem polgári színpadra való, hanem a pásztorköltészet világába illeszkedik. A szerelmesek között csak látszat szerinti ellentétek lelhetőek fel, melyek csupán környezetük számára okoznak értelmezésbeli problémákat. A ráismeréses drámamodell, amely a konfliktus helyére az elveszett vagy lappangó személyazonosság nyilvánosságra kerülésével helyettesíti a konfliktust, a *Tempefői* esetében csak részlegesen érvényes, hiszen Rozália kezdettől fogva ismerni látszik Tempefői igazi, polgári nevét, nem csak az idillbeli poétai nevét. A darab cselekményét helyettesítő közzjátékok is csupán látszólagosak, hiszen a néző és a darab többi szereplőjének információhiányából adódó félreértések. Ezek funkciója csupán annyi, hogy lehetőséget kínáljanak a szerelmesek számára érzéseik nyilvános megvallására, miáltal azok megoszthatóvá válnak. Vagyis az érzelmek megjeleníthetőségének nem reprezentáló nyelvét viszik színre. A szerelmesek önmagukra mint érzékelő tudatra találnak rá, és az eközben létrejövő érzékletet megoszthatóvá tevő nyelv megalkotására irányul figyelmük. A tervezett, de meg nem valósult zárlatban a pásztorköltés idill Tempefőije visszatér igazi nevéhez, a Bánhidéhoz. Az idill nyelve kiterjesztődik a mindennapok világára, a poéta pedig kilép az elvont szövegek világából, és hatékony erővé válik a patrióta környezetben. Nemes származása és társadalmi jogállása rangot kölcsönöz a poéta új értelmezésének is, amely már az idillekből ismert nem reprezentáló nyelvhasználatot teszi meg a poézis számára követendő mintává. Itt azonban a darab tervezett befejezése és az aktualizált szövegmodellek szétartása miatt a megírás folyamata berekesztődött. A darab térhasználat és a valós terek diszkrepanciájának tarthatatlansága lerombolta a szöveg létesülő terét.

¹⁴ BORBÉLY Szilárd, *A patrióta idill, Kazinczy Gessner-élménye = Például Kazinczy, A magyar nyelv éve és Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmából, „Nincs más haza csak az anyanyelv...”* címmel rendezett konferencia előadásai, 2009. május 21. Sátorajtaiújhely-Széphalom; Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, 2009, 11–21.

A BÉCSI MAGYAR HÍRMONDÓ ELSŐ ÉVFOLYAMAI 1792–1795*

Hírközlés – „igazmondó” szándékkal

A *Magyar Hírmondó* első lapjának, majd a legtöbb (de nem minden) számának az élén egy metszetet találunk: „Ezen Tzimernek közepén szemléltetik egy Oltár, mellyre Munkák’ tzieme, vagy nevezte van ki-mettzve. Az oltárnak egyik szegleténél, a Földnek golyóbisa, és az Igazság (Veritas), vagy Igazmondóság; a’ másik szegleténél pedig Magyar, és Erdély Országoknak *Tzimerei* – a’ magyar Korona által öszve-foglalva és a’ Hír (Fama) vagynak ábrázolva. – Az Igazmondóságot, és a’ Hírt, Istenségnek tartották a’ Régiek, ’s patyolattal bé-fedett Iffjú Szűzeknek képében szokták vala azokat szemléltetni, azzal a’ különbséggel, hogy az elsőnek a’ MELLYÉT, A’ Nap’ képével ékesítették, kezébe pedig tükröt adtak; a’ Hírnek ellenben szárnyakat tsináltak, ’s trombitát tartattak vele a’ kezében. A’ mi Tzimerünkön kezét fog a’ Hír az *Igazsággal*, annak jeléül, hogy a’ Földnek golyóbisán történt dolgok közzül, tsak azokat igyekszik ki-hírlelni *Magyar*, és *Erdély* Országokban, mellyek *Igazságok*.”¹ Ezt a magyarázatot adják a Bécsben kiadott *Magyar Hírmondó* szerkesztői, azaz „írói”², ahogy magukat meghatározzák: a lap élén álló díszes – anyagos, tükrös, trombitás, földgömbös, címeres – fejléc magyarázatául. Az idők távlatából a közölt hírek „igazsága” ugyan az övéktől eltérő nézőpontokból megkérdőjelezhető, ez azonban nem változtat azon, hogy a lapok hűen őrzik az egykori szerkesztők nézeteit. Aki a „jó” és a „rossz”, a „haladás” és a „reakció”, vagy a „nemzet” és az „udvar” kétpólusú ellentétrendszerében látja a történelmet, az bizony elcsodálkozhat, amikor a Martinovics-per idején (mint később látni fogjuk) fegyveres ellenállásra buzdító – lelkesedéstől izzó – sorokat olvas, amelyeket Kosciuszko lengyel szabadsághőstől idéznek.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ A *Magyar Hírmondó* (MH) 1792 és 1803 között jelent meg Bécsben (Hummel J. D. betűivel) – vö. FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Budapest, 1887. Kiadja Laufer Vilmos, 56–57. és KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970, 325–336. – A dolgozat anyaga az 1792–1795-ös időszak alapján készült. Feltűnő, hogy a két kötetre („szakaszra”) osztott évfolyamok első három éve mintegy 1000–1000 oldal, a terjedelem 1795-ben 76 oldallal kevesebb. – I. h.: MH 1792. I. k.: MUTATÓ-TÁBLÁJA utáni, számozatlan lapon. (Eredeti kiemelések.)

² MH 1792. I. szakasz (a továbbiakban: k.) *Bévezetés*, oldalszámok nélkül, 1–6. – FERENCZY, i. m. 56–57.

„Néhai Gróf HADIK ANDRÁS, született Magyar Fő Vezérünknek, Nándor-fejérvára ellen lett küldése’ alkalmatosságával, fogtunk vala mi, folyó Munkának írásához, *Hadi és Más Nevezetes Történetek*’ nevezet alatt: – most, miutánna Második Leopold bölts Királyunk, tökéletesen véget vete (...) a’ Török Hadnak, (...) mi is megváltoztatjuk előbbeni Tzímjét munkánkknak, ’s azt, *Magyar Hírmondó* nevezettel tseréljük-fel” – írták az első szám elé az induló *Hírmondó* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel, akik a szakirodalom szerint bécsi magyar irodalmárok – Igaz Sámuel, Kultsár István, Sándor István – közreműködésével végezték munkájukat.³ Végig következetesen ragaszkodtak a szerzők névtelenségéhez. (Csak a hirdetés jellegű közleményeknél⁴ és néhány vers esetében tettek kivételt.) A sajtótörténész szerint a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* nem is annyira hírlap volt, „mint inkább a háborús mozgalmakról és az egyes ütközetekről szóló rövidebb-hosszabb tudósítások gyűjteménye, többnyire hiteles formában, itt-ott egy kis túlzással ugyan, de hivatalos jelleg nélkül”.⁵ A *Magyar Hírmondó* szerkesztői a színvonalas hírközlésre tettek kísérletet. A közlemények nyelve igényes, noha néhol nehézkes. Személyes jellegű állásfoglalásokat az egyes számokon és a különböző témakörökön belül igen ritkán találunk. A feltehetően több „bedolgozó” által készített részanyagok szerzői nem azonosíthatóak.

„Kazinczy azt hitte mindég; hogy a’ Nyelv’ és Literatúra’ emelkedésére semmi szer nem szükségesebb, mint a’ Journálok” – idézi Debreczeni Attila Kazinczyt,⁶ aki 1790-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek írott levelében azt hangsúlyozta, hogy ha „a’ Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk: ha a’ Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, ’s Nemzetünk kortszűrzavar lessz”.⁷ Mintegy erre adott válaszként olvashatjuk később a szerkesztők hitvallását: „Magyarok vagyunk, magyaroknak írunk.”⁸ Korábbi lapjuk „nevezetes történeteiről” a *hírmondásra* helyezték a hangsúlyt. Legfontosabb forrásuk ehhez a *Bécsi Udvari Újság* volt, de főhasználták más – főleg (de nem kizárólag) német – lapok anyagát is, sok esetben pedig saját levelezőik igen különböző színvonalú tudósi-

³ *Uo.*

⁴ Kazinczy Ferenc nyilván a következő hirdetményt tartotta a legfontosabbnak: „Herdernek Paramythionjai (Herdernek és Lessingnek Mesélései). Általúltette Kazinczy Ferenc, Széphalom, Széphalmy Vincénál. (Bétsben Hummel Dávidnál) kis 8d rétb. 165 old.” – MH (*Magyar Hírmondó*) 1793. III. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) 14-dik napján, 858–859. (Talán ő írt egy Regmeczről keltezett – név nélküli – tudósítást.)

⁵ FERENCZY, *uo.* Tegyük hozzá, a kilencvenes évek változatos eseményeinek hírei helyet kaptak a lapban: a korona Budára küldéséhez kapcsolódó lelkes ünnepegekről, a megyegyűlésekről, a francia forradalom eseményeiről bőven tudósítottak, sőt a magyar nyelvről és irodalomról több szó esett, mint később a *Hírmondó*ban.

⁶ *Orpheus, Első folyóirataink*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár. Források: régi kortársaink, 7), 359.

⁷ Kazinczy Ferenc – a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének, Kassán Martiusnak 8. 1790. – *KazLev*, II, 304. sz. levél.

⁸ MH 1792. I. k. Szent-Iván-Havának (Júniusnak) 15-dik napján, 858. – *KazLev*, II, 304. sz. levél.

tásait. Az itt áttekintett időszakban – a kezdettől 1795 végéig – kiépített hálózatuk nem lehetett, különböző íráskészségű önkéntes levélírók számoltak be a hazai mindennapokról és a harcterek érdekes eseményeiről. Ezekből csak néhány esetben – mindenekelőtt a budai koronázásról szólókban – rajzolódik ki személyes megfigyeléseket közvetítő kép. A bécsi események (udvari hírek, rendezvények, kinevezések) és a magyarországi tudósítások összképe erősen hiányos. A világban történekről szóló hírekben jobban sikerült megvalósítaniuk kinyilvánított szándékukat: „első tudósításban is annyit közleni, hogy eleget telessünk a 'Köz-figyelmetességnek'”.⁹ Kazinczy várakozásával ellentétben e „Journal”-ban, amit aligha az „újság” értelemben használt, a „literatúra” kevés teret kapott, noha eleinte régi anekdotákkal pótolták a friss hírek és tudósítások hiányát.

A fejléc néha elmarad, „A' TSÁSZÁRI és KIRÁLYI FELSÉG' ENGEDELMÉVEL” felirat nem hiányozhat. A cenzúra beavatkozásával csak az első évben találkozunk. Ezt a közlemények gondolatmenetének megszakadása, a hiányzó rész vonalakkal helyettesítése jelzi. 1793 elején – Ferenczy szerint – kis híján betiltották a lapot,¹⁰ ettől kezdve azonban inkább az önellenőrzés működhetett: a nyomdába került anyagokból a hatóság – úgy látszik – nem törölt. A hatalmi ellenőrzés gyakorlatáról személyes tapasztalatokkal bíró késői olvasó el-eltöprenghet azon, hogy a bécsi udvar cenzorai meglepően elnézőek voltak-e vagy hozzá nem értőek. A lapban sok olyan megállapítást találunk, amit későbbi utódaik aligha engednek kinyomtatni. A „lerajzolás” és „lekövetés” szándékának megvalósulásáról annak tudatában beszélhetünk, hogy föltételezzük, a *Hírmondó* „írói” nem csupán a cenzorok tűréshatárát vették figyelembe, de maguk is őszintén és mélyen megrendültek a jakobinus rémuralom – napról napra, illetve hírről híre olvasott – szörnyűségeitől.

A Bézézetés írói aggódva látták, „hogy a' környül-állások, a' *Frantziákkal* és *Lengyelekkel* való hadra mutatnak”. A lap indulása előtt – 1791. május 3-án – elfogadott új lengyel alkotmányt az orosz cárnő nem fogadta el, s „nehezen fogja meg-állni”, hogy fegyverrel be ne avatkozzék, „mihelyt dolgát végezheté a' Törökkel. – A' *Frantziák* ellen is régen hadat indított már szívében II. *Katalin*; valamint a' Svéd király III. Gusztáv is.” A bécsi szerkesztők tudták, a Pilnitzben kiadott nyilatkozat következtében a „mi Udvarunk, és a' *Prussziai Király*” is készül a háborúra, mert „bizonyos Társaságok állottak fel *Frantzia* Országban – *Jakobinusok*' nevezet alatt – mellyek, azon vagynak minden módon, hogy *Frantzia* Országból Közönséges Társaságot tsináljanak; és nem tsak *Frantzia* Orzágnak, hanem egész *Európának* minden Lakosait is magok értelmére hajtsák;...” A lap azt ígéri: „akármint forogjon *Európa*' állapotja, sőt a' Földnek több részei is: mi, igyekszünk azt *Hírmondónkban* hitelesen le-rajzolni;...” A késői olvasó hozzáteheti, az ígéretnak ez a része sikeresebben teljesült, mint a „Litteraurának elő-mozdítására” és a „Nemzetünknel szükséges tudományok” gyarapítására – valamint a haza dicsőségének és javának szolgálatára – vonatkozó szándékuk.¹¹ Kezdetben a lap élére bécsi hírek kerültek. Ez azonban kö-

⁹ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 15-dik napján, 219.

¹⁰ FERENCZY, *i. m.* 44–47.

¹¹ MH 1792. I. k. *Bézézetés, i. h.* – A lap kiemelései és írásmódja nem következetes. – T. T. E.

vetkezeten csak az első félévben valósult meg, azután a háborús hírek, majd többször is a lengyel, a francia és a nagy-britanniai tudósítások kerültek oda. A világban sok érdekes hír kínálkozott, a hazai eseményekről pedig csak esetlegesen, levelezőik korlátozott (helyi) tapasztalatai alapján számolhattak be. (A korabeli Magyarországról megjelent kevés hírből különösen érdekesek az igen gyakran közölt terménypiaci árak.)

A lap egyes levélszerű közleményei szabályos – és alighanem hivatalos – haditudósítások. További kutatásokra van szükség annak megállapításához, hogy a levelek¹² közül melyeket vettek át más lapokból. A hangsúlyosan kiemelt magyar katonai eredményeket, a magyar katonák és tisztek tetteit, a „magyar ezredek” sikereinek kiemelését hazafias szellemű magyar szerzőknek tulajdoníthatjuk. Ezeket a leveleket – ismeretlen katonatisztek – a bécsi magyarok egyikéhez intézhették, arra is gondolva, hogy nyilvánosságra kerülnek.

Mivel nem lehetett még kiszámítani, hogy mire fogékony a szűk körben ekkor kialakuló magyar nyilvánosság, egy alkalommal „Anekdotás Újságnak” nevezték lapjukat,¹³ s ha valamiben, a kezdeti anekdotákban van jelen a „Magyar Literatura”. A hírek és tudósítások azonban a második évfolyamra kiszorították ezeket. Noha időről időre „toldalékkal” egészítették ki az újságot, az irodalmi anyag itt is ritka. (Annak csak örülhetünk, hogy az időnként megjelentetett kezdetleges, főleg valakit dicsőítő versekből keveset adtak.) Jelentősebb költők közül legtöbbször Baróti Szabó Dávid nevével találkozunk, és nála is gyakrabban a Tessedik Sámuel munkásságáról szóló ismertetésekkel. Többször „hirdették” az *Uránia* anyagát is. A nyomtatásban megjelent irodalomnál azonban nagyobb figyelmet fordítottak a színházra (egyszer még a helyárok közlésére is vállalkoztak).¹⁴ A Budától távol élő olvasó arról is tájékozódhatott, hogy a koronázó országgyűlés alkalmából „ama’ nevettséges Darabot jádzották a’ Magyar Teátromban, mely inkább esmeretes, *Pontyi*: mint sem *Filozofus* név alatt”.¹⁵ Noha nélkülözte az időszerűséget, közzétették annak a hazafinak a levelét, aki „A’ Magyar Nyelv’ és Literatura’ érd. Tanítójának, Vályi András úrnak” a Társaságát és a „Társaság Kötés”-ét ismertette.¹⁶ A szerkesztőknek viszont nem volt több olyan sikeres vállalkozása, mint a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* meghirdetett pályázat, amelynek eredményeként az utolsó itt áttekintett évben örömmel adhatták hírül, hogy a „már régen vártt Magyar Grammatika, ki-került a’ könyvnyomtató-sajtó alól...”¹⁷

¹² A szerzőhöz fűződő jogok föl sem merültek, ami valahol nyilvánosságra került, azt minden további nélkül lehetett újra közölni.

¹³ MH 1792. I. k. Bóldog Asszony-Havának (Januáriusnak) 13-dik számában (57.) – A Mátyás királyról szóló anekdoták a leggyakoribbak.

¹⁴ MH 1792. I. k. Pünköstit-Havának (Májusnak) 18-dik napján, 699–700.

¹⁵ MH 1792. I. k. Szent Iván Havának (Júniusnak) 5-dik napján, 809–824.

¹⁶ MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 28-dik napján megjelent számhoz készült Toldalék: 300–310.

¹⁷ MH 1795. VII. k. Sz. Iván Havának (Júniusnak) 30-dik napján, 865–868.

A bécsi és magyarországi tudósítások közül legjelentősebbek a Széchenyi Ferenc nápolyi útjáról és sikereiről szólók,¹⁸ amelyeket szemtanú fogalmazhatott meg, valamint a II. Lipót¹⁹ és a nádor (Sándor Lipót) haláláról,²⁰ Ferenc frankfurti²¹ és prágai koronázásáról közölt, nyilván más lapokból átvett híradások.²² Az I. Ferenc király budai megkoronázásáról szóló tudósítások élményszerűségükkel messze kiemelkednek.²³ Magyar szerzőik – egyikük talán a lap valamelyik szerkesztője – olyan részletekre is kitért, amelyeket Kazinczy²⁴ nem láthatott, s amit nem is tartott – utólag – megörökítésre méltónak. Aligha kérdéses, hogy a *Hírmondó* tudósításainak írói abban reménykedtek, hogy a király fejére Budán föltett korona „jeggyűrű”²⁵ lesz (ahogy Kazinczy hitte) az uralkodó és a nemzet között,²⁶ és a nagy esemény a ma-

¹⁸ SZÉCHÉNYI Ferenc (1754–1820) a magyar országgyűlés küldöttéként látogatott Mária Terézia lányának, a nápolyi király feleségének az udvarába. Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Széchenyi Ferenc*, Budapest, 1902, 144–163. – MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 10-dik napján, 193–201., Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 14-dik napján, 209–212., Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 17-dik napján, 233–235., Böjt-más Havának (Mártziusnak) 13-dik napján, 362–366., Szent György Havának (Áprilisnek) 13-dik napján, 515–518.

¹⁹ MH 1792. I. k. Böjt-más-Havának (Mártziusnak) 2-dik napján, 314–318., Böjt-más-Havának (Mártziusnak) 6-dik napján, 326., Böjt-más-Havának (Mártziusnak) 9-dik napján, 337–341.

²⁰ MH 1795. VIII. k. Szent-Jakab-Havának (Júliusnak) 14-dik napján, 63–64. – A lap végén, nyilván a nyomdai átfutás miatt. Szent-Jakab-Havának (Júliusnak) 17-dik napján, 79–89. (A lap végén a nádor tiszteletére írott hosszú latin epitáfium.)

²¹ Erről a MH 1792. II. k. Szent Jakab Havának (Júliusnak) 3-dik napján, 15., Szent Jakab Havának (Júliusnak) 10-dik napján, 49., Szent Jakab Havának (Júliusnak) 17-dik napján, 66., Szent Jakab havának (Júliusnak) 20-dik 81–84., Szent Jakab Havának (Júliusnak) 24-dik napján, 113–114.

²² MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 14-dik napján, 233–234.

²³ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) első napján (előző napon indult el Bécsből Budára az új király) 761–763., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 5-dik napján, 777–779., 783–784., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 5-dik napján (téves: 10-dike lehet) 809–804., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 12-dik napján 804–832., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 15-dik napján 857–870. (az elején háborús hírekkel, és azzal, hogy „Párisban újra Kurutz Világ akar támadni”), Szent Iván-Havának (Júniusnak) 19-dik napján, 881–894., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 22-dik napján 912–914., Szent Iván-Havának (Júniusnak) 26-dik napján 929–939. 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 3-dik napján, 3–16., Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 6-dik napján, 23–24. Valamint a Toldalék: 33–47. – Nagyon leleményesnek kellett lennie Kazinczynak a koronázás szigorúan megtervezett eseményén, ha – ahogy a *Pályám emlékezetében* megörökítette – bejutott abba a legmagasabb méltóságoknak fenntartott terembe, ahol a király levette fejéről a koronát, ami „egy mellesleg való asztalra tétetett”, így lehetővé vált részletes leírása.

²⁴ *Pályám emlékezte*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 95–99, 528–530, 642–644.

²⁵ „Koronánk, a’ jeggyűrű a’ Király és Nemzet közt, leküldeték Budára...” – írta Kazinczy az 1790-es eseményeket fölidézve 1827–1828 között a *Pályám emlékezte* első változatában. *Pályám... i. m.* 520.

²⁶ Kazinczy abban reménykedett, hogy új állást kap valamelyik fontos közhivatalban. A közvélemény jelentős részével együtt bizakodva tekintett I. Ferencre, még inkább pedig Sándor Lipót nádorra, akiről még 1794 nyarán is rokonszenvvel írt Hajnóczy Józsefnek. (*KazLev*, XXIII, 5670. Den 6 Therm(idor), Regmec 1794. július 24.

gyarság számára kedvező politikai fordulatot hoz.²⁷ Az országgyűlésről szóló beszámolókat kevésbé érdekesek és erősen hiányosak. Olvashatunk a királyi hitlevél megvitatására Bécsbe érkező küldöttségről,²⁸ néhány ülésről, de terjedelmesebben csak az országgyűlés zárásáról. Nyomatékosan emelték ki, hogy a király és a primás latinul szónokoltak, Pálffy Károly kancellár viszont „szép magyar beszédben” összegezte a „diéta” eredményeit.²⁹ A későbbi számok magyarországi politikai eseményekre ritkán tértek ki, szinte a Martinovics és társai kivégzéséről szóló beszámolóig. Előzőleg leplezetlen örömmel és vezető hírként számoltak be arról, hogy I. Ferenc király, aki apja halála után azonnal átvette a birodalom igazgatásának feladatát, „nem akarja, hogy név nélkül való (anonymus) akármely jelentések is küldődjenek vagy egyenessen magához, vagy a’ Kancelláriához és Dikasztériumokhoz”.³⁰ A följelentések eme gyakorlatát megszüntető uralkodó néhány hónap múlva helyreállította a titkosrendőrség II. József által létrehozott szervezetét, élére ismét Pergen grófot nevezte ki, s ezáltal felszámolta Gotthardi hatalmát.³¹

A lap „írói” nem következetesek a kinevezések, leváltások, a személyi hírek közlésében. Külön említik például, hogy Pászthory Sándor elindult Fiuméba,³² vagy Széchényi, miután visszaérkezett Nápolyból, a koronázó országgyűlés végett Budára megy.³³ Az első fontos bécsi hírek egyike M. Pogány Lajos és Lányi József kinevezése a Magyar Udvari Kancellária tanácsosává.³⁴ A továbbiak közül emeljük még ki Németh János előléptetését, aki ekkor lesz a Királyi Tábla jogügyi „direktora”.³⁵ Míg

²⁷ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) 19-dik napján, 881–892.

²⁸ MH. 1792. I. k. Pünköszt-Havának (Májusnak) 29-dik napján, 753–758.

²⁹ MH 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 3-dik napján, 7.

³⁰ MH 1792. I. k. Böjt-más Havának (Mártziusnak) 13-dik napján, 353–354.

³¹ MH 1793. III. k. Bódog-Asszony’ Havának (Januáriusnak) 11-dik napján, 49. – „A’ Politzajt, vagy a’ belső bátorságra ügyelő Hivatalt, arra a’ lábra állította-vissza Fels. Urunk, mellyen volt II. József tsászár alatt...” – Pergen, Johann B. Anton, Graf von (1725–1814), II. József, majd I. Ferenc rendőrminisztere 1804-ig. – Gotthardi, Franz (?–1795) kereskedő, majd kávéház-tulajdonos Pesten, II. József titkosügynöke. Az uralkodó halála után Bécsbe menekült, ahol II. Lipót megbízta titkosszolgálatának a vezetésével. Mások mellett Martinovicsot is ő szervezte be. Lipót halála után az említett rendelet a hivataláról korábban lemondott, most újra rendőrminiszterré kinevezett Pergen gróf beosztottjává tette. 1794-ben letartóztatták, elítélték (amint erről a Hírmondó beszámolt), de a fogságban meghalt.

³² MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 24-dik napján, 266. – Pászthory Sándort (1749–1798), a Magyar Udvari Kancellária befolyásos titkárát, Fiume kormányzójának nevezeték ki.

³³ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) első napján, 762.

³⁴ MH 1792. I. k. Bódog Asszony-Havának (Januáriusnak) 3-dik napján, 9. – M. Pogány Lajos (?–1827) szerepéről keveset tudunk, Lányi József (?–?) viszont ettől kezdve a Magyar Udvari Kancellária egyik legbefolyásosabb titkára, jelen volt Hajnóczyék bécsi kihallgatásán is.

³⁵ MH 1792. I. k. Szent György-Havának (Áprilisnek) 6-dik napján, 491. – „Udvari Tanácsos Lányi József ő Nsgága helyébe, Causarum Regalium Direktorrá tétetett M. Németh János Úr, a’ ki eddig a’ Kir. Táblánál viselt Ítéző-Mesterséget...” (Később ő képviselte a vádat a Martinovics-perben.)

az itt és később említettek magas rangú, fontos beosztású kormánytisztviselők, ehhez képest meglepő, hogy szükségesnek tartották a nyilvánosság tájékoztatását Martinovics Ignác apáti rangra emeléséről. Még szokatlanabb, hogy hozzáfűzték: „a’ most uralkodó Felső is megtartotta maga mellett ezen nagy tudású és a ritka tökéletességgel bíró Urat”.³⁶ (Két számmal később azután fölháborodva írtak a „szörnyű kifejezésekkel élő” *Oratio pro Leopoldo [...] rege* című lázító röpiratról, amelynek megjelenési helyét nem nevezik meg, s nem tudják, hogy II. Lipót megbízásából készült, az ő költségén jelent meg.³⁷)

Nem csupán a lap első évfolyamát, hanem mind a négyet jellemzi egy ismeretlen szerző kérdése arról, mi „eszközli” Anglia virágzását? A válasz szerint: „a’ Nemzeti Lelkületnek a’ Lakosokban való uralkodása. Ez a’ Nemzeti-Lelkület indítja őket is arra, hogy ne tsak önön maguknak éljenek, ’s házok-népére, s közelebről való hozzájuk tartozókra ügyeljenek, hanem a’ Közjóra is fordítsák figyelmetességeket, ’s ennek különbkülönféle részeit eggyesített erővel munkálkodják, ’s gyarapítsák.”³⁸ A „Nemzeti Lélek”, a „Közjó” és a „Szabadság” szavak a legfontosabbak abban a nyelvben, amelyet a *Hírmondó* használt. Igaz, merőben mást értettek ezeken a fogalmakon a kormányhivatalokban és a magyar nemzeti érdekek jelszavával fellépő különböző irányzatokban; mást a „tudós hazafiak” (a magyar nyelvű irodalom és színház műhelyeiben), megint mást a megyei közgyűlések vitázói. A francia forradalom híres jelszavai közül a „szabadság” minden érvelésben előfordul. A lap azt is hangsúlyozza, hogy az „egyenlőségnek” érvényesülnie kell a törvény (a bíróságok) előtt, és a maga körében mindenkinek „egyenlőképpen” joga van a boldogságra, amit felülről kell megkapnia. A korai kilencvenes évek politikai gondolkodására és retorikájára igen jellemző az a (magyar nyelven teljes terjedelmében közölt) beszéd, amelyet Ürményi József személynök 1792. augusztus 13-án, Orczy József zempléni főispán beiktatásán mondott.

A „Polgár Társakhoz” szólt, miközben az alkotmányos királyság rendjét fejtette ki. A nemesség szerepét abban jelölte meg, hogy a „haza javára” az uralkodóhoz közvetítse a „Nép” érdekeit. Leszögezte: az egy „főtől függő kormányzás a király jussa”, aki az országot azzal a céllal vezeti, hogy az „a’ Polgári Társaságnak valóságos, és annak minden részeire, ’s lakosaira egyenlőképpen elterjedt boldogságra vezéreltessék”. Rend legyen, a hatalom ne „törvényeink határain kívül tévelyegjen”. A vármegyék „országunkban azon kisebb Társaságok, mellyben a’ Fő Polgári Vezérlésnek summája, ritka megegyezéssel találhatik...” „Mert – mondta – „hol lehet na-

³⁶ MH 1792. I. k. Böjt-más Havának (Mártziusnak) 16-dik napján, 379. A kiemelés arra a Bécsben ismert szerepre utal, amit Martinovics II. Lipót terveiben betöltött. – A hírt összesen ismét megerősíti a lap, változatlanul a siklósi apátság jelölve meg kapott rangként. [MH 1792. II. k. Mind Szent-Havának (Októbernek) 5-dik napján, 522.]

³⁷ Vö. Silagi, Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie* – Verlag Herold, Wien, München, 1962. 116. – MH 1792. I. k. Böjt-más Havának (Mártziusnak) 23-dik napján, 418. – Vezető helyen említik a *Grosse Wahrheit aus der Ungarischen Geschichte* című – hasonló hangnemű – röpirat betiltását is. [MH 1792. I. k. Böjt-más Havának (Mártziusnak) 30-dik napján, 449.]

³⁸ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) 5-dik napján, 779–782.

gyobb reménység a' törvénynek teljesítéséhez, az Igazságnak minden személy-válogatás nélkül-való gyors ki-szolgáltatásához, akármely ne talán bé-férkezett helytelen szokásoknak el-törléséhez, minden sorsú Lakosoknak egyenlő bódogulásához; mint ugyanezen jeles Ns. Vármegyében, a' mellyben foglalt Polgári-Társaságot, illy törvény-tudó egyenes szívű, nagytapasztalatú Hazafi fogja vezérteni:" az új főispán. Kötelessége neki – és a közgyűlés tagjainak –, „hogy az Ország' minden Lakossainak kinek-kinek sorsához illendő szabadságát, és boldogságát” elősegítsék. „Minden leg-alacsonyabb sorsú Lakosok is tselekedeteikből nyilván tapasztalhassák, hogy a' Nemesei szabadság az ő boldogságukat nem hogy akadályozhatná, hanem inkább ennek fenn-maradásában az ő oltalmok, és boldogulások is szorosán kaptsolódik.”³⁹

Miközben az ország egyre jobban belesodródott a francia háborúba, sokáig úgy látszik a *Hírmondó*-ból, hogy a magyar közéletben fontos fejlemények várhatók. 1794. június 24-i tudósítás szerint „Ezen hónapnak 5-dik, és 6-dik napjain, Bihar-Vármegyének Fő-Ispánnya”, Teleki Sámuel „Tisztválasztó Széket” tartott Nagyváradon. A bécsi kormánykörök bizalmát teljes mértékben élvező, konzervatív fölfogásáról ismert alkancellár igen szigorúan szabályozta a megyei tisztviselők megválasztásának a rendjét. A közgyűlés első napján kezdődő szavazás reggel 9-től délután 3-ig, másnap reggel 8-tól este „hetedfélig” tartott, mert a főispán nem engedett senkit – még az első alispánt sem – az addig szokásos módon, közfelkiáltással megválasztani. A választásra jogosultaknak egyenként kellett a titokszobába bemenniük. Itt a külső befolyás, az összebeszélés, a csalási kísérletek megakadályozása végett más megyék vezető tisztségviselőiből gondosan kiválasztott, a felekezeti hovatartozás egyensúlyának is megfelelő tekintélyes bizottság felügyelt arra, hogy amikor a szavazatukat leadják, ezt feljegyezzék (azaz mindenki csak egyszer szavazhasson), de az, hogy kire szavaztak, „örökös titokban” maradjon, s ezért a „hittel le-kötelezendő személyek” vállaljanak felelősséget. Végül az első alispán tisztségére közel egyhangúlag választották meg Péchy Imrét (aki a II. József kinevezettjeként került először ebbe a tisztségbe), másodalispánságra pedig – valamivel kisebb arányban – Böthy Lászlót. Főnótárius Kazinczy Dénes maradt, és esküdt lett öccse, Miklós is.⁴⁰ Közülük ugyan vád alá a Martinovics-perben csak a belényesi járás főszolgabíróját, Szlavy Györgyöt (együtt raboskodott Kazinczyval) és Kazinczy Miklóst (őt felmentették) helyezték, de az udvar – és a följelentők – a teljes tisztikart gyanúba fogták.

A Károlyi József 1794. július 7-i főispáni beiktatásának előkészületeiről a *Hírmondó* már áprilisban beszámolt, amikor a két alispán vezetésével „Vármegyéjük forma-ruhájában” Szatmár megye tizenhárom „Deputánsa” érkezett Budára. Örömmel tették hozzá e hírhez, hogy az „Erdélyi Magyar Jász-Társaság szép virágzása-nak” indult.⁴¹ Ez a hír azért érdekes, mert magáról a beiktatásról közölt beszámoló-

³⁹ MH 1792. II. k. Karátson Havának (Decembernek) 21-dik napján, Toldalék: 915–920. – Ezen a közgyűlésen választották – Kazinczy javaslatára – tudományos érdemeiért a megye táblabírájává Kovacsics Márton Györgyöt – MH 1792. Szent Mihály 7-dik, 362. és *KazLev*, 407. sz. Kazinczy Ferenc – Kovachich Márton Györgynek, Regmecz, den 14. Aug. 1792. (A levélben Kazinczy előterjesztése Orczy Józsefhez.)

⁴⁰ MH 1794. V. k. Szent Iván Havának (Júliusnak) 24-dik napján, 925–929.

⁴¹ MH 1794. V. k. Szent György-Havának (Áprilisnek) 8-dik napján, 502–503.

ból kimaradt az a jelentős összegre vonatkozó kötelezettségvállalást eredményező gyűjtés a „nemzeti színház” javára, amiről Kazinczytól tudunk, aki a fentebb említett Bihar megyei gyűlésről ment Nagykárolyba. (Ahol Szlávay és Szentmarjay is jelen voltak.)⁴² Azt is megemlítették, hogy a beiktatást végző Zichy Károly országbíró megállt Debrecenben, de az ünnepségek részletes leírását három hónapos késéssel adták közre. Könnyen lehet, hogy a késés összefügg Szentmarjayék letartóztatásával. Akkor is (vagy éppen azért?), ha a lap külön kiemelte, hogy a Martinovics-per több vádlottjával élénk kapcsolatban álló, de a perből (rejtélyes okból) kimaradt Rhédey Ferenc „szép magyar beszédet” tartott. Az ünnepség fényét az jelzi, hogy Károlyi gróf 40 „házi katonája” parádézott, 600 nemes bandériuma vonult föl a megye – említett – kék formaruhájában, és az eseményen 700 vendég vett részt.⁴³

A „francia események” hírei

Az első francia hírt a „Neuvidi Újságból” vették a *Hírmondó* „írói”,⁴⁴ és a papírpénz elterjedéséről szolt.⁴⁵ Az előző év (1791) decemberéből még azt tartották említésre méltónak, hogy a király bejárta Párizs városát egy testőr kíséretében. Igaz, hozzátették, hogy a város lakóit sokfelé „vonja” az „értelem és a szív”: „szörnyű” röpiratok jelennek meg, és egy könyv a francia királyné vétkeit sorolja.⁴⁶ Bizakodva írták a francia nemzetgyűlés vitájáról, hogy „a’ szabadság új erőt adott a’ föld-mívelésének”,

⁴² A beiktatáson Kazinczyval együtt Szentmarjay is jelen volt, akivel onnan együtt utazott Zemplénbe. – A beiktatásról írta Hajnóczynak: „Er wird Dir auch erzählt haben, wie Baron Niclas Vay 40 tausend fl[orenos] Subscription für die Unterhaltung des Ungarischen Theaters zusammen brachte. Sein Plan ist dieser: 400.000 fl[orenos] sollen zusammen geschossen werden. 100.000 sind bestimmt um ein Theater-Haus aufzuführen, das von der Dignität der Nation Zeug [sey]n könne. Die Interessen von den 300 tausend dienen zur Unterhaltung der Schauspieler, der Musick, zur Anschaffung der Decorationen, zur Renumeration derjenigen, die die beste Stücke liefern werden. Die Subscription wird unter tausend fl. Nicht angenommen. An der facade des Gebäudes wird eine Inschrift stehen, die in 5–6 Worten das Vatterland zu lieben lehre, und die Namen der Subscribirenden nach alphab[etischer] Ordnung, Magnat und nicht Magnat, vermengt. Auch sollen die Schau Spieler Appartements fähig werden, dass heisst, in jedes Haus eintritt haben, Que vive Vay!...” – *KazLev*, XXIII, 5667. sz. Kazinczy – Hajnóczy Józsefnek, Gr(oss) Warden 21 Februar 1794.

⁴³ MH 1794. VII. k. Szent András Havának (Novembernek) 7-dik napján, Toldalék: 635–638. – Az udvari körök mindég aggódva fogadták az egyenruhába öltözött, (disz)fegyveres nemesi bandériumokról szóló híreket.

⁴⁴ Neuvid város Rajna-Pfalz német államban, a 18. században szabad szelleméről és művészetéről nevezetes. – Állítólag a szabadkőművesség lapja volt a „Neuvidi Újság”, híreit, cikkeit többször idézi a *Hírmondó*. Trenk von Tonder *Der Reich der Todtem (A halottak birodalma)* címmel megindított lapjából korábban időszerű politikai elemzéseket adott közre a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztősége híres halottak véleményének álcázva.

⁴⁵ MH 1792. I. k. Bóldog Asszony-Havának (Januáriusnak) 3-dik napján, 14–15.

⁴⁶ MH 1792. I. k. Bóldog Asszony-Havának (Januáriusnak) 10-dik napján, 49–52.

ezért a forradalom előtti szintig nőhet az adóbevétel is.⁴⁷ Arról is tájékoztatnák olvasóikat, hogyan „summázta fel a’ Neuvidi Ujság-Iró az új Frantzia Konstitúció hasznait”, de a cenzúra kitörölte az erről szóló nyolc sort.⁴⁸ Mäsfelöl idéznek egy „olasz” levelet, miszerint a „*Frantzia Propaganda Apostolai*” megjelentek Madridban is.⁴⁹ A hírekben föltűnik a későbbi időszak neves diplomatája, Taleyrand püspök, aki Londonban, ahol él a „Szabadság’ Lelke,” fáradozott a béke fenntartásán.⁵⁰

Baljós hír közli, hogy január 18-án az alkotmányos jogköréhez ekkor még ragaszkodó XVI. Lajos így szól a nemzetgyűléshez: „...Tudják az Urak, hogy a’ Konstitúció⁵¹ szerént egyedül engem illet a’ külső Hatalmasságokkal való értekezés. – A’ törvénytevő Test⁵² tsak akkor tanácskozhatik hadról, minekutánna voltaképpen-való jelentést vett én tőlem ez eránt.”⁵³ Kijelentette, mindarról, amit a képviselők követelnek, már írt a császárnak.⁵⁴ Szeretne egy bátor nemzet élére állni, de az okosság a béke fenntartását kívánja. Magyarázatként a lap hozzát teszi: „Hogy a’ vizsgálkodásnak, és háborúságnak lelke annyira uralkodott, és uralkodik még most is *Frantzia* Országban, ’s különösen *Párisban*, a’ *Frantzia* Nemzetnek nagy romlására: fő indítóí, ’s szerező okai ennek azok a’ sokféle Klúbok (Társaságok), mellyek mindnyájan akarván növelni a’ magok követőinek számát, különböző részekre szaggatták a’ Nemzetet, ’s eként magát magának pusztító ellenségévé tették.”⁵⁵ Márciusban arról olvashatunk, hogy nem „tsillapodnának *Frantzia Országban* a’ belső nyugtalanságok, rendetlenségek ’s erőszakoskodások...”⁵⁶ Május 8-án tették közzé a hírt, hogy a „*Frantzia* Nemzet hadat végzett Ápr. 20-dikán, a’ *Magyar* és *Tseh* Király ellen”. Megtámadták – az újság szóhasználatában – „Austriai Belgyumot”, de visszaverték őket.⁵⁷ Hamarosan már azt olvassuk: „Marsiroznak *Frantzia* Ország felé, a’ *Magyar* és *Prusszus* Királyok’ seregeik is. – De a’ *Párisi Jakobinusok*, elsőik akarnak lenni a’ megtámadásban...”⁵⁸

⁴⁷ MH 1792. I. k. Böldog-Asszony-Havának (Januáriusnak) 10-dik napján, 49–52.

⁴⁸ MH 1792. I. k. Böldog-Asszony-Havának (Januáriusnak) 24-dik napján, 115.

⁴⁹ MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 14-dik napján, 221–222.

⁵⁰ MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 17-dik napján, 242–245. – Helyesen: Talleyrand, Charles Maurice de (1754–1838), fölszentelt püspök, politikus, Napóleon híve, majd a Bécsi Kongresszus egyik főszereplője.

⁵¹ Csillag alatt: „az új”.

⁵² Csillag alatt: „a’ Nemzet-Gyűlés”.

⁵³ MH 1792. I. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 14-dik napján, 218–221.

⁵⁴ II. Lipótnak.

⁵⁵ MH 1792. I. k. uo.

⁵⁶ MH 1792. I. k. Böjt-más-Havának (Mártziusnak) 23-dik napján, 425–427.

⁵⁷ MH 1792. I. k. Pünköst-Havának (Májusnak) 8-dik napján, 641–642.

⁵⁸ MH 1792. I. k. Szent György’ Havának (Áprilisnek) 20-dik napján, 569–573. – Csillag alatti jegyzetben a lap hosszan magyarázza, hogy kik a jakobinusok. Ekkor még azt írták, hogy ezt nem lehet pontosan meghatározni, de egyesek „Republikánus nevet ruháznak rájuk...” Továbbá a „Nemzet Gyűlést is ők hordozzák orránál fogva...” – A jakobinus szó írása nem következetes: többször „Jakobinus”. (T. T. E.)

A *Hírmondó* szerint a „*Párisi Jakobinusok*-Gyűlésében a’ forgott fenn nem régi-
ben, hogy a’ Királytól világosabb maga ki-nyilatkoztatást kellene kívánni, a’ Kons-
titúcióhoz való indúlatja iránt”.⁵⁹ Hamarosan a francia hadikészülődésről olvasha-
tunk,⁶⁰ majd arról, hogy XVI. Lajos a nemzetgyűlés előtt magára vállalta a hadüze-
net felelősségét: „az én értelmem is és a’ Konstitúció ereje szerént eleibe terjesztem
a’ N. Gyűlésnek a’ *Magyar* és *Tseh* Király ellen való Had-Izenést (vagy nyilatkozta-
tást).” Néhányan figyelmeztették a pénztelenségre, a zenebonákra, s ezért békés
megoldást javasoltak, de „a’ Gyűlésnek nagyobb része, a’ Király’ feltételére állott, ’s
reá bízta a’ Diplomatikai Deputátzióra, hogy készítene egy végzést ez eránt...”⁶¹
A nemzetgyűlés határozata I. Ferenc március 18-i nyilatkozatára hivatkozott, amely-
ben az uralkodó kiállt a II. Lipót által kötött – forradalomellenes – szövetség mel-
lett.⁶² XVI. Lajos hadüzenetében kinyilvánította alkotmányos hűségét, beleértve az
abban „meg-szenteltetett fundamentumos Igazságok melletti” elkötelezettségét, és
kijelentette, a háború érdekében „minden idegeneket fel-fogad, valakik az ő ellensé-
geit oda hagyják, az ő zászlói alá esküsznek, s erejeket, az ő szabadságának oltalma-
zására kívánják fordítani, ...”⁶³

A „francia események” sajátos következménye volt 1792-ben a svéd király elleni
merénylet. III. Gusztáv, aki francia nyelven írt könyveket, trónra lépése (1771) után
a katonaságra, a szegényebb nemességre és a polgárságra támaszkodva háttérbe szo-
rította a főnemességet, saját kezébe központosított minden hatalmat arra hivat-
kozva, hogy így kell megvalósítania a nép boldogítására vonatkozó kötelezettségét.
A francia király barátjaként azonban az említett „pilnitzzi” nyilatkozat előtt, mint
arra a *Hírmondó* első száma is utalt, kezdeményezte az európai uralkodók össze-
fogását a forradalom „túlzásai” ellen. Április harmadikán a bécsi hírek elé helyezve
adták tudtul, hogy „még a’ múlt Kedden kezdett már szárnyalni a’ hír Béts Városá-
ban” a svéd király elleni merényletről. Az „Udvari Újság”-ból vett stockholmi tudó-
sítás szerint „igen veszedelmes sebet kapott a’ Király egy maskarás Bálban, Mártz.
17-dikén”, ahol leszúrták. A *Hírmondó* csak biztos híreket közöl, és „A’ Király’ halá-
láról, nem lehet még bizonyosat tudni”. Az álorcás gyilkos előzőleg III. Gusztáv test-
őrségében szolgált, s miután elfogták, azt vallotta, hogy „kivülötte negyvenen esküd-
tek még össze az Ország’ Nagyjai közül, a’ Király’ élete ellen”.⁶⁴ Az eset részletes
leírásából megtudhatjuk, hogy a királyt előzetesen figyelmeztették a merényletre, de

⁵⁹ MH 1792. I. k. Szent György’ Havának (Áprilisnek) 25-dik napján, 585.

⁶⁰ MH 1792. I. k. Pümköst-Havának (Májusnak) első napján, 620–621.

⁶¹ MH 1792. I. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 4-dik napján, 625–626. – A hadüzenet egy későbbi számában – 1792. I. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 11-dik napján, 665–669. – Így kezdődik: „Lajos, Isten kegyelméből, és az Ország’ állapotját el-rendelő Törvény által Frantziák’ Királya, minden mostaniaknak, és következendőknek a’ mi köszöntésünket. – A’ Nemzeti Gyűlés el-végzése, és mi akarjuk ’s rendeljük, a’ mint következik.”

⁶² 1791. augusztus 25–27-én Pilnitzben állapodott meg II. Lipót és Frigyes Vilmos porosz király, hogy hadiállapotba helyezik seregeiket, s erre nyilatkozatban figyelmeztetik a for-
rongó Franciaországot.

⁶³ MH 1792. I. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 11-dik napján, 665–669.

⁶⁴ MH 1792. I. k. Szent György’ Havának (Áprilisnek) 6-dik napján, 481–483.

nem hitt a veszélyben.⁶⁵ Március 29-én azonban belehalt sebesülésébe, mire a „Nép kimondhatatlanul meg-indult a' Király esetén, 's félt, hogy az ebből származó neki-keseredése, dühösséggé ne vállyon”. A tizenhárom éves trónörökös helyett egy „Igazgató Tanács” igyekezett lecsendesíteni a nyugtalanságot. A gyilkos tárgyalásán kiderült, hogy a király minden hívét meg akarták ölni, és az életben hagyott trónörökösnek „olly határok közé szorítottatott volna a' hatalma, hogy tsupán azt hajthassa végre, a' mit a' Rendek el-végeztek”.⁶⁶ A lap a meggyilkolt jó szándékait és vallásosságát emelte ki, majd részletesen leírták a gyilkos kivégzését, akinek először „a' jobb keze el-vágotott; azután a' feje; testének több része pedig négyfelé metszetett, 's az ekként el-darablott részek, öt karókra függesztettek fel”.⁶⁷

Júniusban azzal lepték meg olvasóikat, hogy XVI. Lajos „oda akarja titkon hagyni Páris Városát”. Ezt azonban rögtön cáfolták is a király nyilatkozatával, miszerint nem menekül sehová, mert „a' Nemzeti Testőrzőkre bátran meri magát bízni”.⁶⁸ A *Hírmondó* „írói” most már tudták a fölmerült ellentétek fő okát is: „amaz Ország-háborító Társaság, melly a' néhai Jakobinus (*Dominicanus*) Szerzetesek' Klostromában és Templomában szokta a' maga Gyűléseit tartani, 's ugyan onnan neveztetik Jakobinusok-Klubjának, vagy Társaságának is, meg-esküdt ellensége az örökség szerént való Királyi Hatalomnak, és természet szerént az új Konstitúciónak is, melly tett ugyan változtatásokat az előbbeni Igazgató formáján; de meg hagyta a' Kir. Hatalmat...” Hívásukra 1792. július 14-én – „Páris Városán kívül” – a Mars-mezőn százezrek gyűltek össze és esküdtek föl a szabadságra és a többször (1789, 1790, 1791) módosított alkotmányra. Hiába tette ezt meg a királyi család is (akiket ezért megéjleneztek): a jakobinusok célja a királyság megdöntése – és a hatalom átvétele maradt.⁶⁹

„Despotának neveztetik az ollyan Uralkodó, a' kinek tselekedeteit, egyedül a maga kénye, 's tetszése kormányozzák. Nints nagyobb despota a' Világon, mint a' szabad szájára bocsátott Köz-nép. (...) Nagy példáját látjuk ennek a' *Frantzia Ország*i és különösen a' *Párisi Nép*ben, melly a' *Jakobinusok*' maszlajgától meg-részegedvén” rendetlenséget és *erőszakosságokat* követ el. Június 20-án a király azzal menekedett meg a vad sokaságtól, hogy feltette „*veres sipkáját a' szabadságnak*” és azt kiáltotta, „*Éllyen a' Nemzet*”.⁷⁰ Az események fölgyorsultak: „XVI. Lajos – a' néki vadult *Frantzia Nép*nek, névvel ugyan *Király*ya; de valósággal szánakozásra méltó *Mártyr*ja...”

⁶⁵ MH 1792. I. k. Szent György' Havának (Áprilisnek) 13-dik napján, 522–525. – Goethe nagy rokonszenvenvel írt a *Költészet és valóságban* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982) a meg nem nevezett III. Gusztávról, aki „önerejéből ragadta meg az uralom gyeplőjét”, föllépett az „arisztokraták” ellen, az „alsóbbakat kegyelte”, és azokat „igyekezett magához fűzni”. 637.

⁶⁶ MH 1792. I. k. Szent György' Havának (Áprilisnek) 17-dik napján, 537–541.

⁶⁷ MH 1792. I. k. Szent György' Havának (Áprilisek) 20-dik napján, 573–575., Szent György' Havának (Áprilisnek) 24-dik napján, 602–606., Pünköst-Havának (Májusnak) 15-dik napján, 692–693.

⁶⁸ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) 12-dik napján, 839.

⁶⁹ MH 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 31-dikén, 165–167.

⁷⁰ MH 1792. II. k. Szent Jakab Havának (Júliusnak) 6-dik napján, 28–30.

– olvassuk. A megvadult néppel szemben a nemzetgyűlés huszonnégy tagja védelmébe vette a királyt, akit azért támadtak, mert nem írta alá az új alkotmányra föl nem esküdtött papok elleni és a húszezer nemzetőrt Párizsba rendelő nemzetgyűlési határozatot. Június 22-én XVI. Lajos „Proklamációban” hozta a világ tudomására, hogy az aláírást lelkiismerete parancsára és a közjó érdekében tagadta meg, mire fegyveresek törtek rá, fejszével verték be szobájának az ajtaját.⁷¹

„Tudják minden jól gondolkodó Frantziák, hogy a’ *Jakobinusok*’ veszedelmes Klúbja vala szerzője azon hallatlan erőszakoskodásoknak, mellyek Jun. 20 dikán menének véghez a’ Kir. Udvarban.” Le kell vágni a hidra fejét, eltörölni a jakobinusok gyalázatos klubját, mondja a tudósítás megfogalmazója. Ezt és a felelősök megbüntetését követelte a nemzetgyűléstől Lafayette is,⁷² amivel kihívta a jakobinusok haragját. Rút világ támadt a lap szerint Párizsban, a „fúriák országában”, ahol „látjuk, melly ördögi gyűlölség uralkodik ott, a’ *Jakobinusok* és a’ Királyi Hatalom Oltalmazói között...”⁷³ „A’ Király mindent el-követ, hogy az ellene dühösködő *Jakobinusok*nak szájjokat bé-dughassa,” de a jakobinusok el akarják őt választani a nép szeretetétől.⁷⁴ A hírek szerint Párizs polgármestere a király „letételét” sürgette, a jakobinusok Lafayette megbuktatására törekedtek.⁷⁵

Az olvasó elborzadhatott, amikor arról olvasott, hogy a véres párizsi napokban a gyerekek levágott emberfejekkel játszottak. A lap megállapította: „Illy gyalázatos következesei vagynak, az engedelmesség’ határain ki-rontott zabolátlanságnak ’s az okos szabadsággal ellenkező Anárkiának (függetlenségnek). – Ugyan ki kívánnámeg illy gyümölcseit a’ Fr. Revoluziónak?” Az augusztus 9-én és 10-én kitört vérengzések hírére összeült a nemzetgyűlés, a mindenható polgármester a zenebona színterére sietett. Négyen be akartak menni a királyi palotába, de megölték őket. A király – nemzetgyűlési tagok, nemzeti gárdisták és testőrök védelmében – családjával a nemzetgyűlés „palotájába” menekült. Közben a „*Jakobinusok* tigris-serege” a szabadságot éltetve pusztított és rabolt. XVI. Lajos fölkoncolt testőreinek holttesteit meggyalázták. A nemzetgyűlés átvette a végrehajtó hatalmat, kimondta a király letételét, akinek a lakását a Temple-ben (valaha a templáriusoké volt) jelölték ki, s oda zárták. „Már meg vannak tiltva minden Újságok is, a’ mellyek nem *Jakobinus* hangon írnak.”⁷⁶ A *Hírmondó* kátéja fölteszi a kérdést: „Miben különböz az okos szabadság, a’ *Jakobinus* szabadságtól?” Válasza: „Az okos szabadság áll, a’ mint tudjuk, mind azoknak tselekedetésében, mellyeket a’ Törvény meg nem tilt; a’ *Jakobinus* szabadság ellenben, az Isteni, ’s Emberi Törvények által meg tiltott tselekedeteknek

⁷¹ MH 1792. II. k. Szent Jakab Havának (Júliusnak) 10-dik napján, 58–62.

⁷² MH 1792. II. k. Szent Jakab Havának (Júliusnak) 13-dik napján, 75–78.

⁷³ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 10-dik napján, 208–212.

⁷⁴ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 17-dik napján, 260–262.

⁷⁵ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 21-dik napján, 272–277. – Lafayette, Marie Joseph Paul Roch Yves Gilbert Motier, marquis de (1757–1834) az észak-amerikai szabadságharc tábornoka, 1789-ben a francia nemzetőrség parancsnoka, 1792-ben fővezér. A király elfogása miatt szembekerült a jakobinusokkal, és Flandriába menekült.

⁷⁶ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 28-dik napján, 321–325.

minden tartalék nélkül való elkövetésében. Az okos szabadság ki-terjed a' Polgári Társaságnak minden Tagjaira; a' *Jakobinus szabadság* ellenben, tsupán magokra a Jakobinusokra.”⁷⁷ Ezzel a gondolattal került végzetesen szembe – másokkal együtt⁷⁸ – Lafayette, aki szerencsésen elmenekült, de feleségét elfogták, s a – következő szám híre szerint – házát bosszúból lerombolták.⁷⁹ A jakobinusok uszítására a párizsi nép 1792. augusztus 13-án földúlt minden nyomdát, ahol nem jakobinus szemléletű újságokat adtak ki.

Augusztus 11-én a király számos hívét ölték meg. Kivégezték annak az újságnak a szerkesztőjét is, aki „szabadon írt az úgynevezett, és annyira magasztalt Szabadság Hazájában”.⁸⁰ Fölhívták az olvasók figyelmét, hogy a „szemfényvesztő, és érzékenységeket tsiklandozó *Módik* hajdani Hazájában, *Párisban*” a minden emberi érzékenység nélküli kegyetlenség divatozik. A nép megtámadta a tömlöcöket, nem hallgatott a nemzetgyűlés küldötteire sem, sok embert lemészároltak, köztük udvarhölgyeket, terhes asszonyokat és újságírókat.⁸¹ Szeptember 4-ig tartott az ezrek életét követelő „embervadászat”, amiről minden számban szó esett. „Külső erőn kívül nints hát már egyéb, a' mi meg-szelidíthesse a' *Párisi* Népet, és ennek Követőit” – alapította meg a lap. Az ember fejlődött az állatok szelidítésében, de „mocska” a száznak, „hogy a' Jakobinusok vadabbá tették a' *Frantzia* Népnak egy nagy részét, a' vadon született embereknél, és állatoknál...”⁸² A *Hírmondó* olvasói arról értesültek, hogy szeptember 21-én megszűnt a francia királyság, ez a nap lett a „Közönséges Társaság” első éve, és az új időszámítás kezdete. Római mintára fölmerült a diktatúra vagy a triumvirátus bevezetésének a lehetősége: a lap szerint erre Robespierre és Marat törekedett.⁸³ A *Hírmondó* közölte a megszállt Frankfurt mesterembereinek levelét a francia „forradalmi sereg” parancsnokához. Ebben arra hívták föl a tábornok figyelmét, ha valóban az elnyomatástól akarja a polgárokat megszabadítani, ne fáradjon, mert azt ők – hála Istennek – nem ismerik. Náluk a „kincstár”-ról minden előljárónak számot kell adnia a polgártársaknak: „A' gazdagok soha se formáltak különös rendet közöttünk. [...] A' ki tsak dolgozni akar, és dolgozhat: bódogúlhat, akármilyen Mesterember legyen. [...] A' mi adóink felette kevesek, és senkinek sints közzülünk panasza azok ellen; egy szóval, mi mindnyájan szerentsések vagyunk, 's egész meg-elégedésben élünk.” Van saját „konstitútziójuk”, amihez ragaszkodnak. „Mínthogy Generális Úr, Szabadság Védelmezőjének, 's a' közönséges boldogság' Pártfogójának mondja magát; tulajdon állítása ellen tselekedne, ha minket meg nem

⁷⁷ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának 31-dik napján, 340.

⁷⁸ MH 1792. II. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 3-dik napján, 358–360.

⁷⁹ MH 1792. II. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 7-dik napján, 365–369.

⁸⁰ MH 1792. II. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 11-dik napján, 384–389.

⁸¹ MH 1792. II. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 13-dik napján, 421–422.

⁸² MH 1792. II. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 21-dik napján, 437–440., Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 24-dik napján, 461–466., Mind-Szent-Havának (Októbernek) 5-dik napján, 525–527.

⁸³ MH 1792. II. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 12-dik napján, 561–564.

hagyna saját vagyonunk birtokában, 's az adó-fizetés' kívánásától el nem állana...⁸⁴ Közben Párizsból azt jelentették, hogy hiányzik az élelem, nagy a drágaság, vidéki városokban lázadások törtek ki. A nemzetgyűlés döntése szerint XVI. Lajosnak december 11-én kell meghallgatnia az ellene emelt vádakat, és két napot kap, hogy feleljen rájuk.⁸⁵

1793 „első napján” a szerkesztői jegyzet fölteszi a kérdést: „mit kívánhatnánk jobbat a' két Magyar Hazának, mintha azt óhajtjuk szívünkéből, hogy messze távozzanak ezektől az olyan szomorú viszontagságok, mellyeket a' *Magyar Hírmondó 3dik Szakaszának* ezen első árkusában is fogunk elő-beszélleni...”⁸⁶ A „szomorú viszontagságok” – mindenekelőtt a XVI. Lajos elleni per – ismertetése nagyrészt kiszorítja a magyar vonatkozású híreket. A balsejtelem igazolódik, a francia fejlemények és a háborús események, amelyekről itt nem esik szó, a lapban viszont jelentős helyet foglaltak el, fontosabbá válnak.

Az év elején a franciaországi hírek már a király elleni ítéletről és kivégzéséről szólnak.⁸⁷ Ezek után közölték XVI. Lajos – erős érzelmi hatású – végrendeletét.⁸⁸

⁸⁴ MH 1792. II. k. Szent András' Havának (Novembernek) 20-dik napján, 755–758.

⁸⁵ MH 1792. II. k. Karátson' első napján, 926–927.

⁸⁶ MH 1793. III. k. Első szám, fejléc, címlap, sőt uralkodói engedelem feltüntetése nélkül, 3.

⁸⁷ MH Szent András Havának (Novembernek) 27-dik napján, 789. – A Bétsi Udvari Újság szerint: „Olly szándék láttatik lenni” XVI. Lajos iránt, „hogy azon iszonyú vétkekhez a' mellyekkel meg vagynak fertéztetve a' Frantzia Revoluziónak Krónikái, még végre a' legnagyobb 's irtóztatóbb gonoszság is hozzájok adódjon” ti. a király kivégzése. – Karátson Havának (Decembernek) 21-dik napján, 901–903. (Robespierre december 3-i „ítélete” szerint „A' Köz. Társaság' élete és XVI. Lajos' élete meg nem állhatnak együtt.”) Karátson első napjának, 926–927. – A nemzetgyűlés december 3-án eldöntötte, hogy saját színe előtt olvassák föl a király elleni vádat. – Karátson 28-dik napján, 943–945, 1793. III. k. Az első szám fejléc, dátum és uralkodói engedély nélkül, 7–12, Bóldog-Asszony' Havának (Januáriusnak) 4-dik napján, 23–24. Bóldog-Asszony' Havának (Januáriusnak) 8-dik napján, 45–46, Bólt-elő Havának (Februáriusnak) 5-dik napján, 157–160. – „Halálra ítéltetett általok, a' mindenek előtt esmeretes jó szívű XVI. Lajos, 's meg is fosztatott életétől...”

⁸⁸ MH 1793. III. k. Bójt-elő Havának (Februáriusnak) 15-dik napján, 197–206. – Részletek a XVI. Lajos Testamentuma című közleményből: „A' Szent Háromság! Atya, Fiú, és Szent Lélek nevében. Én XVI. Lajos, Frantzia Ország Királya, ma, ugymint 1792-dik Esztendő Decemberének 25-dik napján, amidőn régebben tartatom már négy hónapokkal, Familiámmal együtt a' Templom (nevezetű épület) tornyába Parisban azok által bé-zárva, a' kik Alattvalóim voltak énnekem...” – Pere kimenetelét nem lehet látni. – Lelkemet bízom Istenre, kérem, hogy fogadja be. Katolikusnak vallja magát: „soha nem tettem bíróvá magam azon tudományoknak különböző magyarátjokra nézve, mellyek részekre osztják Jézus Krisztus Eklésiáját...” – „Szívem szerint sajnálom azon Atyánkfiait, a' ki hibázhatnak, de tudom, hogy nincs jussom az ő megítélésekre.” Engedje el Isten bűneit, felveszi a Gyónás Sakrámentumát. – „Kérem mind azokat, a' kiket vigyázatlanságból megbántottam, (mert nem jut eszembe, hogy valakit szántsándékkal tettem volna megbántására)...” – „Tellyességgel megbocsátok azoknak, a' kik nékem ellenségeimmé lettek...” – „Ajánlom Gyermekemet az én Feleségemnek...” – „Kérem az én Feleségemet, botsáson meg nékem mindazon gonoszokért, mellyeket értem szenved, és azon kedvetlenségekért, mellyeket okozhattam nékie házassági életünk folyamatjában...” – „Ha az a' szerencsétlenség éri a' Fiamat, hogy Királlyá talál lenni, gondolja meg, hogy egészen a' maga Polgár-Társainak boldogságokért vagyon, hogy kötelessége nem adni szívében helyet a' gyűlölségnek, és

A kivégzésről részletesebb beszámolót háromhetes késéssel – a „*Bétsi Udvari Újság*” tudósítása alapján – hozott a *Hírmondó*. Eszerint „[...] az Igazságra ügyelő Minister” a január 15–19-én hozott ítélet vádjait 20-án olvasta föl a király előtt, aki „állhatatos tsendességgel hallgatta azokat mind végig”, és három napot, továbbá azt kérte, vitassa meg a nemzetgyűlés családjának az állapotát, majd bocsássák őket szabadon. De csak azt engedték meg, hogy beszéljen velük, időt nem adtak. „Estve vacsorált, reggel 6-kor kelt.” Január 21-én délelőtt hintó vitte a kivégzés helyszínére, ahol fölment az állványra és beszélni kezdett: „*Frantziák!* én ártatlanul halok meg...” Néhány szó után dobokkal nyomták el a hangját. A királygyilkosok erre megéljenztek a nemzetet és a Közönséges Társaságot. Meghalt a „nemes szívű, minden bűnt utáló Fejedelem”.⁸⁹ „Január 20dika’ estvéjén lábaihoz borult *XVI. Lajosnak*, mint hajdani Fejedelmének *Malessherbes*” 85 éves öreg.⁹⁰ Ne sírjon, mondta a király, aki a szentséggel élt (Úr-vatsorájával) – amikor a vérpad felé induló hintó elhagyta a „Templom” kapuját, egynéhányan kegyelmet kértek a királynak. Ámbár előre kihirdették, hogy az illet kérés „a’ köz-tsendesség meg-háborítója” lesz, egy párizsi polgár a holttest kiadását kérte, de elutasították, és „meg-parancsoltatott, hogy az egész sírt oltatlan mésszel kell megtölteni”.⁹¹

„Közönséges Társasággá való által változásról, mint ítélt a’ (...) nagy nevű *Német Tudós Wieland*: kívántuk avagy tsak egy két szóval említeni.” Wieland szerint – idézte az újság – a történelem nem ismer gyors változásokat. A „Királyok által igazgatott” állam nem változhat egyszerre „tisztá Demokratziává, (...) mellyben mindenben a’ Népen áll. (...) a’ mellyben minden Tagok tökéletesen hasonlóak legyenek egymáshoz.” – „Az Alchymisták mindég keresik a’ lapis filozofikust (Bölcsök követ)”, de soha nem találják. „Ha – úgymond Wieland – reá nem mehetett volna is erre a’ Nemzet-Gyűlés, talán a’ sok próbálgatás által tsak ugyan találhatott volna olly Törvényeket, mellyek a’ Frantzia Nemzetnek mostani állapotjához képest erányosak lettek volna.” Nem így történt, állapította meg Wieland még 1792 októberében megjelent írásában. A francia nemzetgyűlés megosztott, „áldott gyümölcsök” helyett „lármás veszekedések hallatnak a’ Nemzet Törvény-tevő-Házában”.⁹²

bosszúállás kívánásának. Országoljon a törvények szerint.” A szolgálatában állók közül nem mindenki viselkedett úgy, ahogy kellett volna. De voltak hűségesek, akiknek hálás. Fia figyelmébe ajánlja a miatta börtönbe került Chamilly, Hue, Clery urat. Üldözői között is talált néhány érzékeny és könyörületes lelket. Istennek vallja: „egyet sem ismerek-meg magaménak azon vétek között, mellyekkel engemet vádoltak.” Kelt December 25-kén 1792.

⁸⁹ MH 1793. III. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 8-dik napján, 184–186. – A királyi „Familia” gyászáról és az utolsó eseményekről: Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 12-dik napján, 195–196.

⁹⁰ Malessherbes, Chrétien-Guillaume de Lamignon (1721–1794), ő védte a perben a királyt, kivégezték.

⁹¹ MH 1793. III. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 12-dik napján, 204.

⁹² MH 1793. III. k. Bóldog-Asszony’ Havának (Januáriusnak) 11-dik napján, 52–55. – Wieland, Christoph Martin (1733–1813), nagy hatású költő és regényíró. *Diogenes...* címen emlegett munkájának Kazinczy által készített fordítását 1794 nyarán betiltották. (Diogenész antik közegbe helyezett köztársaságában úgy valósul meg az ember szabadsága, hogy mentes a származás, a vallás és a nemzet minden kötelmétől.)

Marie Antoinette királynét 1793. október 3-án adták át „a Revolutináris Törvénszék Vádló Prókátorának,” de „lelkének nagyságát” nem tudták megtörni. Október 16-án „reggeli 4 órakor kimondatott ellene a’ halálos sententia, mely délelőtt tizenegy órakor végre is hajtatott”. I. Ferenc 42, majd 46 napos gyászt rendelt el.⁹³ A hírekben többször szerepel a francia királyi család tagjai közül a szerencsétlen Erzsébet⁹⁴ és „Egalité” Fülöp, akinek lefogásáról – és kivégzéséről – leplezetlen kárörömmel számoltak be:⁹⁵ „Annak a’ nagy bűnösnek,” (a király halálára szavazó) „néhai *Auroliánumi (Orleani) Hertzeg Egalité Filepnek* meg-guillotínozását [...] igen rövid közönséges törvény-széki vizsgálás előzte meg.” November 6-án de. 10-kor ítélték el, du. „negyed-fél órakor ült fel *Egalité Úr* a’ halálos székére, más négy személyekkel együtt. [...] A’ Nép, melly sokszor evett ’s ivott vala az *Egalité* rovására, most kitsúfolta veszendő fejét. A’ guillotinra leg-először fektettetett-le ő Ex-Herzogsége, ’s minekutána el-esett volna a’ feje: fel-mutattatott a’ Népnek.”⁹⁶

A *Hírmondó* kiemelt figyelmet szentelt Robespierre szerepére. Hozzá képest Marat, Danton, Saint-Just és a jakobinusok más vezetői sokkal kevesebb teret kaptak. Majdnem minden számban szó esik a tömeges kivégzésekről, amelyek áldozatai egyre gyakrabban a jakobinusok által halálra ítéltetett jakobinusok. Marat különös meggyilkolása⁹⁷ többször is visszatérő téma, Danton⁹⁸ kivégzése egyszerű hír. Párizs népe – a beszámolók szerint – szűkölködik, lázong és fél.⁹⁹ Közben olvashatjuk a jakobinus érvelést, miszerint egy szálig le kell nyakazni azokat a „gonosztevőket”, akik nem osztják az ő álláspontjukat. Megtudjuk, hogy a „Guillotint előtt egy tseber forma vizes edény áll, a’ mellybe hengeredik-le az el-metszett fő.”¹⁰⁰ A forradalom egyik volt minisztere feleségének lefejezéséhez teszik hozzá saját véleményüket. „Soká fog még vérezni a’ gilljotin [...] mint mutatják a’ környülmények.”¹⁰¹ A lap szerint „*Marat*, két-száz-ezer el-esését ítélte szükségesnek, arra a’ végre, hogy a’ Jakobinusok

⁹³ MH 1793. IV. k. Szent András-Havának (Novembernek) elsőjén, 630–632.

⁹⁴ XVI. Lajos nővére, akit a királyi családdal együtt tartóztattak le, és 1794. május 8-án végeztek ki.

⁹⁵ *Egalité*: Bourbon, Lajos Fülöp, Orléans hercege (1747–1793). 1789-ben a nemzetgyűlés, később a Jakobinus Klub tagja.

⁹⁶ MH 1793. IV. k. Szent András-Havának (Novembernek) 26-dik napján, 740–741. – A guillotint szó írása a lapban nem következetes, előfordul: guillotint, guillotint, giljotin változatban is. (T. T. E.)

⁹⁷ Közismert, hogy fürdőkádban végzett vele Charlotte Corday. – MH 1793. III. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 30-dik napján, 129–132.

⁹⁸ Danton, Georges (1759–1794). Április 5-én Desmoulins, Wastermann, Lacroix, Phéliepeaux és mások társaságában – Saint-Just és Robespierre vádjai alapján – kivégezték. (MH 1794. V. k. Sz. György-Havának (Áprilisnek) 22-dik napján, 560–565. (Tévesen: 655.))

⁹⁹ MH 1794. VI. k. Szent Iván 18-dik, 873–874., Szent Iván, 21-dik, 885–887., VII. k. Szent Jakab 12-dik, 121–124.

¹⁰⁰ MH 1792. II. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) 30-dik napján, 321–325.

¹⁰¹ MH 1792. II. k. Szent András-Havának (Novembernek) 29-dik napján. – Itt olvasható annak az ünnepségnek a leírása, amelyben a Notre-Dame-ot az Ész Istennő templomává nyilvánították. 763–765.

által ki-gondolt Közönséges Társaság alkotványa meg-fundáltassék”.¹⁰² A tudósítá-sok szerint a nemzetgyűlés heves viták színtere, a szónokok szívesen szítják és befo-lyásolják a tömeg indulatait. Egészen addig, amíg 1794 nyarán le nem tartóztatják Robespierre-t. Ahogy ennek a híret közli a lap, az nem csupán érdekfeszítő, de arról is tanúskodik, hogy megfogalmazói teljesen tisztában voltak a fordulat történelmi jelentőségével.

A *Hírmondó* „írói” nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a francia forradalomról igyekeznek „első tudósításokban is annyit közleni, hogy eleget tehezzünk a’ köz-fi-gyelmességnek”. Az 1794. augusztus 12-i szám már készen lehetett, amikor a nagy hír eljutott a lap „íróihoz”, ezért csak az utolsó (216.) lap alján tudtak annak helyet adni: „Tegnaptól fogva, tele *Béts* azzal a’ hírrel, hogy *Robespierre* nincs többé.”¹⁰³ Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Martinovics – közel egy hónapos vallatás után – ezen a napon beszélt először a magyarországi szervezkedésről. A következő szám így kezdődik: „*Robespierre-n* – végeztük a’ múlt postán küldött rövid, de fontos *Hírmondót*, a mait kezdjük *Robespierre-n*. – Ez a’ tsudálatos hatalmú Ember, a’ ki magát, Semmiből Mindenné teremtette; a’ ki, nagyon vitatta szóval a’ szabadságot, és egyenlőséget; de szólván sok millió Ember-társai közzül, alázott és magasztalt, a’ kit akart; sőt ölt, és elevenített, egy beszédjével – nints többé. [...] Megszűnt élni *Robespierre*, de koránt se *Maráti* dicsóséggel; nem úgy, mint *Barátja*, és *Mártírja* a’ *Frantzia* Közönséges-Társaságnak; hanem, mint, annak meg-esküdött Ellensége; nem úgy, mint Szabadság Védelmezője, hanem mint annak leg-álnokabb ostromlója, júliusnak 28-dik napján, estveli 7 órakor szegte néki nyakát a’ gilljótin vasa, mint közönségesen ki-kiáltott legutálatosabb Gonosztevőnek és leg-el-szenvedhetlen-nebb Tyránusnak. [...] Egész erőben bétele ezen álortzás *Kronvelen*: A’ ki másnak vermet ás, maga esik bele”¹⁰⁴ – örvendezik a szerző.

A hírek, nyilván más újságok közvetítésében, lassan érkeztek Bécsbe. Ez lehetett az oka annak, amit máshol is tapasztalunk, hogy a kivégzés előzményeit késve tudják csak részletesebben elbeszélni. Azt a meg nem valósult szándékot például, hogy Robespierre július 28-án akarta magát diktátorrá kikiáltani, amit „külsőképpen ugyan, igen kárhoztatott, de nagy áhítózással forgatott képzelődésében, és amelynek el-érhetését annál könnyebbnek hitte, minthogy” túlbecsülte hatalmának a nagysá-gát. Az egyeduralomra törő népvészér május 31-én még diadalmaskodott a „Brissot-tistákon, és Girondistákon”. Ekkor még mindenki „vak engedelmességgel” hallgatta és követte, végül mégis egyedül maradt. Csak Couthon¹⁰⁵ és Saint-Just¹⁰⁶ tartott ki mellette, akiket vele (és fivérével) együtt küldték verpadra.¹⁰⁷ Azok végeztették ki, akiket ő akart Danton után a halálba küldeni. „Soha annyi Nép nem tódult még össze Párisban, execúzió’ szemlélésére, mint a’ *Robespierristákéra*. Minden úttzákon,

¹⁰² MH 1792. II. k. Karátson Havának (Decembernek) 6-dik napján, 794–797.

¹⁰³ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 12-dik napján, 216.

¹⁰⁴ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 15-dik napján, 217–228.

¹⁰⁵ Couthon, Georges (1756–1794). Robespierre híve, a rémuralom egyik fő végrehajtója.

¹⁰⁶ Saint-Just, Antoine (1767–1794), író, szónok, Robespierre híve.

¹⁰⁷ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 15-dik napján, *i. h.*

mellyeken végig vitettek ezek a' gilljotin felé; valamint a' Revolutzió piatzán is, nem egyebet lehetett hallani: [...] Ah Gonosztevők! Éllyen a' Közönséges Társaság! Éllyen a' Nemzeti Gyűlés!"¹⁰⁸ A beszámoló ezután visszatér arra, hogy a jakobinusok klubja szerint „egy Faktzió (Felekezet) vagyon még a' *Frantziák* között, melly külföldiekkel tzimboráskodik 's a' Nemzeti Gyűlés és a Közjóra ügyelő Deputátzió után áskálódik.” Ezért Robespierre javaslatára a jakobinusok július 25-én deputációt küldtek a nemzetgyűléshez, hogy intézkedéseket sürgessenek.¹⁰⁹ Robespierre másnap hosszú beszédben hangsúlyozta, hogy nem tör diktatúrára, ezt csak az ellenségei terjesztik, s azt is cáfolta, hogy a nemzetgyűlés harminc tagját le akarná fogatni. Az újság hosszan idézi a beszédet, amely ezúttal nem győzte meg a többséget, és határozatban mondták ki, mielőtt azt kinyomtatnák, állításait vizsgálja meg a „Közjóra és Közboldogságra ügyelő Deputatzió”. Július 27-én Saint-Just hasonló beszédet akart tartani, mint előző napon Robespierre, de csak röviden szólhatott, belefojtották a szót. A nemzetgyűlés ekkori hangadói megakadályozták, hogy a híres szónokok végül fölülkerekedjenek. Ehelyett egyikük azzal vádolta Robespierre-t, hogy nem a „Nép ellenségeivel” akart leszámolni, hanem a vele egyet nem értő forradalmárokkal. Arra szólították fel a hallgatóságot: „Ne akarjatok egy ilyen tirannus alatt élni!” A várt visszhang nem is maradt el: „Nem! Nem!” Szabaduljunk meg a tirannustól, kiáltották többen is. Az egyik szónok állítása szerint Saint-Just el sem mondott beszédével nemzetgyűlési tagok letartóztatását akarta elérni, azokét, akiket Robespierre „Spionjai” följelentettek. A vád szerint Robespierre, „a' ki minduntalan az ember-szeretetről, és virtusról beszéll, 's azonban veszett erkölcsű, kegyetlen, dölfös 's a't.” A tudósítás szerint erre sokan azt kiáltották: „Összeesküvő!” Robespierre azonban bízott szavának erejében, ki sem ment a nemzetgyűlés terméből. „A' Prezes tehát parantsolta a' Gyűlés Hajdújának, hogy vezesse ki *Robespierret*, a palotából.” A hajdú azonban megtagadta, hogy kezét emeljen rá. Végül mégis lefogták, de a „*Luxemburg* nevű [...] Rab-Ház Gondviselője se merte bé-fogadni”. Ezután a városházára vitték: „Innen írt a Tzimborásainak, hogy kaptsolják egybe magokat, mert kész a' Nép fel-kelni mellettük”. Fennállott a veszély, „hogy két óra alatt fegyveres erővel fog indulni az el-tsufolt Nemzeti Gyűlés ellen. De megelőzte ez *Robespierret*. 7 Tag vezetésével a' Nemzeti Gárda a' Városháza ellen vonult”, Robespierre-t és társait törvényen kívül állónak nyilvánították, és halálra ítélték.¹¹⁰ Más témák után közölték a kivégzettek életkorát: Robespierre 35, Couthon 38, Saint-Just 26 éves volt.¹¹¹ – „Robespierre előtt nem sok órákkal feküdte ki, bajos pályáját a' *Párisi* guilljotínon ama, mind történeteiről, mind munkáiról el-híresedett és életének 70-dik esztendőjét számlált Bátor *Trenk*.”¹¹²

¹⁰⁸ *Uo.* – A lap a „nép hangját” a hitelesség fokozására először franciául idézi.

¹⁰⁹ *Uo.*

¹¹⁰ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 15-dik napján, *i. h.*

¹¹¹ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 15-dik napján, 232.

¹¹² *Uo.* Trenck, Friedrich báró (1726–1794), katonatiszt és kalandor, Mária Terézia, majd II. Lipót ügynöke.

A *Hírmondó* „írói” annyira meg voltak győződve az esemény jelentőségéről, hogy újra és újra visszatértek rá: „*Robespierre*-t, vajmi sokszor nevezte volt Barrere¹¹³ – *tiszta Embernek, ’s jólelkű Polgárnak (Homme pur, vertueux Citoyen)*.” Július 30-án viszont azt mondta: „Polgárok! A’ Nemzet’ képét viselő Gyűlés, meg-mentette magát egy nap, esztendő-által forralt álnok szándéktól...” Erőslelkűséggel, igazságos keménységgel állította meg az összeesküvőket, akik fölfuvalkodottan „nem méltóztatnak (...) dolgozó Tagok lenni; meg-vetették ők, ezeknek homályos kötelességeiket”. – Nincs meg a szerkesztők kezén e nevezetes beszéd minden részlete, van más. „Barrare” „Proklamációja (Hirdetése)” tájékoztatta a polgárokat az összeesküvőről, akik „fegyveres erőt gyűjtöttek” a nemzetgyűlés ellen. „Bártsak utolsó szélvész lenne ez a Revolúciónak, ezen rettenetes idejek, a fanatizmus’ és szolgaság’ tirannusainál veszedelmesebb új Tirannusoknak. – A’ *Párisi* Jakobinus Klub bé-záródott Július 27-dik éjtszakáján; de Júl. 30-dik napján ismét fel-nyitattott, ’s beszédek tartattak abban...” Egy javaslat kimondta, hogy a tagság ne legyen privilégium, „hanem szabadíttassék fel az abba való bé-menetelt minden lakosoknak”. Olvasható az a vád is, hogy Robespierre minden este alápecsételte a kivégzendők másnapi listáját.¹¹⁴ A lap figyelmét elkerülte, hogy a jakobinusok klubját eredetileg breton képviselők hozták létre, akik a királyságban a gyűlölt francia központosító hatalom megvalósítóját látták. Az viszont nem maradt ki, hogy a jakobinus erőszak számolta föl a területi önkormányzatokat, s ezzel az anyanyelvi (egyebek között: breton) oktatást. Mindenütt kizárólagossá tették a „gloire” szellemét és a francia nyelvet.¹¹⁵ Igaz, ekkor már nem voltak bretonok a klub tagjai között. Hamarosan különböző előterjesztések készültek a nem franciául beszélő tartományok nyelvének megváltoztatására. A nemzetgyűlés azt is megvitatta, hogy a „Rajnai Departmánokból (Közönséges-Társaság-Osztályokból), mi módon irtódhassék ki egészen a’ Német Nyelv...”¹¹⁶

„A’ *Robespierristákon* diadalmaskodott Rész, sűrűn hordja-fel *Robespierre*’ tirannuskodásának példáit...”¹¹⁷ A „Revolúzionáris Igazgatás, olly móddal való elintézése, hogy Tirannussággá ne vállyon az többé, mint vált a’ „*Robespierre*’ kezei között” – olvassuk a *Hírmondó*ban –, „de még is meg-maradjon a’ maga szükséges keménységében: hosszas tanácskozásokra, vetélkedésekre, sőt veszekedésre szolgáltatott alkalmatosságot a’ Nemzeti-Gyűlésben.”¹¹⁸ Ezt megelőzően „egy *Párisi* (...) a következő nevezetes kinyilatkoztatással fejezte-bé írását: ’Óhajtják a’ békességet, kétség-kívül tizenkilenc huszad részei *Frantzia*-Országnak; de ha a’ Nzeti Gyűlés,

¹¹³ Barras, Paul Jean, Francois Nicolas, conte de (1755–1829). A *Hírmondó*ban Barrare néven említik. – Részt vett a Bastille és a Tuileriák ostromában, a konvent tagjaként a király halálára szavazott. Július 27-én ő tartóztatta le Robespierre-t, majd ő bízta meg a fiatal Bonapartét az 1795-es lázadás elfojtásával.

¹¹⁴ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) 19-dik napján, 233–240.

¹¹⁵ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) 8-dik napján, 206. – „Frantzia nyelven kell írni ezentúl, minden részeiben a’ Közönséges Társaságnak, akármelly közönséges aktákat.” (Eredeti kiemelés.)

¹¹⁶ MH 1794. VI. k. Szent-Mihály-Havának (Szeptembernek) 26-dik napján, 419–420.

¹¹⁷ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) 26-dik napján, 269.

¹¹⁸ MH 1794. VI. k. Szent Mihály-Havának (Szeptembernek) 9-dik napján, 339–341.

hajlandóságát mutatná a' Békesség eránt: tüstént kénszerítődni fogna a' Nép által, hogy minden módon csak békélyen..."¹¹⁹ „A' vélekedéseknek, és azoknak nyomtatásban való közléseknek szabadságát, nagyon megszorította vala *Robespierre*: most már azt is fel-oldozá a' N. Gyűlése, *Robespierrenek* köteli alól. Ha tartós lesz ezen szabadság; meg fog ez buktatni némellyeket azok közül, a' kik fő Buktatói voltak *Robespierrenek*.”¹²⁰ A nemzetgyűlés vitájában fölmerült az új választások igénye, de többen elleneztek azt, mert féltek, hogy sokan azt kívánják: „keressék-ki, 's büntessék-meg mind azon gyilkosságoknak eszközlőiket, mellyek a' tsupa különböző vélekedésekért követődtek-el, a' szabadság nevében;...” Egy párizsi levél szerint a városban árulják a „Robespierre farka” című könyvet, amelynek a címe arra utal, hogy a nemzetgyűlés mindkét tábora Robespierre követőinek nevezi a másikat.¹²¹ A nemzetgyűlés viszont arról is határozott, miszerint mindenki emigráns, aki 1789 előtt hagyta el az országot és 1793. november 1-éig nem tért vissza. Vagyonukat, földjeiket elkobozták.¹²²

A jakobinusok továbbra is elleneztek az erőszak mérséklését, s azt akarták, hogy a „Revoluciónáris-Igazgatás' sebeszekeré” tovább haladjon. Szónokuk „A' Jakobinus Klúbbéli Katédrát továbbá hasonlította egy jel-adó toronyhoz, mellyből az Igazság, mint valamely tiszta világosság, egész *Frantzia*-Országra el-hat, hasonló gyorsasággal, mint a' mineművel szokta közleni a' híreket a Telegráf (Telegraphe – melly által 52 órányi messzeségű köz-földre három ízben lehet ugyan annyiféle Tudósításokat közleni, egy nap).” Szeptember 9-én a jakobinusok a „Fekete-Oldal” veszélyére hivatkozva újabb letartóztatásokat követeltek a nemzetgyűléstől. A hangulat azonban ellenük fordult: „Ideje, (...) hogy fel-nyissa szemeit a' Gyűlés, annak a' veszedelmes méjjségnek látására, mellybe akarják őket buktatni, és hogy egy lépést tegyen hátra felé, mellynél fogva bátorságosan nyakon kaphassa a' Nép ellenségeit.” Sürgetik a gyilkosságok befejezését: szűnjön meg a „*Robespierista* gyilkosok országlása”.¹²³ „Ha a' *Pátrióták'* vére, ha mindnyájunknak vérünk, eszközül szolgálhatna arra; hogy Bóldogság révpártjára érhessen a' Közönséges-Társaság' hajója; senki sintsen közötünk, a' ki örömet fel-ne áldozná érette a' végre saját vérét – hangoztatta az egyik szónok a nemzetgyűlésben, és hozzátette: – De jól tudjuk, hogy a' Nemzeti-Gyűlés' Tagjainak egy részét, azért veszik tzélba, ebben a' szempillantásban a' Gyilkosok: hogy annakutánna a' más részt is ki-irhassák.” Ez „a' nemes lelkű Nép, soha se' fogja keresni a' Gyilkosoknak segítségét. [...] Úgy tartom, hogy a' miket mondtam, reá bírhatják ezek, a' Nemzeti Gyűlést arra: hogy ha véget nem vét is a' Jakobinusok' Társaságának: meg-tiltja legalább az abba való járást a' maga Tagjainak.” A beszéd sikert aratott, és a szónok így folytatta: „Nép! ha meg-akarod tartani a Szabadságot, és a' Nemzeti Gyűlést, fegyverkezz, 's vedd kezedbe a' Törvényt, úgy

¹¹⁹ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 29-dik napján, 294–296.

¹²⁰ MH 1794. VI. k. Szent Mihály-Havának (Septembernek) 12-dik napján, 356–358.

¹²¹ MH 1794. VI. k. Szent-Mihály-Havának (Septembernek) 19-dik napján, 382–389.

¹²² MH 1794. VI. k. Szent Mihály-Havának (Septembernek) 26-dik napján, 419–420.

¹²³ MH 1794. VI. k. Szent-Mihály-Havának (Septembernek) 30-dik napján, 434–439.

ronts ezen Haramia-barlangra – t. i. a Jákobinus Klúbra.¹²⁴ „Sept. 18-dikán meg is verekedett” a jakobinusok és ellenfeleik „felekezete”. A nép egyik tábora a „Jákobinusokat”, a másik a nemzetgyűlést élte. „Az egymás ellen fel-buzdúlt Jákobinusok és Nem-jákobinusok’ indulatjának tüze, nem csak nem tsillapodott az újabb tudósítások szerint – olvassuk –, „hanem még inkább gerjedett naponként, sőt óránként.”¹²⁵ Egy párizsi levél szerint változatlanul „omlanak” a jakobinusok elleni nyomtatványok. „Illyenek p. o. Les Jacobins traités commé ils le méritent, (Érdem szerint való bánás a’ Jákobinusokkal) – Le Coup de grâce des Jacobins (A’ Jákobinusokkal való kegyelmes bánás) – Továbbá: Árisztokrata, Federalista, és Kontrarevoluzionáris Jakobinusok. – Népet gyilkoló Jakobinusok.” Ezekből idézik – egyebek között: „Álnok lelkűek! a’ ti gonoszagtok mértéke meg-telt. Tudva és gátolva ugyan már az, a’ min fortélyoskodtok. [...] A’ Jákobinusok Társaságában szemtelenül sürgetődött belső had, nem fog külső haddal egyesülni, a Közönséges Társaságnak végső pusztulására.” Az érzelmileg fűtött sorok után tárgyilagos közlés olvasható: szeptember 22-én Rousseau holttestét a Pantheonban helyezték el.¹²⁶

„A’ *L’ Orateur du Peuple*” című újságból idézik: az „1793-dik esztendőnek 31-dik Májusától fogva, egészen a’ Jákobinusoktól függ a’ Fr. Köz. Társaság, és a N. Gyűlés. Mít cselekednek pedig a’ Jákobinusok? Igazságot, virtust, és jó-lelkűséget forgatván szájokban, olly képtelen tyránusságot állítottak-fel, mellyre nints példa a’ Revoluziók históriájában.” Ezreket végeztek ki; kifosztották a köztársaságot, elvették a magánosok vagyonát. „Mégmérgeztették a’ társaságot, pénzen fogadott vádaskodó álnok Emberekkel. El hatalmaztatták a’ vad kegyetlenséget. Külső ellenségei se kívántak annyi rosszat a’ Fr. Nemzetnek, – mint a’ mennyit csak tettek neki. Igaz okon lehet illy szörnyűségekkel vádolni a’ *Jákobinusok*’-társaságát, (...) a’ kik azokat elkövették.” Ugyanebben a számban közlik a színházi hírt: „Az úgy nevezett Frantzia Teátromban, *Mahomet* nevű Darabot játszanak a’ napokban, ’s igen nagy örvendezését jelentette a’ Játék-néző-helybéli egész Gyülekezet, ezen Vers hallására: Exterminez, grand Dieu, de la terre ou nous fomme, Qucnoque avec plasir verse le fang des hommes. – (Isten gyomlálja ki mindet, valaki gyönyörködve ontja az emberi vért.)” Az utcák és piacok a jakobinusok ellen fordultak. Azt mondják, mindenhol Robespierre bűneit sorolják. A jakobinusok Thermidor 9-én saját embereiket a nemzetgyűlés ellen küldték: „Újra, olly Igazgatás formáját akarták fel-állítani, a’ melly, szüntelen való rettegésben tartja a’ Közönséget, hogy annál fogva meg-tarthassák *Robespierre* Tzimborásait, az az önön-magukat.” Míg a viszonyok ki nem tisztultak, „anárkia (fő nélküli rendtelenség)” emésztette őket. A jövő érdekében „jó-lábra” kell állítani a Közönséges Társaságot.¹²⁷

„A’ Nemzeti-Gyűlés, mellynek nagyobb része gyűlöli, a’ *Párisi* Jákobinusok Klúbját, és annak eltörlésére, vagy legalább reformátziójára, tellyes erővel igyekszik”, sokfelől kap támogató üzeneteket, de a jakobinus klub is biztatást kap, főleg a popu-

¹²⁴ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 3-dik napján, 441–451.

¹²⁵ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 10-dik napján, 484–486.

¹²⁶ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 14-dik napján, 499–501.

¹²⁷ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 21-dik napján, 521–529.

lárís (népi) társaságoctól, hogy ne hagyja magát. A közjóra, közbátorságra, törvényességre ügyelő deputációk azt akarják, „hogy a’ Jákobinusokról készítendő Vélekedések előtt, egy olly, Előadásnak formáját dolgozzák ki, mellyet a’ Nemzet-Gyűlése intézhessen a’ Fr. Néphez”.¹²⁸ A nemzetgyűlés új felhívása „summásan ezeket foglalja magában”: figyelmeztet a jakobinusveszélyre, mert azok „Szüntelen a’ Nép jussait forgatják szájokban, de tsak azért, hogy másokat ki-rekesztve, egyedül magokat teshessék azoknak birtokába”. A nemzetgyűlés „tántorgás nélkül” teszi a dolgát: „Es-küszünk, hogy helyünkön maradunk, mind addig, míg a tökéletes szabadságot és tartós békességet meg nem szerzi a’ Köz. Társaság magának, a Győzelmek oltalma alatt.” Szembeszállnak a jakobinus félrevezetéssel, biztosítják a vagyoni és személyes biztonságot, s fölshólítják a népet: „*Frantziák!* Úgy nézzétek, mint ellenségeiteket, a’ kik ezen változhatatlan igazságokat, ki akarják verni eszetekből. Kerülytétek azokat, a’ kik szüntelen vérről, halálról és gilljotinról beszélnek. Betsüljétek ellenben azokat a’ dolgos, jó, és tiszta-szívű Embereket, a’ kik magok-hánytatása nélkül szollanak és a’ ti boldogságtokat munkálják. [...] Parthoz ért már a’ Közönséges Társaság hajója: vissza ne vessétek a haboknak. [...] Diktáljunk békességet a’ Külföldnek.”¹²⁹ A regensburgi német birodalmi gyűlésből érkezett hír szerint a választófejedelemségek hajlanak a békére, és ajánlják azt a császárnak is: „Meg kell-é valósággal, indítani a’ Békesség dolgát? Miképpen kell megadni annak?” Egy párizsi újság szerint Franciaországban is „[s]zó kezd lenni végtére a’ Békességről”. Annál inkább, mert a nemzetgyűlés október 16-i végzése „[a]’ Jákobinusoknak vagy *Robespierre* örököseinek, minden rontó erejeket el-vette...”¹³⁰

„A’ Jákobinusok hatalmát lerontó Végzését, a’ Nemzeti-gyűlésnek, nem hagyá bezzeg szó nélkül a’ Párisi Jákobinusok Klúb.” Tagjai azt kérdezték, hogy miért nem szóltak ellene azok a nemzetgyűlési tagok, akik szólhattak volna? „A’ Szabadság, nem oltalmazhatja, s nem is akarja magát oltalmazni félénkek által. [...] Nem azért jövünk mi ide (a klubba), hogy eldugjuk magunkat: hanem, hogy védelmezzük a’ Nép hasznait.” A nemzetgyűlés egyik tagja szerint „ez a’ Végzés, azon Könyvecskék szüleménye, mellyek, naponként omlanak Világ eleibe a’ Népi-társaságok ellen, azon Embereknek munkája, kik azt akarják, hogy egy millió korhelek, huszonnégy millió dolgos, és a’ Közönséges Társaságnak hasznos Polgárokon uralkodjanak. Ismét azt mondom, ha a’ Népi-társaságok eránt való köz-vélekedés, meg nem zavartott volna: soha ez a’ Végzés, Törvényé-tétel végett, elibe nem terjesztett volna a’ N. Gy.nek. Polgárok! már a’ Törvény meg-vayon egyszer, tartozunk annak alája bocsátani magunkat, de meg-kell emlékezni rólla a’ Népi Társaságnak, hogy tsatamező nyílt a Vétek és Virtus között, egy Pátrióta se alugyon-el addig ágyában, míg így nem szólt magában: ‘Szükség, hogy a’ Szabadság, és Egyenlőség győzedelmeskedjenek.’ Miközben a két tábor egymás ellen érvel, Párizsban nincs élelem, írja a *Hírmondó*. Most ugyan megjelent a hús, a vaj, a tojás, de nagyon drága.”¹³¹

¹²⁸ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 28-dik napján, 576–579.

¹²⁹ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 30-dik napján, 593–585.

¹³⁰ MH 1794. VI. k. Szent-András-Havának (Novembernek) 4-dik napján, 605–613.

¹³¹ MH 1794. VI. k. Sz.-András-Havának (Novembernek) 11-dik napján, 653–660.

Befolyásolhatták a néphangulat fordulatát a vérengzésekről, különösen a Nantes-ban elkövetett rémtettekről szóló hírek. Október 24-én írták Párizsból. „Tudni való dolog, hogy el volt nyomtattva a' N. Gy., *Robespierre* tirannussága alatt, de ezen gonosztevőt gilljotinoztatta, hogy vissza-nyerhesse maga-szabadságát. (...) A' Jakobinusokon győzedelmeskedett, vagy legalább győzedelmeskedni láttatott”, miközben elvesztette harminchat tagját.¹³² A következő szám már arról számolt be, hogy jakobinusok „száz-hét Kollégáikat marák ki a' múltt esztendőben, a' Nemzet gyűlése kebeléből, 's résszerént a' Világból is...”¹³³ Az alább ismertetett londoni per a következő néhány számból kiszorította a francia híreket, így némi késéssel közölték az október 29-i párizsi jelentést, miszerint: „A' Jakobinusok, kiket *Robespieristáknak* tart a' Köz-vélekedés, olly mértékben lettek tárgyává a' Nép gyűlölségének: a' milyen iszonyodással telnek el minden érzékeny lelkek, azoknak a' szörnyűségeknek hallására” (amelyeket – egyebek között – Bretagne fővárosában, Nantes-ban elkövettek.) Párizsban „Az *Egyenlőség* nevű palota udvarában, Oct. 26dikán estve, kardot akartak rántani a' Jakobinusok” az ellenük kiabálókkal szemben, „de ezeknek pártjokat fogta a' Nép; a' Jakobinusokat pedig megöklözte, és szaladásra készítette.” A nemzetgyűlés november 5-én és 6-án határozatban intézkedett a november 3-án „fennyen, és tüzesen beszéllő” jakobinusok ellen. (Ugyanakkor foglalkozott a könyvtárak és színházak gondjaival is.)¹³⁴

A decemberi hírek is a nemzetgyűlés és a jakobinusok közti küzdelemről szóltak. Eszerint a „Párisi Jakobinusok, nem veszítették el minden kurázsijokat”, de az „Igazgatást vivő Nemzet-gyűlés” a „Jakobinusok eránt hozott Végzéseiket” törvénybe foglalta, és a többségi szavazással jóváhagyatta.¹³⁵ „Kívánatos tárgynak írja lenni az egész *Frantzia* földön egy *Párisi* Levél, a' Békességet. – Egy Törvény hozódott vala *Robespierre* országlása alatt, melly még tsak említését is tilalmazta a' Békességnek. Tsúfot üz most, a' *Párisi* Publikum, ezen Törvényből...” Idézik egy jakobinus újságíró erőszakot jósló írását, majd egy ez ellen szólót ennek a lehetetlenségéről: „Nem bírnak többé a' Jakobinusok, se' az Igazgatás Fejeivel, se' a' Közönséges Kintstárnak kültsaival... [...] A' *Párisi* Nép, melly, úgy nézte őket ennekelőtte, min a' Szabadságnak és Revoluzciónak gyámolóit; most már nem lát benne egyebet *Robespierre*' [...] tzimborásainál.” A *Hírmondó* beszámolóí szerint a nép képviselői elhatározták, hogy „büntetésre vonjátok, és kigyomláljátok a' pártosokat, ezeket a' szörnyű gyilkosokat, és álnok gaz-embereket”. Szónokuk kijelentette: „Iszonyodunk a' pártosoktól, a' fennhéjázóktól, és ezen vad Emberektől, kiket, a' Caligulák, Nérók, 's más Tiranusok se kedvelnének.” Közben a párizsi élet nagyon drága lett: a posztó rőfje 36 livre volt, most 200, egy cipő 5-6 volt, most 30.¹³⁶

Békéesebb hírek is megjelentek, a nemzetgyűlés jövő bemutatató ügyek rendezéséhez is hozzáfogott. Egyebek között határozott a tanítóképző iskolák felállításáról,

¹³² MH 1794. VI. k. Sz.András-Havának Novembernek) 14-dik napján, 672–677.

¹³³ MH 1794. Sz. András-Havának (Novembernek) 18-dik napján, 688–695.

¹³⁴ MH 1794. VI. k. Sz.-András Havának (Novembernek) 28-dik napján, 741–743.

¹³⁵ MH 1794. VI. k. Karátson-Havának (Decembernek) 5-dik napján, 789–792.

¹³⁶ MH 1794. VI. k. Karátson-Havának (Decembernek) 9-dik napján, 799–806.

valamint a „Közönséges-Társaságbéli Nemzeti-Oskolák” számáról. Egységesen meghatározták a férfi és a nő, a városi és a falusi tanítók fizetését, de eltiltották őket a magánóráktól. Kimondták, hogy tanítani a „Nemzet-gyűlése által rendeltetett Oskolai Könyvek szerint kell”. A következő tantárgyakat írták elő „olvasásban ’ írásban”: 1. Kötelességek és jogok, 2. Francia alkotmány, 3. Erkölc, 4. Frantzia nyelv, 5. Számvetés, 6. Természet főbb jelenségei. Valamint úszás és futás. Fő cél, hogy „A’ Frantzia nyelv vályyon rendszerént való nyelvvé”. A törvény a „polgároknak szabadságot ad, hogy otthon taníttassák gyermekeiket, de kötelező a nyilvános vizsga”.¹³⁷ A lap hírt adott arról, hogy a „A’ békesség hírelésekről, egy hosszú tzáfoló beszéd tartatott a’ Közjóra ügyelő Deputátzió”, majd december 4-én az egyik képviselő azt hangoztatta a nemzetgyűlésben: „Igen is, akarunk mi Békességet, de olyat, mellyet a’ mi saját erőnk, és a’ nekünk való ártásra örökös tehetetlensége ellenségeinknek garantírozson (tegyen bizonyossá).”¹³⁸

Miközben Budán tárgyalják a Martinovics-pert, 1795 elején a „Revoluzionáris Törvényszék” a „Robespierristák” szörnyűségeit vizsgálja, a jakobinusok palotájában tanítóképzőt indítanak. „Nintsenek többé azok a’ szörnyű idők, mellyekben (...) vakmerő Tirannusok, gilljotínra vonhatták a’ szabad és jó embert.”¹³⁹ A *Hírmondó* szerint a francia újságok a békesség lehetőségéről írnak, s hosszan szólnak arról, hogy a jakobinusok üldözöttjei visszatérhettek a közéletbe. „Nem a’ Nép’ nyomta tehát el (...) a’ Nemzeti gyűlést; hanem egy Faktzió tirannuskodott azon. (...) A’ Robespierre’ Faktziója, melly magát pompásan és kevélyen, Hegynek (*Montague*) nevezte, és sok Pátriótákat tsábitott maga mellé az által, hogy erős hangon beszéllett a’ Szabadságról és Közönséges Társaságról, mellynek azonban rontói valának az ő Fejei.” A lap arról is tájékoztatja olvasóit, hogy mit lehet gondolni a francia alkotmány állandóságáról. Az idézett szónok szerint „Nem tündérképre, hanem szabadságra, nem hadi-szerzeményekre; hanem Békességre vagyon nekünk szükségünk”. Az alkotmány biztosítsa az „Ember-jusokat, mellyek, előbbeniek a’ ti Végzéseiteknél, ’s egy mulólag való Nemzeti-gyűléstől nem függnek.” [...] Észre-fogjátok venni végtére: hogy egy bölts igazgatás kell minekünk; egy olly igazgatás formája, a’ melly, örökös pártfogója legyen a’ jó-lelkűségnek és személyes szabadságnak, a’ mellynél fogva, helyesen fel-osztva lévén, ’s illő egyarányúságban tartatván a’ kormányzó hatalmak, meg oltalmazzanak bennünket ezentúl, a’ kegyetlen hatalmaskodásnak szörnyűségeitől. Törjük össze tehát mentől elébb a’ Tirannusok’ fegyverét”, irtsuk ki, mondja, az „Ásiai Despotizmus” csíráját is.¹⁴⁰ Az április 14-én a poroszokkal kötött békét a nemzetgyűlés is megerősítette, aminek a híre májusra jutott a szerkesztőségbe. Ezután olvasunk arról, hogy „Máj. 6 dik napján, ugyan azon gilljotín által, mellyen, olly sok ártatlanokat áldozának ők fel, önnön dühös indulatjaiknak” Robespierre „Tirannuságának” 16 hívét végezték ki.¹⁴¹ Nyáron megkezdődik az új alkot-

¹³⁷ MH 1794. VI. k. Kartáson Havának (Decembernek) 30-dik napján, 886–889.

¹³⁸ MH 1794. VI. k. Karátson Havának (Decembernek) 26-dik napján, 878–882.

¹³⁹ MH 1795. VII. k. Boldog Asszony-Havának (Januáriusnak) 27-dik napján, 282–287.

¹⁴⁰ MH 1795. VII. k. Sz. György Havának (Áprilisnek) 3-dik napján, 454–463.

¹⁴¹ MH 1795. VII. k. Pünköst Havának (Májusnak) 22-dik napján, 688–692.

mány vitája, és olvashatjuk az egyik előterjesztő figyelmeztetését: „Vigyázzatok, hogy a’ rossz értelmű és indulatú embereknek újra egy rettenetes fegyvert ne szolgáltatassatok kezébe, az Igazgatás ellen! A’ Polgári-Társaság intézeteit nem lehet *meta-physikai* okoskodásokon fundálni. Rousseau maga is félre tette azokat a’ fellengős képzelődéseit, a’ mellyeket, a’ Státusi szövetségről írt munkájában tündérkedtetett: ’s hasznavehetőbb Igazságokat tett fundámentomául azon Plánumjának, mellyet írt *Lengyel-Ország*nak Igazgatása’ formájáról. Mi is ekként tselekedjünk.” A vita keretében egyesek ki akarták hagyni „az Ember-jussokról való egész képzelődés”-t, de azokat végül becikkelyezték, és azok a *Hírmondó* összefoglalásában is megjelentek.¹⁴² Decemberre annyira rendeződnek a „francia események”, hogy Robespierre „kegyetlen-hatalmaskodásában való részesülésért tömlőtbe zárattott; de az Amnesztíánál fogva ki-szabadult Személyek, többnyire mindnyájan közönséges hivatalokat kapnak a’ Direktóriumtól”.¹⁴³

A lengyel szabadságharc hírei

A *Hírmondó* indulásakor senki nem gondolt a nagy bizakodás közepette trónra lépett II. Lipót korai halálára. Utódának budai megkoronázásával tovább nőttek a magyar remények. Közben az újság olvasói folyamatosan értesültek a szomszédos Lengyelországban történekről, ahol 1791-ben új alkotmányt fogadtak el.¹⁴⁴ Rögtön az első számban fölmerült a kérdés, mit szólnak ehhez a nagyhatalmak? A lap későbbi híreiből kiderül, hogy a lengyel országgyűlés számolt az orosz beavatkozással, ezért hatalmazta föl a királyt, hogy „olly karba helyeztethesse egész szorgalmatossággal a’ Nemzet’ oltalmazó eszközeit, a’ mint néki leg-jobbnak látszik. [...] *’Egy Nemzet se talált még foganatosabb eszközöket soha is, a’ maga szabadságának oltalmazására: mint ha azokat maga tulajdon bátorságában, ’s tulajdon erejében kereste.’* Továbbá: *’A’ mi Konstitutióink (így szólnak a’ Rendek) szentté tétetett, az egész Nemzetnek meg-eggyezése által: annak oltalmazásáért, készek minden Lengyelek a’ magok javaikat, ’s életeket is fel-áldozni.’*¹⁴⁵ A határozat szerzői hazaárulónak nyilvánítottak mindenkit, aki fegyvert fog az új alkotmány ellen.¹⁴⁶ Berlin és Bécs be nem avatkozásában bízva arra készültek, hogy szembeszálljanak a fenyegetését nem titkoló II. Katalin cárnővel, tudósít a *Hírmondó* – már a budai koronázás nagy eseményei után.¹⁴⁷ De Lengyelország „tsak nem kerülhet el, az Orosz Tsászárnéval való hadat. Azt

¹⁴² MH 1795. VIII. k. Szent Mihály Havának (Szeptembernek) 4-dik napján, 310–313.

¹⁴³ MH 1795. VIII. k. Karátson Havának (Decembernek) 29-dik napján, 845–850.

¹⁴⁴ A Martinovics-perrel kapcsolatos gyanakvás egyik fő kérdése a „lengyel kapcsolat”. Sándor Lipót nádor is aggódott, hogy Kosciuszko ügynökei megjelentek Észak-Magyarországon, ahogy néhány följelentő állította.

¹⁴⁵ MH. 1792. I. k. Pütköst Havának (Májusnak) 4-dik napján, 635–638. – (Eredeti kiemelések.)

¹⁴⁶ MH 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 6-dik napján, 25–28.

¹⁴⁷ *Uo.* és MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) 12-dik napján, 833–839.

olvassuk ugyanis a' leg-újabb Varsói Levelekből..." A cárnő azzal érvelt, hogy az új alkotmány eltér a régitől, amelynek fenntartására elkötelezte magát.¹⁴⁸ Nem eredménytelenül, mert a lengyelek egy csoportja föl is kérte annak a helyreállítására.¹⁴⁹ Ezért kitört a háború (amelyben az első, téves hír szerint elesett „Kosztjuszko”¹⁵⁰ generális). A *Hírmondó* szemléletére mi sem jellemzőbb, mint a belgiumi francia csapatok elmarasztalása, mert azok „olgy kegyetlen pusztításokat vittek volna ott végbe, mint a' minéműt az Oroszok követnek el Lengyel Országban”.¹⁵¹

„*Oda!* – az *Európai új Konstitúzióknak* egyike. – Vége a' Lengyel Konstitúciónak! – Ama' nagy hatalmasságú Orosz Bellóna – *II. Katalin* – a' ki ugyan azon egy időben meg-reszkettette a' Török, és Svéd Birodalmakat, [...] neki mene Lengyel Ország' új Polgári Alkotványának, megrázá azt egynéhányszor, mivel nem az ő tetzése szerént épült-fel; 's imé – dülés, és omlás követé rázását.” A drámai együttérzéshez a cikk ismeretlen írója hozzáteszi, hogy Varsó fegyverkezik, a lengyel „insurgensek” fölvették a harcot az orosz csapatokkal.¹⁵² A cenzúra nem akadályozta meg, hogy a lap kiemelje a Kosciuszko vezette (egy nagy győzelmet hozó) küzdelem hősiességét, együtt érezzen az ország második felosztása miatt a lengyel nemzettel, amely orosz és porosz (a Habsburg Birodalmat nem említik) rabságba jutott. „*Lengyel Ország'* új polgári Alkotványa (Konstitúziója) nem soká állhata fel, 'a mint tudjuk.” Néhány lengyel főúr a kiegyezés, a cárnő kiengesztelésének a lehetőségét kezdeményezte. A fegyvernyugvás érdekében megtagadták „Amaz el-felejthetetlen 1791-dik Esztendő' Májusának 3-dikán készült Konstitúzió”-t. Arra hivatkoztak, hogy az „temetője vala a' szabadságnak; szüleménye a' mai meg-romlott bölcselkedő Világnak”, mely csak változásokat akar, a régít nem becsüli.¹⁵³

Figyelemre méltó, hogy 1792. szeptember 7-én a „*Lengyel Ország'* mostani Gyűlése rendelést adott ki [...] a' nyomtatás szabadsága eránt, mellyben megtiltotta a' többek között, az *ő maga* ellen való írást.” De az „Újságokban, tsak az ollyatén dolgokat nem engedi közönségesekké tenni, mellyeknek valóságokat méltán kétségbe lehet hozni; de a' meg-lett dolgoknak históriai módon való elő-adását nem tilalmazza, mivel tudja, hogy nagy bosszúságára, de gyalázatjára is szolgálna az egész Lengyel Nemzetnek, ha nem olvashatná azokat a' maga szülött nyelvén, mellyekkel tele vagynak a' más nyelven írott Újságok”. Az idézett lengyel állásfoglalás „[t]udja azt is, hogy a' Históriakra minden Nemzetnek, közönségesebb, és különösen minden Embernek is nagy szüksége vagyon, ha meg akarja érdemlenni az Ember nevezetet.

¹⁴⁸ MH 1792. I. k. Szent Iván-Havának (Júniusnak) elsőjén, 767.

¹⁴⁹ MH 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 6-dik napján, 25–28.

¹⁵⁰ Kosciuszko, Tadeusz (1746–1817). Francia katonai akadémián tanult, majd részt vett az amerikai függetlenségi háborúban. 1791-ben hazahívták, a lengyel fölkelők vezetője lett. 1794-ben orosz fogságba került, két év múlva az új cár szabadon bocsátotta, Svájcban halt meg.

¹⁵¹ MH 1792. II. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 17-dik napján, 83.

¹⁵² MH 1792. II. k. Kis-Asszony Havának 7-dik napján, 188–193.

¹⁵³ MH 1792. II. k. Kis-Asszony Havának 21-dik napján, 278–280.

A' Históriainak kútfejei pedig az Újságok; úgy de hogy lehetnének jó kútfők, ha meg nem hagyná ő íratni azokban a' bizonyosan meg-történt dolgokat."¹⁵⁴

A *Hírmondó* londoni értesülése szerint a „Spiritus publicus” arra készítette a briteket, hogy nagygyűlést hirdessenek az alkotmányáért küzdő lengyel nép támogatására. Más angol városok is hasonló módon nyilatkoztak meg, és pénzt (300 fontot) gyűjtöttek a lengyel hazafiaknak. „Már ugyan késő a' segedelem; minekutánna a' segíteni való erő egyszerre meg-szűnt végképpen munkálkodni: de tsak ugyan *Nagy-Britannusok*' ezen ditső tselekedetének, örökre fenn-marad az a' haszna, hogy abban, minden más Nemzetnek, egy szép követésre-való példát találnak."¹⁵⁵ A következő számokból aztán kiderül, hogy a „segíteni való erő” mégsem szűnt meg teljesen.

„Ezen szavai Kosciuszknak: 'szabadságért hadakoztam', alkalmatosságot szolgáltatnak minekünk egy észre-vételre. Ez az: Igen különös per forog ám fenn a' hasonlásban lévő Lengyel Felekezetek között” – írják a szerkesztők, s hozzáteszik, hogy a külföldre menekültek azt hirdetik, harcuk egyedüli célja „kedves Hazájok' szabadsága, 's bődöksága” volt. De a másik tábor is azzal érvel, hogy „a' *Lengyel Közöns. Társaság*' szabadságának vissza-állításán munkálkodik, 's ezért hadakozott az Oroszok' fegyverével”. Eszerint a meghasonlott lengyel felekezetek mindegyike a szabadság védelmére hivatkozik.¹⁵⁶ A lengyel rendek megosztottsága miatt avatkoztak be Lengyelországban azok a porosz seregek, amelyekről azt hitték, hogy a Rajna felé (a franciák ellen) indulnak. Parancsnokuk a következőket tette közzé: „Tudja egész Európa, hogy azon Revoluzió, melly 1791-dik Esztendő Májusának 3-dikán a' (Lengyel) Közönséges Társasággal barátságban és szomszédságban élő Hatalmasságoknak előre való tudások, és helyben-hagyások nélkül hajtottak végre: mindjárt akkor kedvetlenséget, 's ellenkezést okozott nagy részében a' Nemzeteknek. A' kik nem akartak el-állni a' régi Igazgatás-formája mellől, folyamodtak segedelemért azon F. Fejedelem-Asszonyhoz, aki az addigi Igazgatás fenntartására kötelezte magát.” Ezért érkeztek – a poroszokkal egyidejűleg – orosz csapatok is a „zenebonák” lecsendesítésére. „Az úgy nevezett *Pátrióta* Felekezet” nemcsak hogy nem alkalmazkodott az oroszokhoz, de nem állott szembefordulni velük. Nekik, mondta a porosz nyilatkozat, a rend fölborítása miatt kellett beavatkozniok, mert a „*Frantzia* Demokratziának Lelke, és, annak a' mindenütt követőket hajhászó utálatos Felekezetnek (Szeptának) gondolatai, olytátén mély gyökereket kezdtek verni *Lengyel*-országban, hogy a' Jakobinus Hitegetőknek hatalmas pártfogóik találkoznak ottan, és már sok Revoluzionáris Klubok támadtak, mellyek nyilván mondják a' magok értelmeket.” Ezért „Köteles lévén ő *Prussziai* Felsőge, együtt folytatni a' hadat, az öszveállott Hatalmasságokkal...”¹⁵⁷

¹⁵⁴ MH 1792. II. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 23-dik napján, 612–613.

¹⁵⁵ MH 1792. II. k. Kis-Asszony Havának 24-dik napján, 291–293. – A szerkesztői jegyzet szerint a „közönséges Lélek” kifejezés még nem ismeretes a „mi Nemzetünkénél”. „De annál esmeretesebb, és kedvesebb hangú kifejezés lesz ez, mentől inkább fog terjedni a' két Magyar Hazában is, az a' nemes, és Haza-bőldogító tulajdonság, melly szerént nem csak magának kíván élni az Ember; hanem a' Köz-jóért is.”

¹⁵⁶ MH 1792. II. k. Karátson Havának (Decembernek) 18-dik napján, 883–884.

¹⁵⁷ MH 1793. III. k. Boldog-Asszony' Havának (Januáriusnak) 29-dik napján, 139–142.

A „Hatalmasságok” sorában 1793 kezdetén Bécs is megszólalt. Meglepő módon az uralkodó nyilatkozatát a *Hírmondó* nem a lap élén hozta, s kihagyta a magyar királyi címet: „Mi *Második Ferentz* Tsászár ’s a’ t. Jóllehet Mi; a’ *Lengyel Közönséges Társaság* belső dolgaiba semmiképpen belé elegyedni, ’s azok eránt a’ mi *Gallitziai Alattvalóinknak* is valamely meghatározott regulát eleikbe szabni éppen nem akarunk;” de a régi rendet, amelyet az orosz cárnő fenn akar tartani, az uralkodó sem engedheti megváltoztatni. Az „örökös Tartományokban semmi tanácskozást, és mesterkedést meg nem” engedhet, Galíciában rendnek kell maradni, ne legyenek zenebonák. Aki az oroszok ellen tesz valamit, az nem maradhat a Habsburg Birodalom területén. Fölszólította a magyar kormányzókat, „hogy erre nagy gonddal és szorgalmatossággal vigyázzanak”. Kijelentette, fenn fogja tartani a közcsendességet, de fegyveres beavatkozásról nem szólt.¹⁵⁸

„Minekutánna a’ mostani Országos Gyűlés nem tsak tüzesen protestált a’ *Prusszus* Katonáknak *Lengyel* Országba való bemenetelek ellen, hanem parancsolatot is adott ki, hogy fegyvert fogjon a’ Nemzet a’ *Prusszusok* ellen.” Az orosz követ egy „Jegyzést” küldött a „*Lengyel Nagy Kantzelláriushoz*” tiltakozásul az „Insurrekció” ellen. Számon kérte, hogy „egy olyan Udvarnak Követét, a’ melly barátságban, és Szövetkezésben van a’ Közöns. Társasággal”, miért nem kérdezték meg, mielőtt a tüzet „fel-gyúlasztotta a’ Gyűlés”. „Meg kellett volna t. i. gondolni, minemű mozgásokat, és nyúgtalanságokat” támasztanak. Az önkéntesek toborzása rendbontáshoz vezetett. Elmarasztalja azt a szándékot is, hogy az országgyűlés „el-felejtést” (amnesziát) ígért azoknak, akik a „Közönséges Társaság fel-forgatásán dolgoznak”. Ezzel azon álnok, szemtelen, hamis, „rettenetes princípiumokat” követték, „mellyek az egész Világ szemei előtt utálat tárgyává tették a’ *Frantzia* Nemzetet”. Az aláíró felszólított minden lengyelt, működjön együtt az orosz csapatokkal; a „Gyűlés” pedig parancsolja meg, hogy „minden jó Polgár tsendesesen viselje magát”, mert a cárnő tökéletes rendet vár. Az illetékes hatóságok „ne engedjenek semmi Gyűléseket, ’s megakadályoztassék, és el-szélessék a’ *Lengyel* Seregnek össze-seregléseiket”. Okosságot és mértékletességet ajánl, hogy Lengyelország „gondatlan lépés által magára ne haragítson egy olly rettenetes Hatalmasságot”, mint az orosz birodalom. Csatlakozott hozzá a porosz főparancsnok, aki azzal fordult a lengyel rendekhez és lakosokhoz, hogy reméli, nem lobbannak föl jobban a lázadások. Katonái eddig mindenért készpénzzel fizettek. „Ezt magam’ meg igazítására jelentem, ’s intek tehát kitkit, hogy őrizkedjen a’ veszedelemtől, ’s tsendesesen viselje magát.”¹⁵⁹ 1793. április 29-én a lengyelországi orosz követ újabb felhívást intézett a „Gyűléshez”, amelyben kifogásolta, hogy a „revolució” résztvevői közül egyesek még mindég főhivatalokat töltenek be. Olyanok is, akik „ez ideig nem szűntek meg úzni *Lipsiában*, *Bétsben*, és *Párisban* a’ magok Demokratiai álnok mesterkedéseiket”. Mivel nagy birtokaik vannak Lengyelországban, azt kívánja, hogy az idegenben „Polgártársaiknak gyalázatjokra élő, és a’ Jakobinus Léleknek gonosz sugallásait követő *Lengyeleknek* jószágaik le foglaltassa-

¹⁵⁸ MH 1793. III. k. Böjt-elő Havának (Februáriusnak) 26-dik napján, 247–249.

¹⁵⁹ MH 1793. III. k. Böjt-más-Havának (Márciusnak) 19-dik napján, 367–371.

nak abból a nyomós okból, hogy eképpen ne legyen módjok többé ártani”.¹⁶⁰ A következőkben megtudjuk, hogy egyet ezek közül már „sequentáltak” is.¹⁶¹

A *Hírmondó* 1793 nyarától többször ismertette az országgyűlés önvédelmi érveit, aztán lemondóan csak annyit állapított meg: „Lengyel-Országban tsak ugyan a’ leve meg, a’ mit az *Orosz* Követ kívánt.”¹⁶² Talán a sok francia esemény miatt Lengyelország háttérbe szorult, de a következő év elején két todalékban közreadták az új „sarkalatos törvényeket”, amelyek szerint: „A’ Nemes ember szabadon gondolkodhatik és mind a Tartománybéli, mind a rendkívül való Ország-Gyűlésen azt mondhatja, ami neki tetszik az 1775-dikbeli Rendelés szerént.” Beszámoltak Lengyelország új igazgatási rendjéről,¹⁶³ s az olvasót meglephette, hogy áprilisban Kosciuszko életrajzát közölték.¹⁶⁴ A krakkói felkelésről is gyorsan hírt adtak: „Indító okait az Insurrekctiónak, hosszabb ki-fejezésekkel adja-elő a’ szóban forgó írás”, amit idéznek, s amely alapján megállapítják, hogy II. Katalin összefogott a poroszokkal „a’ *Lengyel* névnek ki-irtására”. Az árulók miatt a lengyelek elvesztették hazájukat és szabadságukat, olvassuk, és magukra maradtak. Ezért határozták el: „Mi Polgárok, kik lakjuk a’ *Krakkói* Palatinátust, midőn fel-áldozzuk hazánkknak életünket, a’ mely egyetlen egy jótól nem méltóztatott még tsupán meg-fosztani bennünket a’ Kegyetlenség, s élünk a’ hazafiúi kétségbe-esés által kezünkbe adatott végső erőszakos eszközökkel. Erős meghatározással lévén eképpen, hogy vagy el veszünk, (...) vagy meg-szabadítjuk a’ mi Atyáink földjét...”¹⁶⁵ A *Hírmondó* híradásai szerint Lengyelországban mindenki harcol, Kosciuszko szembeszállt a poroszokkal.¹⁶⁶ Az elszántságra jellemző a következő fölszólítás: „A Földet, Polgár! a’ mellyen laksz, el nem veheti tőled az Ellenség. Bár lángok’ prédája légyen a’ te fából készült, és szalmával fedett házacs-kád: építhetsz új lakó-helyet abból a’ prédából, mellyet nyerendsz rövid időn az Ellenségtől; ’s akkor kedvesebb lesz neked a’ Szabadság-Tartományában lakozni.”¹⁶⁷

Augusztus első napjának varsói híre: „Az Insurgenesek’ (felkelt *Lengyelek*’) Generálissa Kosciuszko, egész erejét egyesítette Varsó Városa’ sántzaiban és vidékein. A’ Lakosoknak józan gondolkodású része, fel-akarta adni a’ Várost a’ *Prusszusoknak*, de a’ köz Nép, és a’ pártütés Fejei meg-győzték az említett Részt, melly alkalmas-

¹⁶⁰ MH 1793. III. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 24-dik napján, 715–716. – A Martinovics és társai letartóztatását követő vizsgálat „lengyel kapcsolatot” is talált, ez azonban nem került előtérbe. A titkos jelentések viszont gyakran említették, hogy gyanúba vett (magyar) megyei vezetők lengyel ügynökökkel találkoznak.

¹⁶¹ MH 1793. III. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 28-dik napján, 753.

¹⁶² MH 1793. IV. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) 20-dik napján, 262.

¹⁶³ MH 1794. V. k. Bóldog Asszony-Havának (Januáriusnak) 24-dik napján, 113–115. és MH 1794. V. k. Böjt-elő-Havának (Februáriusnak) 28-dik napján, 289–292.

¹⁶⁴ MH 1794. V. k. Sz. György-Havának (Áprilisnek) 11-dik napján, 509–511.

¹⁶⁵ MH 1794. V. k. Pümköst-Havának (Májusnak) 23-dik napján, 766–770.

¹⁶⁶ MH 1794. V. k. Szent Iván Havának (Júniusnak) 3-dik napján, 623. (Kosciuszkónak 17000 embere van, és a lengyelek ezrével csatlakoznak hozzá.) Szent Jakab Havának (Júliusnak) 15-dik napján (71–74.), 18-dik napján (84.), 25-dik napján (116–118.)

¹⁶⁷ MH 1794. VI. k. Szent-Jakab-Havának (Júliusnak) 18-dik napján, 84–88.

sággal új vérontások estek, a' mint hallyuk.¹⁶⁸ A poroszok Varsót, az oroszok Vilnát ostromolták.¹⁶⁹ „*Lengyel-Országból* győzedelmet hirdetnek a' *Prusszusok*”, olvassuk a *Hírmondó*ban, de Varsót nem tudták elfoglalni. Vilna viszont elesett.¹⁷⁰ Újabb kétségbeesett varsói hírben Kosciuszko beszéde olvasható: „Egy Anyának – a' Hazának – Magzati! halljátok ezen Anyának szavát, melly mintegy Halállal köszködvén, segítségül hív benneteket: az ő élete, a' mi kezeinkben vagyon.” Felszólítja a „Pátriótákat”: fogjanak fegyvert, „mindnyájan, 's vagy hallyunk meg, vagy győzzünk. (...) Nem a' Nép száma; hanem annak bátorsága, és igazsága eszközli nekünk a' győzelmeket. (...) A' Nagy Isten légyen Segítőnk. Menyünk! Mennyünk!”¹⁷¹ A teljes nemzeti összefogás szellemében Kosciuszko „meg-dítsérte a' *Zsidóknak* hazafiúi buzgóságjokat, 's engedelmet adott nékik, hogy bátran szedhetnek, és egészen fel is készíthetnek egy *Zsidó* szabad sereget...” Nagy szükség volt erre, mert Szuworov egyesített csapatainak a lengyelek nem tudtak ellenállni.¹⁷² Két nevezetes ütközet közül Nyugat-Poroszországban – „*Székely Obester*” vezetésével (aki „kevés idővel azután, meg-hólt sebjében”) – diadalmaskodtak a lengyel „*Insurgensek*”, de a „másik nevezetes ütközet az oroszok, és *Kosciuszko* között volt, mellyben az oroszok győztek, 's magát is el-fogták – a' mint írják – *Kosciuszkót*.” További sorsáról ellentmondó hírek érkeztek.¹⁷³ Erről a „*Bétsi Udvari Újságnak* Október' 22dik napján költ” tudósítása alapján a következőket írták: „A' *Lengyel-Országi Orosz* főquartélyból, olly Tudósítás érkezett: hogy *Orosz* Generalisleutenant Báró *Fersen Macieva* nevű kis Vár' tájjékán, meg-támadott, és össze-rontott tíz ezer főből állott *Lengyel*-sereget, mellyet, *Kosciuszko* vezetett.” Jelentette is a porosz vezérkarnak: „ezen Hónapnak (Októbernek) tizedikén – *Maczewitze*¹⁷⁴ Városának Erősségénél meg-támadtam az ellenem-jött Sereg-osztályt, amellyeket *Kosciuszko* vezérlett, és rajta teljes diadalmat vettem. (...) (*Maczewitze*, a *Visztula [Weichsel]* Vízének jobb mellyékén fekszik, *Varsó* megett, mintegy 16 mértföldnyire.)”¹⁷⁵ Három számmal később tudhatták meg a *Hírmondó* olvasói, hogy Kosciuszko két vágást kapott a karjára, egyet a hátára. Ahogy leesett a lováról, egy kozák ki akarta fosztani, elvenni az óráját, de mások megakadályozták és fogságba kísérték.¹⁷⁶ „Octb. 14-diken költt egy eredeti Levél, mellynek nevezetes foglaltja így következik:” egy lovas kapitány látta Fersen tábornok fogságában Kosciuszkót. Igen véres viadalban esett fogságba: az oroszok hadicselt is bevetettek, de „a' *Lengyeleknek* hazafiúi tüzőket nagyobb lángolásban még csak képzelní se' lehet”. Az orosz parancsnok a lengyel királynak azt üzente, javára írják, ha csillapítja a

¹⁶⁸ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augusztusnak) első napján, 153–158.

¹⁶⁹ MH 1794. VI. k. Kis-Asszony-Havának (Augustusnak) 26-dik napján, 269–273. – A megjelenés napján Hajnóczyt és három társát már Bécsben vallatták.

¹⁷⁰ MH 1794. VI. k. Szent-Mihály-Havának (Szeptembernek) 9-dik napján, 339.

¹⁷¹ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 14-dik napján, 495–499.

¹⁷² MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 17-dik napján, 513–515.

¹⁷³ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 21-dik napján, 534–535.

¹⁷⁴ A név ma: Macierwysz.

¹⁷⁵ MH 1794. VI. k. Mind-Szent-Havának (Októbernek) 24-dik napján, 559–560.

¹⁷⁶ MH 1794. VI. k. Szent András-Havának (Novembernek) 4-dik napján, 611–613.

pártütés lelkét, amely 1794 márciusában tört ki Krakkóban. „A’ Király azt felelte erre az Írásra, hogy nem áll hatalmában tudósítani a’ Nemzetet, B. *Fersen* szándékjáról.” A „*Lengyel Nemzeti Fő-Tanács*” ugyanakkor nyolcezer orosz (hadi)foglyot ajánlott Kosciuszko életéért.¹⁷⁷ A lengyel ellenállás Kosciuszko veresége után sem szűnt meg, de az oroszok (nem a korábban ostromló poroszok) elfoglalták Varsó külvárosát, Prágát is. Szuvorov fogadta a varsói magisztrátus három küldöttét, és feltétlen fegyverletételt követelt, de a „Király személyének bántatlanságát” elismerte.¹⁷⁸ Egy november 21-i levélből Kosciuszko példájáról és arról olvasunk, hogy „Olly nagyra betsüli – monda a’ Fő Tanács – *Kosciuszkónak* vissza-térését, hogy örömet vissza adná érette, minden foglyait az ellenségnek, ’s kész volna a’ Fő-Tanácsnak is minden Tagja, fel-áldozni saját szabadságát *Kosciuszkóért*.”¹⁷⁹ A következő év szeptemberében azt olvassuk: Varsóban „fog telelni az *Orosz Sereg*”, innen csendesítik le a doni kozákokat is.¹⁸⁰

Végül

A harmadik érdekes témakör azokat a londoni híreket foglalja össze, amelyek itt – terjedelmi okból – nem részletezhetők.¹⁸¹ A *Hírmondó* beszámolója szerint Nagy-Britanniában több személy ellen emeltek vádat, akiket a törvényes rend fölforgatásának szándékával vádoltak. A „*Korona Prókátora*” fogalmazta meg először a Martinovics-perben hozott ítéletek alapvető érvét: „Megmutatta (...), hogy nem csak azok ejtik magokat Felség’ megbántás vétségébe, a’ kik valóságos erőszakot követnek el a Királyon, s megölik...”,¹⁸² hanem azok is, akik forradalmi szellemű klubokat és társaságokat szerveznek. A hírek halálos ítéletekről is tudósítottak, de mialatt Bécsben folytatódott Martinovics és társai vallatása, amiről a lapban szó sem esett, 1794 novemberében ezeket olvashatjuk (szokatlan módon) a címlapon: „*Bűntelennek* – ítélték *Hardy* Tamást,”¹⁸³ az egyik fővádлотtat. A védő azzal érvelt: „Nem akarom, hogy a’ *Frantzia* Törvényszék’ kegyetlenkedése álljon-fel közöttünk, mely előtt elég egygy Vád, a’ gilljotfinon való fel-áldozásra valamely személynek.”¹⁸⁴

¹⁷⁷ MH 1794. VI. k. Szent András-Havának (Novembernek) 7-dik napján, 624–628.

¹⁷⁸ MH 1794. VI. k. Szent András-Havának (Novembernek) 25-dik napján, 717–719.

¹⁷⁹ MH 1794. VI. k. Karátson-Havának (Decembernek) 2-dik napján, 750–752.

¹⁸⁰ MH 1795. VIII. k. Sz. Mihály-Havának (Septembernek) 18-dik napján, 377.

¹⁸¹ Ez a fejezet *Hogyan olvashatták Kazinczy fogsága előtt a bécsi Magyar Hírmondót? – Angliai hírek* címen előkészületben.

¹⁸² Kiemelés tőlem, T. T. E.

¹⁸³ A *Hírmondó* kiemelése. – Hardy a Corresponding Society of London elnöke volt. Foglalkozására nézve cipész, amire a lap külön kitért.

¹⁸⁴ MH 1794. VI. k. Sz. András-Havának (Novembernek) 28-dik napján, 729–738. – További felmentő ítéletekről: Karátson-Havának (Decembernek) 12-dik napján, 817–821., 16-dik napján, 832–838; 19-dik napján, 850–851. Jegyezzük meg: hasonló brit perekről a *Hírmondó* 1795 utáni számaiban is olvashatunk.

A szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint a Martinovics-pert a legfelső magyar bíróságok bécsi utasítás alapján, Sándor Lipót nádor szoros felügyelete alatt, a király tanácsadói által kidolgozott szigorított rendben bonyolították le. Az elítéltek és a kivégzettek száma messze fölülmúlta a londoni és bécsi perekét. A vádlottak védőinek munkáját sokkal jobban megnehezítették, mint azt a *Hírmondó*ban olvasható angol példa sugallta. Az a sajátos jogértelmezés, hogy felségsértést és hazaárulást tettek nélkül is el lehet követni, Werbőczy törvénykönyvéből nem vezethető le. A Királyi Tábla kisebbsége nem is fogadta ezt el. A többségi döntést azonban a Hét-személyes Tábla egyhangúan hagyta jóvá, sőt tovább szigorította az ítéleteket. Gyávaságból? Érvényesülési vágyból? Vagy attól az egész Európában érzékelhető félelemtől vezetve, hogy a hazai rend is fölbomolhat? Hogy a jakobinusterrorhoz hasonló helyzet alakulhat ki? Hajnóczy még augusztusban erre hivatkozott első bécsi vallomásában. Határozottan elutasította a párizsi forradalmi „tribunok” által végbevitt szörnyűségeket, mint a forradalom veszedelmes következményeit, amelyek, ha bekövetkeznének, tűz és láng martalékává tennék hazáját.¹⁸⁵ Abban, ahogyan Szirmay Antal – Kazinczy és az utókor által elmarasztalt formában – földolgozta a (királyi döntéssel titkosított) per lefolyását, arra következtethetünk, hogy a *Hírmondó* „francia” hírei nem voltak hatástalanok.¹⁸⁶ Berzeviczy Gergely *Der Majestatsprozess in Ungarn* címen ismert munkájában is találunk arra utalást, hogy olvasta vagy a *Hírmondót*, vagy hasonló szellemű német lapokat, s azok befolyásolták nézeteit, tisztában volt a „francia túlzásokkal”.¹⁸⁷

Mindenesetre a kivégzések után 1795 nyara még el sem telt, amikor a *Hírmondó* magyar olvasója értesülhetett Sándor Lipót nádor („Nemzetünk dicsőségének és javának hathatós Előmozdítója”) haláláról. (És arról, hogy magyar ruhában ravatalozták föl.)¹⁸⁸ A következő hír személyi változásokról szól: Ócsai Balogh Pétert visszahelyezték a „Septemvirális Táblához”, Somogyi János nádori ítélmestert (a per egyik főszereplőjét, aki később az államtanács tagságáig jutott) előléptették, Ürményi József „personális” helyére Nagy Józsefet; a „Judex Curiae” (országbíró) tisztségére,

¹⁸⁵ *A magyar jakobinusok iratai*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952, II, 103.

¹⁸⁶ SZIRMAY Antal, *A magyar jakobinusok története* című munkáját – Kazinczy Ferenc jegyzeteivel – kiadta: Aigner Lajos, Bp., 1889. – Szirmay a Martinovics-féle összeesküvés „eredeti” céljára utalva ezt a magyarázatot adja: „Minden embernek jogait maga a természet adja meg. – Minden ember szabadnak születik és szabad marad életén át; minden egyenlő a törvény előtt. – A törvények mindenkire egyaránt kötelezők. – Minden tisztességre és közhivatalra mindenki egyenlően bocsátható. – Beszélni és írni mindenkinek teljes és korlátlan szabadságában áll, mivel a természet az embernek legmagasabbosb tehetsége az ész. – A közadók mindenkire, tehetsége szerint kivetendő; hogy mily célra fordíthatók, ez a polgárok összessége által határozandó meg. – A főhatalom a néptől ered. – A törvényhozási jog a népet illeti. – Az egyházak kiszámíthatatlan vagyona a papoktól elvonandó!” I. m. 6–7.

¹⁸⁷ Vö. BERZEVICZY Gergely, *Der Majestatsprozess in Ungarn* h. n. 1795 = *Magyar jakobinusok iratai* i. m. III, 349. – A „jakobinus” szó a velük egyet nem értők szájában a „rossz szándékúság” kifejezésére szolgált, Berzeviczy szerint például a „jezsuiták jakobinusok”.

¹⁸⁸ MH 1795. VIII. k. Szent Jakab-Havának (Júliusnak) 13-dik napján, 63–64., Szent-Jakab-Havának (Júliusnak) 17-dik napján, 79–80.

amit addig Zichy Károly töltött be, Végh Pétert nevezték ki. Bécsi hír: „Éppen most (Kedden 9 órakor reggel) vitétt ki B. Riedel András,¹⁸⁹ a' Városon kívül azon térségre, a' hol Hebenstreit¹⁹⁰ fel-akasztódott”, és ott – miután hatvan évre ítélték – megszégyenítésül nyakába tették a hazaáruló táblát. A vád szerint „össze akarta zavarni a különböző rendek közti határokat”.¹⁹¹ Kevésbé megrendítő hír viszont, hogy szeptember 13-án beiktatták József nádort Pest megye főispánságába.¹⁹² (Ám Kazinczy hiába remélte, hogy a *Títus kegyelme* lefordításával¹⁹³ eléri büntetése enyhítését.)

Idézzünk végül a *Hírmondóból* még egy hírt: Angliában a liberális klub elítélte a király elleni támadásokat, de azt a rendkívüli felhatalmazást adó törvényt is, amelyet ennek ürügyén az „összeesküvők” elleni gyorsított eljárás érdekében hoztak. Az ugyanis – egyebek között – „ostromollya a' nyomtatás- és vizsgálásbéli szabadságot...”¹⁹⁴

¹⁸⁹ Munkácson Kazinczyval együtt raboskodott. A bécsi szervezkedés legtekintélyesebb tagja volt.

¹⁹⁰ Hebenstreit, Franz, bécsi katonatiszt, akinek a kijelentései nyomán Martinovicsot letartóztatták. Hadbíróági ítélettel – a bécsi „összeesküvők” közül egyedül – kivégezték.

¹⁹¹ MH 1795. VIII. k. Szent-Jakab-Havának (Júliusnak) 28-dik napján, 141–142. – Kiemelés tőlem, T. T. E.

¹⁹² MH 1795. VIII. k. Sz. Mihály-Havának (Septembernek) 20-dik napján, 409–413. – Virág Benedek – ezúttal néven nevezve – versben siratta el a „Néhai jó Palatinusz” és üdvözölte Józsefet, az új nádort. Előzőleg báró Berkovics József latin nyelvű költeményét is közölték [MH 1795. VIII. k. Sz. Mihály-Havának (Septembernek) 22-dik napján, 392–393.].

¹⁹³ A cseh rendek II. Lipót prágai koronázására rendelték meg a *Títus kegyelme* című Mozart-operát. József nádor beiktatási ünnepségére szánta Kazinczy a szövegkönyv alapjául szolgáló Metastasio-színmű fordítását.

¹⁹⁴ MH 1795. VIII. k. Karátson-Havának (Decembernek) 8-dik napján, 760.

A NŐI ÉS FÉRFIVIRTUS DISKURZUSA A FELVILÁGOSODÁS KORI TÁRSADALMI NEM REPREZENTÁCIÓJÁBAN¹

I. A virtus fogalma a 18. század végén

Bíró Ferenc *A fiatal Bessenyei és írobarátai*² című munkájának bevezető fejezetében az erkölcsstani irodalomról ad összefoglalót. A Faludi Ferenc negyven költeményét moralista írásainak mennyiségével összevető példa egyértelműen és jól mutatja, milyen súllyal voltak jelen az erkölcsöt tárgyaló könyvek a korabeli gondolkodásban. A 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalomhoz Bíró mind a most említett korábbi, mind későbbi *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című³ monográfiájában a barokk vallásosság irányából közelít. Bár más céllal, történelmi szempontokat előtérben tartva, a 18. századi kultúra egészére kiterjedő kutatásában tesz ugyanígy a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*⁴ írója, Kosáry Domokos is, aki *A késő barokk változatai* címet adja első fejezetének.

Boldogság és erkölcsösség együttes megvalósulásának mikéntje és lehetősége különös jelentőségű probléma a 18. század végén, amikor a laicizálódás következményeként – a továbbra is fennálló test-lélek megosztottságban – megnőtt a testi princípium jelentősége.⁵ Az elvilágiasodás folyamata nemcsak filozófiai kérdésekben váltott ki vitákat, változásokat, hanem „a filozófiai mellett a társadalomtörténeti kontextusban ugyancsak tetten érhető polarizálódást eredményeztek”.⁶

Az ember testi mivoltának nyomatékosabbá válása automatikusan hozta magával az erkölcsről való gondolkodás megváltozását, pluralizálódását. A hagyományos, kizárólagosan vallási alapú felfogás mellett az egyik új megközelítés „az érzékenység meghatározó voltából indul ki, s ebből igyekszik levezetni az általában érvényes erkölcsiséget”.⁷ A másik értelmezés pedig „magából az emberi természetből eredezteti az erkölcsiséget”, mely a „világrend egészének harmóniájával” összhangban van.⁸

¹ Jelen tanulmány egy készülő, hosszabb dolgozat része.

² BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és írobarátai*, Bp., Akadémiai, 1976.

³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998.

⁴ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1983.

⁵ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas, 2009, 117.

⁶ *Uo.* 119.

⁷ *Uo.* 118.

⁸ *Uo.*

A 18. század utolsó harmadában magyar nyelvűvé váló morális irodalomban egyre nagyobb teret nyer a *boldogság* mibenlétének kérdésköre, problémája. A barokkhoz képest nagy változás, hogy „lazul a kor erkölcsi gondolkodásának a kifejezetten vallásos gondolatvilággal való közvetlen átfedettsége”.⁹ Ennek következtében a földi, majd később az égi boldogság elérésének „feltételei” is eltérést mutatnak: *normák* helyett *szabályok* állnak a középpontban.¹⁰ Míg a normák a túlvilági üdvözülést szolgálták, a szabályok betartásával már „ezen a világon” elérhetővé vált a boldogság. A világiasság térnyerése vallási alapokon ment végbe, hiszen „*ami* korábban norma, tehát a hívőkkel szemben felállított követelmény volt, az most regulává, tehát a hívők számára e világi életük szempontjából is fontos, követésre érdemes szabállyá minősül át”.¹¹ A szabályok teljesítése ezáltal már kettős célt szolgált: a túlvilági, üdvözülés általi boldogság mellett az e világi boldogság elérésének eszközévé is vált. Robert Mauzit idézve jegyzi meg a szerző, hogy a 18. századra is jellemző a boldogság és az erkölcs fogalmának közvetlen összekapcsolása.¹² Az egyre szélesedő olvasóközönséghez eljutó erkölcstanokban idealizált emberkép reprezentálódott. A lapokon megjelenített erényes életvitelt az ugyanott található szabályok, életvezetési tanácsok követésével, betartásával érthette el az olvasó. A szabályok betartásának eredményeként, mintegy jutalmaként tekinthetünk a földi boldogságra.

Ezekben, a több kiadást megérő, így a korabeli olvasók lehetőségeit, szokásait figyelembe véve igen sikeresnek minősülő erkölcsi kalauzokban, útmutatókban a szigorúbb, egyházi perspektíva és a világiasabb nézőpont, értékrend szinte észrevétlenül keveredik. A nemesség egy szűk rétege pedig saját igényeinek megfelelően egészíti ki, alakítja át a keresztény sztoicizmust, létrehozva a valláshoz legkevésbé kötődő erkölcsi útmutatások csoportját.¹³

Az e világon töltött idő jelentősége mindinkább megnő, mely annak is köszönhető, hogy a nemesség egyre világiasabbá teszi a keresztény morálfilozófiát. Ennek eredményeképpen a már a szabályokra összpontosító, de a keresztény sztoikus hagyományból még ki nem lépő embertípus mellett megjelenik egy új embertípus, mely „kilép a világba, s ezzel kontaktusban (s ugyanakkor egyre inkább konfliktusban is) igazolja alapvető erkölcsi elveinek s magatartásának igazságát. A nemesség erkölcsi eszménye – úgy látszik – ebben a korban már elsősorban ezzel a típussal egyezik [...]”.¹⁴ Ez a típus szervesen ágazik ki az előzőből, de már saját erénytannal bír.

Az elkülönülés jegyei mellett Bíró Ferenc az egységesülés jegyeit is felfedezni véli abban, hogy a látszatra eltérő felfogást képviselő moralisták számára az „okosság”, az „ész” jelentőssé válik, hiszen ez hoz létre kapcsolatot az erkölcs és a boldogság között, és áll éles ellentétben a testiséggel. A felvilágosodás eszmerendszerében oly kitüntetett szerepet játszó ész lesz „az alapja és feltétele annak, hogy számukra a

⁹ BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei... i. m.* 7.

¹⁰ BÍRÓ, *A felvilágosodás... i. m.* 27.

¹¹ *Uo.* (kiemelés Bíró Ferencről).

¹² BÍRÓ, *A fiatal Bessenyei... i. m.* 8.

¹³ *Uo.* 12–13.

¹⁴ *Uo.* 15.

morál és a boldogság közvetlenül, a hitre való állandó és direkt utalás nélkül kerül kapcsolatba egymással: ez biztosítja ennek az erkölcsstani irodalomnak világias, felvilágosultnak tekinthető tendenciáját”.¹⁵

Életvezetési tanácsokra, erkölcsi útmutatásokra, szabályokra, követendő példák sorára azonban nem kizárólagosan erkölcsstanokban figyelhetünk fel. Bizonyíthatja ezt, a Bessenyeit a középpontba állító, de Barcsayról, Anyosról, Orczyról is értekező monográfus kiindulópontja. Egyes, Bíró által említett erkölcsstanok¹⁶ megjelenésekor, a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedében íródott szépirodalmi szövegekben is nagy számmal vannak olyan szöveghelyek, melyeket az erkölcsi témájú munkák irányából is interpretálhatunk. Nem csak a századközép kedvelt olvasmányaira igaz tehát az állítás, hogy hangsúlyosan és erőteljesen van jelen a „bölc” alakja, aki egyben követendő példaként, az erények megtestesítőjeként funkcionált.

A korabeli magyar irodalomban egyre inkább fellelhető horatiusi *utile et dulce* elv¹⁷ beszűrődött az életet jobbra, boldogabbá tenni igyekvő moralista írások szövegvilágába, így adva lehetőséget a felvilágosodás eszméjének terjedésére, jelenlétére, eltávolodva, ugyanakkor nem élesen szakítva a keresztény sztoicizmus hagyományával. A felvilágosodás franciaországi változatára jellemző, a vallás irányában megnyilvánuló éles kritikai attitűd a magyar felvilágosodásra nem volt jellemző.¹⁸

Az erénytani elemek, ahogy már utaltam rá, a kor szépirodalmi szövegeiben is jelentős teret nyernek, így a *virtus* fogalma nem kizárólag abban a kontextusban nyerhet értelmet, jelentőséget, amelyben a monográfus használta. Érdekes megfigyelési szempont lehet a szövegekben megjelenő narratív/szerzői hang(ok) biológiai és/vagy társadalmi nemének bevonása a vizsgálatba.

A továbbiakban ezt a problémakört kísérlem meg vizsgálni. Az erényes életvezetést célzó szöveghelyeket keresve a női és a férfierényeket, valamint azok különbségét állítom középpontba. A *virtus* fogalmát használva szólni lehet arról, hogyan vesznek részt a kiválasztott szövegek a társadalmi nemek (korabeli) konstruálásában. A gender-szemponthoz mellett más szempontból is tanulságos az erények nemek közötti különbségét középpontba állító elemzés: a választott szövegek alapján képet kaphatunk a(z író) nők műveltségéről, társadalmi helyzetéről; leveleik kapcsán pedig mindennapi életükbe, problémáikba is betekintést nyerhetünk.

A *virtus* fogalmához, ezáltal a közvetített, követendő példaként szerepeltetett női, illetve férfi emberképhez két szövegtípus irányából közelíték. Egyrészt a kanonizált, fikciós alkotások, másrészt a kánonon kívül maradt, nem minden esetben fikciós írások felől. Az előbb említett csoportból a Kármán József által írt *Fanni hagyományai* című naplóregény képezi az interpretáció tárgyát. Az utóbbi, a kánon-

¹⁵ Uo. 16–17.

¹⁶ BERTALANFY Pál, *Keresztény bölcsesség* (1754), Ismeretlen szerző, *Jeles gondolatok* (1777), SZLÁVY Pál, *Bölcsességhez vezető út* (1779), HORVÁTH József, *Emberi okosság*, BENYÁK Bernát, *Okos elmének mulatozásai* (1783).

¹⁷ Az *utile et dulce* elv érvényesüléséről: SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a’ magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001.

¹⁸ BÍRÓ, *A felvilágosodás... i. m.* 139.

ban nem, vagy csak nagyon rövid ideig szerepet kapó művek közül a 18–19. század fordulóján alkotó nőírók írásaival foglalkozom.

A kánonból kimaradt vagy marginális helyen bekerült írások közül episztolákat vonok be az elemzésbe. Ebben a műfajban léptek leginkább a nyilvánosság elé a korabeli írók, így ezen művek vizsgálatával a nők önmagukról reprezentált képéhez juthatunk közelebb. Emellett megállapításokat tehetünk arról is, hogyan viszonyul a nők közvetítette társadalmi-konstrukció a férfiak által létrehozott, preferált és fenntartani kívánt nőképhez.

A korban nagy népszerűségnek örvendő költőnő, Molnár Borbála mindkét nembeli pályatársakkal váltott episztolákat, melyek témája és az azokat nyilvánosság elé táró kötetek kompozíciója a választott elemzési szempontnak maradéktalanul megfelel. Így esett a választásom egyrészt a *Főstrázsamester Csizi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását és a fizív meg-jobbítását tárgyazó verses levelezései* [sic!]¹⁹ című, másrészt az Újfalvy Krisztinával közös *Barátságai vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*²⁰ című kötetekre, melyek mindmáig egyetlen kiadást értek meg. A női és férfivirtus közötti különbségtétel az említett szövegek bevonásával nem válhat egyoldalúvá, hiszen nem csak a (domináns) férfiak által létrehozott és fenntartott női gender-koncepció kap(hat) hangot.

A két szövegtípus között nem csak a választott elemzési szempont hoz létre kapcsolatot. Mind a naplóregény, mind az episztola megközelíthető az egyes szám első személyű elbeszélői pozíció problémaköre irányából. Az én-elbeszélésekben megvalósuló fikciós és „valós” elemek játéka felveti az én szövegbeli megjeleníthetőségnek/megjeleníthetlenségének problémáját.

II. *A virtus diskurzusa és a Fanni hagyományai emberképe*

Kármán szerzői mivoltának tisztázása²¹ után nem kérdőjelezhető meg, hogy férfi szólaltat meg női én-elbeszélést, azaz női hangot imitál egy folyóiratban, melynek „ideológiai vezérelvének a női olvasóközönség megszólítása látszik”.²² Kármán tehát a férfi szemszögéből imitál női hangot, így a szöveget elemezve olvashatóvá válik az általa ideálisnak tekintett női gender-konstrukció mellett az is, milyen tanácsokat közvetít a nők irányába a fontosnak tartott tulajdonságok eléréséhez. Mivel T-ai

¹⁹ Pozsony, 1797.

²⁰ Kolozsvár, 1804.

²¹ Ma már szokatlanul hat a tény: a főhős Fannit az *Urániában* való első megjelenésétől egészen Gyulai Pál 1875-ös kiadásáig szerzőként tartották számon. Fanni írói szerepét Toldy Ferenc 1843-as előadása erősítette. Toldy ekkor léptette Kármán József nevét és életművét az irodalmi hagyományba. Ezzel egy időben Fannit a kármáni életműhöz kapcsolta. Erről részletesebben: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 15–21. (Második kiadás.) A továbbiakban: SZILÁGYI, 1999, (A).

²² SZILÁGYI, 1999, (A), 278.

alakja által férfi-„hang” szólal meg, lehetővé válik a két nem erényeinek összehasonlítása.

Az *Uránia* előfizetői felhívásában lévő tervezett témalista az első helyen említi, hogy többek között morális indíttatású szövegeket közöl majd a lap.²³ Bár ennek a tartalomnak a tárgyalt szövegnél jobban megfelel a *Szeretet és a Házasság* című írás vagy a *Rágalmazás büntetése*, a *Fanni hagyományait* is olvashatjuk innen.²⁴ Problémaként merülhet fel, hogyan folytatja, ha folytatja egyáltalán az erkölcsstani megnyilatkozásokat, példamutatásokat a *Fanni hagyományai*; továbbá hogyan illeszthető be a szöveg a női/férfi virtus párbeszédébe.

A szöveg három, paratextusként is felfogható bevezetéssel veszi kezdetét, melyek közül az első (*Egy Szó az Olvasóhoz*) a mű legdidaktikusabb, legideologikusabb részének tekinthetjük, mely kizárólag a folyóiratközlésre vonatkozva értelmezhető utalásokat tartalmaz.²⁵ Fanni „Élete-folyta” kis biográfiaként definiálódik, mely jelző a felsorolt olyan nagy(obb) jelentőségű személyek felől értelmezhető mint Nagy Sándor, Titus vagy Kleopátra, akikkel a főszereplő azonban csak látszólagosan egyenrangú. A szövegben *impliciten* alacsonyabbrendűségének bizonyítékeként figyelhetünk fel több tényezőre, köztük a Nap–Hold *szembenállásra*.²⁶ Ez az ellentét Helen Cixous szerint a feminin-maszkulin bináris oppozíciók egyike.²⁷ Fanni egyértelműen a Hold típusú virtushoz, ezzel pedig a hatalom nélküli, ám az által irányított negatív oldalhoz kötött. Az ellentétpár folytatásában „a’ zuhogó és Sziklát szagató erdei rohanó víz” áll szemben „a’ Mezőket termékenyítő Virágok alatt tsendesen folydogáló Tsergeteg”²⁸-gel. A rohanó vízből aktivitásra, azaz a férfierények egyik legjellemzőbbikére következtethetünk, míg a csendes csergeteg a női passzivitással asszociálható. Továbbá: míg az egyik látványosabb, erősebb, teljesebb, monumentálisabb látványt nyújthat, addig a másik gyengébb, töredékesebb, kisebb jelentőségűvé válik. Bár mind a Hold, mind a Nap a virtus példajaként áll az olvasó előtt, a Nappal, a zuhogó vízzel, így a maszkulinitással kapcsolatba hozható virtus „a’ lármás és ma-

²³ SZILÁGYI, 1999, (A), 278. A *Fanni hagyományai* illeszkedik, mintegy össze is kapcsolja az *Uránia* programjának elemeit, hiszen az erkölcsnemesítés után második célként biográfiák közlése szerepel.

²⁴ A regény műfaját illetően megemlítenédnek vélem, hogy a románokat a 18. század végén „mindenekelőtt a tudatlan női olvasók szükséges ízlésformálására, oktatására, illetve szórakoztatására” szánták. BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2010, 406.

²⁵ SZILÁGYI, 1999, (A), 372.

²⁶ „Nagy, és felséges Jelenés a’ Természetben a’ Nap világos, és szűrő Tüze [...]. Óh! de szép, és magához vonzó az Hóld éjféli Ezüst-világa is...” A *Fanni hagyományait* a Szilágyi Márton szerkesztésében, a *Csokonai Könyvtár Források* sorozat hatodik köteteként, 1999-ben megjelent *Első folyóirataink: Uránia* című munkából idézem. A továbbiakban: SZILÁGYI 1999, (B), 68.

²⁷ Toril MOY, *Feminista irodalomkritika = Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, szerk. Ann JEFFERSON és David ROBEY, Bp., Osiris, 1995, 233–253, 241. Emellett ugyanitt az alábbi ellentétpárokat közli még: aktivitás–passzivitás, kultúra–természet, nappal–éjszaka, apa–anya, fej–érzelmek, értelmes–érzékeny, logosz–pátosz.

²⁸ SZILÁGYI, 1999, (B), 68.

gas Virtus' Példája,"²⁹ azaz *lehetőségeket, szabadságot*, nagyobb figyelmet, rejtetten nyilvánosságot jeleníthet meg. A Holddal, a csergeteggel együtt közölt, a femininitásra utaló erény pedig „a' házi, titkos, magával meg-elégedő Virtus Példája”³⁰, mely automatikusan hívhatja elő az otthon képzetét, átvitten pedig a szabadság hiányára, a nyilvánosság elé lépés korlátozott lehetőségére utal.

Fanni életútját ebből a szempontból olvasva nő létéből (is) adódó kiszolgáltatottságát érzékelhetjük, alakja az angolszász nőirodalom kettős kritikai mércéjével hozható kapcsolatba; a virtus nőkre vonatkoztatott, kevésbé értékes változatának megjelenítőjeként állhat példaadó szerepkörben. Ennek igazolásához elég megnéznünk, milyen szerepet intencionál a szöveg írója, aki anyaként, leányként, feleségként tekint a nőkre, mely tipikusan megfelel a patriarchális viszonyrendszernek.³¹ A női erények közül a tűrés, a szeretet, valamint a körülöttük lévők boldogságának elősegítése kap nyomatékot.

Bár Szilágyi Márton olvasata szerint a szöveg túlnőtt a programban jelzett erkölcsnemesítés szándékán,³² meglátásom szerint a didaktikus vonulat, a közvetíteni kívánt követendő női magatartás nem kevésbé nyomatékos szerepet kap a második pretextusban (*Fanni. Az Uránia' Szerzőinek Boldogságot!*), mint az első bevezetőben. A közvetített női erényeket tekintve képet kaphatunk itt a külső perspektívából, férfi narrátori hang által megszólaltatott női gender-konstrukcióról, ahol Fanni élettörténete *Például*³³ említődik. Felfedezhető a kettős kritikai megítélés gondolatának folytatása, hiszen az „Asszonyi Angyal”-ok tettei lehetnek ugyan nagyok, de csak a maguk módján, a nők vagy más marginális csoporton *belül*, nem érhetnek fel, nem említhetők együtt a domináns kultúra által véghezvitt cselekedetekkel.³⁴ A nőktől elvárt tulajdonságok³⁵ mindegyike interpretálható a didaktikai vonulat elemeként, követendő szabályként, melyek betartása az e világi boldogságot teszi lehetővé.

A legrövidebb harmadik bevezetés már az *Uránia* második számában jelent meg, ahol az életrajz mint *Elszakadozott Töredékek, apró Gondolatok* egységeként szerepel, „a'mellyekből egy szép Egészet összerakhat a Gondolkozó”.³⁶ Míg Szilágyi a

²⁹ *Uo.*

³⁰ *Uo.* (Kiemelés tőlem.)

³¹ Minden Rendbe' és Állapotba' talál az okos Visgáló Virtust. [...] Az Asszonyi Nembe'- is miért kellene tsak Kleopátrák' és Áspásiák' Emlékezetét fel-tartani? [...] és nagy Elméjeket nem trombitálták- ki a' Világ előtt... de híven tűrtek, híven szerettek, Férjeket és Háznépeket boldoggá tettek, Szüléik örömei voltak, *Jó Anyák, jó Feleségek, jó Leányok*, miért nem érdemelnének ezek Emlékezet-oszlopot. *Uo.*

³² SZILÁGYI, 1999, (A), 374.

³³ SZILÁGYI, 1999, (B), 69.

³⁴ Fanni „arra termett, hogy *Szeretetre* buzdította-fel azt, aki látta”. (69.) Figyelmet érdemlő a *termett* szó, mely eleve adott külső körülményekre utalhat, melyek megváltoztatására nem kínálkozik semmilyen lehetőség.

³⁵ Mint például a szenvedések állhatatos tűrése, a rossz életesemények beletörődő tudomásulvétele, a semmit meg nem kérdőjelezés, az átélt sérelmekre való ellentétes előjelű reakciók, a betegség viszontagságainak szenttelen tudomásulvétele, a panaszkodás mellőzése.

³⁶ SZILÁGYI, 1999, (B), 179.

befogadói aktivitást emeli ki, Toldy 1843-as kiadása az olvasói aktivitás ellen működik;³⁷ számomra más okból válik ugyanezen mondat jelentést hordozóvá. A nők társadalmi nemének (korabeli) milyenségére összpontosítva a *töredékekben, apró gondolatokban* felfedezni vélem a kirekesztettség elemeit. Nőként Fanni nem hozhat létre egészet, teljes értékű (mű)alkotást, gondolatai csak jelentéktelenek lehetnek. Érdekessé válhat még a lezár(hat)atlanság, az érzelmesség kérdésköre. Bár mindkettőt elsősorban szentimentális stílussajátosságként, toposzként olvashatjuk; interpretálhatjuk a feminista irodalomkritika szempontrendszerét előtérben tartva. A lezár(hat)atlanság narráció – technikai kényszer, csak paratextus számolhat be a halálesetről. Ha azonban ezt a töredékességgel együtt a teljesség hiányaként fogjuk fel, a nők irányába megnyilvánuló, már említett előítélet nyomaira lelhetünk, mely szerint képtelenek „teljességet”, „tökéletességet” életre hívni.

Fanni társas kapcsolataira koncentrálna azt láthatjuk, hogy a címszereplő gondolatvilága, „vágya mindig egy személyre irányul”.³⁸ A „lánc” első eleme édesanyja, akit bátyja, majd báró L-né alakja követ. A sort T-ai Józsi zárja. Elsősorban Fanni és a két utóbb említett szereplő kapcsolatára koncentrálok.

Fanni tanítójaként említi az özvegyet (186.); kialakult barátságuk önismerettel ajándékozza meg őt. A báróné korábbi boldogsága elérendő célként áll előtte innentől. Figyelmet érdemlő a báróné életútja, mely a történetbe beépülő külön történetként, epizódiként kap helyet, morális tartalma okán parabolaként is interpretálható. Báró L-né apja, majd férje halála után, anyagi források hiányában kénytelen volt feladni városi pompás életmódját s vidékre költözni. Implicit, nevelő szándékú, példamutató sugallatokat fedezhetünk fel az életéről szóló sorokban. Erényes mivolta leginkább abból látszik, nem gondol megbánással a történetekre. Házassága öt éve a földi mennyország volt számára, előre nem várt következményeit töredelemmel viseli, azaz rá is igaz a Fannira, és általa a női nem egészére vonatkozó elvárt viselkedés, az életesemények elfogadó, beletörődő tudomásulvétele.

Nőkép tekintetében az egész szöveg egyik legmarkánsabb részlete is a bárónéhoz köthető: „mi szegény Asszonyemberek Akarat nélkül vagyunk, vagy legalább a’ nélkül kell lennünk, ha szeretjük a’ magunk nyugodalmát, másért vagyunk teremtvé, nem magunkért, mások által, és magunkba semmik vagyunk.”³⁹ A nyugalom elérése érdekében akarat nélkülivé kell lenniük a nőknek, azaz a patriarchális rend által nekik szánt képhez kell igazodniuk. Érdekes, hogy a báróné szólama nem eleve akarat nélkülinek gondolja a női nemet, inkább egy belátási folyamat eredményeként látatja ezt az „állapotot”. Helyzetükkel, szerepükkel, lehetőségükkel (illetve utóbbinak inkább korlátaival) történő szembesülésük utáni véleménynyilvánításnak tete-

³⁷ Míg az első megjelenéskor a naplórészletek, levelek csak gondolatjellel vagy egyszerű sor kihagyással voltak tagolva, addig Toldy római számokkal választotta el egymástól a szövegegységeket; gátolva ezzel a továbbgondolás, kiegészítés lehetőségét, mesterségesen létrehozva a szöveg lezártságát, teljességének illúzióját.

³⁸ SZILÁGYI, 1999, (A), 378.

³⁹ SZILÁGYI, 1999, (B), 189.

lezhajjuk a báróné szavait.⁴⁰ Éles határvonal rajzolódik ugyanakkor a nemek között; egyértelmű, hogy a *mások* csoportjából a nők ki voltak rekesztve. Báró L-né sorait férfi narrátori hang imitálja, mely megnyilvánulás ismét nem intenciók nélküli, a korabeli társadalmi nem konstrukciójának elemeként értelmezhető.

A báróné figurája, aki az igaz barátság és az önismeret érzésének tapasztalatával ajándékozta meg a főhőst, a bál eseménysorozatának következtében már Fanni (érzelmi) életének kizárólagos meghatározója.

A bál *a* történése Fanni életében; csomópont, mely a személyiség szerelem általi (ki)teljesedésének lehetőségét nyújtja. T-ai megismeréséből adódóan elindul a folyamat, mely a tragikus, de a szentimentális stílussajátosságoknak megfelelő végkifejlet felé gördíti a kisregény szüzséjét. A mulatság rövid, négy részletben közölt leírásának szubjektív szemszögből, Fanni perspektívájából lehet tanúja az olvasó. A „közvetítés” alig veszi kezdetét, már hirtelen be is fejeződik, mivel T-ai Józsi kezdi „uralni” az én-elbeszélő gondolatait egy olyan „Látás” hatására, „a’ melly Élete[m]’ minden Pontyait be-töltötte”.⁴¹ Néhány sorral később Fanni már egyenesen „Hasonlíthatatlannak” mondja az ifjút. „El-tűnt előlem minden, az egész Világ körültem semmivé lett, őt’ láttam, őt’ éreztem tsupán ezt a’ kívánva kívántat”⁴² – írja még mindig ugyanabban a részletben, melyben elsőként hozza szóba T-ait, akinek nevére ekkor ugyanúgy nem volt még tudomása, mint amikor ezt írja naplójába: „mint felső Valóság megjelen sebesen, és Szívem’ meglepi, ez az eszméletlen, a’ ki olly egészen – egészen elfoglal [...] Ez a’ tsudálatos Esméletlen előmbe tűn, és bájoló, titkos Erővel magához ragad [...]”⁴³

Kiss Attila Atilla találóan fogalmaz a *Remix*ben publikált tanulmányában: „A feminista kritika perspektívájából ez olyannyira nyilvánvaló támadási felület, hogy a didaktikusság kockázata nélkül írni róla nehéz.”⁴⁴ Fanni már a legelső pillanatban úgy gondol T-aira, mint aki egész életét meghatározza. Az *egészen* szó háromszori előfordulása utalhat arra, hogy lényének *teljes* mivolta a jelenben nyer értelmet, mintha a múltja ezen (más körülmények között akár jelentéktelennek is tartható) esemény hatására törlődne, érzelmvilágának T-ai válik meghatározójává. Két szóra, szókapcsolatra utalnék még, melyekben a szerzői intenció ismételt előfordulásának példáját tartom olvashatónak: a férfit hasonlíthatatlannak, valamint felső valóságból származónak véli (ismeretlenül is) a nő. Kármán szerzői szándéka meglátásom szerint ezeken a szöveghelyeken már lényegesen eltér az előszóiban célzott életrajz leírásától abban, hogy nem életutat örökít meg, hanem epizódot/epizódokat

⁴⁰ A nő önállóságának hiányára, tehetetlenségére utal továbbá a rövid részletben az is, hogy a *magunk* szó háromszor, a *mások* pedig kétszer fordul elő. A *semmi* általános névmás egyértelműen fejezi ki a tehetetlenséget, az önálló cselekvésre való teljes képtelenséget.

⁴¹ *Uo.* 190.

⁴² *Uo.* 191. (Kiemelés tőlem.)

⁴³ *Uo.* (Kiemelés tőlem.)

⁴⁴ KISS Attila Atilla „Forró hideg falatok A Fanni-féle szubjektum generátorról” = HÓDOSSY Annamária, KISS Attila Atilla, *Remix*, Szeged, ICTUS–JATE, 1996, 42. Kiss nem az általam itt idézett mondatot, hanem az egész szöveget tekintetbe véve írja az idézett mondatot. Véleményem szerint mégis szóba hozható az elemzés ezen pontján.

ragad ki Fanni életéből. A narrátori hang impliciten az *Uránia* célközönségének szánt női nem társadalomban betöltött pozícióit rögzíti, jelöli ki. A reprezentált nő-képben Fanni férfiak irányába megnyilvánuló elfogadó, beletörődő, sőt önfeladó magatartása erényes tulajdonság. Mivel az előfizetői névsor tanúsága szerint több férfi mint nő olvasót feltételezhetünk, a naplóregény gender-konceptiója számukra is hordoz jelentést: leírja, milyen viselkedésmintákat várhatnak el partnereiktől, megerősíti a patriarchális rendben elfoglalt vezető pozíciójukat, természetessé téve a másik nem „csodálatát”, engedelmisségét, ezenkívül rögzíti a nő jelentéssel bíró pozícióit.

Fanni és T-ai kapcsolatáról szinte semmi bizonyosat nem lehet kijelentenünk. Mindössze két esetben találhatunk konkrétabb ismertetést közösen töltött idejükéről. A homályt csak fokozza, hogy a két eset közül a hosszabb leírásban, mely a báróné-nak küldött második levélben kapott helyet, egy vendégszöveg játszik csaknem kizárólagos szerepet. Némaságuk megszüntetésére kezdett T-ai felolvasni a népszerű *Geszner Idyllium*-ból⁴⁵. A jelenetben Fanninak előbb T-ai „Bátortalansága”, „Kűszködése” tűnik fel, majd észreveszi, hogy „Szeme’ Zugollyába’ egyg Könny reszket[ett]”.⁴⁶ Semmiképpen nem a prototípusnak megfelelő erős, bátor, érzéseit ki nem mutató, domináns, (szimbolikus) hatalommal rendelkező férfit karakterizáló erények jellemzik T-ait; még arra is képtelenek, tehetetlenek látszik, hogy beszélgetést kezdeményezzen Fannival. Más kérdés azonban, miért ennyire feminin a szimbolikus hatalommal rendelkező T-ai. Leginkább a szentimentális stílussal vélem ezt magyarázhatónak. Fanni édesapjának számonkérése⁴⁷ és T-ai atyjának szándéka⁴⁸ viszont nem tehetős, birtokaiból megélni képes nemest reprezentál. Kisebb mértékű szimbolikus hatalmát interpretálhatjuk határozatlanságának, bizonytalanságának okaként. A magyarázat harmadik lehetséges opciójaként tapasztalatlansága említhető.

A *Fanni hagyományai* elemzésének végén a boldogság és csalódottság élményeire térek ki. Fanni boldogságélménye olyan intenzív számára, hogy a mennyben elérhető állapottal hozza összefüggésbe. A földön megvalósulni látszó mennyei tökéletesség másodszer említődik a szövegben, mely a báróné esetéhez hasonlóan itt sem tart sokáig. Ezzel Fanni tisztában is van: „Illyen Szerelem, mint a’ melly engem magamon kívül ragad, a Menny’ világos Palotájiba, a’ Bóldogultak’ ditső Karai között tarthat tsak örökké. Itt alatt, rövidnek kell neki lenni, mert az Elegyítés és Keserűség nélkül való Öröm, és tartós Bóldogság nem e’ Világ Örökségrésze.”⁴⁹ A célcsoport és a tényleges olvasók számára egyaránt a már szóba hozott motívumot közvetíti a narrátor: beletörődésre, a boldogtalanság feltételek nélküli elfogadására szólít fel.

⁴⁵ A megjelenített álmvilágot, a gondtalan életet felfoghatjuk a naplóregényben ábrázolt miliő (későbbi) kontrasztjaként.

⁴⁶ SZILÁGYI, 1999, (B), 265.

⁴⁷ Ingyen élő, kóborló, se’ Kenyere, se’ Háza [...] Hol fekszik a’ Jóságá? Neme? Hát hol a Familiája? (272–73.)

⁴⁸ „Attya a’ tábori Életre szánta.” (267.)

⁴⁹ *Uo.* 268.

Utalhatunk Bíró Ferenc „minta”-fogalmára, igazolhatja az erkölcsnemesítés szándékának jelenlétét.

A „Szenvedések Ideje” korai érkezésével vet véget az idillnek, majd zárja le Fanni rövid életét. Halálát a szakirodalom eltérően interpretálja.⁵⁰ Kiss Attila Atilla egyenesen ellenpéldaként értelmezi Fanni figuráját⁵¹, ezzel éles ellentétet rajzolva ki az előszóban előrevetített *mintául* szolgáló biográfiával. Egyet kell vele értenünk, hiszen a szoros szövegolvasással analizált három előszóban reprezentált nőkép és életút, valamint a ténylegesen megjelenített, elemzett szövegegységek gender-koncepciója nem fedi egymást. Fanni töretlen elfogadása, alkalmazkodása, engedelme egyenként mind-mind hagy maga után hiányosságot, kívánnivalót. Karaktere nem lehet Bíró Ferenc *minta* fogalmának prototípusa, a *Fanni hagyományai* ténylegesen túlnő az erkölcsnemesítés programján. Megfigyelésem szerint ugyanis a mű második folytatásában (a történet tulajdonképpeni első felében) sokkal több erkölcsnemesítést intencionáló életbölcesség olvasható, mint a harmadik folytatásban. A T-aival való megismerkedés után szinte teljesen eltűnnek az ehhez hasonló tanácsok a műből, megteremtve a lehetőséget a szentimentális sajtóságok nagyobb térnyerésére. Fanni és a báróné szólamában egyaránt fellelhetőek az erkölcs nemesítését célzó mondatok, a harmadik folytatásban a báróné narrátori pozíciójának megszűnésével együtt maradnak el Fanni nemesebbé tételére irányuló megnyilvánulásai.

A főhős által reprezentált nőképet azért nem lehet példaértékűnek értelmeznünk, mert nagyon korán, tizenhat éves korában ér véget „élete”, a nők számára elfogadott pozíciók közül pedig csak a lány szerepét tölthette be, nem vált felnőtt nőként, azaz feleségként, anyaként a társadalom tagjává.

III. Az episztolák társadalminem-konstrukciója

CSIZI ISTVÁN ÉS MOLNÁR BORBÁLA EMBERKÉPE

Az alábbiakban a kánonon kívül rekedt két episztolakötetben szerepeltetett társadalminem-konstrukciókat vizsgálom. Bíró Ferenc a szóba hozandó mindhárom szerzőt a „kismesterek” képviselőjeként, a hétköznapi költészet alkotójaként tárgyalja, mely „a késő barokk populáris poézis eleven hagyományából nő ki”.⁵²

⁵⁰ Bíró Ferenc elemzésében azt valószínűsíti, Fanni nem az őt körülvevő társadalmi-emberi viszonyok áldozata, hanem magával a T-ai által rátörő *szenvedéllyel* szemben ellenálló-képtelen; *érzékenységének* egyre erőteljesebb hatása okozza halálát (BÍRÓ, 1995, 218.). Szilágyi megfigyelései szerint: „...a hősnő egyedül maradását az emberi társadalom [...] közege okozza”, mely Fanni kirekesztésével, erkölcstelenné ítéelésével reagál arra, hogy egy deviancia kifejezésre juttatásával „érvényteleníti szociológiai közegének értékrendjét”. [SZILÁGYI, 1999, (A) 391.]

⁵¹ KISS, *i. m.* 49.

⁵² BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás... i. m.* 282.

Csizi István és Molnár Borbála levelezése 1797-ben került ki a sajtó alól.⁵³ Molnár nemcsak azon első nők egyike volt, aki saját nemének tényleges problémáit tárta irodalmi művekben a nyilvánosság elé, hanem tudatosan törekedett saját irodalmi jelenlétére. Hász-Fehér Katalin egy kialakulóban lévő új diskurzus elemeként tekint a *Főstrázsamester Csizi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását és a fzív meg-jobbítását tárgyazó verses levelezései, mellyek leg-inkább beteges állapottyában munkáltatta* című kötetre, mivel eddig nemigen létezett Magyarországon irodalmi minta a francia típusú galantéria és a művelt társalgás férfi és nő közötti kapcsolat formáira.⁵⁴ Kísérletüket sikertelennek találja, amivel nem tudok maradéktalanul egyetérteni, mivel magyar példák hiányában létre tudták hozni az eltérő neműek között folytatott levélváltások útján megvalósuló társalgást. Hász-Fehér munkájának homlokterébe az episztolák „háttérben” zajló életeseményeket helyezi, a Csizi és Molnár között létre nem jött szerelmi viszony levelekből kikövetkeztetett eseménysorára fűzi fel gondolatmenetét. Bár valóban jogosnak értelmezhetünk egy ilyen értelmezési lehetőséget, benyomásom szerint nem (kizárólag) a ki nem alakult viszony adja meg a kötet belső dinamikáját; ezért elemzésem az episztolák második részében megjelenített erényekre koncentrálok inkább.⁵⁵

Az ajánlás elé intertextusok kerültek, a kötet címével összhangban, melyek már itt az erkölcs jobbítását célzó életbölcességek sorát kezdik meg. Példaként az első kettőt kiemelném: „A szorgalmatosnak gondolati épületére vagynak.” (Példabeszédek 21:5.) Valamint: „A nemes elmét hízlalja a munka” (Seneca). Az idézeteket fel foghatjuk a 18. század végére jellemző művelődéstörténeti helyzet reprezentálásának: a bibliai szöveg mellett áll az ókori kultúrát képviselő Seneca írása. Az előbbiben a barokk kultúra, míg utóbbiban a felvilágosodás jelenlétét láthatjuk.

Az ajánlás Gvadányi József élete párjának, Szeletzki Katalinnak szól. Csizi magától értetődőnek tartja, hogy neki dedikálja a munkát. Vagy mégsem? – merülhet fel bennünk a kérdés, hiszen a bárónénak szánt sorokban inkább méltatja a lovas generálist, mint az asszonyt. A nőre térve inkább ismeri el annak családját, dicsérve a táblabíró édesapját, mint a báróné nemes, erkölcsös tulajdonságait. Rejtett intenciókat fedezhetünk fel Csizi ajánlásában: a pallérozásra, az erkölcs megjobbítására inkább lehet, van szüksége a női nemnek, ezért eshetett Csizi választása a bárónéra. Egybeesik választása a Fábri Anna által közöltekkel⁵⁶, miszerint a formálódó irodal-

⁵³ *Főstrázsamester Csizi Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását és a fzív meg-jobbítását tárgyazó verses levelezései, mellyek leg-inkább beteges állapottyában munkáltatta*, Pozsony, 1797. A kiadvány összesen huszonnyolc levelet tartalmaz, tizennégyet Csizi, ugyanennyit Molnár tollából.

⁵⁴ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Molnár Borbála levelező társasága*, Irodalomismeret, 1996/1–2, 36–44. A tanulmány bővített változata az interneten: www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/MOLNAR.htm (letöltés 2008. 11. 15.).

⁵⁵ Az episztolák két részből állnak. A társalgási formulák, apró vagy – ha például a Molnár házat fenyegető tűzvészre gondolunk – nagyobb életesemények közlése után a második, hosszabb részben a címben feltüntetethez alkalmazkodva egy-egy az erkölcs nemesítésére irányuló témát foglalnak páros rímű tizenkettesekbe.

⁵⁶ FÁBRI Anna, *„A szép tiltott táj felé”: a magyar nőírók története a két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996.

mi életben elsősorban olvasóként és mecénásként számítottak a nőkre. Fábri is megjegyzi azonban, hogy az „áhitott”, egyes művekben (például *A philosophusban* és a *Tempefőiben*) megjelenő „culta hölgyek által képviselt” olvasóközönség csak virtuálisan létezett.

Megkezdett erkölcsnemesítését az olvasónak címzett felhívásban folytatja Csizi, ahol a mű kiadástörténetét írja le. Eszerint Gvadányi *Időtöltését* olvasván érlelődött meg benne a gondolat, hogy ő is levéllel keresi fel Sátoraljaújhely költőnőjét, aki „Vezér nélkül hágott fel a’ Virtus ditsőségének halmára”. Javító, nevelő szándéka Molnár fejlesztésében érhető tetten; Csizi leveleiben rövidsége törekszik azért, „hogy Barátnémat a’ több verselésre ösztönözzem, [...] hogy ő a gyakorlás által verselő tehetségét öregbítvén, a’ Szép Nemnek nagyobb díszére és a még ki nem gyálulódott erköltsnek, s a meg nem jobbult szívnek hasznosb segéde lehessen”. A sorokból egyértelműen kiolvashatjuk: Gvadányinak célja volt a költőnő művészetét jobbá tenni. Ennek jegyében oktató, javító szándéka kiolvasható, közöttük mester-tanítvány viszony jött létre.

Maga a virtus fogalma szinte mindegyik episztolában előfordul. Nem véletlenül mondja tehát Szigetvári, hogy ez a kötet leggyakrabban előforduló szava.⁵⁷ A barokk vallásosság az egész művön végigvonuló jegy. Molnár verseiben mindig nyomatékosítja feltétlen istenhitét. Nem tapasztalható a Kármán munkájára jellemző koncepcióváltás. Az első témáról („A’ világnak esmeretéről”) szólva már a kezdő két sor bizonyíthatja, hogy a szerzők a mély vallásosság talapzatán állnak. „Ne szeresd, útáld–meg inkább a világot, / Mert nem adhat néked örök boldogságot.”⁵⁸

Molnár válaszában szabadkozni látszik.⁵⁹ A megfelelő hangnem megtalálására törekszik, mentegetőzése megfelelő tudásának, műveltségének vélt hiányából, női mivoltából fakad főképp. Az e világi boldogság lehetőségét csakúgy, mint Csizi, elveti.⁶⁰ A szeretet már e legelső episztolában alapvető erény. A három legádázabb jelenség: „szemnek bújasága / Élet kevésége, ’s a testnek kívánsága.”⁶¹

A második versbe foglalt kérdéskör („Az élet’ folyásáról”) arról fest képet, milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie egy virtuosus embernek. Eszerint minden erény alapja az erkölcs,⁶² melynek eredménye a többi érdem: a vitézség, a bátor szív, a hadi dicsőség. Csizi sorai egyértelműen az „ideális” férfieszményt jelentik meg. Az emberről általában írva csak a férfiakat tünteti ki figyelemmel, egyenlővé téve az ember és a férfi fogalmát, mintha ebbe a kategóriába a nők nem is tartoznának bele.

⁵⁷ SZIGETVÁRI Iván, *A Gvadányi helikon köre*, ItK, 1917, 39–56.

⁵⁸ CSIZI, *i. m.* 2.

⁵⁹ „Ha én Ark – Angyali tüzes észszel bírnék, / E’ matériáról felségesen írnék, / De azt hirtenlenül nem adhatom elől / *Erötelen észszel* mint értek e’ felöl.” *Uo.* 10.

⁶⁰ „Nem szükség gyülnünk a nyájas Világot / Tsak hogy ne képzeljünk benne ebben Böldogságot,” [...] „Gyönyörködhetünk mi a’ földi dolgokban / Ha a Bölts Teremtőt tiszteljük azokban.” [...] „Az Ő jelen létét függesztvén tükörül / Szívünk szüntelenül *Virtusban* örül.” *Uo.* 12.

⁶¹ *Uo.* 12.

⁶² „Erköltsi tudományt böven ha szerzettél, / Egyéb virtusokra már vak lépést tettél.” *Uo.* 22.

Túl vagyunk már a megmutatásán, „Hogy az asszonyi személyek nem emberek”, sőt ennek cáfolatán is, de a domináns, kultúrateremtő férfiak által működtetett (irodalmi) diskurzusrendszer impliciten még sokáig a korábbi kirekesztő működési mechanizmusoknak megfelelő „szabályrendszert” alkalmazza.

Válaszában a költőnőnek nem célja a nemek elkülönítése. A „tényleges” feladatot teljesítve az élet szakaszairól ír. Verses levelének végén mégis szentel néhány sort vitézségről vallott koncepciójának. Levelezőpartnerétől elérő genderét, ha kívánná sem tudná tagadni. Nem dicséri a háborút, az ellenségről női horizontra valló, a katonafelfogással összhangba nem hozható véleményt képvisel.⁶³

A főstrázsamester „A haragról” szólván különös összpontosítást vár el az íróntól: „Már te Minervával böltselkedsz mélyebben, / Szép Nemedről kivált írhat szélesebben.”⁶⁴ A poétia negatív leírást ad: „Fájlalva mondhatom, hogy a’ gyengébb nembe, / Az ostoba harag leg – inkább tün szembe. / [...] E’ pedig onnat van, hogy ők tudatlanok, / És a szép dolgokban igen járatlanok.”⁶⁵ Nem jut túl a probléma ismeretetésén, megoldási javaslatai nincsenek. Ezen a szöveghelyen ellentmondásba került a címben és az előszóban megjelölt cél; az erkölcs igazi pallérozásához azzal járultak volna hozzá, ha a felmerülő dilemmára megoldási javaslatokat is képesek lehettek volna felvonultatni.

A tizenegyedik levelében önti versbe a barátságról mint legfőbb értékről vallott véleményét Csizi István. Először és utoljára kezdi episztoláját a két nem különbségének taglalásával, előbb lehetetlennek, később megvalósíthatónak tartva a férfi és nő közötti baráti viszonyt. „A’ barátságról szélesebben” egységben, csakúgy, mint válaszlevelében utóbb Molnár Borbála, a barátságot a földi menny egyetlen megvalósulási formájaként értelmezi.⁶⁶ Meglátásom szerint Csizi férfiak közötti barátságról ír, azaz ismét egyenlőségjelet tesz „a férfi” és „az ember” közé. Molnár Borbála észrevehetően visszhangozza a kapott episztola érvrendszerét, nála, mint általában mindig, a barátság kapcsán olvashatunk a férfi-nő különbségtételről, de mindkét nemet képesnek tartja barátság létesítésére.⁶⁷ A kiadott feladatnak megfelelni akarván bibliai utalásokkal színesíti versét. Ezt a módszert a levelezés egészén ki lehet mutatni, alátámasztva, hogy Molnár inkább áll a barokk, mint a felvilágosodás talaján.

A „tematika” utolsó harmadában az eddigieket összegző kérdéskör kap helyet *A virtusról* címmel. Csizi először mondja ki, hogy a tökéletes virtus megvalósulása ideálkép, melynek elérésére lehet és kell törekedni, létrejötté azonban a földi keretek között nem valósulhat meg. „Ha a dolgok felől böltsen ítélendeszsz, / És indulatidnak

⁶³ „Azt nézem utánna leg–ditsőbb vitéznek, / Kinek nagy tettei békességre néznek, / Hartzol hazájáért, mert szükfég kívánnya, / De mikor mészárol ellenfégét szánnya.” *Uo.* 30.

⁶⁴ *Uo.* 33.

⁶⁵ *Uo.* 38.

⁶⁶ „D a’ hív Barátság fokkal jobb mindennél, / Képzelní sem lehet semmi jobbat ennél; / Mert a’ mi ennél jobb, azt a’ Mennyben keresd.” *Uo.* 58.

⁶⁷ „Illy tiszta barátság lehet mind két Nemben, / Melly fundamentumot vét tsak az érdemben.” *Uo.*

kórmányára lejedeszsz”⁶⁸, azonban közelebb juthatunk hozzá. Az „ideális ember” tulajdonságairól nem közli, mely nem képviselőire tartja igaznak, bár az episztola olvastán inkább sejlik fel bennünk a Kármán-kisregény előszavában rögzített nőkép, mint a Csizi által a jelen kiadványból idézett férfias erények csoportja. A szerénység, a nagyravágás és az irigység hiánya, az alázatosság, az adni, segíteni akarás, az igaz szeretet, Isten tisztelete együttesen engedhet(ne) a regulák betartásával a földi boldogsággal jutalmazott (nő) alakjára asszociálni. A verselő azonban Gvadányit jelöli meg az erényes ember példájaként.⁶⁹ Borbála a virtuos ember jellemzésekor egyenlőségjelet tesz a virtuos ember és a vallási tanításoknak mindenben megfelelően élő, jó keresztény ember között.⁷⁰

A kötet zárásaként, a virtuos ember után a bölcs sajátosságait járják körül. Az utolsó két levél nem tartalmaz gondolati újdonságot, inkább minden eddig versbe szedett témából újramond, ismétel egy-egy részt, azaz lehet ezt az episztolapárt a virtusról rögzítettek folytatásaként, kiegészítéseként, újramondásaként értelmezni. Molnár menteni próbálja hiányosságait, majd önisméltésbe bocsátkozik, hiszen mi más miatt lehetne valaki bölcsé, ha nem vallásossága okán?⁷¹

A műegészre jellemző jegyként állapítható meg, hogy Molnár soraiban neme nem érhető tetten határozottan. A női és férfivirtus között nem akar nagy különbségeket tenni, a létezőkről pedig mintha nem venne tudomást, esetleg rejtett célkitűzése lehetett a rögzített és az általa érzékelt differencia mérséklése. Nem a női erényekről szól tehát általánosságban. Nem így a főstrázsameter: ő kimutathatóan csak a férfiak szemszögét tartja látókörén belül. A verselők nemét az önreflexiókban, illetve Csizi esetében annak hiányában tetten érhetőnek gondolom. Az önreflexiókban egyáltalán nem mutatkozik Molnárnál olyan tendencia, mely a férfiak és nők között fennálló differencia mérséklését célozná, inkább azok stabilabbá válását közvetíti. A kötet címében és az előszóban egyaránt célként kitűzött erkölcsnemesítés megvalósul, illeszkedve a felvilágosodás korának *utile et dulce* elvéhez.

MOLNÁR BORBÁLA ÉS ÚJFALVY KRISZTINA „VETÉLKEDÉSE”

1804-ben jelent meg hazánkban az első olyan kötet, a *Barátságai vetélkedés...*⁷², mely két költőnő, Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina közös munkája eredményeként jött létre. A kiadványban tizenhat levél található, amelyek közül tíz prózában, az első négy és az utolsó kettő pedig versben íródott. Itt is jelen van a mester-tanítvány ket-

⁶⁸ *Uo.* 107.

⁶⁹ „Illyennek képzelhedd a’ mi Barátunkat / Gróff Gvadányi Jósef Generálisunkat.” *Uo.* 110.

⁷⁰ Bizonyítására lásd például: „Azért minden estve számot vet magával, / Van – é békessége az egek Urával? / Nem tselekedett – é ma olyat ellene / Eggy jó keresztényhez a’ mi nem ille-ne?” (Kiemelés tőlem.) *Uo.* 112.

⁷¹ „Tsak abban leli – fel a’ fő böltsséget, / Hogy esmér egy igaz, örök, Istenséget.” *Uo.* 156.

⁷² *Barátságai vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté János asszonnyal két nem hibái és érde-meit felől folytatott levelezései*, Kolozsvár, 1804.

tőse, Borbála szerepe viszont megváltozik, a kötet egyetlen célja számára, hogy nyilvánosságához juttassa kortársát. Saját fikcionált alakja és ezáltal megjelenített nőképe esetében is feltűnő, hogy Csizivel és Gvadányival⁷³ levelezve szabadkozik, kételkedik saját költői tehetségében, ám amikor Újfalvy Krisztina le akarja hívni a Parnasszusról, Molnár inkább magával vinné Újfalvyt is. Azaz szabadkozása teljesen eltűnik, fikcionált alakjában változások fedezhetőek fel. A levelezést Újfalvy kezdeményezi, mivel Borbála munkáinak második darabjában közölte: csak férfiakkal vált leveleket.⁷⁴ Fő témájuk, miként az alcím megjelöli, és ahogy Fábri Anna is megjegyzi, „a férfiúi és a női nem természetének, hibáinak és érdemeinek taglalása”.⁷⁵ Nem találkozhat azonban az olvasó olyan jól átgondolt, koherens tematikus vázlattal, mint amelyet a Molnár és Csizi episztoláiban tapasztalni lehet. A témák kidolgozása sem olyan kötött, mint a másik munka esetében. Leveleik tárgya több helyen estleges, alkalom- és ötletszerű. Így kerülhet a tárgyalt kérdéskörök közé a (helyes) nevelésről, a boldogságról, a jó házasságról, az álomról, az évszakokról szóló elmélkedés. Helyénvalóan állapítja meg Fábri Anna vetélkedésükről, hogy álláspontjuk „többnyire sarkosan ütközött, és ez nem valamiféle előre megtervezett vitahelyzet szerepeiből adódott, hanem nézeteik, személyiségük valóságos különbségeiből”.⁷⁶ Újfalvy radikálisabb figura, a későbbi jogkövetelő feministák, vagy Takáts Éva elődje, mivel sok tekintetben megelőzi korát, legalábbis Magyarországon, de nem lép ki Európában a felvilágosodás hatására kialakult nőképzést illető jegyek keretei közül.⁷⁷ Molnár Borbála konzervatívabbnak mutatkozik. A nők és férfiak egyenlőtlenségét inkább legitimálja, mint hogy egyenlőségükért harcolna.

A nők neveléséről folytatott párbeszédüket emelném ki elsőként, mert ennek tárgyalása indítja el a férfiak és nők közötti különbségről szóló vetélkedésüket. Az 1796. július 7-én keltezett második levelében Borbála egyet nem értését fejezi ki Újfalvyval szemben, aki a férfiakat nevezte meg a nők tudatlanságának okaként.⁷⁸ Saját neme szimbolikus hatalomszerzése, a maszkulin diskurzusban való érvényesülése helyett a meglévő pozíciójában rögzíti a nőket: „[Sőt a] Férfji Nemet méltán védelmezem / Nem zárják ők tollunk – el a jó könyveket [...] Nem – is szükség nekünk mélyen böltselkednünk / Mert ebben ők elsők azt meg kell engednünk [...] Hiszen mi olly végre nem is teremtettünk, (Mivel sok házi baj tárgyává tétettünk) / Hogy a Tudományban mint ők buvárkodjunk”⁷⁹ – elismerve ezzel az alárendeltség, a műveletlenség jogosultságát. Reprezentált nőképe a férfiak által közvetítettel, elvárttal cseng össze: ennek látszó oka lehet, hogy ő ekkor már megjelent kötetei és az általuk létre-

⁷³ GVADÁNYI József, *Únalmas órákban való idő töltés*, Pozsony, 1795.

⁷⁴ Lásd például HÁSZ-FEHÉR idézett művét.

⁷⁵ FÁBRI, *i. m.* 22.

⁷⁶ *Uo.*

⁷⁷ Lásd HÁSZ-FEHÉR tanulmányában.

⁷⁸ „Tudatlanságunknak nem más kevélysége / Igaz oka, hanem tulajdon restsége”
„Hogy az Iffiu Aszszony ostoba, annak sem nem a Férfj, sem nem az Anya az oka, hanem Tulajdon maga” *Barátságai vetélkedés... 19.*

⁷⁹ *Uo.* 20.

jött igen nagy népszerűsége folytán tagja egy olyan körnek, a literátusok társaságának, ahol eleddig szinte egyáltalán nem voltak nők. Innen, a körön belülről ért egyet a férfiakkal, egy olyan pozícióból, ahol tulajdonában vannak azok az előjogok, melyeket nem birtokol, az írói státuson, népszerűsége, illetve a(z) aktuális) kánonon eddig kívül rekedt levelezőpartnerre.

Ellentétben a Csizivel közösen írott könyvvel, ahol a problémafelvetéseket nemigen követte sem vita, sem az esetleges megoldási javaslatok egyeztetése, itt elsősorban Újfalvy próbál megoldásmódokat találni. A leányok tudatlanságának oka az anyák műveletlensége, az övékét pedig az apák hibájának rója fel, mindennek orvoslására kézenfekvő javaslattal áll elő: törvényt sürget a nők művelődéséről.

A női nem és az olvasás kapcsolata nem csak a nők által felvetett probléma volt. Vitatott kérdésként merült fel, mit olvassanak a nők, és vehetnek-e egyáltalán románokat a kezükbe. Újfalvy Krisztina 1797. április 13-án írott levelében úgy véli, az olvasás több mint tanítás, de a nők csak ritkán olvasnak. A románokat mézbe kevert méregnek tartja. Ezzel szemben Molnár csoportokra bontja a regényeket, amelyek között nem mindegyiket tartja károsnak, de inkább históriák olvasására buzdítaná a leányokat.⁸⁰ Vallási ismeretek megszerzése után javallja csak a románok kézbevétele.⁸¹ Újfalvy a következő általánosító megállapítással vet véget az olvasási szokásokról folytatott polémiának: „minden könyvnek olvasása sem káros, sőt hasznos, de úgy, hogy elébb készíttessék ki a lélek a gyöngynek gaz közzül való kiválogatására.”⁸²

Eltérően vélekednek a nők által betöltendő szerepekről, Molnár szerint legyenek a nők: „dolgosok, Férjeiknek engedelmesek, és gyermekeik eránt gondosok”⁸³, azaz ismét a férfiak által elvárt viselkedést rögzíti a költő. A Csizivel közös kötetével összhangban úgy véli, a kötelesség teljesítése és istenhívó mivolta által valósul meg a jó erkölcsre törekvése.⁸⁴

A női boldogság mibenlétének vizsgálatát Borbála kezdeményezi; nézete szerint a boldogságot mindenkinek magában kell megtalálni, az nem függ ugyanis a szerencse javaitól. A kötelességek teljesítése immár nemcsak az erényes élet alapja, hanem a boldogság talpköve: „Hól van tehát? Nem másutt, hanem magunkba.” A boldogság az az „édes érzés, hogy mi kötelességünket mindenkor szives igyekezettel törekedünk véghez vinni”⁸⁵.

⁸⁰ *Uo.* 63.

⁸¹ „A jobb ízlésű Románok [...] olvasását nem kárhoztatom: sőt aszt hisszem, hogy ezek észrevetlenül formállyák a szívet, mégis ezeknél sokkal hasznosabbnak tartom a Valóságos Históriákat.”

⁸² *Uo.* 51.

⁸³ *Uo.* 39.

⁸⁴ „Hanem az olyan valósággal jó erkölts, mely Isten eránt való szükséges foglalatosságot is minden lárma nélkül rövideden végezvén, tellyes erejéből azon igyekezik hogy kötelességét mindenekben mindenek iránt jó lelki esmérettel kövesse...” *Uo.* 97.

⁸⁵ *Uo.*

Újfalvy egyet nem értését fejezi ki⁸⁶, mert szerinte „a' boldogságot magán kívül senki se találja fel: hanem mégis kívülről kell annak jönni...” A meglegedés, a harmónia nem a kötelesség teljesítéséből származó érzéssel azonos: „boldogságnak tartom lenni azt, ha a' mire ohajtottam megnyertem.” Ez az idézet bizonyíthatja, hogy Újfalvy Molnárnál közelebb áll a felvilágosodás eszmerendszeréhez, hiszen az egész kötetre jellemző, hogy az e világi életére nagyobb figyelmet fordít, a földi boldogság érvényesülésének nagyobb teret enged.

⁸⁶ Hatodik, 1798. április 5-én keltezett levelében.

A SZINOPEI DIOGENESZ' DIALOGUSAI

(Eszmetörténeti újraolvasó)*

Az értelmezések különbözőségéről

Christoph Martin Wieland 1768-ban jelenteti meg a *Musarion, oder die Philosophie der Grazien* című munkáját, majd 1770-ben a *Die Grazient*. 1769-ben címzetes *professor primarius philosophiae* lesz az erfurti egyetemen. Ezekben a hónapokban jelenik meg a *Sokrates Mainomenos oder die Dialogen des Diogenes von Sinope* című munkája is Lipcsében.

Kazinczy 1777 körül ismerkedik meg a művel, valószínűsíthetően 1790 lelegején fog hozzá a fordításához, melyet 1793 tavaszán ad ki Trattner Mátyás pesti nyomdász.¹ A fordítás „szoros”, határozottan szöveg- és formahű: a központosítás, a fejezetfelosztás és a bekezdések is megegyeznek lényegében, sőt a német forrásszöveg zárójeles közbevetései, jegyzetei is le vannak képezve Kazinczynál. A különbség, hogy a forrásmű egy harminchat lapos előszóval kezdődik, illetve hogy Kazinczynál van ajánlás a német változattal szemben, ezután azonban olyan bevezetés következik Wieland alapján, amelyet Kazinczy a VII–XII. lapokon foglal össze *Diogenes valóságos karaktere* címmel, kihagyván belőle többek között azt a kerettörténetet is, mely szerint Wieland az illető görög Diogenész-kéziratot egy kolostorban találta, s ezúton teszi azt közzé.²

A szöveg elsősorban *eszmétörténeti* távlatú elemzéseit feltérképezve a magyar és a német szakirodalom meglehetősen markáns eltéréseire figyelhetünk föl. Azt persze világosan kell látni, hogy a német szakirodalom Wieland művét, a magyar pedig elsősorban Kazinczy *fordítását* elemzi, tehát a benne foglalt szerző, az odaértett olvasó és az elbeszélő viszonyrendszere módosulásainak közbejöttével dolgoznak a hazai értelmezések. A fordító Kazinczy – mint értelmező és mint applikátor – módosítja a szöveg eredeti narratológiai (és referenciális) viszonyrendszerét, függetlenül a szoros fordítás tényétől, amit a magyar szakirodalom nyomokban reflektál is, mégis él az

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ Vö. *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, *Kazinczy Ferenc Művei*, 2. osztály, Fordítások, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 821–823. (A továbbiakban: *KazFord*.)

² Wieland a művet 1795-ben már *Nachlaß des Diogenes von Sinope* [*A szinopei Diogenész hagyatéka*] címmel adatta ki (vö. Klaus BÄPPLER, *Der philosophische Wieland*, Francke Verlag, Bern und München, 1974, 36.).

említett értelmezői diszkrepancia, melyet alapvetően befolyásol tehát az eltérő szerző-narrátor viszony, vagy éppen az eltérő szerzői/narratív közönségképzet.

A *Szinopei Diogenesz' Dialogusai* a magyar szakirodalomban hagyományosan a társadalom- és egyházkritikai radikalizálódás egyik legfőbb dokumentuma a fogság előtti Kazinczynál. E műben a „Rousseau-tól inspirált és diogeneszi különtségében különösen merész” Wieland eljut a társadalom fenyegetéséig, a „valláskritika síkjáról” a politika, a társadalom megváltoztatásának eltökélt igényéig.³ Szauder ítélete szerint Kazinczy e munkájában a legindulatosabb és legkíméletlenebb: „a már komoruló magyar égbolt alatt Kazinczy e művében kilobbannak azok a lángok, melyek Holmann és Rousseau kéziratos fordításaiban még elfulladtak.”⁴ Borbély Szilárd hasonlót mond: „a Diogenesz-fordítással [Kazinczy] a fogság előtt eljutott a társadalmi-politikai kérdések feszegetésében a radikális felfogások egyik szélső pontjára”, illetve, hogy a mű „a radikális politikafilozófia, állambölcseleti eszmék kifejtése jegyében” jött létre.⁵ Debreczeni Attila szintén ilyen irányú megállapításokat tesz, a Wieland-fordítást a „világosság terjesztésének” koncepciózus eszközeként gondolva el, melyben nem pusztán például a babonáság elleni harcról, hanem közvetlenebb aktuálpolitikai kérdésekről is szó van.⁶

Látható, hogy a magyar értelmezői hagyomány szinte kizárólag a francia eszmeáramlatok jelentőségére mutat rá a művet illetően,⁷ ezen belül is főként Rousseau vallás- és társadalomkritikájának középponti szerepére. Ennek fényében a mű vezérszólama Szauder szerint az uralkodó világnézet és a fennálló társadalom elvetése, a kivonulás ebből a világból.⁸ Borbély Szilárd ugyanezt úgy fogalmazza meg, hogy a főhős Diogenész a „polgári társaság”-gal szemben, azon kívül határozza meg magát.⁹ A műben ennek leghatásosabb bizonyítéka az utolsó részben található, ahol Diogenész egy saját eszményi köztársaságot képzel el, melyben a civilizációkritika szellemében minden ember egyenlő, romlatlan és boldog, s mely egy láthatatlan kis szigeten van, ahol kívülálló sohasem találhat rá. E koncepciókat hatásosan támogatja az a tény is, hogy a fordítást a cenzúra betiltja, s hogy megjelenése után nem sokkal a Martinovics-szervezkedés és Kazinczy politikai letartóztatása következik,¹⁰ a

³ SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 116.

⁴ *Uo.* 137.

⁵ BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai, 2006 (Alföld Könyvek), 111.

⁶ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 384.

⁷ Heksch Ágnes 1956-os tanulmánya szintén így tesz (vö. HEKSCH Ágnes: *Kazinczy és II. József művelődéspolitikája*, Pedagógiai Szemle, 1956/1.).

⁸ SZAUDER, *i. m.* 137.

⁹ BORBÉLY, *i. m.* 121.

¹⁰ Busa Margit is kiemeli, hogy a mű „franciás gondolkodású” társadalomkritikája keltette fel a cenzor figyelmét, még a mű kiadása előtt (BUSA Margit, *Adatok Kazinczy Ferenc Diogenesz-fordításához*, Könyv és Könyvtár XIV., szerk. GOMBA Szabolcsné, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1985, 90.). Bővebben minderről: *KazFord*, *i. m.* 823–825.

kerettörténet kimaradása viszont például érzékenyen provokálhat is egyben, amennyiben Kazinczy nem tartotta lényegesnek tolmácsolni a fikcióképzés forrásszövegbeli azon szintjét, mely szerint a Diogenész-kézirat egy kolostor egyházi „börtönéből” kiszabadítva jut újra szóhoz.

A német szakirodalom tehát eltérő hangsúlyokkal dolgozik. Bár a társadalomkritika alapvető műbeli jelenlétét erősen reflektálja, különválasztja a benne foglalt szerző társadalomkritikáját a Rousseau-féle változattól, melynek paródiájaként, szatírájaként értelmezi a *Die Republik des Diogenes* című zárófejezetet, valamint a szövegben markánsan reprezentálódó természetimádatot is csak részben hozza összefüggésbe a rousseau-i felfogással.¹¹ Wieland ez idei erfurti korszakát a német szakirodalom többek között éppen a Rousseau-kritika korszakának tekinti. A *Diogenes* azon két Wieland-mű között áll (*Musarion*, *Die Grazien*), melyben az emberi civilizálódás, csiszolódás a kívánt fő cél a Bildung- és a grácia-fogalom jegyében. Rousseau természetfelfogása, írásai az emberek közötti egyenlőtlenségekről mélyen hatnak Wielandra, civilizációkritikájának radikalitása azonban szembeállásra készíti, mely irányultsága e korszakban többek között pontosan a *Diogenes*ben textualizálódik.

Klaus Böppler átfogó elemzésében Diogenész egy „distancia”-ként (*Distanz*) értelmeződik, mely folyamatosan dialogizál a világgal. Wieland Diogenész-figurájának itt ironikus distanciája van, mely pozícióból – a város szélén élve, de mindenkitől elérhetően, és alkalmanként a városban is megjelenve – a kérdésben implikált válaszadás szókratikus módszerével beszélget partnereivel. A didaktikus-ideologikus mű állandóan valamilyen Ti-alakzatot képez, akikhez szólhat, akiket taníthat. Diogenész a szerző Wieland alteregója, melyhez ugyanolyan ironikus kapcsolat fűzi, mint Diogenészt a városhoz, ekképpen képződik meg a szövegben a *duplikált ironia*. A mű három nagy jellemzője így a dialogicitás, az ideologikusság, illetve az ironikusság. Mindemellett azonban Böppler számunkra legfontosabb megállapítása az, hogy a mű egy *humánnummintát* képez: Diogenész alakja ideáltípussá válik, mégpedig az angol Lord Shaftesburytól átvett *virtuoso*¹² típusává, amely Wieland *Theages* című

¹¹ BÄPPLER, *i. m.* 59–60.; Irmela BRENDER, *Cristoph Martin Wieland*, Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 2003, 68. Vö. még: Hans-Joachim MÄHL, *Die Republik des Diogenes. Utopische Fiktion und Fiktionsironie am Beispiel Wielands*, Utopieforschung, Vosskamp, 1982/3; Herbert JAUMANN, *Rousseau in Deutschland: neue Beiträge zur Erforschung seiner Rezeption*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1995.

¹² A „virtuoso” szó elsődleges brit jelentésében régiségek amatőr vagy profi gyűjtőjét jelentette, némi pejoratív felhanggal, az öncélú tudóskodás jelöléseként. A század elején aztán olasz hatásra a szépművészetekben jártas műértő, műélvező úriembert kezdi jelenteni. Shaftesbury ebből az ideológiai kontextusból indul ki, kiegészítve azt az erkölcsi nevelésben és a társas csiszoltság kialakításában játszott hangsúlyokkal, tehát alapvetően az erény felhangjaival (WESSELY Anna, *The Knowledge of an Early Eighteenth-Century Connoisseur: Shaftesbury and the Fine Arts*, Acta Historia Artium Hung., 1999/2000/41, 286–287.). Így lesz a végeredmény a „valódi filozófus”, a világra erősen nyitott, szociábilis, emellett jó ízléssel, biztos erkölcsiséggel rendelkező műkedvelő úriember. A virtuoso antropológiai ideáltípusának képe egyenesen Shaftesbury fő művéből, a *Characteristics*kből táruul Wieland elé, mely identikus jelentőségűvé válik számára (vö. Mark-Georg DEHRMANN, „*Das Orakel der Deisten*”: *Shaftesbury und die deutsche Aufklärung*, Göttingen, Wallstein, 2008, 306–311). Nála nem is annyira a tökéletes műértőt, mint inkább a *real fine gentlemant*, az

műve, „Theages-korszaka” (*Theagesphase*) után egy sokkal cizelláltabb, az érényt az érzékiség javára már sokkal inkább működtető harmonisztikumot jelent.¹³

A monográfus Irmela Brender a következő referenciákat azonosítja a szövegben, egy korabeli recenzenst idézve: „Bald Shaftesbury, bald Plato, bald Milton, Young, Rowe, Richardson; nun Crebillon, dann Hamilton, ein andermal Fielding, Cervantes, Helvetius, Yorik, beyläufig auch wohl so etwas von Rousseau, Montaigne, Voltaire.”¹⁴ Látható, hogy az a bizonyos Rousseau-hatás nem igazán kitüntetett a sorban. Az első helyen – fő referenciaként – az angol lord neve áll.

Stephan Groß írja, hogy Wieland természetfelfogására mind Shaftesbury, mind Rousseau nagy hatást gyakorolt, Rousseau civilizáció-előttés életeszményét, szélsőséges kultúrkritikáját azonban nem tette magáévá.¹⁵ A társadalmi egyenlőség gondolata így megmaradt bár, de a „természeti ember” rousseau-i radikalitása nélkül. A társadalmi egyenlőtlenség Wielandnál az ún. *csiszoltság* (politeness) diskurzusának szellemében orvosolható.¹⁶

igazán finom úriembert jelenti, aki még ennél is több: shaftesburyánus filozófus, tehát sokkal inkább az „Ingenuity” mint az „Art” szerelmese. *Geschichte des Weisen Danischmend und der drei Kalender* című 1775-ös írásában a szereplők a „virtuózok” mibenlétéről társalognak, ahol azok finom érzésű, tapintatos, szellemileg fogékony emberekként az ideális erkölcsiség és kellem (grácia) reprezentálói, a szép és a jó neoplatonikus egységének őrzői.

¹³ BÄPPLER, *i. m.* 30–61.

¹⁴ BRENDER, *i. m.* 66–67.

¹⁵ Stephan GROß, *Der Garten als Tusculum*, Tabula Rasa, 2001/16, <http://www.tabvlara-sa.de/16/gross2.php#sdfootnote2anc> (2008-10-12.)

¹⁶ Az illető eszmerendszer a csiszolt úriember (*polite gentleman*) antropológiai idealitáskonstrukciójának beszédrendjét jelenti, részeként egy átfogó (civilizációs) megújulási törekvésnek, amely új gondolkodás-, viselkedés-, illetve beszédmintát formál meg és ajánl fel kortárs angolszász közegének. A folyamatban többek között Lord Shaftesbury műveinek van kiemelkedő jelentősége, hiszen azok olyan, utólagosan politikatörténetinek, mentalitástörténetinek, esztétikatörténetinek tekinthető utakat nyitnak meg, melyek a kor egész Európájának szellemi életére hatással vannak. Szécsényi Endre maga is megjegyzi, hogy a *politeness* kifejezés az utóbbi évtizedekben terminussá nőtte ki magát a nemzetközi kutatásokban, jelölőjévé válva egy korabeli autonóm kulturális és politikai nyelvezetnek, melynek megteremtésében Lord Shaftesburynek „elévülhetetlen érdemeket szokás tulajdonítani” (SZÉCSÉNYI Endre, *Egy derűs rajongó* = Lord Anthony Ashley Cooper Shaftesbury, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*, ford. HARKÁNYI András, jegyz. SZÉCSÉNYI Endre, Bp., Atlantisz, 2008, 163.). A *politeness* terminus a *politesse* szóból ered, melyet Dessewffy József 1811-ben *simúltság*nak fordít, de a *politúra* szóval is kifejezi; a „politur” alakot Kazinczy is több levelében használja vonatkozó kontextusban (Dessewffy, *KazLev*, 1956, Kazinczy, *KazLev*, 969; *KazLev*, 1113.), melyet sokszor ő is más szinonimákkal helyettesít, illetve körülr, például a „kényesb” vagy éppen „kellemetes” ízlés kifejezéssel. A *politúr* szóalak az ausztriai németből (politieren, polieren) kerül át a korszakban a magyar nyelvbe, fényezés, csiszolás, simítás, egyengetés, majd pallérozás, kiművelés jelentéstartományban. S. Varga Pál írja, hogy Szilágyi Márton mutatta ki Kármán József *csinosodás* fogalmában „a pallérozódás (»politura«), a kiművelés értelmében vett kultúra” vonatkozó fogalmának megfelelőjét (S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 317.). Bár *simultság*, *politúra*, *csinosodás* és *csiszoltság* egyazon

Kettős képlettel szembesülhetünk tehát az illető német–magyar recepció tér körvonalazásakor. Német látószögből erősen jelen van a műben Shaftesbury és Rousseau, előbbi mint példakép, utóbbi pedig mint a kritika egyébként nagyra becsült tárgya. A német szakirodalom szerint tehát Wieland itt messze nem „fenyegetőzik”, a politika, a társadalom megváltoztatásának „eltökélt igénye” nem merül fel; a szöveg nem a radikális politikafilozófia, nem az állambölcseleti eszmék kifejtése jegyében jön létre, hanem éppenséggel a rousseau-i tanok cizellálása, egyes elemeinek igenlése, mások elvetése az egyik tulajdonított fő szövegintenció – a módosított virtuoso-konstrukció színrevitele mellett.

Magyar látószögből, a magyar nyelvű szöveget tekintve mindezzel szemben egyáltalán nincs ott Shaftesbury, bár Váczy sajátosan reflektál egy efféle távlat jelenlétére.¹⁷ Annál erősebben van viszont jelen a francia szellem és Rousseau mint radikális, aktuálpolitikai „főszólam”. A következőkben azt igyekszem bizonyítani, hogy a Wieland-mű éppen e kettősség miatt oly fontos Kazinczy számára, hogy fordítást készít belőle, s hogy élete egyik meghatározó olvasmányélményévé válik, öndefinitív érvénnyel. A szövegben sajátosan keverednek Rousseau és Shaftesbury hagyományai; más-más arányban magyar és német távlatból. A német recepció a grácia-tanainak virágkorát élő erfurti professzor művét elemzi, míg a magyar az *Orpheus*-korszakát élő Kazinczy munkáját. A műben lévő társadalomkritika jól definiált; ugyanakkor a főhős alakjában ott van a shaftesburyánus ideologikum, a csiszoltság beszédmódja, az egész *virtuosoship*.

beszédrend névadói, miután az utóbbi időben a *csiszoltság* alakváltozat látszik előtérbe kerülni, s mert újabban a programadó, diskurzusalapító angolszász szövegek magyar fordítói is ezt alkalmazzák, jelen dolgozat szintén ezt az alternatívát választja. Itt említendő meg Csetri Lajos neve, aki már évtizedekkel ezelőtt nyomatékosan felhívta a figyelmet az illető beszédrend jelentőségére, Kazinczyt illetően is (CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990; CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, I, szerk. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L' Harmattan, 2007).

¹⁷ Érdekes tapasztalat a magyar recepciótörténetet illetően, hogy Váczy Jánosnál még mennyivel tágasabb a műről való diskurzus köre, mint mondjuk Heksch Ágnes tanulmányától kezdődően: „De nemcsak *Diogenes* életbölcselete kapja meg Kazinczyt, a mű politikai háttere, az előadás érzélgős, sokszor vidor hangja, itt-ott az Anakreon-utánzókra emlékeztető érzéki motívumai s emellett Wieland bőbeszédűsége s érzésbe olvasztott elmélkedése mind egyaránt vonzották.” (VÁCZY János, *Kazinczy Ferencz és kora* Bp., Akadémiai, 1915, 442.) A wielandi virtuoso-felfogás etikum felé történő transzformálásának jelensége így értelmeződik Váczytól: „mivel két első regényében (*Don Sylvio von Rosalba és Agathon*) a frivol-lal érintkező pajkosságot sokan gyanús szemmel nézték, mintegy e gyanú alól kíván szabadulni *Diogenes*ében, a görög bölcseletkedő példájával mutatván meg, hogy a vidám szeszély a legszigorúbb erényes felfogással is összeegyeztethető.” (VÁCZY, *i. m.* 443.) Végezetül fontos megjegyezni azt is, hogy Váczy az egyedüli, aki explicit módon utal a Rousseau-kritikára: „Wieland különben is titkos rokonszenvvel vonzódik Rousseau tanításaihoz, a melyeket azonban hol pajkosan s iróniával czáfol, hol a vidám bölcseletével győzi meg olvasóit, hogy a korlátolt és egyoldalú természeti élet is kénytelen a művelődés sok különnemű eszközét felhasználni.” (Ua.)

A szövegvilág

Az egész mű a konverzáció élőnyelvét imitálva épül föl: a beígért mese elmarad, mert éppen történik valami, amit kommentálni kell; a narrátor reflektál hallgatóságának ásitásaira, visszakérdez; témák maradnak abba, hogy később ugyanolyan hirtelen folytatódjanak.¹⁸ Diogenész mint homodiegetikus főhős-narrátor beszédét halljuk a mű egészében, akinek egyirányú beszéde a legtöbb esetben dialogizálódik, bár ilyenkor is Diogenész szólama marad az uralkodó. A monológ egyes kitüntetett szöveghe-lyeken uralkodóvá válik, kerek mikroegységeket alkotva.

Richard Samuel meghatározásában a *Diogenes* egy román és egy értekezés ele-ge, amely e kettősségén belül is műfaji heterogenitást mutat: monológ, dialóg, esszé, anekdota, parabola, értekezés, „ábrándozás” (*Träumerei*) váltakozik benne egyfajta aforisztikus, asszociatív elbeszéléstechnikában.¹⁹ A mű harmincnyolc fejezetből áll, ebből az utolsó – Diogenész államának leírása – további tíz alfejezetre tagolódik. A fejezeteket tizenegy nagyobb összefüggő egység fogja egybe: az ún. Chærea-pa-rabola (7–13.), a Glycérion-történet (14–23.), a Xeniadesz-dialógus (24.), a „felborult ladik” története (25–27.), a Bakchidesz-epizód (29–30.), a Filomedon-dialógus (31–33.), az Eurybateszhez szóló tanítás (34.), a Hóldbéli Ember jelenete (35.), az Alexandrosz-dialógus (36–37.), illetve a tíz egységből álló zárófejezet a diogenészi köztársaságról.

A szöveg első hét fejezete Diogenész önreprezentációja. Leírja lakhelyét, mini-mális anyagi javairól beszél, és arról a boldog függetlenségről, ami ezzel a termé-szetközeli életvitellel jár.²⁰ Már a kezdő fejezetekben előkerül, de a Chærea-jele-netekben még hangsúlyosabbá válik a gazdag görög polgárok erőteljes kritikája; Diogenész a módos Chærea helyett maga megy a város bírái elé, hogy megvédje a szegény Lámont és családját „elhevült szólásával” a rossz ítélettől.

Diogenész a város peremén, az imádott természetben, a Gráciák földjén van ott-hon: „Micsoda bájoló erő vagy az együgyű Természetben! – Még a’ nempoétai Diogenesz is elhevülésre ragadtatik általa. – Látom látom igen is a’ Grátziákat; rózsakoszorúzatokkal tartják itt, ezenn a’ fűvesenn, testvéri táncokat.”²¹ A Gráciák általi elragadtatottság ebben az életvitelben középponti jelentőségű. Ugyanakkor ugyanezen fejezeten belül a főhős így korholja a gazdag Chæreat, amikor az egy drága, Gráciákat ábrázoló képet festet Apellésszel: „Négy talentum, Chærea! – olly mulatsáért, melly minden kedvességét elveszti egynehány hét múlva! Hány embert tehettél volna ennyi pénzzel boldoggá!”²² A gráciák művészi táncától áthatott eszté-tikai életvitel laudálása mellett tehát már az első fejezetektől kezdődően határozot-tan megjelenül a társadalomkritika szólama is: a gráciák vallásos tiszteletére nem mindenki méltó.

¹⁸ Vö. *KazFord*, i. m. 320, 323, 329.

¹⁹ BÄPPLER, i. m. 35.

²⁰ Vö. *KazFord*, i. m. 317, 318.

²¹ *Uo.*, 317, 324.

²² *Uo.* 324.

A Glycérion-fejezetekben gráciás szépségű, „széplelkű” kedvesére emlékeznek az ébeszélő Diogenész, akit ifjúként szeretett oly nagyon meg, s aki Anakreón dalát énekelve hódította meg szívét.²³ E motívumok, a játékos és erotikus anakreontikus mintázat a „felborult ladik” történetében is visszatér. A Xeniadész-, a Bakchidesz- és a Filomedon-dialógusok ezek mellett egytől egyig a diogenészi eszmények kifejtését szolgálják. Ezekben négy nagy kérdéskör tematizálódik: a természet hatalmának és a természeti törvények primátusának hangsúlyozása, az ún. *szimpátia*-elméletnek a kifejtése, a *kozmpolitizmus* fogalmának kibontása, illetve az ún. államelméleti és filozófiai *öröm-apológia*.²⁴

²³ Vö. *uo.* 328.

²⁴ *Szimpátia*: „[A] születés engem nem térszen valamely Társaságnak polgárává, ha magam nem akarok az lenni? Szabadon, függetlenül, egymáshoz hasonló hatalom, és kötelességek mellett, térszi-ki kezéből a' Természet a' maga gyermekeit, 's nem köti őket egyéb kötéssel egygyűvé, hanem csak azon »természeti kötéssel« mely által nekünk az életet adta, és azzal a' *szymphatiával*, mellyel ő az embert ember felé vonszani szokta. Össeimnek polgári szövetsége nem foszthat-meg engemet azon szabadságtól, mellyel a' Természet megajándékozott.” (*Uo.* 350.)

Kozmpolitizmus: „[A kozmpolitita] nem tartozván semmi különös polgári felekezethez, a' Világot Hazájának, 's a' maga valóságú teremtetéseket, nem nézvén lakosoknak, Klímájoknak, életek' módjának, nyelveknek, rendtartásaiknak, törvényeiknek külömbégeire, hazafi, 's polgártársainak, testvéreinek nézi, úgymint a' kiknek az ő segedelmére, ha nyomorúságban vannak; szánakozására, ha rajtok segíteni nem tud; megintésére, ha őket hibázní látja; 's egygyűtt örülésére, ha örülni okok van, jussok vagyon. [...] Egyedül a' Kozmpolitita érzi a' tiszta, részre nem hajló, 's idegen földalékokkal öszve nem kevert szeretet embertársai eránt. Haszon után esdeklő önnönszeretet által meg nem gyengítve ver mellyjében a' szív teljes erővel, midőn őt az emberiség segedelemre kiáltja. Semmi sem idegen a' Természetben szívének érzékenységei előtt.” (*Uo.* 350–351.)

Államelméleti öröm-apológia: „Bölcsesség! – Fedhetetlenség! – tisztelt nevezetek, mellyek sokaknak szájakban csak üress hang vagytok! – mik vagytok ti egyéb, hanemha *te* – a' legbizonyosabb út az Örömhöz, – *amaz* pedig az azzal élésnek legjobb módja? – Mit kíván a' legszorossabb kötelesség egy Tartomány Igazgatóitól egyebet, hanem hogy »az alattok való Népet boldoggá tegyék?« 's ha ezek eléggé szerencsések a' Népek bátorságoslételt és békességet szerezni; ha a' munkásságot, a' mesterségeket, kézműveket, a' kereskedést elősegéllik, a' Tudományokat becsülik, az érdemet jutalmaztatják; ha azoknak neveltetések eránt, a' kikbenn a' majd kiháló mostani Ország ismét felsarjad, bölcs rendelések által gondoskodnak; ha a' Népek egészséges létekre szemek vagyon; ha a' bőségnek esztendeibenn a' talám békövetkezendő szükségét elhárítják; ha Tisztviselőknak jó embereket tesznek; ha a' józanokosságot, erkölcsöt, igaz ízlést és társaságosságot elterjeszteni igyekeznek; – egy szóval, ha semmit sem mulatnak-el azokból, a' miket egy Haza' Atyja *tehet és tenni tartozik*; – ha értelemmel hatalommal, akarással és szerencsével az elégségig bírnának is, mind ezt a' tökéletességnek legfőbb mértékében teljesíteni, – az az, ha nékiek gyermekeiktől minden ártalmast eltávoztatni, 's ellenben mint azt a' jót, mellyel az Istenek az embereknek élnie engedtek, reájok árasztani lehetséges volna is: – mondjátok-meg, mit tettek volna ezek a' boldog Igazgatók egyebet, hanem hogy egynehány százezer vagy milliom embert olly állapotba helyhezettek, mellyben »az életet örömmel és kényekre tölthessék.« Az a' célja minden virtusnak – akár azt a' Virtust nézzük, melly egyenként vett személyekben vagyon, akár azt, melly egy egész Társaságot éleszt, – hogy valamely Jót előmozdítsion, vagy valamely Rosszat elváltoztasson, vagy jóvá tégyen; – ha pedig ezt a' Jót és Rosszat analizálni fogjátok, ez utoljára mindenkor *Fájássá*, amaz pedig mindenkor *Örömmé* fog válni.” (*Uo.* 352–353.)

Az utolsó, harmincnegyedik fejezet tehát Diogenész saját köztársaságának leírása. Eszerint a képzeletben varázslóvá váló főhős százezer húszéves leányt és száz-ezer férfiút röpitene május közepén egy, a mesés Keleten fekvő kies szigetre, az Antilibanon partjai közelébe. Ezen új szigetlakókat Diogenész romlatlanoknak, gyermeki ártatlanságúaknak tételezve a „meg nem romlott Természetre” hagyná, hogy „csinálja olyanoknak, a’ mint nékie tetszik”, mert „egy egész esztendő sem lett volna arra elég hogy a’ ti Görög ’s Aziáta fa-bábjaitokat olyanokká faragjam, hogy Reszpublikámba belé illhessenek”. A megidézett államok berendezkedésével szemben a diogenészi köztársaságnak nincs szüksége sem katonákra, sem építőmesterekre, sem kézművesekre, sem orvosokra, sem filozófusokra, történetírókra vagy poétákra; ebben az államban mindenki romlatlan, egészséges és egyenlő. „Földkunyhókban” élnek, „riskását” és gyümölcsöket esznek, mert e köztársaságban „mindennek természetesen kelletik menni”. Ebben az államban nincsen szükség „politizai” rendelkezésekre és törvényekre, mert a nép az erkölcs által igazgattatik, a természet törvényei által.²⁵ A Szép és a Jó uralmát azonban könnyen megtörhetné e rendszerben akár egyetlen erkölcsében és anyagiasságában elkorcsosult „Athenei Ifjú” is, aki arábiai olajoktól illatozva, selyem öltözetében betéve lábát a szigetre, rövid időn belül tönkretenné a természeti ártatlanságot és egyenlőséget, romba döntve a diogenészi köztársaságot.²⁶

A magyar és a német recepciós irányokban tetten érhető kettősség a szövegben leginkább az *öröm-apológiában*, illetve e *Reszpublika*-tervezetben képződik meg, vagyis a 33–34., illetve a 38. fejezetekben. A német irányvonal alapján az előbbi a benne foglalt szerző hitvallása – tehát itt van legközelebb a szerzői szólam az elbeszélő beszédteljesítményéhez –, míg utóbbi ironikus, parodisztikus narratíva, a szerző távolságtartó nevetése főhősének államtervezete fölött. A magyar diszpozíció

Filozófiai öröm-apológia: A’ Perikleszek és Szokrateszek, Athénének legbőlcsebb, és legjobb fiai, estvéneként a’ szép Aszpázianál gyűltek-özve. A’ legnyomosabb dolgok felől azzal a’ vidámsággal beszéllgettek ott, mely a’ megúnatkozást elkergeti; azok a’ dolgok pedig, melyek különben csekélységeknek tartathattak, az elmés ’s kedves előadás által lettek becsesekké. Aszpázia volt a’ beszéllgetés lelke. A’ legszebb gondolatok, a’ legbőlcsebb rendelések ebbenn az eggyüttlétben ejtettek, pedig annak célja csak a’ multság ’s az időtöltés látszott lenni; Aszpázia sokszor talált módot az egymástól eltávózó elméket észre nem véve öszvekapcsolni, vagy azokat a’ kis hasonlásokat, melyek idővel a’ Hazának ártalmára lehettek vala, elhárítani. Eggy ízletes vacsora végre az elméket vígságra vezette. Rózsakoszorús kis poharak ébreszgették a’ kellemes nevetkőzést, és az Attikai tréfát; a’ Filozofia a’ Grátziáktól tanúlt víg lenni [...] ’S ha a’ Múzsákat és víg Cháriszokat kirekesztjük határunkból, micsoda mulatságot teszünk az ő helyekbe? – Semmifélet? – Kevés idő múlva elmésségtek megbutúl, magatok viselése durva, szívetek vad és érzéketlen lessz.” (Uo. 355–356.)

²⁵ Uo. 367–380.

²⁶ „»Istének, be győnyörű teremtések vólnának ezek a’ lyánykák, ha természeti kedvességeket a’ gondosabb nevelés segélléné! Be szerencsétlen eset, hogy ezek a’ szeretetre méltó alakok illy nyomorúlttúl élnek!« – Mi nem élünk nyomorúlttúl; mi boldogok vagyunk, ifjú Jövevény! – »Ezt nevezitek é boldog életnek? Szegény gyermekek! be sajnálom eggyűgyűségteket!« – ’S hozzá fog eggyűgyűségeknek eloszlatásához, melytől az ő boldogságok egyedül függött vala.” (Uo. 377.)

ezzel szemben mind ez idáig az, hogy az amúgy is végig jelenlévő rendszerkritika a mű e zárófejezetében kulminál, a magyarországi Martinovics-összeesküvés radikalitásával.

Úgy vélem, hogy – mint már utaltam rá – a kettős álláspontok mindegyike egyszerre jellemző a mű Kazinczy-olvasatára. A fiatal folyóirat-szerkesztő valószínűleg nem olvassa ironikusan a mű zárófejezetének szélsőséges egyenlőségutópiáját; ugyanakkor a szövegben színre vitt Diogenész-alak nemcsak radikális államképzetével, hanem virtuoso mivoltában, a gráciás hölgyekkel való érzéki interakcióival, ugyanakkor szilárd virtusképzetével, valamint az egész öröm-apológiával együtt válik követendő mintává számára.

Az ideológiák ellentmondásossága

Az öröm-apológia és a köztársaság-tervezet ugyanabból a közös természetfelfogásból erednek, a szimpátia fogalmának hasonló alkalmazásából, ugyanakkor a kultúrához, a civilizációhoz való eltérő viszonyulásukban markánsan szét is válnak útjaik. Mindkettő az emberi természetből eredezteti az erkölcsiséget, feltételezván azonban, hogy az megfelelésben van a világrend egészének harmóniájával. A világrenddel összhangban lévő emberi természet alapbeállítódása a szimpátia, ahogyan az univerzum általános elve is az. Az ember egy az öt körülvevő világgal, harmóniában azzal, mintegy „természeti emberként”, s ez a szimpátia egyben embertársaival is összeköti.

Míg azonban az öröm-apológia (tulajdonképpen a csiszoltság beszédrendjének szövegbeli megjelenülése) a szimpátia hatalma által, együttműködésben a gráciákkal, egy kiteljesíthető dinamikát feltételez, melyben az egyén egyre tökéletesebbé válik, a köztársaság-elgondolás (tulajdonképpen Rousseau szólama) erőteljes civilizációkritikát gyakorol. Itt nem a barbárság–civilizáltság dichotomikus logikája hangsúlyos ugyanis, hanem a civilizáció túlhajtásaként értelmezett *luxus* bírálata, ami ugyanakkor a csiszoltság eszmerendszerében is megtalálható, mint a józan mértéket nem tartó szélsőség.²⁷

A természeti ember nem durva és nem bárdolatlan, mert harmóniában él önmagával, embertársaival és a világgal – nincs szüksége a képzés reflexióira. Ehhez képest az olyan túlfinomult és elkorcsosult ember a legrosszabb lehetőség, mint amilyen az a bizonyos athéni gazdag ifjú, mint amilyen az az egész társadalmi környezet, amelyet oly élesen bírál az egész műben Diogenész. Itt már sem az erkölcs, sem a szimpátia nem működik; az ember nem része a természetnek többé. A túlfinomult, kiüresedett divat a shaftesburyánus eszmékben is megjelenik, például mint az előzetes udvari kultúra, a „majomkodó délicatesse” kritikája. Ennek az „elkorcsosulásnak” az orvosolására vezet be a lord többek között a sztoikus erénytant, az igaz gentleman erkölcsi szilárdságának követelményét, illetve a panteisztikus erejű természetkultuszt, mely ezen morál legfőbb öre. Ehhez kell többek között a jó ízlés, il-

²⁷ DEBRECZENI, *i. m.* 116.

letve a társak, akik ragyogtatják ezt az ízlést. A Múzsák és Gráciák civilizáló erejében hisz ez az ideologikum; abban a közösségi életmódban, melyben a filozófia a „Gráciáktól tanul víg lenni”, s melyben a grácia az ideális szépség azon záloga, mely létrehozza a művészet remekeit, „melyek a' Néző lelkét soha nem látott tökéletességig emelik-fel”²⁸. Ugyanezt a *Die Grazien* című Wieland-mű így fogalmazza meg: „De hogyann is volt volna állapotjok [ti. az embereké] jobb ezeknél [ti. a majmoknál], míg a Múzsákkal a' Gráziák nem állottak egyyüvé, hogy azokból a' teremtésekéből, kiket a' Természet csak nagyjából faragott-ki, embereket képeznek; hogy őket az életnek könnyebbséget és kedvességet adó Mesterségekre oktassák, 's még nem lágy mellyeikbe nemesbb gyönyörűség után való vágyakodást lehelljenek?”²⁹ Az életvitel eszménye a *Diogenes*ben a szimpozion, a kiváló szellemek művelt és derűs társalgása, mégpedig hangsúlyozottan a *grácia* támogatásával; a Periklészek, Szókratészek, Xenophónok társasága ez, melyekben a szépséges, gráciás hetéra, Aszpászia „a' beszélgetés lelke”.³⁰

A műbéli Diogenész az öröm-apológia ezen érvényét azonban csupán a realitás elkorcsosult világának megjavítására tartja alkalmasnak. Az imaginárius világ eszményi síkján államutópiájának érvényében, a radikális *tabula rasa* érvényében hisz: „Megvallom, Eurybatesz, ezt a' mulattató csoportot [ti. Aszpászia társaságát] én is kirekeszteném Reszpublikámból, vagy igazábban belé nem eresztem, mihelyt módomban lessz képzelődésem szerint alkotni egy Reszpublikát. – De ha ti is kikergessétek é őket Korinthuszból? már a' más kérdés. –”³¹

Diogenész az irrealitás síkján Rousseau utópisztikus „idilljének” alkalmazásával kívánja hatástalanítani a természet eredendő egységétől való elidegenedés végzetes folyamatát. Ez a naiv, eszményi tökéletesség, a kiinduló természeti állapot azonban – s maga Rousseau is ezt állítja – „talán soha nem létezett”³². Ennek ellenére a világnak ez az igazi ifjúkora, s minden későbbi haladás csak látszólag eredményezte az egyén tökéletesedését, valójában a „faj elaggásához vitt közelebb”.³³ Rousseau eredeti eszményként zárt, szűk körű társadalomról beszél, melyet elszigetelt szigetlakók kisközösségeként fenomenalizál. Nála feloldhatatlan az ellentét ezen eszmény és a valóság között: „Az ember társadalmi lény lett, s ezzel elveszett a természeti létezés számára; társadalmi létezése viszont szükségszerűen romlottsághoz vezet az első időszak idilljét követően.”³⁴ A diogenészi köztársaság képzeletbeli létrehozásának ez az eszmei horizontja. Ez a nyilvánvaló utópia fejtődik ki humoros részletességgel, a fikcionáltság határátlépéseinek hangsúlyjaival (pl. varázspálca, mágus stb.) a mű utolsó fejezetében. A *Hóldbéli ember* jelenetében a szofista okoskodást, illetve az el-

²⁸ *KazFord*, i. m. 356.

²⁹ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc egy kiadatlan fordítástöredéke* ItK, 1991/4, 461.

³⁰ *KazFord*, i. m. 356.

³¹ *KazFord*, i. m. 355. Vö. BÄPPLER, i. m. 59.

³² Vö. S. VARGA, i. m. 92.

³³ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezések és filozófiai levelek* vál. jegyz. LUDASSY Mária, ford. KIS János, Bp., Magyar Helikon, 1978, 130; DEBRECZENI, i. m. 161, 162.

³⁴ *Uo.* 164.

vont, szillogisztikus igazságkeresését gúnyolja ki Diogenész – a zárófejezetben ugyan ez a mechanizmus működik. Ez az állammodell pedig nem hisz a képzéseszményben. A reflektálatlan létből való kilépés eleve egy kudarc történet kezdete: egy szem gazdag athéni elég ahhoz, hogy romba döntse az államot.

Az ellentmondások kulcsa: Orpheus

Kazinczy Ferenc letartóztatása előtti bő egy évtizede olyan poétikai és ideológiai orientációk jegyében zajlik, melyeket választott szabadkőműves alteregója, Orpheus által tud programos egységbe foglalni. Ezt a heterogén egységet jeleníti meg egyszemélyes folyóirata, az azonos nevű *Orpheus*.

A lap eszmei környezetét Debreczeni Attila elemezte részletesen.³⁵ Eszerint annak alapkonceptiója két nagy ellentét-párban gondolkodik, a *megvilágosodás–babonáság*, illetve a *civilizáltság–barbárság* oppozíciójában. A megvilágosodást az ember erkölcsi autonómiájában megalapozott *józan gondolkodás* biztosítja itt, egyfajta belső érzék, mely a „BABONASÁGTÓL meg-tisztultt RELIGIO”, illetve az „ELEVE-ÁLLATÁSOKTÓL mentt PHILOSOPHIA” létrejöttének legfőbb biztosítéka. A józan gondolkodás minden ember potenciális képessége, mely az „igazabb út felé vezet, a' bolondságnak elibe tükröt vét, és ezen két igyekezet által a' szív' javulására, eltsendesedésére 's az igaz – nem-phantasmái boldogságra útát nyit”.³⁶ A józan gondolkodás mellett a párhuzamos dichotómia eszményének másik vehikuluma az *igaz ízlés*, mely Kazinczy folyóiratában kettős értelemben szerepel. Egyfelől mint *normatív poétikai ízlés*, melynek mintaolvasója az igazán hozzáértő eruditus, s mely a fentebb poézis világában működő erő, másfelől pedig a főleg a románok olvasóinál ható ún. *életviteli ízlés*, a viselkedés, a mentalitás, az életmód urbanizációs–civilizációs ízlése, mely többek között az embert a természettel és embertársaival a szeretetben összekötő szimpátiában közvetítődik.

Az Orpheus-figurához kötődő hagyomány lehetővé teszi Kazinczy számára, hogy egy programon belül lehessen a gráciáknak áldozó költő-pap és a babonáság árnyai ellen küzdő katona-pap. Az erőteljesen szabadkőműves mintázatú maszk Apollón legendás lantosaként, felsőbb, isteni titkok rejtelseibe avatottként, megvilágosodott kiválasztottként egyaránt működtethető identifikációs lehetőséget kínál. Kazinczy ezáltal folyóirat-szerkesztőként, fordítóként vagy poétaként a „gráciák felkentje” és „felvilágosult propagandista” egyaránt lehet. Eme koncepcionálisan egymásba játszó kettősség a *szimpátia* és az *autonómia* kulcsfogalmait használja fel, melyekre az jellemző, hogy a szimpátia inkább értelmeződik természeti alapon, míg az autonómia, bár sosem érvényteleníti igazán, függetlenedik a természetkonceptióktól. A természettel harmóniában élő egyén az erkölcs követője is egyben, az erkölcsi autonómia azonban nem igényel túlzott metafizikai megerősítést. Az egyén erkölcsi

³⁵ *Uo.* 369–428. A követő két bekezdés a hivatkozott fejezet alapján.

³⁶ *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2001, 9.

teljesítménye, autonóm ítélőképessége, józan gondolkodása által meghatározott lény. A szimpátia emellett a természetnek az ember számára való otthonosságát biztosító erő, mely egyben a társakkal is összekapcsolja őt. Az autonómia metaforája a Rousseau-féle *Kalauz*, a *belső hang*, a szimpátiáé pedig a *szereetet*. Mindkét fogalom a kor egyik legnagyobb eszmetörténeti, mentalitástörténeti tendenciájával, az *elvilágiasodással* hozható összefüggésbe. A hitben megalapozott felekezeti moralitás, illetve a felebaráti, testvéri szeretet illetéknéppen alakul át a metafizikai jellegű természetben, majd egy immanens antropológiában megalapozott autonóm moralitássá, lelki ismeretté, és egy inkább természet alapú, szeretetteljes társas vonzalommá.

Szécsényi Endre figyelmeztet, hogy a derék és kifinomult emberek egymás iránti társas vonzalmának shaftesburyánus tana sokat kölcsönöz a keresztény hagyományból: „A Lord Shaftesburytól kiinduló beszédmódban a hagyományos keresztény szeretet fokozatosan átalakul ízlés meghatározta társias vonzódássá, az adott kulturális közösséghez való tartozás tudatává.”³⁷ Horkay Hörcher Ferenc szintén kiemeli, hogy „Shaftesbury rendszerében helyet biztosít a vallásnak is, mi több, állítása szerint az igazi vallás bemutatása a célja”.³⁸ Az angol lord új entuziazmusa tehát az antik-keresztény gyökerű felebaráti szeretet újraértett változataként is értelmezhető, ahogy a fanatizmustól mentes vallási eksztázis mintázata is nagyban hasonlít az esztétikai, közösségi elragadtatás shaftesburyánus leírásaihoz. Ugyanebben az értelmezői kontextusban maradván látható, hogy az erkölcsi autonómia már itt is hangsúlyozottan felbukkan, mégpedig a *sensus communis*-eszmekör józan ész jelentéstartományában. Ennek kapcsán lesz Shaftesbury egyik nagy példája Xenophón, aki szerint a józan ész (szóphroszüné) egy csírájában eleve meglévő, önfegyellemmel alakított képesség, mely által szóval is, tettel is, fajtáik szerint szétválogatva elválasztják a jó dolgokat a rosszaktól az azzal rendelkezők.

Orpheus-korszakában Kazinczy Rousseau műveit „religióval” olvasó rajongó.³⁹ Nemcsak a babonaság elleni felvilágosító küzdelem egyik példaképét látja a francia bölcselőben, hanem egyfajta új vallásos jellegű érzület és szenvedély identifikálható mintáját is.⁴⁰ Kazinczy ezt írja 1790-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének: „indíttatok reá valakit, hogy Rousseau-nak *Contract-Social*-ja mellé, mely kezeim közt vagyon munkában, fogjon az *Emberek’ Hasonlatlansága felől írt betses munkájához* is.”⁴¹ Az említett „betses munka”, az *Értekezés az emberek közötti egyenlőség eredetéről és alapjairól* című Rousseau-traktátus a katona-pap, a „felvilágosult propagandista” Kazinczy számára egyike a legfontosabb írásoknak, mely

³⁷ SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002, 48.

³⁸ „Szerinte az igaz vallás társias, célja épp az ember megszelídítése, civilizálása, szenvedélyeinek mérséklése.” (HORKAY HÖRCHER Ferenc: *A skót felvilágosodás*, Osiris, Bp., 1996., 322.)

³⁹ *KazLev*, I. 396.

⁴⁰ Vö. „értem mit mondanak, a’ kik stylusomat szeretik, midőn azt állítják, hogy Rousseaui melegséggel a’ Magyarok közzül csak én írok.” (*KazLev*, VI, 134. az első kiemelés tőlem – B. F. M.)

⁴¹ *KazLev*, II, 45.

egész egyszerűen meg kell hogy jelenjék magyarul is. Az a civilizációkritika tehát, amelyet Wieland *Sokrates mainomenos* című műve reflektív távolságtartással cizel-lál, Kazinczynál egy minden iróniától mentes, sőt áhítatos felhasználást jelent, annak ellenére, hogy a románok világához kötött „életviteli” ízlésfelfogása például már ekkor egy erőteljes civilizációs képzésszermény fényében működik. A *megvilágosodás–babonáság* és a *civilizáltság–barbárság* ellentétpárjának párhuzamba állítása Kazinczynál problémátlan, egyazon átfogó és programatikus (identikus) küldetéstudat része, míg az erfurti filozófiaprofesszor Wielandnál éppen egy efféle rendszerprobléma válik ekkoriban reflektálttá, mégpedig éppen Rousseau kapcsán. Hogy Kazinczy fokozatosan a Wielandra sokkal inkább jellemző *civilizáltság–barbárság* logikáját fogja mindjobban működtetni további pályája során, már csak azért is érthető, mert a *megvilágosodás–babonáság* kérdésének ügye felettébb veszélyes Magyarországon, s egy történelmi ponton a kivégzés rémével fenyeget. A *Diogenes*-fordítás ugyanakkor fogsága előtt válik kulcsszövegévé, mindkét irányultságot aktívan képviselve, így gyaníthatóan egyetlen fejezetét sem olvassa Kazinczy nevetve.

A mű öröm-apológiájában (l. 24. lábjegyzet) a következő kulcsfogalmak fordulnak elő: „józanokosság”, „erkölcs”, „igaz ízlés”, „társaságosság”. A gondolatmeneten belül az a célja a közösségi és egyéni erkölcsiségnek, „hogy valamely Jót előmozdítsion, vagy valamely Rosszat elváltoztasson, vagy jóvá tégyen; – ha pedig ezt a Jót és Rosszat analizálni fogjátok, ez utoljára mindenkor *Fájássá*, amaz pedig mindenkor *Örömmé* fog válni.” Egy ilyen alternatívában a legkomolyabb dolgok felől is vidáman lehet beszélgetni, a látszólag jelentéktelen dolgokat pedig éppen ugyanezen közvetítség teszi jelentőségteljessé.

A „Jó” és a „Rossz” mindenféle tudós analizálástól mentes megkülönböztetése az autonóm erkölcsiség, a *belső hang* ideologémájának szólama, ugyanakkor a csiszoltság praktikus tudáseszményének szólama is. A „józanokosság”, az „igaz ízlés” szintén érvényes kontextusa az autonómia, ahogy a „társaságosságnak” a szimpátia; mindezeknek ugyanakkor a csiszoltságbeli *sensus communis* „józan ész” specifikumához, ízlésfelfogásához, illetve társiaságkonceptiójához is köze van.⁴² Kazinczy Wieland és Rousseau szövegei által szembesül azzal az eszmeiséggel, amelynek – eredetét tekintve – reflektálatlanul teszi felkent papjává magát. A műbeli öröm-apológia explicit *Characteristics*-visszhangként olvasható.

Az a rendkívüli nyelvi mixtúra, amely a *Diogenest* formázza, s melynek a német szakirodalom szerint számos kortárs intertextusa van (az antik szövegviszhangokat nem is említve), diskurzusok gyűjtőhelyeként olvasható: katalógusszöveggként, ideológiai szinkretizmusként, műfaj- és diskurzuskeveredésként. A látszólag kifejezetten szimpla, didaktikus mű egyben kifejezetten komplex teljesítmény is: diskurzusok kanonizációja, normaképző interdiskurzivitás. A szöveg hangjai itt olyan nyelvi világok (*hibridek*), melyeknek társas jelentését normaadó mechanizmusok útján közös ideológiai mezőben rendez el implikált szerzője: lesznek elemek, melyek explicit

⁴² Vö. Szemlélő. *A Spectator 18. századi magyar fordítása*, s. a. r., bev., jegyz. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2005 (Fiatal Filológusok Füzetei. Modernizmus 1.), 22–23.

módon elutasíttatnak, lesznek, melyek parodizálódnak, s lesznek, melyek konstitutívakká válnak. Wieland számot vet a korban aktív hagyományutak lehetőségeivel, s hatásos módon alkalmazza, teszteli őket egy bölcs, ám kellően ironizálható tanító szólamának segítségével. Ez a bölcs tanító pedig igazában csak a zárófejezetben válik a szinopei „hibbant Szókratésszé”; a mű gerincében az új entuziazmus által „mainomenosszá” váló, folyton társalgó *virtuoso*, aki bár a rousseau-i szélsőségeket idézve mindenféle anyagi javak nélkül, de cserébe a „legbóldogabb függetlenség jutalmával” él, az igazságért azonmód kiáll, a szegény Lámon ügyében szenvedélyesen szót emel, nem veti meg a szép nőк gráciáit, a test szépségeit, ugyanakkor mindig ügyel az erkölcsi mértékre.

A színre vitt narrátor és Kazinczy

Kazinczy Wieland előbeszédéből többek között azt a részletet emeli be saját fordításába, ahol az Diogenész fő jellemvonásairól beszél: a függetlenségre vágyásról, a bátor egyenességről, a jószívűségről, a kozmopolitizmusról, melyek által „megszerezteti magát az Olvasóval”.⁴³

Borbély Szilárd a kozmopolitizmus fogalmának szövegbeli használatát (l. 24. lábjegyzet) Csokonai felfogásához köti, mely szemben az elterjedt irodalomtörténeti közhellyel „nem a nemzeti eszme, a nacionalista elkötelezettség ellentéte, hanem a »polgári társaság«-gal szemben, azon kívül elfoglalt önmeghatározás kvázi jogi státuszának a kinyilatkoztatása. A kozmopolita ugyanis a társadalmon általában – függetlenül annak nemzeti hovatartozásától – helyezi kívül magát, egy nyilvánvaló absztrakció segítségével.”⁴⁴

Csokonai kozmopolitizmusának ideológiai kontextusa minden bizonnyal ez, ám a szövegbeli kozmopolitizmusé nem teljesen. Diogenész ugyanis kozmopolitaként államelméleten gondolkodik és saját modellt vázol. Modellje életképtelen és drámaian imaginárius, láthatatlan kis sziget, melyre semmiféle hajós nem találhat rá sohasem. A köztársaság életképtelensége ilyenénképpen alátámaszthatja a politikum érvényének negligálását, ahogy Diogenész életvitele is, túl a polisz határán, egy hordóban lakva. Diogenész ugyanakkor a város bírái előtt beszél, vagy éppen a fórumon szónokol, állandóan figyel a poliszra, tanít, bírál, kritikáival is politikát művelve. E Diogenész-figurában tehát sajátos módon keverednek a történeti valós személy és az újdonsült finom úriember, vagyis a cinikus filozófus és a virtuoso jellemzői.

Úgy tűnik, hogy a kozmopolitizmus egy másfajta jelentése is működik tehát e szövegben, a Diogenész-alak hagyományban kódolt, illetve Wieland által transzformált variánsából adódóan sajátos módon reprezentálódva. Ez a sztoikus hagyomány kozmopolitizmusához köthető, melyben a kozmopolita úgy „világpolgár”, hogy a *kozmosz polisz*ának polgára, annak alapvető rendjével harmóniában élő egyén. Eszerint a kozmopolita a tökéletes ember, aki saját életét a világ egészének rendjé-

⁴³ *KazFord*, i. m. 312.

⁴⁴ BORBÉLY, i. m. 121.

ben éli: tudja, hogy az egész kozmoszt benne rejlő törvény és forma vezérli, s e rendező erőnek szabad akarattal aláveti magát. Ez az egyértelműen shaftesburyánus relevanciájú alternatíva pedig nincs ellentétben Rousseau vonatkozó felfogásával, és annak Kazinczy *Orpheus*ában való leképeződésével sem.

Két Diogenész-reprezentáció, két színre vitt narrátor körvonalazódik: az egyik a valós, történeti figura megidézésével a cinikus, apolitikus értelemben vett kozmopolita képét aktivizálja, mellyel például Csokonai tud azonosulni, s mely nagyon közel áll Rousseau alakjához. A másik Wieland saját Diogenész-konstrukciójának iróniától mentes oldala, az az elragadtatott virtuoso, a gráciás öröm apologétája, a kozmosz poliszának világpolgára, akinél a politikum társias létközeg. Mindkét figuránál alapvető a virtus, az etikum, valamint az embertársakhoz fűző „szimpátiái érzés” relevanciája, mégis jelentős különbségek vannak közöttük. Kazinczy az egy ideig mindkettőt integrálni képes *Orpheus*-konceptió mellett is az utóbbi variánshoz köthető, míg az előbbivel szemben az idő múlásával egyre inkább kifejezett ellenérzésekkel viseltetik. Ez egyébiránt a korszakjellemző is.

Fáy András többek között azért marasztalja el Pósfay János papnövendéket, mert az sok esetben illetlenül viselkedik, illetve „[c]ynicus és csínatlan volt viseletében, öltözetében piszkos, ronda”.⁴⁵ A hagyományos diogenészi attribútumok elítélendőek Fáy szemében, és ez az attitűd általánosnak mondható. Berzsenyi Dániel is olyan jelzőkkel gyakorol önlefozó gesztusokat a mester Kazinczy előtt, hogy magát „Miklái Remetének” és „Somogyi Diogenesnek” titulálja.⁴⁶ Rhédey Lajos azzal marasztalja el Csokonait, hogy olyan, mint a külön filozófus, amire Csokonai úgy reagál, hogy ő bizony nem „Úri emberektől irtódzó ’s elbúni szerető Diogenes”.⁴⁷

Kazinczy Ferenc Csokonait úgy laudálja, hogy „az ő *affected* és *nem affected* *misanthropiájából a’ szerint sugárolott-ki mindég az emberek’ igaz szeretete, mint affected cynismusából az aestheticai lélek*”.⁴⁸ Bár Csokonai az „igazság’ és természet’ emberét”, Rousseau-t választotta példaképének – aki tulajdonképpen Diogenész egyik alteregója –, nála mégis csupán *affected* cinizmusról van szó Kazinczy szerint, és ez mindenképp a javára írandó. Csokonai azért méltó a szeretetre és a nagybecsülésre, mert „esztétikai lélek” volt, nem azért, mert *misanthrop* és cinikus, még ha Rousseau nyomán is. Mindamellett Kazinczy a francia „példaképet” is mentegetni próbálja, ellentmondásaiban találva meg nagyságát: „Ki szerette valaha úgy az embereket mint Rousseau, ’s ki volt inkább *misanthrop*? Kinek írásain tetszik több *cultura* mint Rousseauén ’s kiből volt valaha több *cynizm*? Ezek *incontestabilis* állítások, ’s a’ magyarázat hosszas és azoknak, a’ kik Rousseaut nem ismerik, érthetetlen. ’S Cs. kit *teve exemplárul* magának az élet’ módjában, *nem Rousseaut e?* az ő

⁴⁵ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 311.

⁴⁶ *KazLev*, VI, 188.

⁴⁷ Rhédey Csokonainak, *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 320.; Csokonai Rhédeynek, *uo.* 328.

⁴⁸ *Csokonai-émlékek*, összeáll. jegyz. VARGHA Balázs, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1960, 288, 587.

gondatlan, rendeletlen, állhatatlan, plánum nélkül való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított e a' Rousseau szép életéhez?"⁴⁹ Kazinczy megengedi, hogy Rousseau bizony emberkerülő és cinikus, de alakja éppen ezen fogalmaknak ad új jelentést és jelentőséget. Rousseau ugyanakkor nála azzal is menthető, hogy ő maga is szimpátiásan függött embertársaitól, hogy „még megbotlásában is a' lelkiisméret szent szavát követte”, valamint – s talán ez a legfontosabb –, hogy írásaiból ömlik a „cultura”.⁵⁰

Barátját, Hajnóczy Józsefet Kazinczy úgy jellemzi önéletírásában, hogy „öltözete inkább gyanítatá a' Tudóst mint a' főbb hivatalviselőt, 's különösségei közzé tartozott, hogy nem szégyenle foldozott ruhában járni. Diogenesi kevélységből inkább, mint szükségből.”⁵¹ Kazinczy nem állhatja a „foldozott ruhát”, bár tiszteli azt. Maradandó gyermekkori emléke, amikor nem kis megrökönyödésére személyesen látja II. Józsefet foltos könyökű kabátban Sárospatakon.⁵² Ezek az apróságok azért lehetnek fontosak, mert semmi nem utal arra, hogy Wieland e művét Kazinczy Diogenész cinizmusa és outsider-habitusza miatt szeretné. A figura éppen a Wieland-féle transformáció következtében válik identikussá Kazinczy számára, annak gráciafilozófiája, illetve új értelmű mainomenosz-habitusza folytán.

Shaftesbury egyik elve, hogy „kisebb vagy nagyobb mértékben mindenki virtuoso, mindenki a maga gráciáját hajszolja”⁵³. A „nagyobb mértékhez” tartozik például a *Moralisták* című munkájának főhőse, Theoklész is, aki a középponti *Természethimnusz* megéneklője, s aki a szakirodalom szerint voltaképp Szókratész megfelelője.⁵⁴ Hozzátehetjük, hogy az elragadtatott Szókratészé, a módosított értelmű *Sokrates Mainomenosé*, akinek alakja a wielandi mű főhőse is egyben. Diogenész mint Sokrates Mainomenos a mű több pontján voltaképpen Theoklész. A műbeli virtuoso Diogenész nem cinikus és mizantróp, hanem közösségi, szókratikus programot realizáló figura, aki lehozza a filozófiát a mennyből, hogy az az emberek között lakozzon.⁵⁵

Ez a szöveg egy diskurzuskanonizáló, s e műveletében normaképző szövegteljesítmény, a főhős-narrátor alakja pedig a mű bizonyos fejezeteiben szerzői önarckép. Az a wielandi civilizációs program és gráciafilozófia, melynek Kazinczy oly lelkes és

⁴⁹ *KazLev*, III, 288. Az idézet levelezésbeli változatai: *KazLev*, III, 302.; *KazLev*, III, 308.

⁵⁰ *KazLev*, IV, 469.

⁵¹ *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc Művei, 1. osztály, Eredeti művek, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 525.

⁵² *Vö. uo.* 432.

⁵³ Idézi: SZÉCSÉNYI 2008, *i. m.* 201.

⁵⁴ *Uo.* 179.

⁵⁵ Ez a csiszoltság diskurzusának legfőbb programja is (vö. SZÉCSÉNYI 2008, *i. m.* 150.). A főhősnek a Reszpublika-tervezet radikalitásához képesti ilyen irányú jellemzői a magyar szakirodalmat zavarba is hozzák. Szauder például úgy jellemzi a főhőst, mint aki „élvező és mégis ártatlan, művelt és mégis természetes”. (SZAUDER, *i. m.* 137. Kiemelés tőlem – B. F. M.)

elkötelezett követőjévé válik, e műben is jelen van.⁵⁶ A *Diogenes* iróniától mentes, s ezáltal tágassá váló ideológiai teréhez csatlakozik Kazinczy. Úgy vélem, épp emiatt lesz hermeneutikai kulcsszövegévé is, segítvén jobban megérteni többek között a *Die Grazien* és a *Musarion* című Wieland-műveket, melyek ezután az önéletrajzok tükrében egy ideig legfőbb ifjúkori olvasmányaivá válnak: „Azután Musáron, a’ Grátziák, és Diogenesz vala olvasásom, ’s egyedül a’ három.”⁵⁷

⁵⁶ Vö. „E sokféle viszonylatban működő programháló [ti. az *Orpheus* programja] feltűnően analóg jellegű Kazinczy korabeli nagy mintájának, Wielandnak a sokrétűségével: a mérsékelt világiasság, a csiszoltság beszédmódjának képzésszeménye, a gráciafilozófia égit-földit egybekötő jellege, az aktív közösségi elkötelezettség és a folyóirat-szerkesztés mind-mind együttállt Wielandnál.” (DEBRECZENI, *i. m.* 387.)

⁵⁷ *Pályám emlékezete*, *i. m.* 574. Szövegváltozatai: 423, 458, 484, 733.

KÉRDÉSEK KAZINCZY IFJÚKORI ARS POETICÁJA, AZ ÁLDOZÓ KÖRÜL*

1. A probléma

Az újabb Kazinczy-szakirodalomban kitüntetett helyet foglal el Gergye László monográfiája, amely az európai gráciaköltészet nálunk eladdig kevésbé ismert kontextusában értelmezte újra Kazinczy Ferenc költészetét, ennek ugyancsak általa készített kritikai kiadásával párhuzamosan.¹ Eredményei olyan távlatokat nyitottak, amelyek azóta az életmű egészének értelmezésében jelentőssé váltak. A monográfia vizsgálatának középpontjában elsőrendűen *Az áldozó* (illetve *A' tanítvány*) című költemények állnak, amelyek az 1787–89-es időszakból datálhatóak, az első rész a két művet elemzi, míg a második, terjedelmében alig hosszabb egység a vizsgálatok tanulságait szembesíti a fogság utáni költészettel. *Az áldozóról* megállapítja: „Sajátos ars poetica ez a vers, de egyszersmind több is annál: különleges értékű vallomás a kassai évek Kazinczyjának egzisztenciáját mélyen érintő kérdésekről, az élet, a szerelem és a művészet sokrétű, izgalmas kapcsolatáról.”² Majd miután felemlíti, hogy az irodalomtörténet-írásban ennek ellenére még említést is alig találunk a versről, hozzáteszi: „A költemény kiemelt fontosságának pedig filológiai bizonyítéka is van: aligha lehet véletlen, hogy az egyes kötetek anyagának belső elrendezésére mindig nagy gondot fordító Kazinczy összes verseinek kiadásra előkészített listáján éppen *Az áldozót* állította az első helyre.”³ A problémák azonban éppen itt, a filológia körül jelentkeznek. A hivatkozott verslisták mellett vannak olyan gyűjtemények, amelyekben nem *Az áldozó* áll az első helyen, arról nem is beszélve, hogy e listák és gyűjtemények az 1820-as évekből valók, míg a vers keletkezését 1787–88 körülre lehet tenni. Továbbá s legfőképpen: *Az áldozó* 1787–88-as változata nem is maradt fenn, az első szövegszerűen ismert variánsa a versnek 1810-re datálható. Hogyan beszélhetünk tehát ifjúkori ars poeticáról?

Gergye László természetesen maga is számot vetett a felmerülő filológiai kérdéseknek az értelmezést mélyen érintő vetületeivel, majd álláspontját a következőkben

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között: Kazinczy Ferenc és gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998; *Kazinczy Ferenc összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi magyar költők tára. XVIII. század, 2) (A későbbiekben: *KÖFK.*).

² GERGYE, *i. m.* 14.

³ GERGYE, *i. m.* 14–15. Itt lábjegyzetben két kéziratot helyet idéz az akadémiai kéziratgyűjteményekből: K 622, 165a és K 608, 81ab.

foglalta össze: „Kazinczy egy korán kialakuló, lényegében mindvégig változatlan műeszmény jegyében alkotott, s bár életében többször állt be drámai fordulat, művészi felfogásán ez gyakorlatilag nem változtatott. Szövegei színesedtek, gazdagodtak, de sohasem távolodtak el olyan messzire ősi kiindulópontjuktól, hogy komoly összeütközésbe kerültek volna az eredeti költői szándékkal. Ezért vizsgálatunknak értelemszerűen az eredetileg papírra vetett, 1810 körül sikeresen rekonstruált első versszak szintjéről kell indulnia.”⁴ Előrebocsátva, hogy teljességgel elfogadjuk a monográfia értelmezésének a lényegét Kazinczy gráciaköltészetének jelentőségére nézve, *Az áldozó* című vers mint ifjúkori ars poetica pozicionálását illetően azonban inkább kételyeink erősebbek. Már az idézett summázatnak a költői szemlélet alapvető állandóságára való hivatkozása is némileg ellentmond a korábbiaknak, mikor a vers címében megmutatkozó, a pálya végéig tartó ingadozás (*Az áldozat, A' Gratziaához, Az áldozó*) kapcsán ezt olvashatjuk: „A dinamikus gondolati mozgást sejtető címváltozatok folyamatos szemléleti súlypontáthelyeződésekre figyelmeztetnek.”⁵ Továbbá az a kérdés ugyancsak felvethető, hogy milyen kritérium alapján beszélhetünk a korai változat 1810 körül emlékezetből lejegyzett első versszaka rekonstrukciójának „sikerességéről”, ha ennek megítéléséhez semmilyen szöveg nem áll rendelkezésünkre.

Feltehető továbbá az a kérdés is, amely az eddigiekben egyáltalán nem kapott teret, hogy ha *Az áldozó* című versben Kazinczy ifjúkori ars poeticáját tisztelhetjük, amely a kezdetektől kiemelt fontossággal bírt költője számára, akkor miért nem jelent meg egészen 1825-ig sehol, miért nincsen semmi nyoma keletkezése idején kézírataiban, leveleiben, legalább a meglétének. Hiszen a *Magyar Museum*ban, az *Orpheus*ban, a *Heliconi virágok*ban, majd a *Poétai berek*ben közzétette ifjúkori darabjait, legtöbbjüket többször is, s levelei tele vannak készülő verseire vonatkozó részletekkel, illetve magukkal a versekkel. Az 1780–1790 fordulóján, folyóirataiban megjelentetett mintegy 30 versszöveg közül másfél tucat a pálya későbbi szakaszaiban is publikálandó műként van jelen, átdolgozza s betervezi őket köteteibe. Ezek közül többnek a korai változatát archiválási szándékkal is lemásolja, s így egymás mellé kerülnek ezek az akkor még ki nem dolgozott és meg nem jelentetett versekkel.

Tehát vannak korai versek, amelyek megjelentek, de utóbb kihullottak a belső rostán, s nem kerültek az újra publikálandók közé, s vannak, amelyek koraiak, de csak a pálya későbbi szakaszán, későbbi átdolgozásaik kerültek nyomtatásba. S vannak, amelyek megjelentek, s folyamatosan szerepeltek a kiadandók között. Ha Kazinczy ifjúkori költői önreprezentációját kívánjuk feltárni, akkor elsőrendűen ezen költeményekhez kell fordulni. S ezek között nem *Az áldozó* szerepel, hanem *Az esthajnal*, a *Bóldog bolondoskodás*, a Keresztes Bálint-episztola, kisebb epigrammák (Lessing, Kaestner, illetve Vay), Horatius-, Secundus-, Metastasio-, Götz- és Klopstock-fordítások, illetve mintegy féltucat Anakreóntól. *Az áldozó* pozíciójának megítélése éppúgy nehezen választható el az adott pályaszakaszok belső összefüggés-

⁴ GERGYE, *i. m.* 17.

⁵ GERGYE, *i. m.* 16.

rendszerének megítélésétől, mint a szorosan vett textológiai-filológiai dilemmák megválaszolásától.

2. A textológiai megközelítés

A probléma tehát egyszerre és elválaszthatatlanul textológiai-filológiai és szemléleti jellegű. Amint Gergye László a kritikai kiadás bevezetőjében írja a jelen versről: „Gondolati fogantatását tekintve pedig végképp csupán szubjektív nézőpont kérdése, hogy ezt a verset a kassai évekre, az 1810-es első átdolgozások idejére, netán még későbbre datáljuk-e, hiszen valamennyi megoldás mellett komoly érv szól. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a költő ezen művén kívül is számos alkalommal megemmi-sítette verseit, hogy aztán később emlékezetből rekonstruálja azokat. Nagy kérdés, hogy mit tekintsen itt a sajtó alá rendező kronológiainak mérvadónak: a művet életre hívó művészi szándékot, vagy a »végleges« formába öntött szöveget?»⁶ Az itt eldönthetetlennek látszó dilemmát, úgy véljük, az utolsó mondatban jelzett vaglyagos viszony teremti, valamint az *ultima manus* elvének megfelelő „végleges” változat és a „művet életre hívó művészi szándéknak” megfelelő változat nem léte. De még ha megtalálnánk is mindkettőt, felvethető lenne a kettő közötti választás megalapozottságát firtató kérdés, nem is beszélve az időben ezek között keletkezett változatok ily módon történő súlytalanításáról. Talán filológiailag megalapozottabb eredményre vezet, ha nem egy „mévradó” időpontot keresünk a vershez, hanem annak létező változatait egyenként datáljuk.

Kazinczy költészetére nézve termékenyebbnek látszik a művet a szövegalakulás egészében megtestesülni látó szemléletmód. A versek jó része (a fiatakoriak túlnyomó többsége) datálva van, de a dátum nem az adott változat megírásának, hanem a szöveg megszületésének időpontját rögzíti. Tehát a változatokként tekinthető szövegeken ugyanaz a dátum szerepel, noha nyilvánvalóan különböző időpontokban, esetleg évtizedekkel később történt lejegyzésük. A dátum így a szövegidentitás részévé válik, s megnyilvánítja a szerző dokumentáló szándékát. A műveit állandóan újraíró Kazinczy ugyanis a tökéletességhez való közelítés során saját útját is dokumentálni kívánja. Érdekes analógiaként az önéletírásokhoz fordulni, amelyeknél megkülönböztetjük az elbeszélte időt és az elbeszélés idejét, tehát azt az időt, amikor a megidézett esemény lejátszódott, s azt, amikor az erre vonatkozó emlék lejegyzésre került. Kazinczy önéletírásainál látható, hogy egy adott esemény megidézése új és új alakot ölt a folytonosan készülő változatokban, amelyek mindegyike ugyanarra az eseményre vonatkozik, de akár alapvetően eltérve egymástól. E helyzetben csakis a két elem (esemény és változat) egymásra vonatkoztatott szemlélete látszik célravezetőnek.

A költeményeket is értelmezhetjük ennek analógiájára: a dátum megjelöli a művet életre hívó időpontot, amelyhez a későbbi változatok aztán mindig tartozni fognak, noha önálló léttel bírnak. Maga az első időponthoz tartozó szövegváltozat álta-

⁶ KFÖK., 17.

lában nem is maradt fenn, a fogság előtti időszakból talán az egyetlen példa *Az esthajnal* című versé, amelynek egykorú fogalmazványát valamiért megőrizte Kazinczy, s utóbb jegyzőfüzetébe beragasztotta azt. Ezen kívül nem áll módunkban a dátum által megjelölt időpontban született szöveget tanulmányozni, csak az új s még újabb változatokat, amelyek identikusan megerősítik e már nem létező szöveghez való tartozásukat.⁷ Nem választhatunk tehát az eredeti művészi szándék és a végleges változat (vagy akár a változatok) között, az előbbi csak az utóbbiak által szemlélhető, miközben az utóbbiak saját keletkezésük idejére is vonatkoznak. A vizsgálat tárgya így csak az ezek közötti viszony lehet.

Ezt viszont nemigen lehet elvégezni az ultima manus felé vezető út leírására szolgáló fogalmakkal (piszkozat–tisztázat–nyomatás), szükséges mind a forrástípusok pontosabb leírása, mind a szövegalakulás fázisainak elkülönítése és datálása, ez utóbbi pedig megköveteli, hogy az egyes változatokat mindig egy adott szövegcsoporthoz részeként értelmezzük. A Kazinczy-versek (elsősorban most az ifjúkoriak) szövegforrásai alapvetően három fő funkciót szolgálnak: a nyilvánosságnak vannak szánva, a szöveg alakítását szolgálják, archiválási célzatúak. A nyomtatott forrás nyilvánvalóan a nyilvánosságnak van szánva, de az a példány, amelyet Kazinczy beragaszt kéziratok lapjai közé és átjavítgat (s ilyenből igen sok van), az nyilván szövegalakítási, azaz fogalmazvány funkciójú. A levélben közölt vers ugyancsak valamely nyilvánosságot teremt (különösen, ha az így elküldött szöveg kerül aztán nyomtatásra), de gyakran nem ezzel a céllal történik a vers küldése, hanem az adott szöveg megőrzése, dokumentálása, kommentálása a cél. A kéziratok tisztázatok mindhárom funkciót betölthetik, lehet (nek egy) publikálásra szánt szöveg(csoport részei), a letisztázott szöveg utóbb átjavítgatva fogalmazvány jellegűt kap, illetve egyszerűen az archiválás is lehet cél, ilyenkor gyakran korábbi fogalmazványok kerülnek letisztázásra, megőrzendő a szövegalakulás stációit. Kimondottan és első szándékkal fogalmazvány jellegű kézirat alig maradt fenn Kazinczytól.

Az ily módon, tehát a forrás elsődleges jellemzői és funkciója szerint meghatározott tipológia alapján léphetünk közelebb a szövegalakulás folyamatának feltárásához, a változatok közötti viszony megértéséhez, amely előbb a változatok egymásutánjának meghatározását, majd fő változatokba rendezését jelenti, amit ezek időhöz kötése követ. Gergye László többször hivatkozik arra, hogy Kazinczy a „tisztázatait mániákusan újra meg újra leírta”, viszont e „szövegeit nem datálta”,⁸ illetve ehhez hozzátehetjük, hogy a létező dátumok lényegében sohasem az adott változat keletkezési, hanem az első (már nem hozzáférhető) változat születési idejét rögzítik. Ez azonban csak akkor jelent megoldhatatlan kronológiai nehézséget, ha az egyes változatokat elszigetelten vizsgáljuk. Kazinczy szövegváltozatait ugyanis mindig egyszerre két összefüggésben célszerű szemlélni: részben mint egy vers időbeli variánsainak egyikét, részben pedig mint egy adott forrásban létező verscsoport egyik darabját. Egy adott verscsoport általában mindig hordoz olyan többletinformációkat (pl. Kazinczy a szövegekhez fűzött kommentárjait gyakran datálta), amelyek alapján beha-

⁷ Ettől a pálya legvégén, a kötetekbe rendezett változatok esetében tér el.

⁸ *KFÖK.*, 17.

tárolható az adott csoportba tartozó versek keletkezési ideje. Másfelől pedig ezt kiegészíti az egyes versek változatainak egymásutánjából levonható következtetések sora. Így tehát e két szinten, az összes versváltozaton végzett elemzésekből végül összeáll egy olyan kronológiai háló, amely az egyes változatok többségét legalább megközelítően időhöz tudja rendelni.

Mit is jelent e textológiai megközelítésmód *Az áldozóra* nézve? Összefoglalva az elvégzett elemzéseket (amelyek részletes dokumentálására itt most értelemszerűen nincs lehetőség), a következők mondhatóak. Ismerünk 12 változatot, amelyek a következő *forrástípusok*ba sorolhatóak: 3 archiválási célú levél, 2 archiválási célú tisztázat, amelyek korábbi fogalmazványt őriztek meg, 6 publikálási célú tisztázat, 1 nyomtatott változat, folyóiratkiadás. E 12 változat *3+1 fő szövegtípust* képvisel, amelyek a *szövegalkulás 3 fázisához* köthetőek. Az első versszak esetében a fogság előtti változat utóbb emlékezetből rekonstruált formában maradt fenn (a Horvát Istvánhoz, Berzsenyihez, Kis Jánoshoz szóló levelekben), ez lényegesen különbözik az átdolgozott változattól, amely a továbbiakban már nem módosul. A másik két szakasznak még rekonstruált formában sincs meg a korai változata, a későbbi újírás viszont három fő változatba rendeződik. Az egyiket az archiválási célú levelek tartalmazzák, a másikat a *Hébében* közölt nyomtatott szöveg és a 6 publikálási célú tisztázat (ezekben lényegében csak a címet tekintve van ingadozás). A 2 archiválási célú tisztázat korábbi fogalmazványokat őrzött meg, az egyik a levelekbeli és a nyomtatott változat közötti átmenetet dokumentálja, a másik ezen változatok mellett egy harmadikat is megőrzött, amelyről azonban nem dönthető el, hogy az eredeti fogalmazványon a fogalmazással egyidejű, avagy későbbi javítgatások által keletkezett (sőt a tisztázaton sem teljesen egyértelmű, hogy nincs-e rajta utólagos javítás).

A szövegforrások közül a leveleket és a nyomtatott változatot könnyű időhöz kötni, a levelek 1810. június 1-jén és 4-én íródtak, a nyomtatott variáns pedig 1825-ben jelent meg. A publikálási célú tisztázatok a verscsoportok kézirati jellemzői alapján 1827–1828-ra tehetőek (bár egy-két változatnál nincsenek filológiailag teljesen bizonyosnak mondható adataink). A két archiválási célú tisztázat közül a levélbeli és nyomtatott változat közötti átmenetet dokumentáló a *Régibb stúdiumaim* címet viselő kéziratban található, amely folytatólagos, egységes írású csomó. Ebben szerepel egy 1823-ra vonatkozó bejegyzés, a csomó végére pedig egy 1827-es dátumú vers került lejegyzésre, így a kézirat keletkezését 1823 és 1827 közé tehetjük. A másik archiválási célú tisztázat (amelyről minden valószínűség szerint az előbbi is készült) Kazinczy egyik jegyzetfüzetének, *Az én Pandektámnak* a része volt. Az egységes írásmód, fejléc és oldalszámozás alapján behatárolható e füzet egy kisebb egysége, amelynek részét képezi e vers is. E részben találhatóak 1810. novemberi és 1811-es dátumok is (az 1810-es éppen szóban forgó kéziratunk másik, fólióoldala), tehát keletkezése csak ezen dátumok utánra tehető. Minthogy *Az áldozó* itteni lejegyzése fölé az került, hogy 1787 körül keletkezett, s újradolgozva 1810. május 26-án, így nyilvánvaló, hogy nem egyidejű autográf fogalmazvánnyal van dolgunk, hanem annak archivált változatával. S mivel erről készült a másik archiválási tisztázat, amely 1823–1827 közötti, így a jelen kéziratot 1811 és 1827 közé tehetjük. A leginkább valószínűnek az 1823–25 körüli időszakot tartjuk, mivel a több más versről (*A' kakukhoz*,

Apollonhoz, Az ő képe) készült, részben egy csomóba tartozó, részben hasonló jellegű feljegyzéseket⁹ behelyezvén a saját alakulástörténetükbe, az egyedi alakulástörténetek időbeli metszéspontja ezen évekre látszik esni.¹⁰

Mindebből a szövegalakulás fázisaira nézve a következőket vonhatjuk le. Az első fázis 1787–1788 körülre tehető, ennek szövegállapotáról egyidejű forrás nem maradt fenn, csak az 1810-es levelekben olvasható versszaknyi szövegrekonstrukció áll rendelkezésünkre. A második fázis *Az én Pandektám* archivált fogalmazványán és az 1810-es levelekben szemlélhető, míg a harmadik a Pandektában lévő mellett a másik archiválási tisztázaton, valamint az 1825-ös nyomtatott változaton és a 6 publikálási célú tisztázaton maradt ránk, amelyek a pálya végére, 1827–28 körülre tehetőek, amikor Kazinczy megpróbálta kötetbe rendezni verseit.

3. Az adódó következtetések

Szempontunkból azonban mindebből most az a lényeges, hogy *Az áldozat/A' Gratziákhoz/Az áldozó* címeket viselő versnek fő vonalakban ekként rekonstruálható szövegalakulási folyamata mit árul el e vers pozíciójáról az életműben (ha ily módon tehát nem egy időpontot akarunk kiválasztani, amelyhez e szövegekonglomerátumot egységesen kötni szeretnénk). A szövegalakulás legforrongóbb pillanata a fennmaradt dokumentumok alapján 1810 májusának vége volt. Az archiválási célú tisztázatok csak a változatokat és a keletkezési időket (1787 körül, 1810. május 26.) rögzítik, a június eleji levelek viszont kommentárokat is tartalmaznak. Ezek a kommentárok egyrészt az óda korábbi változatának elégetését annak készületlenségével magyarázzák, másrészt az újradolgozás verstanai vetületét emelik ki.

„Kevés napokkal ezelőtt mind azáltal szerencsés valék elvégezhetni egy ódátam, melyet tavaly, minthogy 1787 olta elvégezetlenül állott 's kifáradtam próbálgatásai-
val, elégettem volt” – írja Horvát Istvánnak, majd közli a korábbi első versszak rekonstrukcióját, s így folytatja: „Az új kidolgozás Hendecasyllabusai sorokból áll egy Adónicussal. Erre példa a' régiekben nincs: de a' Phaleucus sorai nem illenek rosszúl példa nélkül is, a' hasonlító zengésű Sapphói sorok helyett, az Adónicusok mellé; 's ha példa kell, van az is – Matthissonban.” Majd az új kidolgozás közlése után így fejezi be kommentárját: „Nem mondhatom-ki, barátom, mint kínoz az a' cselekedet, hogy azt az el nem készülhetett csomót elégettem a' tavalyi rémülésben. Soknak még tudom némelly sorait, strophájit, de egyiket sem egészen. Azon leszek, hogy őket egymás után kipótolhassam. Ifjú esztendeimnek emlékezetét kellett vala benne megkémélnem. Mennyi hasznokat vehetném most azon csomócska szerelmes Naplómna is melyet sok esztendőök előtt égettem-el így! Ugyan ezért most többnyire barátimhoz írt leveleimben leteszem újabb dolgozásimat.”¹¹

⁹ MTAK K 608. 81ab., K 633/VI. 148ab., 170ab., M. Nyelvtud. 4r. 41/I., 227ab.

¹⁰ Ennek részletes bizonyítása külön tanulmányt igényelne, így itt csak a vizsgálat summázatát fogalmazhattuk meg.

¹¹ OSZK Quart. Lat. 1425. (*KazLev*, VII, 485–486.)

Mint látható, nincsen szó *Az áldozó* (akkor még *A' Gratziákhoz*) kiadásának szándékáról, lényegében a megőrzés a cél, valamint az, hogy ezen ifjúkori kezdeményeket a befejezésig juttassa, ne maradjanak csonkán és hiányosan az utókorra. A Berzsenyihez szóló levélben ennek kapcsán a korábbi, elégetett változatokhoz való viszonyról is szól: „Én e' napokban tavaly elégetett csomómnak két darabját dolgoztam újra. Emlékezetem felette szerencsétlen megtartani a' mit csináltam vagy a' mit a' másokéban megkedveltem. Így még több hézagok estek elégetett csomóm verseiben mint kézírásomban voltak; mert egyik oka az elégetésnek az volt, hogy üregek voltak benne, 's féltem, hogy idegen kéz fogja kipótolgatni.”¹² A korai versekről tehát egybehangzóan mondja, hogy nem voltak készen, újraírásuk pedig nem feltétlenül és minden részletében hű a korábbi változathoz. Ha tehát mint a „művészi szándék szerinti” ars poeticát kívánjuk szemlélni *Az áldozót*, ennek kronológiai behatárolása-ként sem az 1787 körüli időszak, sem 1810 nem jöhet szóba komolyan, noha nyilvánvaló, hogy az első időszak a fogantatás ideje, a második pedig az első befejezett változat elkészítéséé.

Kiemelt pozícióba majd csak Kazinczy verskötetterveinek készítése idején kerül, noha némi ingadozás még ezek esetében is megfigyelhető, részben a címet (*Az áldozó–A' Gratziákhoz*), részben pedig a tervezetekben elfoglalt helyét illetően (majdnem mindig az első darabok között szerepel, de nem mindig az első, többször *A' tanítvánnyal* osztozik az első két helyen, ráadásul Kazinczy jegyzése szerint a sorrend egészét nem tekintette még eldöntöttnek ekkoriban sem¹³). Vannak olyan tervezetek is, amelyek szöveget nem őriztek meg, csak a kötetszerkezetre vonatkozó címetek, ezekben viszont mindkétszer nevesítve van *Az áldozó* első helye. A jelenleg a K 622. 98a–99a jelzetű lapokon található, *Kazinczy Ferenc versei* című tartalomjegyzékben egyedül ez a vers szerepel címmel, legelöl, a 3. oldalszámmal (ezt nem tudjuk azonban időponthoz kötni). A másik a K 608. 81a. oldalon található magyarázó jegyzés a nyomtató számára, amelyben a következő részletes utasítások állnak:

„lap 1. Schmutztitel.

lap 2. üresen.

lap 3. E' lapra csak két stróphát. Felül lesz a' Grátziák képe a' Baggesen' Parthenáisz'a' Vignettje után. A' Strópha' negyedik sora csak kevéssel beljebb mint a három első, nem úgy mint a' Sapphicusokban; hogy ez is mutassa, hogy a' három elsőbb sor nem Sapphicus, hanem Phaleucius. A' darabok' címje Versaliákkal, és nem apró betűkkel, még pedig azon írás' Versaliájival, a' mellyel a' versek fognak nyomtattni, 's nem nagyobb íráséval. Dolgoztam ezt az Odáriumot 1790 előtt; de már Széphalmon, és így 1806 oltá, sok igazításokat tettem benne.”

Rendkívül gondos terv, szöveg és képi megjelenés összhangjára épül, s egyértelmű, hogy a jelen versről van szó itt. Az 1827 és 1828 körüli kötettervekben ugyancsak van utasítás a nyomtató számára, e versre vonatkozóan is: „Az úgynevezett *czigány-S*

¹² MTAK M. Irod. Lev. 4r. 135., 12. (*KazLev*, VII, 497–498.)

¹³ „Azért vettem itt minden darabhoz új lapot, hogy midőn majd nyomtatás alá mennek, el lehessen vágni a hajtásokon, 's mindenik darabot oda tenni, a' hol helyek kívánja.” (K 642. 2a.)

előtt el kell hagyni az apostrophust. Ime az *Aldozó*' második strophája 2dik és 3dik sorában az *S* nem az első sor *M* betűje alá esik, hanem beljebb az apostroph miatt, 's azt hihetné a' szem, hogy ez a' két sor másnemű vers mint az elsőbb volt."¹⁴ A jelen tervezetben erről még nincs szó, és a *Hébe* 1825-ös szövege is tartalmaz aposztrófokat, így e tervezet korábbra tehető, egész pontosan 1822 és 1825 közöttre. A tervezet ugyanis a további verseknél rendszeresen megadja, hogy azok hol jelentek meg, a legkésőbbi dátum 1822, viszont éppen *Az áldozónál* nincsen dátum, amiből arra következtethetünk nagy biztonsággal, hogy még nem jelent meg a tervezet összeállítása idején.¹⁵ A *Hébé*ben csak 1825-ben látott napvilágot, e logika szerint tehát a tervezet 1825 előtt kellett keletkeznie, de a benne lévő dátumok szerint 1822 után. Mindezek alapján azt valószínűsítjük, hogy *Az áldozó* akkor került kiemelt pozícióba a versek között, mikor Kazinczy költeményeinek kötetbe rendezésével kezdett foglalkozni, nem előbb, mint 1822, de inkább 1825 körül, amikor is a megjelentetése mellett döntött.

Ilyen értelemben *Az áldozót* nem ifjúkori ars poeticának tekintjük, hanem olyan utólagos önértelmező gesztusnak, amely a pálya végéről visszatekintve, az összegzés szándékától áthatottan úsztatja rá e szöveget, az ebben megfogalmazódó költői szerepértelmezést a pálya egészére. Ez természetesen nem idegen sem a kezdetektől, sem a megtett úttól, hiszen mindvégig foglalkozik magával a szóban forgó verssel, illetve a gráciakultusz és a papi szerep folyamatos érvényességének számtalan bizonyítéka sorolható fel a pálya egészéből. De *Az áldozó* befejezett szöveggé, majd lényeges költeménnyé, végül ars poeticává csak folyamatos átalakulások során válik, s csak a pálya végére.

¹⁴ MTAK K 642. 1a. A jegyzet 1828-as dátumú, a csomó, amelyet bevezet, korábbi, 1827-es lehet, s benne az aposztrófok át vannak húzva. Az 1828-as hasonló szövegű utasításban már ez szerepel: „Az 'S-ek mellől elhagyám az apostrophuszt.” S e csomóban már eleve nincsenek aposztrófok a megnevezett helyen.

¹⁵ *KFÖK.*, 18–19.

KAZINCZY-HÁLÓZAT I: A „KÖNYVCSINÁLÓ PÁLYA” KIÉPÍTÉSE*

Ő az irodalmi élet telefonközpontja;
nem lehet jó huzal, amely nem ebbe a központba fut.
(Németh László: *A tekintélyes ifjú*, 1930)

I. Keletkezéstörténetek

I. 1. „HA BESSENYEI ÍRÓVÁ VÁLHATOTT, MIÉRT NE MI?”

I. 1. a) 'történetből'

Kazinczy Ferenc 17 évesen lefordította Bessenyei György *Der Amerikaner* c. kis művét. Ez volt a második nyomtatásban megjelent munkája.¹ Úgy tudjuk Kazinczy egyik 1809-ben írt önéletrajzi leveléből, hogy Szilágyi Márton sárospataki tanár javaslatára választotta ki a névtelenül megjelent művet:

Szilágyi Márton tanácsára (a superintendens fia) fordítám Bessenyei »Amerikaner« című munkáját németből így: »Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra térése. Kassán, 1776.«²

Egy nyolc évvel későbbi – vagyis *Az én életem* c. önéletírásával közel egyidejű –, önmagát E/3-ban elbeszélő levelében már nem említi a tanácsadó szerepét, ellenben sejteni hagyja a személyes döntés eshetőségét:

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ Az első Losonczy István iskolai tankönyvének „kiszedegetése” volt: KAZINCZY Ferenc, *Magyar Ország' Geographica, Az Az Földi Állapotjának Le-rajzolása, melyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedegtetett és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szívességgel viselhetnek, szemek eleibe terjesztett Kazintzy Ferentz, Kassa, 1775.*

² *KazLev*, VII, 1601, Kazinczy – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. nov. 30. Szilágyi Márton valamilyen formában bizonyára ösztönözte a fordítás létrejöttét, hiszen Bessenyei válaszlevelében őt külön is köszönti, vagyis a fordításához mellékelt – ismeretlen – levelében Kazinczy bizonyára megemlítette, és bizonyára a fordítással kapcsolatban. (*KazLev*, I, 9, Bessenyei György – Kazinczynek, 1777. febr. 11. *KazLev* = KAZINCZY Ferenc *levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII [I. pótkötet], kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII [II. pótkötet], kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.

K[azinczy] látott új csínt, francziaságot Bessenyeinek mázolásain, de látta a' tanulatlanság' szennyeit is. Bessenyei neki nem vala kedves olvasása, de nem nevette Bessenyeit, midőn mások röhögve kacagták [...].³

1827-ben – a Tudományos Gyűjteményben megjelent *Pályám' Emlékezete [I.]* írásnak időszakában – szintén megemlékszik a fordításról, ám itt már határozottan kiírja a történetből a professzort:

Anyám hallá hogy rossz vala próbám [ti. az első 'mű' – O. L.], 's azt magam is mondám. Most jobbat kívána. Gyakorlatlan lévén, 's nem lévén a' ki vezessen, lefordítám Bessenyeinek németül írt philos. Románkját: Die Amerikaner [sic! – O. L.]. 'S ekkor megszűntem a' Könyvcsináló pályán.⁴

A *Pályám' Emlékezete [I.]*-ben és az azt követő további önéletírásaiban, akárcsak az utóbb idézett levelében, Kazinczy családi ösztönzésről beszél a „Könyvcsináló pálya” választásakor. Arról viszont már hallgatnak e szövegek, hogy a könyvcsinálást miért éppen ezzel a fordítással kezdte, ki ösztönözte – ha ösztönözte – választását. A hallgatással kitöltött térben egy új Kazinczy-önkép születik meg a keletkezéstörténeti pálya végére: a Bessenyei-mű választása saját alkotói szabadságában álló döntés volt, egy új „csínt” felfedező és közvetítő művelődési program részeként. Szilágyi Márton professzor ekkor már csak jóváhagyhatta Kazinczy választását:

Egy barátomnál meglátám a' Bessenyei György' német nyelven írt Americanusait, 's lefordítám. Az anyám megengedé hogy dolgozásomat valakivel megtekintessem; 's én azt azon Professorhoz vivém le, ki dícsérte vala rajzolatimat, 's bízám, hogy ha taval atyja tüzele az Auctori koszorú' keresetére, fija nem fog úgy elrettenteni mint veje.⁵

A fentieket dolgozatunk egy geometriai metaforába kívánja rögzíteni: e kettős érdekeltségű keletkezéstörténeti mintát úgy javasoljuk elképzelni, mint két egymást lefedő szakaszt, amely azonos kezdő- és végponttal rendelkezik. Egyrészt az ifjú *fordító* Kazinczy egyre öntudatosabb *főhőssé* formálódik e sajátos jellemfejlődésben, másrészt az idősödő *önéletíró* Kazinczy is egyre határozottabban jelöli ki (találja fel) saját irodalomtörténeti helyét a testőrírók–Kazinczy–pesti fiatalok egyenes vonalú, *szabályos* fejlődési sorában:

³ *KazLev*, XV, 3428, Kazinczy – Szemere Pálnak, Széphalom, 1817. máj. 7.

⁴ *KazLev*, XX, 4731, Kazinczy – Toldy Ferencnek, Sátoraljaújhely, 1827. jan. 25.

⁵ KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.]* = KAZINCZY *Ferenc művei, Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 482. A kötet a továbbiakban: *PÁLYÁM* 2009. Szilágyi Márton (1748–1790) sárospataki tanár; apja: Szilágyi Sámuel (1719–1785) debreceni tanár, református püspök, író; sógora: Öry Fülepp Gábor (1739–1823) sárospataki tanár, református püspök.

„[Teleki József] nem vala barátja Bessenyeinek és a' mit Bessenyei és társai űztek; nem kedvelé a' Tordai Gyöngyösi' ömlő, de ízetlen leonínusait; nem a' Baróti' nyelvét 's mesterségét: a' Gróf' sanyarú ízlése 's sajátságai tudva vagynak [...]. [...] ha, ezt követvén, és nem Báróczit és Barótit, felemelkedheténk vala e oda, hogy Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza a' magok dalaikat énekelhes-sék.”⁶

I. 1. b) 'véletlenül'

A fordításhoz kapcsolódó legkidolgozottabb elbeszélést az 1816-os *Az én életemből* olvashatjuk ki:

Bugyiban múltunkban szó esék Bessenyei György felől, ki ekkor nagy kegyei-ben állott mind a' Generálisnak, mind Báró Grátné által a' Császárnénak, 's így alkalmasnak tartaték arra, hogy a' Protestánsok' neveikben készült Esede-zéseket benyújtsa, 's az őtet protegáló Udvari-Dáma által is a' Fejedelem-aszonyt kéréseink' teljesítésére hajtsa. [...] Bugyiban engem, nem tudom már kicsoda, megajándékoza Bessenyeinek Eszterházi Vígasságaival 's Agisával, 's én ezeket elragadtatással olvastam. [...] Íme, ugymond [ti. Kazinczy apja – O. L.], Erdélyben még Asszonyságok, még nevelést vevő leánykák is múltatják ilyenekkel magokat, 's ha Bessenyei Íróvá válhatott, miért ne mi? csak igye-keznénk. Dienesnél a' munka épen nem ment, nálam nehezen [ti. Kazin-czy(ék)nak egy teológiai értekezést kellett fordítania – O. L.] [...]. Próbálj tehát prózát, mondá az atyám [...]. [...]

Ekkor tájban Patak egyszerre sok más iskolákban tanult ifjakat kapott. Gyürky István, később Consiliárius a' Budai Kamaránál, tovább Referendárius, Torontáli Fő-Ispán, 's Excellenz és Szent István Rendebeli Lovag, Szilasy Jó-zsef, két öccseivel, később Itélő-Mester, Báró Podmaniczky Sándor, Consil. Párniczky Mihály, Generális Pulszky Dániel testvérével, két Kántor Urak, Gombai István, Richter, ide jöttek-által. Némellyeknek ezek között Prof. Szi-lágyi privatissimákat ada, mellyre példa Patakon nem volt. [...]

Az egyik Szilasinál, végig hányván az egymás' hátán álló könyveket, Clavigóra találtam. [...] Ugyan-itt találtam a' Bessenyei György' Amerikáner-jeit. Van ez magyarul? kérdém hirtelen. Nincs. De igazán nincs? Nincs. Add nekem e' könyvet! Nekem adta. Mentem vele, 's le vala fordítva. Elvívém Prof. Szilágyihoz, kértem, tekintené-meg munkámat. Örömmel cselekedte, 's azon tanáccsal bocsáta-el, hogy rövid lévén a' munka, írassak társaimmal versecské-ket elébe, 's dedicaljmagának Bessenyeinek.⁷

A fenti idézetben 7 darab „[...]” található: ezek az üres helyek hozzák közel *Az én életemben* egyébként egymástól szöveghelyileg is távolabb álló történeteket. A szö-vegrészben – amely a kritikai kiadásban 6 oldal, elbeszél életidőben 3 év – valójában

⁶ KAZINCZY, [Pályám emlékezete III.] = PÁLYÁM 2009, 576.

⁷ KAZINCZY, *Az én életem* = PÁLYÁM 2009, 417–422.

csak az idézés (felidézés) technikája teremti meg az ok-okozati viszonyoknak látszó folytonosságot, és fűzi össze egyetlen történetté a történeteket. A kihagyásokkal elrejtettük az önéletrajzi elbeszélés többi szálát (pl. az apa halálát), hogy *Az én életem*-ből egy alapjában véve egyenes vonalú történetet olvashassunk ki.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a Bessenyei-mű kézbevételeének előzményeit, akkor egy igen bonyolult és összetett feltételrendszert találunk. Kazinczy szövegválasztásához e modell szerint számos olyan 'körülmény' véletlennek tűnő együttállására volt szükség, amelyet a 14–17 éves elbeszélő személy nem befolyásolhatott, sőt nem is érzékelhetett: csakis a visszatekintő önéletíró (és az önéletírást értelmező olvasó) helyzetéből beszélhető el egyetlen történetként. E körülmények, vagyis történetek elbeszélésében ugyanis igen különböző távlatokat kívánó narratívákat működtetünk. Például:

- Birodalmi nagyságrendben: Mária Terézia engedékenysége, a protestánsokkal és magyarokkal kapcsolatos politikája (pl. jezsuiták feloszlata, némi tolerancia, magyar testőrség).
- Országos nagyságrendben: az 1773. szept. 2-i bugyi konferencián az ország négy református egyházkerülete elhatározta, hogy ezentúl együttesen képviselik a reformátusok érdekeit Bécsben. E feladatra választották egyetemes főgondnokká a dunamelléki református egyházkerület főgondnokát, Beleznay Miklóst, és titkárrá Bessenyeit. (Kazinczyék decemberben jártak a Pest megyei településen.)
- Országrészi nagyságrendben: a tiszántúli református egyházkerületet vezető debreceni tanár és püspök, Szilágyi Sámuel (Szilágyi Márton apja) és gróf Teleki József a tanügyi elképzelések különbsége és személyes okok miatt is támadta Bessenyeit (azaz tulajdonképpen Beleznayt), aki emiatt később kénytelen volt feladni hivatalát.⁸
- Regionális nagyságrendben: Kazinczy és öccse, Dienes, a tiszáninneni régió egyik oktatási és kulturális központja nevében köszöntötte Beleznayt.⁹
- Társadalmi kiscsoport nagyságrendjében: egy (másik iskolából odakerült) kollégiumi diáktárs mutatta meg Kazinczynak a könyvet.
- A személyes ismeretségek nagyságrendjében: feltevésünk szerint a Kazinczy család kapcsolatrendszere volt talán a legfontosabb előfeltétele annak, hogy a Kazinczy testvéreket küldje a kollégium „követségbe”. A Kazinczyak rokoni és/vagy ismeretségi kapcsolatban álltak a Rádayakkal, Vayakkal, Orczyakkal, Comáromyakkal, Péchyekkel stb. az elbeszélő esemény jelenében és/vagy múltjában.

⁸ Beleznayék a tanügyi reformot elkerülhetetlennek és hasznosnak látták, Teleki és a debreceni vezetők a nagy hagyományú és jól körülbástyázott református kollégiumi iskolarendszert védelmezték.

⁹ A generális a sárospataki kollégiumot ugyanis anyagilag is támogatta, és Váczy János feltevése szerint arról is ő hozhatott hírt, hogy Ürményi József megmentette a bezárástól a kollégium főiskolai osztályait, amelyek megszüntetését egy névtelen feljelentő sürgette Mária Teréziánál. (VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora, Első kötet*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 62–63.)

- Családi nagyságrendben: az apa ambíciója. Kazinczy apja – Kazinczy emlékezései szerint – belátta, hogy elsőszülött „fija Generalis ugyan nem lesz többé, de igen Könyvíró”.¹⁰ A mélyen vallásos apa azonban – Kazinczy kései önéletírásaiban olvasható sejtetésekkel szemben – nem szépíró, hanem – feltehetően – vallási ügyvivőt akart fiából nevelni. Ez a legvalószínűbb magyarázata a Beleznay-látogatás megszervezésének és általában az írói törekvések támogatásának is.¹¹
- Egyéni nagyságrendben: a huszonöt éves testőr és az ötven év körüli báró Grass Frigyesné kapcsolatáról bizonyára élvezetes történeteket hallhatott a két Kazinczy testvér. Talán nem tévedünk nagyot, ha feltesszük, hogy a pataki diákok figyelmét inkább megragadhatták e pletykák, mint az egyházpolitikai viták, és a ’botrányhős’ Bessenyei nevét ez tehetette igazán emlékezetessé számukra.¹²

Ha az első [I. 1. a)] keletkezéstörténeti elbeszélésekben egy szabályos alakzatot láthatunk megképződni a változásokban, akkor *Az én életemben* megírt múlt komplexitásában a véletlenszerűség mintázatát sejthetjük meg. E keletkezéstörténeti modell geometriai metaforája: ismeretlen számú, különböző hosszúságú és irányú, véletlenszerűen elhelyezkedő szakaszok halmaza, amelyek azonban egy meghatározott pontból (az 1816-os önéletírás értelmező távlatából) szemlélve egymást metsző alakzatnak tűnik.

I. 2. „ÍZLÉSEMNEK AZ NEM LEHETE KEDVES”

I. 2. a) ’történetből’

Kazinczy visszaemlékezései szerint az első költői sikerét Abraham Gottlieb Kästner *Caesar und Roma* c. epigramma lefordításának köszönhette 1775-ben, 16 évesen.¹³ Az utolsó önéletírásában, az 1831-ben írt [*Pályám emlékezete VI.*]-ban a következőképpen meséli el a keletkezéstörténetet. Egy vízbe fúlt diáktárs koporsójára a kor szokása szerint rajzokat és verseket függesztettek a kollégisták, amelyek sorában az ő rajza „szerénysége által kedvelteté meg magát”. A [*Pályám emlékezete VI.*] Mészá-

¹⁰ Például: KAZINCZY, *Pályám’ Emlékezete [I.]* = PÁLYÁM 2009, 474.

¹¹ Ennek a legegyszerűsebb megfogalmazása egy 1810-es önéletrajzi feljegyzésben olvasható: „Az Atyámnak erántam az vala plánja, hogy engemet úgy fog nevelni, hogy Religionarius Agens lehessek. Az akkori nyomattatáshoz képest ez nem volt sem *nem természetes*, sem rút gondolat. Felküldött volna Bécsbe, hogy lássak és nyelveket tanuljak, sőt kiküldött volna a’ külföldre is. Ő 1774-ben életének 42-dik esztendejében, mikor én 15 esztendő voltam meghala, ’s az ő halála véget vetett a’ plánnak.” (KAZINCZY, *Széphalom és házi dólógaim* = PÁLYÁM 2009, 155. Vö. VÁCZY, *i. m.* 56.)

¹² A báróné és Bessenyei kapcsolatáról Bíró Ferenc összefoglalóan *Az Ágis trágédiája keletkezése* kapcsán írt: BESSENYEI György, *Színművek*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990 (Bessenyei György összes művei. Színművek), 42–43.

¹³ Például: KAZINCZY, [*Pályám emlékezete III.*] = PÁLYÁM 2009, 569. Az epigrammához fűződő önelbeszélésekről l. még: ORBÁN László, *A tinta színe = Leleplezett mellszobor, Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 238–242.

ros Ignác *Kartigam* c. románjának és Gyöngyösi István költészetének elutasításával folytatódik. Utóbbiról írja: „Olyan, mondám, mint egy rosszúl rajzolt, de némelly részeiben szépen is festéklett kép.” Ezt az érvelést olvasva nem csodálkozhat az ön-életírás olvasója, hogy a következő bekezdés szerint:

Gyürky úgy hitte, hogy a' ki mester nélkül rajzolat 's görögül olvas, ha tom-pább is mint hogy Kartigámot szépnek érezhetné, a' három sort [ti. az epigrammát – O. L.] is le fogja fordíthatni, 's hozzám jöve Zsebkönyvével.¹⁴

Kazinczy ízlése (és/vagy önéletírói tevékenysége) az a vonal, amely összeköti a koporsórajzot, az érdemtelenül ünnepeelt művek elutasítását és az epigrammát. E vonal meghosszabbítása az önéletíró jelenéig ér. Nemcsak azért, mert fordítását Kazinczy többször is megjelentette a későbbiekben, hanem mert az epigrammát tartalmazó Göttinger Musenalmanachban, a Göttinger Hainbund német írói csoport évkönyvében Klopstock, Goethe, G. A. Bürger, a Stolberg fivérek, J. M. Miller művei mellett Salomon Gessner is megtalálhatta. Az utolsó önéletírása szerint Gessner felfedezésében szintén csak az ízlése vezette Kazinczyt:

A' könyvben találám Gessnernek két Idylljét. – Ki az a' Gessner? Írt e több Idyllt? Írt e egyebet, és mit? Ezt kérdém mindentől, 's nem volt senki a' ki megmondhassa [...].¹⁵

A koporsórajztól Gessnerig tartó keletkezéstörténetnek és ön(kép)képzésnek a geometriai metaforája azonos a Bessenyei-fordításnál az első alfejezetben felrajzoltal. E szakaszokkal azonos kiindulópontú, de azoknál rövidebb és eltérő irányú szakasként javasoljuk elképzelni viszont a *Kartigamra* irányuló érdeklődés ábrázolását, amely nem ér el az 1831-es önéletíró jelenéig, nem válik a [*Pályám emlékezetei*]-ben megszilárdult önkép részévé. 1816-ban még ezt írja Kazinczy:

Nekem kezemben vala könyvem, szemem papirosomra vala szegezve, de fülem a' Tuszanói Herczeg' feszes, erőltetett beszédű nyájasságait hallgatá, 's Mészáros Ignátz Urat néztem az első Irónak a' világon.¹⁶

Hat évvel későbbi önéletírásában a szem és a fül egyszervolt tévedését már kiigazítja az ízlés:

Némelly Deákok 's Publicusok a' Mészáros Ignátz által fordított Kartigámot olvasgaták az édeskés szerelem és a' dagályos czifra beszéd miatt el nem telhető gyönyörűséggel. Az én ízlésemnek az nem lehet kedves; én az helyett a'

¹⁴ KAZINCZY, [*Pályám emlékezete VI.*] = *PÁLYÁM* 2009, 728, 729.

¹⁵ *Uo.* 730.

¹⁶ KAZINCZY, *Az én életem...* i. m. 417.

Wieland' három Munkájában, Rabernernek Satyrájiban, leginkább pedig a' Báróczy' Marmontelében lelém örömeimet.¹⁷

I. 2. b) 'véletlenül'

Az epigrammát közvetítő diáktárs kilétében – akárcsak a Bessenyei-fordítást ösztönző személy (ki)létében –, ill. az epigramma lelőhelyében is *bizonytalanság* észlelhető a különböző szövegek között.

1816-ban Párniczky Mihály mutatja meg az epigrammát Kazinczynak, Gyürky István a rajzolásban segíti őt:

Párniczky egy nap hozzám jöve, 's beszélé a' mit Prof. Szilágyitól halla, hogy midőn ez Göttingában tanult, Kästnernek ez az Epigrammja: Auch du, mein Sohn? mindentől csudáztatott. [...] Talán épen ezen Almanachban megláttam Gessnernek két Zephyrjeit is, 's ut vidi, ut perii!

Illetve:

[...] látván Gyürkinek Architectúrai rajzolatjait, 's eltanúlván tőle, mint kell élnem a' czirkalommal, rajzoló tollal 's tussal [...].¹⁸

1823-ra bizonytalanná válik az almanachot átadó személy kiléte (itt nem esik szó az epigrammáról), és eltűnik a rajzmester szerepköre, Gyürky és társai ekkor már csak feltárják a professzor előtt Kazinczy rajztehetségét:

Prof. Szilágyi Göttingából egy Musen-Almanachot hozza, 's kiadá vagy Párniczkynak vagy Báró Podmaniczky Sándornak, kik azt ismét velem látaták. Ebben lelvén Gessnernek valamely Herczegnéhez írt Idylljét [...].

Illetve:

A' Szilágyi privátusai Gyürki, később Referendárius és Tornai Fő-Ispán, Szilasy József, később Protonotarius és Septemvir, 's mások, csudálkozva láták, hogy én minden Mester nélkül jobban is szebben is rajzolok mint ők, 's ezt besugák Prof. Szilágyinak.¹⁹

¹⁷ KAZINCZY, [Kazinczy Ferencz' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig] = PÁLYÁM 2009, 459.

¹⁸ KAZINCZY, *Az én életem...* i. m. 425, 421.

¹⁹ KAZINCZY, [Kazinczy Ferencz' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig] = PÁLYÁM 2009, 459, 456. A szövegalakulás (avagy emlékezés) képlékeny fázisában feltűnő báró Podmaniczky Sándor nem más, mint a bugyi kastélyban megismert Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna-Mária és Orczy Lőrincné Podmaniczky Judit unokaöccse.

1827-től – mint például azt a fentebb idézett [*Pályám emlékezete VI.*]–ban láttuk – Gyürky átveszi a segítő barát szerepét Párniczkytól és/vagy Podmaniczky Sándortól, illetve Szilasy Józseftől és a „mások”-tól is.

Lassan eltűnik Kazinczy mellől testvére, Dienes is, akivel Kazinczy hétéves korától 1782-ig, a jurátussá avatásig nevelkedett együtt. Láttuk, hogy az 1816-os *Az én életemben* még mindkét fiút próbálja könyvesinálásra buzdítani a bugyi látogatás után az apa. Csak Dienes sikertelenségét látva felejt el őt, és igyekszik a továbbiakban kizárólag Kazinczy „stíl”-jét formálni:

Komjátí a' szekeren, velünk együtt, és általunk, Ovénnek némelly Epigrammájit fordítatá, mellyeket ő könyv nélkül tuda. Az atyám gyönyörködött próbáinkon, 's kért, hogy folytatnánk, 's megígérte, hogy ha azok egy kis csomócskára gyűlnek, ki fogja nyomtattatni. Íme, ugymond, Erdélyben még Asszonyosságok, még nevelést vevő leánykák is múlatják ilyenekkel magokat, 's ha Bessenyei Íróvá válhatott, miért ne mi? csak igyekeznénk. Dienesnél a' munka épen nem ment, nálam nehezen [...]. Próbálj tehát prózát, mondá az atyám; és hogy stílemet formálja, kezembe adá a' Svétziai Grófnét németül és magyarul, 's a' Gróf Székely Ádám által fordított Locke' munkáját a' Gyermekek' Neveléséről. Míveletlen ízlésemnek még a' Svétziai Grófné is sovány vala. [...] Egy illy levelében az atyám azt a' kérdést tevé, ha készen vagyok e már Gellertnek azon rövid Értekezése' lefordításával, mellyet Karácsonkor parancsolt vala, megígérvén, hogy a' jövő Examenre kinyomtattatja, 's velem kiosztogattatja. Mentettem magamat, hogy iskolai dolgaim miatt reá nem értem. Kartigám miatt nem értem vala reá.²⁰

Az 1823-as önéletírásában és az ezt követőkben már esélyt sem kap Dienes, a tehetséget csak Kazinczyban láthatjuk meg:

Atyám, látván hogy a' mit tőle vagy vendégeitől hallok, papirosra öntöm, azt nézte-ki belőlem, hogy Íróvá tehet. Akkor tájban jelene-meg Lock és a' Svédi Grófné, magyarra fordítva; mutatta azt nekem, 's kezembe adá a' Gellert' rövid Értekezését a' Vallásról, 's parancsolta, fordítanám. Én, ugymond, azt a' te neved alatt ki fogom adni.²¹

A felejtés – nem az apáé, hanem az önéletíróé – talán véletlen, talán nem: az időök folyamán Dienes személyisége kifakul,²² hogy Kazinczy veleszületett és egyedi tehet-

²⁰ KAZINCZY, *Az én életem... i. m.* 417, 418.

²¹ KAZINCZY, [*Kazinczy Ferencz' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig*] = *PÁLYÁM* 2009, 450.

²² „A csendesen folydogáló víz feloldja – *likvidálja* – a valóság éles körvonalú emlékképeit.” Harald WEINRICH, *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, Bp., Atlantisz, 2002, 21. A szó-játék alapja, hogy a görög mitológia alvilági folyója, melyből azért isznak a lelkek, hogy elfelejthessék korábbi egzisztenciájukat, a felejtés görög istennőjének, Léthének a nevét viseli.

sége feltűnhessen. Az önképformálás keletkezéstörténetbe rejtett folyamata érthető és igazolható az önéletíró jelenbeli érdekeltsége felől, noha azt is feltételezhetjük, hogy Kazinczy 1823-ra valóban elfelejtette Dienes párhuzamos indulását. Ekkor azonban további kérdésekbe ütközünk:

Freud munkásságával a felejtés elveszítette ártatlanságát. Ettől kezdve annak, aki elfelejtett vagy el akar felejteni valamit, igazolnia kell magát és számítania kell a *miért* – meglehet, kínos – kérdésére; és annál inkább számítania kell rá, minél inkább meg van győződve róla, hogy felejtése nem szorul igazolásra, hiszen egész egyszerűen csak elfelejtett valamit.²³

A *Pályám' Emlékezete [I.]*-től az emlékezés és felejtés dinamikáját feltáró bizonytalanságokat elrejtí Kazinczy, a segítő társak szerepét redukálja és egyetlen személybe fókuszálja. Az önéletírások műfaji hagyományának megfelelően a belső készte-tésből fakadó saját döntések jelentőségét hangsúlyozza, önmagát állítja a cselekmény középpontjába. A mellékszereplőket és mellékszálakat eltünteteti, hogy a bizonytalan és esetleges történetekből véletlenszerűen szerveződő világ helyett a főszereplő-ön-életíró ízlése és tehetsége által szabályozott és berendezett világszerűséget láttas-son.

E keletkezéstörténeti modell geometriai metaforája: ismeretlen számú, különböző hosszúságú és irányú, véletlenszerűen elhelyezkedő szakaszok halmaza; a 'rossz' irányba mutató szakaszok jelentős része azonban a [*Pályám emlékezetei*] távlatából láthatatlan.

I. 3. AZ IMMORALIS BOLOND ROLLY A LEÁNYT MEGTARTJA: PAPÍRFORMA

I. 3. a) 'történetből'

Kazinczy írói hírnevét megalapozó fordítása, a *Geszner' Idylliumi* 1788-ban jelent meg Kassán. Egy 1809-es levél szerint már „1781-ben midőn Eperjesen patvarista valék, kezdém Gessnernek Idylljeit fordítani”.²⁴ A *Pályám' Emlékezete [I.]* (és az ezt követő önéletírásai) szerint Gessner-fordításnak nemcsak írói sikerét köszönheti, hanem hivatali kinevezéséhez is hozzájárult:

Kineveztetésemet az iskolákhoz leginkább köszönhetém a' Gróf Török Lajos' atyai szeretetének, de literaturai dolgozásimnak is valamelly részben [...]. [...] Egy szomszédunk lehozá Bécsből Czirjék Mihály Testórt, mátkájával, hogy a' boldog pár, ha a' leány hozzá tudna szokni azon sivatag Hotentóti földhöz a' mit Magyar országnak halla mondatni, állandó lakást vegyen benne. Látván ez hogy Czirjék olvas és ír, beszéllé neki hogy félórányira az ő lakásához is van

²³ Uo. 196.

²⁴ *KazLev*, VII, 1601, Kazinczy – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. nov. 30.

egy ifju ember, 's az is mindég írogat. Rolly (1784. Febr. 29 d.) ebédre hivatá az anyámat. [...] Vissza adák látogatásunkat, 's Czirjék látni akará, min dolgozom én. Nékem, mondám, az minden vágyom, hogy rajtam valaha ki lehessen ismerni a' Báróczi' tanítványát. Czirjék elbeszélé Bécsben Báróczinak, melly csudákat láta ő Tokaj mellett, Báróczi Pászthornak és Széchényinek; 's midőn esedezésem a' Swieten' előlülése alatt tartatni hetenként szokott gyűlésekben előfordúla, Pászthory, a' Magyar-oroszági dolgok' Referense, hajlék teljesíteni kérésemet, még minekelőtte látott.²⁵

Az írói pályára állás újabb fontos fokozatában a már ismert dramaturgiát látjuk: egyenes vonalú ok-okozati összefüggések vezetnek el Kazinczy helyes ízlésétől a sikerig. A későbbi [*Pályám emlékezetei*]-ben Széchényitől még egy lépéssel (kézfogással) tovább ér a sor, magáig Gessnerig, hiszen a korábban megnevezetlen dolgozások között feltűnik Gessner neve is:

Czirjék Regmeczen hagyá a' szép leányt, 's elbeszélé Báróczinak, mi csudákat láta ő Tokaj mellett, Báróczi Pászthornak, Pászthory Szécsényinek, 's ennek azt is hogy Gessnert fordítom, a' mit osztán a' Helvetzián keresztül Francia- és Angoly-országba utazó Szécsényi Zürichben Gessnernek.²⁶

Sőt Széchényi Ferencnek hála, a Milánóban tartózkodó Ferdinánd főherceg is értesült 1792-ben a Gessner-fordításról. Ez a főhercegi láncszem a *Pályám' Emlékezete [I.]*-ben még nem kapcsolódhat a Czirjéktől induló sorozathoz, mivel itt még nincs megnevezve Gessner.²⁷

E keletkezéstörténeti modell geometriai metaforája: 5 vagy 6 azonos hosszúságú és irányú, egyetlen egyenesen folytatólagosan elhelyezkedő szakasz, az első szakasz kezdő- és az utolsó szakasz zárópontja között „hatlépésnyi távolság” van.²⁸

I. 3. b) 'véletlenül'

A Czirjéktől Gessnerig nyúló kapcsolati lánc kialakulásában bizonyára nem kevés véletlen és esetleges körülmény segédkezett, feltéve, hogy valóban létrejött egy ilyen kapcsolat. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy e láncolat elbeszélhetőségében az esetlegességek már csak zavaró mellékszálak lehetnek. Az öreg Kazinczy történetét félrevívó történetek közül a számunkra legérdekesebb rögtön a kiinduló láncszemhez kapcsolódik. A [*Pályám emlékezetei*] szerint a testőríró és barátnője azért volt Zemplénben, hogy megismerjék a leendő lakhelyüket, és így teljesen természetes, hogy meglátogatták egyik leendő szomszédjukat is, akik viszonzták a látogatást.

Rolly Józsefnél vendégeskedve a [*Pályám emlékezete VI.*] Kazinczyja a (már vagy még?) boldog szerelmespár és egy kézirat idillien harmonikus világába lép be:

²⁵ KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.]* = *PÁLYÁM* 2009, 497.

²⁶ KAZINCZY, [*Pályám emlékezete VI.*] = *PÁLYÁM* 2009, 772.

²⁷ KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.]* = *PÁLYÁM* 2009, 530.

²⁸ A „hatlépésnyi távolság” fogalmáról l. alább.

A' mint belépénk, a' szép Hadnagy és a' szép leány egy asztalka mellett ültek. A' leány felolvasa a' Colardeau' Heloizéből két sort, a' Hadnagy pedig némán futa végig fordításán, 's igazítgata rajta. Szébb leányt mint ez az új Heloíz nem könnyen lehet látni, szébb ifjat mint ez az új Abelárd még nehezebben: de talán szébb Kézíratot sem hamar. A' fordítás aranyzott szélű papirosra vala írva, behintve arany és kék porral, 's a' kék és rózsaszín pántlika, a' szerelem' és állandóság' emblémje, mellyel a' csomó ált vala fűzve, hosszú bodrokkal nyúlt alá, mint a' Diplomákról a' bulla.²⁹

Egy 1817-es Kazinczy-levél ezt az idillt kissé árnyalja (és a látogatás évében is elbizonytalanít):

Czirjék Mihály Gárdista meglátta Rollyt Bécsben 1785 táján, 's látta melly levis familiaritásban ereszkedik ehhez az immoralis bolondhoz Gróf Sztáray Mihály Bécsben. Kéri Rollyt, szerezne neki szolgálatot, hogy Duhálszki Bábit elvehesse. Rollynak tetszik a' leány, 's megtanulván Sztáraitól, hogy biztatni hazudva is illik, azt mondja nekik, hogy Czirjék és a' Kisasszony vele jőjjenek Felső-Regmeczre; itt újra fogják sürgetni Sztárayt, hogy Assessorrá tégye a' Kassai Kamaránál. Már annakelőtte Czirjék Pádistává is lett hogy kenyeret annál hamarabb kapjon. Czirjéknek Gárdai szabadsága kitölt, vissza kelle mennie. Rolly a' leányt megtartja, 's eléri nála a' mit óhajtott. Czirjék hivatalt nem kapott, lyányát elvesztette.³⁰

A kései önéletírásokból kivonul az ironizáló és anekdotázó Kazinczy. Példamutató szerkesztői önfegyelemmel törli ki és hallgatja el az önelbeszélése főirányától eltérő anekdotákat, pletykákat, mellékszálakat. Az elágazó történeteket gondosan lemetshi saját történetéről, de néhány nyomot azért hátrahagy. Az elhallgatott szerelmi botrányra az Abelárd-utalás a legnyilvánvalóbb nyom,³¹ de hogy nem független az

²⁹ KAZINCZY, [*Pályám emlékezete VI.*] = PÁLYÁM 2009, 772.

³⁰ *KazLev*, XV, 3428, Kazinczy – Szemere Pálnak, Széphalom, 1817. máj. 7. A Czirjék-látogatás bizonyára 1784-ben volt, l. *KazLev*, I, 41, Czirjék Mihály – Kazinczynak, Bécs, 1784. aug. 20. E levél szerint Czirjék nem véletlenül hozta hírbe Kazinczy nevét és munkáját, hanem megbízást teljesített: „Kapitány Bárótzinak általadtam szép munkád reám bízot részét; öröm, gyönyörűség és hízkeldestől ment dítséreték közt olvasta Juhászi Énekeidet, és minthogy az édes ha mással közöltetik, annál kedveseb, Bartsai Fő-strásamester Urral és Dantzkai Pajtásommal (kik nyelvünknek érzékeny esmerőji) egy nehányszor idő kedves mulatásúl ismét felolvasta.”

³¹ Czirjék említett fordítása az *Érzékeny levelek*, melyet részben Charles Pierre Colardeau francia költő *Héloïse à Abailard* c. heroidája nyomán írt. Pierre Abelárd Héloïse iránti szerelme és titkos házassága tragikus véget ért: őt kasztrálták, felesége zárdába került. Ezt a történetet dolgozta föl Colardeau, de a történet népszerűségéhez Rousseau *Nouvelle Héloïse* c. műve is hozzájárult. Rolly ármánykodása Czirjék ellen bizonyára felért egy in effigie kasztrálással. Az Abelárd-allegória így már közel sem az idillek világába kalauzolja az olvasót, pedig Kazinczy öregkorára győztessé vált önképének – mely uralja a [*Pályám emlékezetei*]-t – szerves része, megképzője a gessneri mintát Kazinczyban felismerő értelmezés.

elbeszélőtől a nyomolvasókat próbára tevő játék, arra a Czirjék-kéziraton függő „bulla”, a „szerelem’ és állandóság’ emblémje” a ’bizonyíték’. A fent idézett levél ismeretében nem lehet nem érteni az iróniát e kifejezésben. A „bulla” azonban csak a legutolsó önéletírásban került rá a kéziraatra.³² Ha eljutunk Rousseau *Vallomásai*ban a *Nouvelle Héloïse* kéziratát bemutató részhez, látható lesz, hogy a Czirjék-kézirat leírását Rousseau-tól kölcsönözte Kazinczy – és itt sincs szó a „bullá”-ról:

Ezeknek elrendezéséből született a *Julie* két első része, amit kimondhatatlan élvezettel írtam és tisztáztam le ezen a télen. A legszebb aranszegélyű papír, az írás fölszárítására azürkék és ezüstszín porzót, a lapok összefűzésére keskeny, kék szalagot használtam [...].³³

Úgy tűnik, Kazinczy végül nem bírta teljesen magába fojtani a pletykát, de végigmondani sem akarta, hiszen a zaftos történet a Gessnert fordító Kazinczyra irányított figyelmet csak összezavarta volna. A titkosított sztori feloldásához mindenesetre gondosan elhelyezett a történetben egy „emblém”-et. (Ez a „bulla” egyúttal a Kazinczy-szöveg univerzum egészében megképződő olvasatunkat igazoló pecsét is.)

E keletkezéstörténeti modell geometriai metaforája továbbra is az 5 vagy 6 azonos hosszúságú és irányú, egyetlen egyenesen folytatólagosan elhelyezkedő szakasz, de egy eltérő irányba mutató törölt szakasz nyomaival; az első szakasz kezdő- és az utolsó szakasz zárópontja között „hatlépésnyi távolság” van – egyetlen kis félrelépéssel.

II. Történetek, véletlenek, hálózatok

II. 1. MARIONETT, VÉLETLEN

Kazinczy írói pályára állását (állítását) még jó néhány jelképpé emelt történettel illusztrálhatnánk. Például vizsgálhatnánk, hogy az első nyomtatott mű, a *Magyar Ország’ Geographica...* kollégiumi kiosztogatása mikor irigylésre méltó tett, és mikor olyan, amiért keservesen meglakol.³⁴ Vizsgálhatnánk, hogy valóban az írói lét társadalmi pozíciójának nyilvános elismeréseként és Kazinczy íróvá avatásaként, vagy csak a korra jellemző nyilvános iskolai vizsgák szokásos epizódjaként kell-e értelmezni, hogy Kenyeres József kanonok a kollégium színe előtt tolmácsolja Baróti Sza-

³² Példa a „bulla” hiányára: „Az aranyozott szélű papirosra vala írva, behintve aranyozott és kék porral, ’s a’ kék és rózsaszín tambour pantlika, mellyel által vala tűzve, hosszú bodrokka nyúla ki a’ papirosból.” KAZINCZY, *[Pályám emlékezete III.]* = PÁLYÁM 2009, 604.

³³ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, I–II. kötet, ford. BENEDEK István, BENEDEK Marcell, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, II, 175.

³⁴ KAZINCZY, *Az én életem...* i. m. 421; KAZINCZY, *Pályám’ Emlékezete [I.]* = PÁLYÁM 2009, 482.

bó Dávid üdvözlését.³⁵ Vizsgálhatnánk, hogy a Révai Miklós versét megvédő Szilágyi Sámuel szuperintendens véleményével mikortól és milyen mértékben azonosul Kazinczy (és nem ő adja-e véletlenül a püspök szájába a neologizáló mondatokat).³⁶ Vizsgálhatnánk, hogy az első bécsi út mennyire „képzőművészeti tanulmányút”,³⁷ vagy mennyire véletlen és jelentéktelen kirándulás,³⁸ és közben bizonyára kimutatható lenne, hogy mikortól látja szépnek az akkor szépnek látni mondott alkotásokat. Vagy vizsgálhatnánk azt is, hogy Kazinczynak a Wieland-művek megismerésére vonatkozó állításai mögött milyen ellentmondások húzódnak.³⁹ És így tovább.

Feltevésünk szerint, ahol elég szöveg áll rendelkezésünkre, minden esetben láthatóvá tudnánk tenni azt, ahogy Kazinczy a sokszálú történetekből – az idők folyamán – egy-egy olyan történetet sodor, amelyek végül összhangba hozhatók a [*Pályám emlékezetei*] jól szabályozott önképével. A múltbeli emlékek, történetek erős szálakkal kapcsolódnak az önéletírói jelenben megképzett Kazinczy-képhez: az önéletíró e zsinórokon marionettfiguraként irányítja a múlt egy-egy Kazinczyját. Vagy az összefüggés másik oldaláról nézve: csakis az önéletíró által megalkotott és legitimált Kazinczy-történetek kaphatnak szerepet az önéletíróként olvasott Kazinczy színrevitelében.

Második feltevésünk az, hogy ha az önéletírói *jelen* érdekeltségei által rendezett szövegvilágból átlépünk az elbeszél *múltbeli* események és emlékek egyéb érdekek felé is nyitott szövegvilágába, akkor az írói indulás a *véletlenek* metaforikus hálózatának tűnhet. A Grátné-ügy miatt emlékezetes Bessenyei könyve éppen ott volt egy Sárospatakra nemrég érkezett diáknál, és éppen akkor, amikor Kazinczynak szülői intésre sürgősen könyvet kellett csinálnia; egy ki tudja miért kézbe vett könyvben ott volt – higgyük el – Gessner valamelyik idillje; Rolly meg akarta kapni Czirjék nőjét, ezért Regmece, Kazinczyék szomszédságába csábította őket, éppen akkor, 1784 februárjában, amikor Kazinczy is otthon tartózkodott (januárban és márciusban Miskolcon volt). És így tovább.

Amikor a [*Pályám emlékezetei*]-ben elmesélt marionett-történet(ek) alternatívájaként a véletlenek által irányított történetek sorozataként, az oldalági okok és mellékszálak játékba hozásával meséljük el a Kazinczy-életrajzot, tudjuk, hogy csakis a fennmaradt és megismert történeteket írhatjuk újra – akárhogy is kapaszkodunk előfeltevéseinkbe. Az életmű terjedelmessége miatt részben véletlenszerű és meghatározhatatlan, hogy mi maradt fenn az önéletrajzi olvasatra nyitott Kazinczy-szövegek közül. Az ellentmondó információkat szolgáltató szövegekből már csak a fizikailag

³⁵ Pl. KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.] = PÁLYÁM* 2009, 485.

³⁶ KAZINCZY, *Az én életem... i. m.* 443; KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.] = PÁLYÁM* 2009, 488.

³⁷ *Életrajzi adatok = KAZINCZY Ferenc Művei*, s. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (*Magyar remekírók*), II, 932.

³⁸ „[...] 1786. (ekkor valék Bécsben először úgy szólván, mert 1777diki ott létemet nem is tartom méltónak hogy említsem) [...]” (*KazLev*, XV, 3428, Kazinczy – Szemere Pálnak, Széphalom, 1817. máj. 7.)

³⁹ L. a kritikai kiadás jegyzetét: *PÁLYÁM* 2009, 937.

is korlátozott megismerés miatt sem lehet kiválasztani az 'igazi'-t. A jelen dolgozat kérdésseltevése egyébként sem a referencialitásnak a 'valóság'-ra vonatkozó aspektusában érdekelt, hanem a szövegek közötti eltérések mintázatát mint alakzatot vizsgálja. Munkánk egyrészt az önéletrajzi szövegeken belüli elmozdulásokat kutatja: azt a fenti példákön bemutatott és – feltehetően – általánosítható átrendeződést, amelynek eredményeként Kazinczy beleírja magát abba az irodalomtörténeti szerepbe, amelyet később az irodalomtörténeti közvélekedés is többnyire visszaigazolt.

A dolgozatunk I. részében 'történetből' és 'véletlenül' alcímek állnak a példasoraink felett. Kazinczy a 'történetből' kifejezést a mai 'véletlenül' értelmében használta, a 'véletlenül' számára a 'váratlanul'-t jelentette. E véletlen nyelvtörténeti játék legyen most annak az allegóriája, hogy a történetek ágensét akár tudatos, akár véletlen cselekvőként meghatározó narratívák mennyire ki vannak szolgáltatva a nyelvnek.

A 'történetből' és 'véletlenül' felosztással elsősorban arra kívántuk felhívni a figyelmet, ahogy az írás folyamán Kazinczy lebontja élettörténetében a véletlenek hálózatát, hogy szabályszerűnek tűnjön pályája. A Bessenyei-fordításnál a politika-, vallás-, intézmény- és családtörténeti események véletlenszerűségét írja felül. Dienes, Gyürky és a segítő diáktársak esetében az önelbeszélés mellékszálait és mellékszerelőit írja ki. A Czirjék–Gessner vonalat félrevívó Rolly- és Abelárd-történetet a – nyilvános írásbeliségbe egyébként is nehezen beilleszthető – anekdoták és pletykák elhallgatásával igyekszik szabályozni.

Úgy tűnik, az idős emlékező Kazinczy egyetlen, szabályos és példaadó mintázatot kíván láttatni: egyenes vonalú irodalmi pályafutását alapvetően jó ízlésének köszönheti.

II. 2. A HÁLÓZATOKRÓL

Azt sejtjük azonban, hogy ez a kései önéletrajzi jelenből szabályozott pályakép éppúgy nem a legvalószínűbb leírása a Kazinczy-jelenségnek, mint ahogy nem az a múltbeli véletlen történések, mellékszálak, anekdoták hálózatoként elgondolt életesemények együttese sem. Vajon egy-egy történet, szereplő vagy 'körülmeny', azaz szövegrészlet, véletlenszerű fel- vagy eltűnése, majd végül szabályszerű elrendeződése között meglátható-e az átalakulás *folymata*? A szabályos és véletlen keletkezéstörténeti és identitásképző modelleket továbbgondolva tehát arra kérdezőnk rá, hogy Kazinczy önéletrajzi szövegeinek, szövegrészeinek és az ezekből kiolvasott eseményeknek az összefüggéseit, mintázatát lehetséges-e egy komplexebb szemléletet működtető módon vizsgálni.

A matematikusokat Erdős Pál és Rényi Alfréd munkásságáig elsősorban a szabályos hálózatok (gráfok) érdekelték. Szabályos hálózatnak tekinthető pl. egy téglalap: 4 csomóponttal (ABCD csúcs) és 4 vezetékkel (abab oldal), itt minden csomópont-hoz azonos számú vezeték kapcsolódik. A két magyar tudós ismerte fel a 20. század közepén:

[...] hogy a valódi gráfok, a szociális hálózatoktól a telefonvonalakig, nem szépek és szabályosak. Reménytelenül bonyolultak. Miután rádöbbentek, hogy a valódi hálózatok szerkezete milyen bonyolult, a leíráshoz feltételezték, hogy véletlen hálózatokról van szó.⁴⁰

A véletlen hálózatok modellezésére végtelenül egyszerű megoldást javasoltak: véletlenszerűen felépülő hálózatnak tekintettek minden összetett hálózatot, amelyben a csomópontok összekötését akár kockadobással is eldönthetjük.

A hálózatok matematikai szempontú vizsgálatát szinte minden természetes vagy társadalmi hálózatra kiterjeszthetjük. Így pl. ha az emberi kapcsolatokat modellezzük vele, akkor az egyéneket tekinthetjük csomópontoknak, a köztük lévő kapcsolatokat pedig a vezetékeknek.

Az Erdős–Rényi-féle modell véletlenszerűségéből adódó következménye, hogy az elemek többsége átlagos számú kapcsolattal rendelkezik, hiszen egy kockadobással létrehozott hálózat egyes elemei kellően nagyszámú dobás esetén többé-kevésbé homogén tulajdonságúakká válnak. Ha véletlenhálózatként modellezzük a társas kapcsolatokat, akkor azt a jóslatot kapjuk, hogy mindenkinek nagyjából ugyanannyi ismerőse van. Ha az internetről feltételezzük ugyanezt, akkor pedig azt várhatjuk, hogy minden oldalra (honlapra) nagyjából ugyanannyi másik oldal hivatkozik.

A Barabási Albert-László nevéhez és munkacsoportjához köthető hálózatelméleti kutatások ezzel szemben azt bizonyították, hogy a természetben megfigyelhető és az emberi társadalomhoz kötődő összetett hálózatok jelentős részét (többségét?) egy harmadik matematikai modell írja le. A csomópontok és kapcsolatok száma véletlenszerű vagy szabályos eloszlás helyett skálafüggetlen tulajdonságokat mutat. Tehát míg az Erdős–Rényi-modellben nagyon kevés – gyakorlatilag nulla – az **átlagos**-tól nagyon eltérő tulajdonságú elem egy csoportban, vagyis az átlag fogalmával jellemezhető az elemek, addig a Barabási-modellben leírt komplex, skálafüggetlen hálózatokban nincs olyan átlagos csomópont, amely jellemezhetné a hálózat egészét, az 'átlagnak' nincs értelme. A másik ilyen jellegű különbség: ha kis számban is, de megjósolhatóan vannak **extrém** tulajdonságú elemek a skálafüggetlen hálózatban.

A **skálafüggetlen** elnevezés a különböző tulajdonságú csomópontok számának skálafüggetlen eloszlására utal: ha a csomópont előfordulási valószínűségét és huzalainak számát hatványfüggvényként ábrázoljuk, egyenes vonalat kapunk, függetlenül attól, hogy a logaritmizált koordináta-rendszer nagyságrendileg tagolt skálájának melyik pontját vizsgáljuk. Ez megközelítőleg azt jelenti, hogy a hálózat egy tetszőleges kapcsoltságú elemének előfordulási valószínűségéhez képest az egy nagyságrenddel több kapcsolattal rendelkező csomópont előfordulási valószínűsége egy nagyságrenddel kisebb. Két nagyságrendű növekedés esetén a valószínűség két nagyságrenddel csökken, és így tovább. Ez gyakorlatban azt feltételezi, hogy minden tizedik embernek tízszer, minden századiknak százszor több ismerősi kapcsolata van,

⁴⁰ BARABÁSI Albert-László, *Behálózza, A hálózatok új tudománya*, Bp., Helikon, 2008², 26. Dolgozatunk elsősorban e könyv alapján igyekszik bemutatni a hálózatos gondolkodás alapvető kiindulási pontjait.

mint a többségnek. Továbbá ez a modell azt is feltételezi, hogy a példabeli személynek egy nagyságrenddel távolabbi területen (pl. falu, megye, országrész, ország, világ) egy nagyságrenddel kevesebb kapcsolata van.

Feltehető, hogy e példabeli személy egyre felületesebben ismeri a helyileg egyre távolabbi ismerőseit. A távoli ismerősök, a **gyenge kapcsolatok** azonban meghatározó szerepet kapnak: ők erősítik a hálózatot és stabilizálják a rendszert azzal, hogy – példánkban – átjárást biztosítanak nagyobb földrajzi távolságok vagy távolabbi társadalmi csoportok között, azaz lerövidítik az elérési utat két tetszőlegesen kiválasztott elem között. A komplexitás, tehát a „huzalozottság” fontosabb jellemzője a hálózatnak, mint a csomópontok száma. E feltételek következménye a skálafüggetlen hálózat egyik fontos tulajdonsága, a **kisvilágság**: a tetszőlegesen kiválasztott elemek között az elérési utak rövidebbek, mint a véletlenszerű vagy szabályos hálózatoknál. A társadalmi kisvilágság jellemző fogalma a **hatlépésnyi távolság**, amely szerint a világ két tetszőlegesen kiválasztott személye között többnyire létezik egy olyan ismeretségi kapcsolat, amelynek maximum öt közbenső tagja van.⁴¹

A másik meghatározó különbség a véletlenszerű és a szabályos, illetve a skálafüggetlen topológiájú hálózatok között az, hogy utóbbiban van néhány kiemelkedően nagyszámú kapcsolattal rendelkező elem, a hálózat szerkezetét alapvetően meghatározó nagy középpont. Az **erősen kapcsolt csomópontok** jelentősége, hogy összetartják a hálózatot. Például az internet esetében napjainkban a Google-ra vagy az Indexre nagyságrendekkel több kattintás jut, mint egy magánszemély vagy egy 'hagyományos' cég honlapjára, és többnyire ilyen csomópontokon keresztül jutunk el más oldalakra is. Az erősen kapcsolt csomópontok egyúttal az információk szűrői és irányítói is.

Az erősen kapcsolt csomópontok másfelől a hálózatok leggyengébb láncszemei is. Barabási kutatásai szerint az ilyen hálózat csomópontjainak 80%-a véletlenszerűen eltávolítható anélkül, hogy összeomlana a kapcsolatok rendszere.⁴² Ha azonban nem véletlenszerűen ritkítunk, hanem az erősen kapcsolt csomópontokat támadjuk, akkor a hálózat gyorsan szétesik. A skálafüggetlen hálózatoknak rendkívül nagy a véletlen hibákkal szemben a **hibatűrő** képességük, e tekintetben igen robusztusak, de a célzott támadásokkal szemben szinte védtelenek.

A létrejött, pontosabban létrejövő hálózat skálafüggetlenségének további feltétele és jele a **gazdag gazdagszik** elvének megvalósulása. Az újonnan kapcsolódó elem a sok kapcsolattal rendelkező, tehát könnyen elérhető csomópontot keresi, hiszen arról rendelkezik több információval, és a hozzá való csatlakozás tűnik sikeres stratégiának. A népszerűségi kapcsolódás következménye végső esetben az, hogy a gazdagabb kapcsolati hálózattal rendelkező csomópont végül minden kapcsolatot maga köré szervez.

Végezetül a **hálózat a hálózatban** jelenségről:

⁴¹ Barabási elsősorban Karinthy Frigyes *Láncszemek* (1929) c. novellájára és Stanley Milgram szociológiai kutatásaira utal, amelyeket saját kutatásaival is megerősített. (Uo. 32–47.)

⁴² Uo. 123–138.

A hálózat egymással összekapcsolt *elemek* összességéből áll. A legtöbb valós hálózat elemei nem egyszerű pontok (mint a hálózatok matematikai leképezéseinek, a gráfoknak az elemei), hanem maguk is bonyolult hálózatok. Ez azt jelenti, hogy a természetben a hálózatok egymásba ágyazottan fordulnak elő.⁴³

II. 3. MÁSRÉSZT

Igazából egyáltalán nem új Barabási kimondott-kimondatlan előfeltevése – amely akár a strukturalizmus reneszánszának is hathat –, miszerint (majdnem) mindennek *van* szerkezete, azaz világunk (nyelvi világunk is) szétszedhető és összerakható részekből áll, és hogy „a komplex rendszerekben a részek olyan sokféleképp illeszthetők össze”.⁴⁴

A hálózattudomány sikeres önmegjelenítése nagy kísértés, hogy univerzális elméletként, a régóta óhajtott „közös tervrajz”-ként⁴⁵ használjuk, azonban a nyelvi váltást feltétlenül tudatosítani kell. Az elmélet nagy ígérete, hogy képes közös nevezőre hozni, azaz közös nyelvi térbe helyezni és párbeszédbe léptetni egymással egyébként nehezen kommunikáló tudományterületeket. Azonban, ha egy – bármilyen – humántudományos szakmai nyelvet matematikaira váltunk át, számolni kell azzal, hogy a bölcsészek fogalmkészlete többnyire sajátos jelentésű metaforák rendszere, ezek átváltása a 'kemény' tudományok nyelvére (számaira), majd a visszaváltás, vagyis a nyereség konvertálása az eredeti 'lágú' nyelvre, nem lehet veszteség nélküli. A hálózatelmélet aranycsinálásának árát a nyelvváltáskor fizetjük meg.⁴⁶

Egy példa: a matematika nyelvén leírt hálózat (gráf) elemei és vezetőkei egyértelműen számszerűsíthetők, majd e számok alapján gond nélkül lehet pl. közeli vagy távoli csomópontokról, gyenge vagy erős kapcsolatokról beszélni. De egy társadalmi hálóban egyáltalán nem mérhető egzaktan a személyes kapcsolatok erőssége, vagyis az emberek távolsága. Ki a jó barát és ki csak egy ismerős? Sem a személyes találkozások, sem a fennmaradt levelek (mobilhívások, e-mailek) száma nem adhat pontos tájékoztatást az emberi kapcsolatok mélységéről. Az emberi viszonyokról értekező hálózattudomány nyelve a kemény tudományos látszat ellenére megőrzi metaforikus sajátosságát. Ha a következő gondolat kísérletek során mégis használjuk, azt annak a reményében tesszük, hogy segítségével könnyebben újra tudjuk fogalmazni régi történeteinket.

⁴³ CSERMELY Péter, *A rejtett hálózatok ereje. Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok*, Bp., Vince Kiadó, 2005 (Tudomány–Egyetem), 363.

⁴⁴ BARABÁSI, *i. m.* 13.

⁴⁵ „Hasonlóan ahhoz, ahogy a különböző emberek csontváza majdnem megkülönböztethetetlen, rájöttünk, hogy ezek a különböző térképek egy közös tervrajzot követnek. Friss és lélegzetelállító felfedezések sorozata arra a felismerésre kényszerít bennünket, hogy minden minket körülvevő összetett hálózat szerkezetét és fejlődését meglepően egyszerű és messzire mutató természeti törvények irányítják.” (Uo. 12.)

⁴⁶ A humántudományok és természettudományok párbeszédének sikertelenségéről l. például az ún. Sokal-ügy kapcsán kibontakozó vitát (<http://hps.elte.hu/~gk/Sokal/Sokal.html>).

III. Az 1. kísérlet

Vegyük elő újra a „könyvcsináló pályá”-ra lépést jelképező Bessenyei-fordítás keletkezéstörténetét. A fordítással kapcsolatos ’körülmenyeket’ ezúttal egy hálózat elemiként (csomópontjaiként), a köztük lévő viszonyokat pedig a hálózat kapcsolataiként (vezetékeiként, éleiként) képzeljük el. E keletkezéstörténeti elbeszélés metaforája: az ismeretlen számú, különböző kiterjedésű alhálózatok egyazon rendszert alkotó hálózata.

Az alhálózatok (azaz csomópontok) voltaképpen szövegrészek: a fordítással kapcsolatba hozható eseményeket, emlékeket és személyeket megnevező és elbeszélő szövegek – beleértve a történetírói elbeszéléseket is. A vezetékek pedig a köztük lévő kapcsolatokat felismerő és létrehozó értelmezői tevékenység.

Kazinczy személyes és irodalmi kapcsolatait többen láttatták már hálózatként. Legutóbb Hász-Fehér Katalin, aki Barabási hálózatelméleti kutatásaira utalva változta fel Kazinczy fogság utáni kulturális, irodalmi és szabadkőműves kapcsolatrendszerét. Vizsgálatai szerint Kazinczy egy központi irányítású hálózatot hozott létre, miközben igyekezett „bekebelezni” társai „spontán” hálózatait.⁴⁷

A Kazinczyval kapcsolatos hálózatos gondolkodás irodalomtörténeti atyja⁴⁸ Németh László. A tekintélyes esszéista mottónkban már idézett írásában⁴⁹ hihetetlen pontossággal fogalmazta meg 1930-ban a mai hálózattudomány legfontosabb kérdéseit. Ezért az alábbiakban esszéjét hosszabban is idézzük, és egyes gondolatait megkíséreljük Barabási elméletével párbeszédbe elegyíteni, hogy végül mi is megfogalmazhassuk várakozásainkat.

III. 1. HAT LÉPÉS

Németh László alapvetően azt a kérdést teszi fel, hogy miképpen válhatott az alig néhány eredeti művet alkotó Kazinczyból már pályája indulásakor „ízlés-arbiter” és „tekintélyes ifjú”. A választ nem műveinek hatásában, hanem szervezőkészségében látja: ő volt a „legalkalmasabb, hogy valami irodalmi köztársaság-félébe szervezze az irodalom szabadcsapatait s »eltévedt lovasait.«” Németh – úgy vélem – az irodalmi nyilvánosság és az intertextualitás egymást feltételező hálózatainak (vagy egyetlen hálózatának?) megszervezésében látja Kazinczy alapvető jelentőségét:

⁴⁷ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében = Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 371–389. Hász-Fehér Katalin kijelentéseinek megerősítése vagy árnyalása tervezett munkánk nagy kérdése is egyben. Meg kell jegyezni, hogy a dolgozat alapvetően félreérti a „skálafüggetlen” kifejezést: „Kazinczy esetében azt kell látnunk, hogy azokon a területeken, ahol a saját kulturális hálózatát szervezi, spontán (»skálafüggetlen«) szerveződések is léteznek, saját középponttal.” (Uo. 389.)

⁴⁸ Talán helyesebb lenne „csomópont”-ot írni.

⁴⁹ NÉMETH László, *A tekintélyes ifjú* = Uő, *Az én katedrám*, Bp., Magvető, 1983³, 181–186.

Ha az irodalom nemcsak egymás mellett föltűnő könyvek összessége, hanem inkább e könyvek közös élete, akkor Kazinczy előtt aligha lehet magyar irodalomról beszélni. Balassi, Heltai, Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi mindmegannyi elszigetelt írói vállalkozás: egymás műveit nem is ismerték. Még a Mária Terézia korabeli úttörők is inkább toronyiránt elindult szerencsepróbálók, akik ott kaptak bele az irodalomcsinálásba, ahol épp kínálkozott. Bölcs papok rejtőködtek ebben az országban, akik a spanyol *Graziant* olvasták, s pompás ritmúsú verseket írtak a szerencséről, a jó szakácsról s egy körmendi kikapós »agglantról«. Egy másik pap még a hatvanas években diákversekkel próbálkozik, hogy húsz év múlva összekapjon a prozódia székely paptársával, akinek eura fakó nyelvénél alig lehet valami jellemzőbb ezekre az úttörőkre. Finom mágnások még Károly császár korában megpróbálkoznak rímes jambusokkal, szorgalmasan olvassák a francia irodalmat s a német „Beyträge”-eket, hogy aggkorukban Kazinczy vezesse őket a tágabb nyilvánosság elé. A bécsi testőröknek szerencsájük, hogy együtt vannak. Ha nincs is irodalom, de van irodalmi körük.⁵⁰

Barabási a kis csoportok („az irodalom szabadcsapatái”, „irodalmi körök”) óriáscsoporttá („irodalmi köztársaság-féle”) alakulását döntő fontosságúnak látja. Az óriáscsoport jellemzője, hogy minden egyes eleme közvetlenül vagy közvetett módon kapcsolatban áll az összes többivel. Az egyes kis csoportokon *belül* is vannak természetesen kapcsolatok, de a kis csoportok *közötti* viszonyok kiépítéséhez már újabb „huzalok” szükségesek („Kazinczy vezesse őket a tágabb nyilvánosság elé”).

Kazinczy és testvére, mint már említettük, feltevésünk szerint nem kis részben családi kapcsolatai miatt juthatott el Beleznay kastélyába. Az itt töltött egy hét alatt – az ismert önéletírásai szerint – Beleznay Miklós, Beleznayné Podmaniczky Anna-Mária, Ráday Gedeon, Niczky Kristóf, Podmaniczky János, Radvánszky Ferenc és „minden más sok és nagy vendégeknek jelenlétekben” forgolódhattak a Kazinczy testvérek és kísérőjük, Komjáthy Ábrahám.⁵¹ Nagyon valószínű, hogy többször is hallhatta Bessenyei és gróf Teleki József nevét. Név szerint csak olyanokat említ, akik a későbbi életében (önéletrajzában) is fontos szerepet kapnak,⁵² ezért úgy tűnik, mintha már kamaszként csatlakozott volna a képződő nyilvánossághoz és a protestáns vezetői elithez.

- Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna-Mária: mecénás, akinek pesti háza a kulturális élet egyik fontos központja, az első irodalmi szalonok egyike volt, Kazinczy később többször is vendégeskedett nála. Testvérei: Podmaniczky Sándor (Kazinczy sárospataki diáktársának, az almanachot talán átadó ifjabb

⁵⁰ *Uo.* 182–183.

⁵¹ KAZINCZY, *Az én életem* = *PÁLYÁM* 2009, 416.

⁵² Igaz, a *Pályám' Emlékezete* [I.]-ben betipeg a történetbe még „a' hajdani Gróf Czobor ház' utolsó sarjadéka” is, aki legendás pazarlásai miatt vált felejthetetlen alakká (*PÁLYÁM* 2009, 477).

Podmaniczky Sándornak apja), Judit (Orczy Lőrinc első felesége) és János. Bessenyei neki ajánlotta a *Hunyadi László tragédiáját*.

- Ráday Gedeon: a Rákóczi-szabadságharc egyik vezető diplomatájának, Ráday Pálnak a fia. Feltehetjük, hogy Ráday Gedeon gyakran hallhatta a Kazinczyak nevét, hiszen Kazinczy dédapja, Kazinczy András Ung vármegyei alispán a kezdetektől részt vett a felkelésében. Ráday Gedeon és Kazinczy későbbi irodalmi kapcsolata közismert, és úgy tudjuk, hogy a bugyi kastélyban találkoztak először.
- Radvánszky Ferenc: őrnagy, Borsod vármegyei táblabíró, a miskolci evangélikus egyházközség alapítója. A miskolci Erényes Világpolgárok páholyban Kazinczy szabadkőműves társa volt, de kilépett. Feltehetően rokonságban volt Kazinczy későbbi kassai ismerőseivel, Radvánszky Teréziával és testvérével Polyxénnel – utóbbit Kazinczy 1790 körül feleségül akarta venni. A két lány testvére még Podmaniczky Lászlóné Radvánszky Karolina is.
- Teleki József: Ráday Pál unokája, Ráday Gedeon unokaöccse. Felesége, Róth Johanna, Kazinczy dédanyjának az unokahúga. A Magyar Tudós Társaság első elnökének, Teleki Józsefnek nagyapja.

A hazautazás során Komjáthy Ábrahámmal meglátogatták Aszódon a Podmaniczkyakat és Pesten Horányi Elek⁵³ piarista irodalomtörténészt is.

A kapcsolatépítést, a család meglévő kapcsolatainak felelevenítését Kazinczy apja bizonyosan szorgalmazta, hiszen Kazinczy az úti beszámoló végére ezt jegyzi fel 1814-ben: „S így az én gondos és értelmes atyám már illy gyenge korban figyelmet vona reánk.”⁵⁴ Az apa – úgy tűnik – minden alkalmat megragadott, hogy társaságba vigye a fiait:

Atyám szerette hogy hírbe jövének, mert, ugymonda a' Professoroknak, az bennünket előtőrekedésre kényszerít, 's készebb volt egy két napra elmúlasztatni az iskolát, de mindenüve vitt, a' hol látni valamit lehet, 's mind hogy lássunk, mind hogy láttassunk. Gyűlés vala Ujhelyben, 's ott valánk; akasztottak, 's megnézte velünk; tortúráztak, 's ott vala, 's a' jobb érzés', jobb gondolkozás' magyát hintette-el kebleinkbe; 's baráti igazításokkal bánt inkább velünk mint kevély büntetésekkel.

⁵³ Horányival való találkozása szintén több okból is emlékezetes lehetett: „Midőn ez a' Piaristáknál tanult Pesten, 's még soha nevét sem hallottam, meglátogatám Horányit, 's egy fiú asztala mellett írt. (Horányi felől tudva van, hogy az ő tanítványai neki feleségei voltak.) Beszélvén Horányival, a' fiu praeceptor hangon tarta nekem tanítást. Elhültem a' fattyú' impertinentziáján. Kassára jövéen, engem Kazinczy Uramnak kezdé titulázni, maga honorárius Cancellista lévén a' Kamaránál, de akkor osztán megmagyarázám neki melly külömbiség van a' K. Uram (Herr K.) és a' K. Ur (Herr von K.) közt.” (*KazLev*, XV, 3428, Kazinczy – Szemere Pálnak, Széphalom, 1817. máj. 7.)

⁵⁴ KAZINCZY, [*Kazinczy Ferencz' Élete...*, I.] = *PÁLYÁM* 2009, 392.

Egyszerre hír terjed-e, hogy II. József (1770. Máj. 20-d.) Patakon fog ebédelni. Más atya megeléglé vala, ha gyermeke a' Császárt szekérében pillanthatta volna meg: ő bejöve, 's a' jobb Nézők közzé vezet-e.⁵⁵

A visszaemlékező Kazinczy igen jól érzékelteti, hogy a későbbi sikeres pályafutáshoz fontosabb volt a személyes kapcsolatok kiépítése („mind hogy lássunk, mind hogy láttassunk”), mint az iskola.

A társadalmi életbe való belépés azonban nem csak az apa szervezőmunkájától függött. Kazinczy József a bugyi látogatást követő évben, 1774 tavaszán meghalt, de az 1775-ös év kapcsán Kazinczy mégis újabb útról számolt be egy 1802-es feljegyzésében: „1775. [...] Privatusom Terhes István, kivel Beleznaihoz Pilisre, Pestre, Aszódra [...]”⁵⁶ Bizonyára a család rokonságának tekintélye segítette a 16 éves Kazinczyt, hogy Beleznay Miklóshoz és a Podmaniczky családhoz újra ellátogathatott. Sőt Beleznay és felesége négy ismert válaszleveléből tudjuk, hogy 1774 és 1776 decemberében is írtak a Beleznay házaspárnak a Kazinczy testvérek.⁵⁷

Feltételezzük, hogy az élő rokonsági és ismeretségi kapcsolatok mellett fontos szerepet játszottak a múltbeli kapcsolatok is. Egy-egy családtag emlékezetében a családnevek (a nemesi előnevek, a praedicatumok is) a továbbélő hagyományt jelentették meg. Ismert, hogy Kölcsey Ferenc első, kapcsolatfelvevő levelében hivatkozik rokonságára, ismeretségére a Kazinczyakkal – miután elismeri Kazinczy egyedülálló kapcsolatrendszerét:

Vakmerőséggel fogok talán vádoltatni, hogy én, esmeretlen ifjú bátorkodom az Orcziak 's Rádaiak barátját fontosabb dólgai közt meg háborítani [...]. [...] Szabad é reménylenem hogy egy kis vissza emlékeztetés után reá fog a' T. Úr esmerni egy olly ifjúra ki talán valaha vólt olly szerencsés hogy a' T. Úrtól esmertetett, vagy leg alább annak annyára, ki életébenn a' Kazinczy N[eme]s ház esmeretségével dicskedett, Bölöni Agnesre?⁵⁸

Valójában igen távoli rokonságot (gyenge kapcsolatot) emleget a debreceni diák: Kazinczy dédanyja testvérének szépunokája volt Kölcsey.⁵⁹ Ám a lényeg az, hogy tudta, mindkettőjüknek van Péchy nevű felmenője, noha ez inkább virtuális, (szöveg)emlékezetben élő kapcsolat, mintsem valóságos társadalmi viszony lehetett.

⁵⁵ KAZINCZY, *Pályám' Emlékezete [I.] = PÁLYÁM* 2009, 475.

⁵⁶ KAZINCZY, *Ér-Semjén, 12. Jul. 1802. Ma találom régi papirosaim közt...* = *PÁLYÁM* 2009, 170.

⁵⁷ *KazLev*, I, 4, Beleznay Miklós – Kazinczy Ferencnek és Dénesnek, Pilis, 1774. dec. 28.; *uo.* I, 6, Beleznay Miklós – Kazinczynak, Pilis, 1776. dec. 29.; *uo.* I, 7, Beleznay Miklós – Kazinczy Ferencnek és Dénesnek (?), Pilis, 1776. dec. 29.; *uo.* I, 8, Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna – Kazinczynak, Pilis, 1776. dec. 29.

⁵⁸ *KazLev*, V, 1298, Kölcsey Ferenc – Kazinczynak, Debrecen, 1808. máj. 19.

⁵⁹ L. a kritikai kiadás családfáját: *PÁLYÁM* 2009, 879.

A fontos kapcsolatok ilyen aprólékos számontartása mellett furcsa, hogy Kazinczy csak 1823-tól emlékszik meg arról, hogy Bugyiból jövet Gödöllőn, a Grassalkovichoknál is voltak:

Bugyiból Pestre menénk, 's Komjáti a' Weingand Könyves-boltjába vive-el, hol a' rettenetes orrú Horányival jövénk öszve. Onnan Gödöllőre, és Báró Podmaniczky Jánosnak indulatos kéréséhez képest, Aszódra menénk-által.⁶⁰

Egy másik bizonytalanságra Borbély Szilárd hívta fel a figyelmet, amikor a Ráday-életrajz kritikus újrírásakor megfogalmazta kételyeit a gróf és Kazinczy 1773-as találkozásával kapcsolatban:

Kazinczy kései emlékezései szerint ekkor jelen volt Ráday Gedeon is. Úgy tűnik, ez kései kiegészítés, valamikor az 1828-as évek táján került a szövegbe. Közelebb állhat az igazsághoz, hogy 1782-ben, Pesten találkozott Rádayval.⁶¹

A társadalmi kapcsolatok kiépítését eszerint az ifjú Kazinczy nem kizárólag apjának és rokonainak, hanem a *visszaemlékező* Kazinczynak is köszönheti. A Kazinczy irodalmi és közéleti pályafutását meghatározó társadalmi kapcsolatok részben (vagy teljesen – az értelmező szemléletétől függően) a szövegvilágon belül jönnek létre, erősödnek meg vagy rendeződnek át. A 'valóságos' pálya során fontosnak bizonyuló 'valóságos' személyek és dolgok csak mintái az önéletrajzi elbeszéléseknek. Egy-egy központi tér és idő, ill. szereplő valójában gyűjtőpontja különböző tulajdonságoknak, eszméknek vagy terveknek. Ezen erős csomópontokhoz olyan történetek, személyek stb. is hozzákapcsolódhatnak az emlékezés és/vagy írás folyamán, amelyek eredetileg más tér-idő koordinátákkal vagy szereplőkkel voltak jellemezhetőek. A gazdag gazdagszik.

III. 2. TRANSZFORMÁLÁS

A Kazinczy család kapcsolatrendszere a „hatlépésnyi távolság” világában nem egyedi vagy rendkívüli. A család sikeres tagjai a vármegyei élet vezetőivé váltak: a [*Pályám emlékezetei*] elfeledett mellékszereplője, Dienes alispán és országgyűlési követ lett. Kazinczy is alispáni fizetést kapó tisztviselő, és a kulturális élet meghatározó alakja lett. Úgy tűnik, sikeresen használta a nemesi család eleve adott kapcsolati tőkét és egyéni tehetségét, azonban ez még a családon belül sem tűnhetett kiemelkedő teljesítménynek.

⁶⁰ KAZINCZY, [*Kazinczy Ferencz' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig*] = *PÁLYÁM* 2009, 452.

⁶¹ *Ráday Gedeon és Földi János összes versei*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, Budapest, Universitas, 2009 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század), 314.

Ami rendkívüli teljesítmény az az, hogy a társadalmi kapcsolatrendszerét irodalmi kapcsolatrendszerre tudja átformálni. Nagy kérdés, hogy ezt vajon szövegei világán belül vagy kívül érte el. Vagyis: valóban irodalmi vezér volt-e, vagy csak önélet-írásaiban és levelezésében írja bele magát e pozícióba. Erre jelenleg nem vagyunk képesek válaszolni. A társadalmi és irodalmi hálózat összefüggéseire azonban egy újabb példával talán rávilágíthatunk.

Kazinczy Orczy Lőrincsel – egy 1805 előtt írt feljegyzés szerint – bensőséges, familiáris kapcsolatban volt:

Kabinetjében, hol keresztos mellyel, de mente nélkül űlt [ti. Orczy Lőrinc – O. L.], a' francia Poeták 's Barcsaijának verseikkel töltöttük az időt, 's ott a' köztisztelő ember a' „*kis fiú*”-val 's „*kis barát*”-tal leereszkedve szóllott [...]. [...] Egy nap' idegen ruhában jutottam elébe. Kötődött velem esztelenségesen. 'S mit mondana erre anyai Nagy Atyád Bossányi Ferencz, ugymond, ha a' sírból feltekintene 's így látna-meg? Ám jó, minthogy veszni indultatok; légyen hát a' <s-tek> az a' minek ruháitok mutatja; de szívetek magyar maradjon.⁶²

Kazinczy azonban nem olvasgatni járt Orczynál, hanem állást keresett. 1783-ban azért látogatta meg Tarnaörsön az abauji főispánt, hogy az aljegyzővé nevezze ki. Sikertelen álláskereső helyett sikeres irodalmi kapcsolatáról olvashatunk a [*Pályám emlékezete III.*]-ban:

Elővevé Verseit, kéziratban, 's a' miket Barcsay Ábrahám írta hozzá és más barátihoz, 's a' francziákat, kiknek poetájikat minden más nemzetbelieknél inkább kedvelt. Midőn belé únánk az olvasásba, a' hajdan' férifijait és dolgait emlegeté, Prímás Barkóczy Ferenczet, Nyelvünk' nagy barátját, a' kettejeknek olly kedves Richwaldszky György Kanonokot, ki a' Vexátiót írta, 's nagyatyámat Bossányit, egykori lovagló pajtását.⁶³

Kazinczy a kultuszépítés nagymestere volt. Amikor Barótiról egy életrajzot jelentetett meg a Magyar Hírmondó 1786. nov. 25-i számában, így alapozza meg írását:

Szabó [ti. Baróti Szabó Dávid – O. L.], Rágalmazóinak számoktól, bár akármennyin légyenek, nem fog elrettenni: érzi önnön érdemét: és ha ezen kívül más bátorításra lenne szüksége: Hazánknak két szent Öregjei, B. Ráday és B. Orczy néki vígasztalására léznek.⁶⁴

⁶² KAZINCZY, *Báró Orczy Lőrincz* = *PÁLYÁM* 2009, 82.

⁶³ KAZINCZY, [*Pályám emlékezete III.*] = *PÁLYÁM* 2009, 590. Igaz korábban említi, hogy anyja kérésére keresi fel jegyzői állásért Orczyt (*uo.* 588).

⁶⁴ Megjelent: 1. *Hazai történetek* = Magyar Hírmondó, 1786. nov. 25.; 2. KÓKAY György, *Kazinczy Ferenc kiadatlan levelei és Rát-életrajza*, ItK, 1966, 415–416.

A két tekintélyes öreget azonban Kazinczy bírta „vígasztalásra”. Mielőtt a cikket elküldte volna a Magyar Hírmondóba, eljuttatta ugyanis Baróti verseit Orczynak és Rádaynak, így készítette megszólalásra a bárókat, akik a szíves ajándékot természetesen (előre kiszámíthatóan) szíves köszönettel vették. Kazinczy az így megszerzett nyilatkozatokra az életrajz írásakor már úgy hivatkozhatott, mint a „két szent Öreg” legitimáló gesztusára. A két báró nyilatkozatának szövegét és körülményeit azonban nem ismerteti, csak a ’tény’-t. A kultikussá emelt bárók, kultikussá emelik a hozzájuk kötött (huzalozott) Barótit és központi (erős csomóponti) szerephez juttatják Kazinczyt, aki mindkét fél – a költő és a kanonizátorok – által elismert közvetítőként, egyenrangú partnerként tűnik föl az irodalmi nyilvánosság előtt.⁶⁵

Kazinczy kiváló szervezői adottsággal és kommunikációs készséggel bírt. Ehhez járult, hogy születése révén egyaránt otthonosan mozoghatott a kassai polgári otthonokban és a bárói kastélyokban. Ráadásul jó időben jelent meg írásaival: Bessenyeieék és az első kiadványok már megteremtették a hazai irodalmi nyilvánosságot.

Németh László szerint:

Kazinczyt születése és irodalmi elvei az úri amatőrök s a plebejus irodalmárok közé helyezték. Ő volt köztük a kapocs. Ha az öregek nagylelkűek akartak lenni a fiatalok iránt, először Kazinczy akadt a kezük ügyébe; a Horvát-féle fiataloknak viszont imponált a nagy család fia, a kassai tanfelügyelő, aki elébük ment, s rögtön lebarátomozta őket. Nem kis szó ebben a században, amikor egy Csokonai nevű nótárius öccse semmiképp sem lehetett olyan jó poéta, mint egy császári kamarás.

Kazinczynak nagyszerű érzéke volt a félig társadalmi, félig szellemi hierarchiához [...]. [...] Senki sem tud tanítványibb tisztelettel kopogtatni egy-egy előkelő író ajtaján, valósággal leszedi a lábukról őket. Viszont plebejus társaira annyi tapintattal terjeszti ki doktrínabeli fölényét, hogy azok észre sem veszik, miképp is került Kazinczy a katedrara s ők az iskolapadba.⁶⁶

IV. Kifutás

A kezdeti évek ismeretségi hálójáról nem rendelkezünk olyan jól vizsgálható anyaggal, mint a későbbi korszakokról: a Kazinczy-levelezés itt még szegényes (máshol ez jelzés is lehet az indulás nehézségeiről), vizsgálhatjuk viszont e korszakban is az ön-

⁶⁵ Kókay György jegyzete: „Orczy Lőrinc 1786. november 1-én kelt, Kazinczyhoz írt levelében említette, hogy megkapta Baróti Szabó verseit, és kérte Kazinczyt: »Köszönnyem meg neimmel.« (KazLev, I, 116.); Id. Ráday Gedeon pedig 1786. nov. 23-i levelében írta Kazinczynak: »Igen kedvesen fogom venni, ha az Ur Tisztelendő Szabó Dávidot neimmel köszönteni nem terhelhetik. Kihez, hogy valóságos Tisztelettel viseltetem, nem tsak Vanière fordítása, és egyéb szép munkái adtak nékem alkalmatosságot, hanem hogy sok dolgokban, gondolkozásaink módgyában is meg edgyezünk...« (KazLev, I, 119.)” (KOKAY, *i. m.* 415, 4. lábjegyzet.)

⁶⁶ NÉMETH, *i. m.* 185.

életírásokban említett személy- és helyneveket mint a kapcsolatok jeleit. Tudjuk, hogy egy hálózat kimutatására eleve alkalmatlan a példálózó módszer, ezért dolgozatunk célja jelenleg csupán annyi, hogy felvesse a hálózatokban való gondolkodás lehetőségét. Ami újnak tűnik e rendszerszerű gondolkodásban: a szerkezet *milyensége* matematikailag és információtechnológiailag értelmezhető. E minőségi megismerés előfeltétele azonban *mennyiségi*: Barabási és munkacsoportja az informatika óriási adatbázisait (pl. az e-mail és mobiltelefon-szolgáltatók adatait) vizsgálva jutott el elméleti megállapításaiig.⁶⁷ Mint ahogy Barabási kutatásaihoz, úgy nálunk is az informatikai adatfeldolgozás ad majd elegendő mennyiségű adatot, remélhetőleg. Kazinczy levelezésének, kiadott és kiadatlan szöveghagyatékának elektronikus kiadásában már valószínűleg választ kaphatunk az alábbi kérdéseinkre is:

- Felvázolható-e a levelezés alapján Kazinczy személyes ismeretségi hálózata?
- Leírható-e Kazinczy pályája mint a hálózatmodellek ki- és átalakulásának története?
- Igazolódik-e az a sejtés, hogy Kazinczy közeli rokonainak száma (erős kapcsolat) nem kiemelkedő, de a távoli rokonok száma (gyenge kapcsolat) igen? És hogy éppen e gyenge kapcsolatokban erősebb Kazinczy, mint a versenytársai?
- Az átírások során létrejött szövegegységek hálózatában kimutatható-e a komplex hálózatok tulajdonsága?
- Kimutatható-e az identitásminták hálózatos viselkedése, pl. a visszaigazolások hatása vagy a győztes mindent visz elve?
- Mikor változik óriáshalmazzá a levelezésben látható kapcsolatrendszer? És ez kimutatható-e abban, hogy az információ mindenkit elér?
- Az információ átvitele, a csomópont szűrő és irányító funkciója kimutatható-e a hírek nyomon követésével a levelezésben?
- Milyen fejlődő, önszerveződő folyamatok láthatók a levelezésben (gazdag gazdagszik, preferált kapcsolatok stb.)?
- Mikortól nem véletlenszerűen és/vagy átlagos eloszlást követve növekszik a hálózat, hanem a gazdag gazdagszik elv alapján?
- Kimutatható-e Kazinczy kapcsolatrendszerében, levelezésében, szövegeiben skálafüggetlenség?
- Történik-e az idők folyamán szerkezetváltás a hálózat(ok)ban?

⁶⁷ „A hálózatok vizsgálatának nagy hagyománya van a társadalomtudományokban, a szociális hálók elméletét sok esetben a ma érvényes hálózatelméletek előfutárának lehet tekinteni. A modern hálózatelméletek és kutatási eszközeik ugyanakkor máris szemléletváltást okoztak a társadalomtudományban is: megszületett annak a lehetősége és igénye, hogy automatikusan rögzített információk alapján óriási mintákat tanulmányozzunk. Amíg a klasszikus társadalomtudomány csak nagy erőfeszítések árán, például kérdőívvel tudott meghatározni mondjuk egy intézményen belül létező szociális hálót, addig ma már például a telefonhívások és az e-mailek követésével nagyon részletes képet lehet kapni arról, hogy ki kivel és milyen mértékben van kapcsolatban.” (Magyar Narancs, XV. évf, 20. szám, 2003-05-15; <http://www.manca.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=8827>. [Letöltve: 2010. október.]

- Kimutatható-e egy határpont, amikortól az őhöz csatlakozók száma jelentősen megnő? Mikortól lesz ő (ha lesz) a kialakuló hálózat egyik fontos, majd legfontosabb csomópontja?
- Lehet-e referenciahálózatokat létrehozni pl. Bessenyei, Csokonai, Aranka György és Horváth Ádám vizsgálatával? Van-e lényeges különbség köztük?
- Felépíthető-e egy eléggé összetett és vizsgálható hálózat Kazinczy levelezőinek a levelezését bekapcsolva és összehuzalozva? Ebben látható-e a skálafüggetlen és/vagy véletlenhálózatok, alhálózatok megléte?
- És végül: valóban olyan jelentős, befolyásos személy volt-e Kazinczy, mint önmagáról mondja utólag; valóban telefonközpont volt-e, és ha igen, akkor 'analog' (egyetlen és nélkülözhetetlen központ) vagy 'digitális' (a szétosztott központok egyike)?

„IDOMBAN S TARTALMILAG, TESTESTÜL, LELKESTÜL MAGYAR”*

(Megjegyzések Arany János idomfogalmáról)

Arany János verstani írásai, de leginkább *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmánya központi helyet foglal el verselméletünkben. Ezekben a dolgozatokban ugyanakkor számos olyan homályos hely van, mely mind a mai napig megválaszolatlan kérdéseket rejt magában. Hogy közelebb kerüljünk Arany elméletének megértéséhez, szükséges lenne néhány központi fogalmat behatóbban tanulmányozni, hiszen egy ilyen jellegű vizsgálat átfogóbb következtetések levonásához is elvezethet bennünket. Dolgozatom középpontjában Arany idomfogalma áll, mind verselméleti, mind esztétikai írásait számba véve. Arra a kérdésre keresem a választ, *miként értelmezhetjük – főképpen Arany verselméletében – e kulcsszerepet betöltő terminust, és e vizsgálat hogyan visz közelebb minket Arany verstanának megértéséhez.* Céloom továbbá, hogy az Arany tanulmányaiban felbukkanó terminus előzménye(i) után is kuttassak.

Arany versidom-tanulmányában írásának egyik előzményeként Erdélyi és Greguss mellett Fogarasi Jánost említi. Fogarasi 1843-ban kiadott munkája tartalmazza az első olyan verstani elgondolást, amely központjában a nemzet és a zene szelleme áll. Ő az, aki a verslábakat úgy látja el magyar nevekkal, hogy igyekszik azok szelleméhez és mértékéhez egyaránt igazodni. „Fogarasi elvitathatatlan érdeme, hogy nemcsak önálló versrendszert látott a magyar népdalok ritmusformáiban, hanem a világköltészet más hagyományaival egyenrangú *mértékrendszert* érzékelt bennük.”¹ Azért kívánom Fogarasi jelentőségét én is hangsúlyozni, mert az idom verstani terminusa nála jelenik meg először.² Innen származtathatjuk Arany János verselméle-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 212.

² Az idom szó első előfordulása: LÁTZAI József, *Oskolai tanítókönyv*, Győr, 1793. Az idom szócikk alatt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* ezt olvashatjuk: „**idom 1987: idom** (MNy. 1:177); 1793: „Eset, Mérsék, *Idam*, Öszveillet, vagy Ösz’illet” (Látzai: Tan. könyv. XVI.: NSz.). **J:** 1. 1787: ‘arány; Proportion, Verháltnis’; 2. 1808: ‘rend; Ordnung’ (Sl.); 3. 1809: ‘szépség; Schönheit | csinosság; Nettheit’ (Simai Kr.: Vszót. Told.: 10: NSz.); 4. 1816: ‘szerkezet, elrendezés; Konstruktion’ (Helmeczi M.: Ért. 10: NSz.); 5. 1820: ‘személyiség; Persönlichkeit | alak; Gestalt’ (Kisfaludy K.: Szécsi Mária 53: NSz.); 6. 1833: ‘forma; Form’ # (Helmeczy: Jelenkor 2/1:210: NSz.); 7. 1834: ? ‘mértani alakzat; geometrische Figur’ (Kunoss: Szóf. *Henger* a.), 1838: ‘ua.’ (Keresztesi: Mat. 99). (...) Az *idom* Benyák

tének egyik központi fogalmát: a *tagolt idomteljességet*. Éppen ezért tartom fontosnak Fogarasi zenei alapú verstanát kissé részletesebben bemutatni.

Fogarasi könyve, a *Művelt magyar nyelvtan elemi része* (1843) úgy határozza meg magát, mint „minden eddigi magyar nyelvtanok kiegészítése- s megigazítása”. A második rész második „cikkekelye” foglalkozik a verseléssel, melynek első szakasza a verstan elemeit és alapelveit, míg második szakasza az alkalmazott verstant tárgyalja. Fogarasi verselmélete a korábbi szemlélethez képest abban hozott újítást, hogy a költészet nemzeti jellegét hangsúlyozva nemcsak a nyelv, de zenénk szabályait is figyelembe veszi. „Azonban micsoda versnem sajátja szép nyelvünknek, vagy melyik rejlenék nyelvünk s zenénk szellemében, még eddig tudtomra rajtam kívül senki meg nem kísértette.”³ A zenei megalapozottságú verstanok leginkább az utolsó, 134. paragrafusát idézik, melynek címe: *Kísérlet a magyar népdalok- és zenékben uralkodó versmértékek kifürkészésére*. Itt olvashatjuk, hogy „népdalaink, a zene- és énekhangtól megválva, szabályszerű mértékkel éppen nem bírnak, ezért csupán zenei jellemzőkre kell szorítkoznunk”.⁴ Majd a szótagok hosszúságának, illetve rövidségének jelölésére hangjegyek bevezetését javasolja, német mintát követve. Fogarasi művének legfőbb hivatkozási alapja Friedrich Schmitthenner *Ursprachelehre* című 1826-os munkája. Az ő nyomán állapítja meg a verselés igenleges szabályát – mely így hangzik: „A verslábak úgy állítassanak egybe, hogy a kívánt hangidom v. idomszer (rhythmus) kitűnjék”⁵ – és hozzá köti az idom elméletét is.

Fogarasi az idom kifejezést hosszasan magyarázza, és – csakúgy, mint majd Arany – versrendszerének központi fogalmaként használja. Mint írja, az idomot (rhythmus) eredetileg térbeli dolgokra alkalmazható arány (Symmetrie) jelentésben használjuk, de átvitt értelemben alkalmazhatjuk azt időbeli dolgokra is, leginkább a hangra. Azonban nem minden esetben lehet idomos a hangok sora sem, így például nem tartozik ide a zuhatag egyhangú zúgása, a szellőhárfa zenéje, a csalogány éneke és a vásári sokaság lármája sem. De idomszerűnek mondhatjuk a cséplők pufogásait, a dobverést a katonák menetelése közben vagy éppen egy zeneművet, „mert azokban nem csak a hanggal tölt időrészek (időmozzanatok) sokaságát különböztetjük meg, hanem az egyesítő szabályszerűséget is észrevehetjük”.⁶ Ehhez azonban még az is feltételként társul, hogy fülünk érezze, felfoghassa az időrészek egységét. Összefoglalva, „az idom (s különösen a hang-idom) annyi mint: egymástul megkülönböztethető több időmozzanatok *érezhető* egysége. Vagy: Az időbeni többféleségnek érezhető egysége.”⁷ Az idom meghatározása tehát egybevág az Aranynál előforduló *tagolt*

Bernát nyelvújítási elvonása.” L. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II. kötet (H-Ó), Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 188. Verstan kategóriaként azonban Fogarasinál szerepel először.

³ FOGARASI János, *Művelt magyar nyelvtan elemi része*, Pest, 1843, 357–358.

⁴ *Uo.* 376.

⁵ *Uo.* 323.

⁶ *Uo.* 324.

⁷ *Uo.*

idomteljességgel, amely kifejezés éppen azt sugallja, hogy egy olyan érezhető egységgel állunk szemben, amely mozzanatok sokaságát tartalmazza ugyan, mi azonban egészként fogjuk fel, és nem apró részek egymásutánjaként.⁸

A fenti meghatározás tükrében igen valószínű, hogy Arany idom kifejezése Fogarasitól származik, tehát eredetileg *ritmus* és nem forma jelentésben szerepel, ahogyan ezt Kecskés is hangsúlyozza.⁹ Dávidházi Péter Arany kritikus örökségével foglalkozó könyvében elsőként hívja fel a figyelmet a tagolt idomteljesség szerepére: „Ezekből [t. i. Arany tanulmányaiból, kritikáiból, leveleiből stb.] olyan kompozíció eszménye bontakozik ki, mely zárt és befejezett egészet alkot, s olyan részekre tagolódik, melyek önmagukban szintén zártak és viszonylag önállóak.”¹⁰ Ez az állítás éppen azt támasztja alá, hogy Arany az idomteljességet a mű több szintjén értelmezi, vagyis maguk a részek, melyekre tagolható a műegész, önmagukban is „idomszerekek”. Dávidházi azonban így folytatja: „Egyik markáns ismertetőjegye a körülhatároltság (nemcsak külső határai erőteljesek, hanem tagolódását segítő belső határai is), másik a formák teljessége. Mivel maga Arany egyszer »a belforma teljessége« miatt magasztalja Petőfi és Heine költészetét, máskor a »formaépséget« keresi Vida József verseiben, sőt egyik tanulmányában leírja a (talán magateremtette) »idomteljesség« szóösszetételt, saját szóhasználatát is feljogosít bennünket arra, hogy lírakritikai elvkészletének feltételezett középpontjában a zártság, teljesség és határoltság közös eszményét a *tagolt formateljesség* vagy *tagolt idomteljesség* normájának nevezzük.”¹¹ Majd ehhez a következő megjegyzést fűzi lábjegyzetében: „Arany bizonyos verstani gondolatmeneteiben az *idom* ugyan ’ritmus’ jelentéssel fordul elő (vö. Kecskés 1991, 219.), általánosabb esztétikai fejtegetéseiben és számos kritikájában viszont egyértelműen a *forma* szinonimájaként, melynek a ritmus legfőbb aloscete lehet; ezért használhatjuk az *idomteljességet* és a *formateljességet* rokonértelmű szakkifejezéseként.”¹² Dávidházi tehát úgy véli, hogy az idom Aranyánál a legtöbb esetben forma jelentésben szerepel, ritmus értelemben csak verstani fejtegetéseiben fordul elő.

⁸ Vö.: Majd húsz évvel a *Művelt magyar nyelvtan* után Fogarasi János és Czuczor Gergely a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették el a *A magyar nyelv szótárát*. Az 1862-ben kiadott szótárban a következőket olvashatjuk az idom szócikkben: „IDOM: jelenti valamely testnek rendes, szabályos, arányos alakját, külsejét, vagyis azon módot, melynél fogva annak részei illő, helyes viszonyban és arányban állnak egymáshoz; innét *hangidom*, *versidom*, *idomos* (...), *idomtalan*. (...) Ne zavarjuk össze az »alak« szóval.” A hangidomról ugyanígy ír a szerzőpáros: „1, A beszéddé alakított szónak határozott hangmértéke, összhangzása. (Numerus). 2, A verszetekben és zenében a hosszú és rövid, továbbá súlyos és súlytalan szótagok, és zöngék bizonyos aránya s viszonya, melyben egymással összefüggenek, s egészet képeznek. (Rhythmus).” Arany nyilvánvalóan nem erre a szócikkre hivatkozott, hiszen az általam vizsgált művei az 1850-es és ’60-as évek fordulóján íródtak. Összehasonlításként azonban mégis itt idézem.

⁹ L. KECSKÉS, *i. m.* 219.

¹⁰ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk, Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 185.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.* 376.

A következőkben az Arany tanulmányaiban előforduló idom szavak jelentésének vizsgálatára szeretnék kitérni,¹³ hiszen amennyiben a 'forma' jelentés áll közelebb ehhez a kulcsszerepet betöltő foglomhoz, úgy Fogarasin kívül, vagy helyette, más források után kell nyomoznunk. Legtöbbet idézett verstani műve, *A magyar nemzeti vers-idomról* (1856) címében is felbukkan az idom szó, utalva a tanulmány témájára. A dolgozat tárgyát egy *népíleg nemzeti rhythmus* lüktetésének vizsgálata adja; ezt a ritmust Arany nemcsak népdalainkból, de régi költészetünk darabjaiból is kihallja. „És így a rhythmus az, mi a vers-idom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyzi egymással; minek veleszületett érzése nélkül lehet valaki igen jó prosaicus, de verselő nem.”¹⁴ Arany tehát egyértelműen meghatározza, hogy pontosan hogyan értelmezzük a címet. A ritmus a költemény külsejét és bensőjét is tagolja, ugyanakkor a kettőt összhangba is hozza.¹⁵ Ez az alkotó elv, mely mindenkor megvolt a költészetben, vele született, a rím és a mérték mind később jelentkeztek, mintegy tökéletesíteni, ékesíteni az alkotást. Arany ebben a tanulmányában tér ki a ritmus fogalmának részletes elemzésére, később már csak utal rá. Minthogy Arany a vers-idom lényegéről tesz megállapításokat, így ezeket a továbbiakban használt idomfogalom kapcsán mind felidézhetjük. Ez a dolgozat tehát az idom kifejezés értelmezését járja körül. A ritmus úgy szervezi a verset, mint ahogyan Chladni kísérletében a hang – rezgésénél fogva – egyberázza az üveglapon szétosztott homokszemcséket: bármilyen kicsiny részek is alkotják, mindig szabályos egészzé áll össze. A ritmus tehát egyfajta rendező erő, amely a gondolatokat és az összeillő elemeket „*egymás után* sorozza mintha azok, a tapadás (adhaesio) törvénye szerint csak véletlenül csoportoznának együvé, – s kényszeríti őket, hogy bizonyos kiszabott szűk tér határain kívül ne nyújtózzanak, de egyszersmind azt, minden fölös hézagpótló nélkül be is töltsék”.¹⁶ Így beszélhetünk egyszerre tagoltságról, hiszen határok közé rendeződnek az egybetartozó részek, ugyanakkor teljességről, hiszen kitöltik a megadott teret, lezárt egészet képeznek. Ezek a határok a költemény több szintjén is megmutatkoznak, így a mű egésze felől nézve, de a strófákon vagy a verssorokon belül is megfigyelhető. A „mondat, mely a verssort képezi, az úgy nevezett sormetszet (caesura) [...] által (miről alább) bizonyos megszabott *ízekre*, mintegy *ütemekre* (tactus)

¹³ Azért tartom lényegesnek e kérdés tisztázását, mert ahogyan azt Dávidházi is megállapítja, az idom, idomteljesség, tagolt idomteljesség fogalmak Arany írásaiban kulcspozíciót töltenek be. Nemcsak tanulmányainak és kritikáinak megértése ösztönöz bennünket, de e vizsgálat Arany költői műveinek értelmezése előtt is új dimenziókat tárhat fel. (Ugyanilyen szerepet tulajdonítok a zene kérdésének Arany életművében, hiszen nemcsak elméleti írásaihoz adhat kulcsot, de talán arra is méltó választ találunk, hogy Arany miért nem válhatott igazi prosaicussá, miért írta minden művét zengedező strófákban.)

¹⁴ ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról* = ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk. és az utószót írta S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 312.

¹⁵ A ritmus, „mely benső és külső egyszersmind: szabályozza, kiméri, párhuzamos tagokra osztja fel úgy a gondolatot, mint a beszéd külső alakját s e kettőt egymással legszorosb összhangba teszi, csaknem azonosítja.” (Uo.)

¹⁶ Uo.

oszlik fel.”¹⁷ Ez a tagolás külső, de Arany figyelmeztet minket, hogy a bensővel mindig összhangban kell lennie. Ez nem azt jelenti, hogy a gondolatnak a sormetszet szab határt, vagyis a cezúra egy értelmes szakaszt zár le. Arany az ütemezésnél kiemeli, hogy „a magyar rhythmus követeli, hogy a verssor ön hosszúsága s a bennelevő hangsúlyos tagok szerint, bizonyos *ízekre* osztassék”,¹⁸ és figyelmeztet „a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszersmind a mondatban hangsúlyos csoportokat képez”.¹⁹ Az összhang itt abban áll, hogy a külső és benső részeket a ritmus tartja egybe és a hangsúly tagolja. A ritmus nem következhet a mértékek összességéből, a versidom lényegét tehát nem lehet pusztán a hosszú és rövid szótagok számolásával vagy az íráskép alapján megállapítani, csupán hallani lehet. Ezért is tartja Arany szükségesnek Tinódi dallamainak kiadását, „hogy azokból is a magyar, főleg *eposzi* versidomra valamit elvonhatnánk”.²⁰ *A költészetet Arany tehát kizárólag hangzó médiumnak tekintette.*²¹ Végül Arany a ritmussal magyarázza, hogy a költők a néphez, a nép dalaihoz fordultak és elhagyták az emelkedettebb hangot, mert egyedül ott őrződött meg és *hallatszik* a magyar versidom. A népdalokból nyert ritmus segítségével pedig új alapra helyezte a verstan ritmikai rendszerét.

Arany *Naiv eposzunk* című írása 1857-ben keletkezett, bár nyomtatásban csak 1860-ban jelent meg, benne *A magyar nemzeti vers-idomról* gondolatmenetét folytatja a szerző. Míg a verstani dolgozat középpontjában a magyar líra és a benne lüktető ritmus kérdése állt, már ott is felmerül az eposzi versforma mibenléte. „Ideje volna egy, a magyar rhythmuson alapuló eposzi versidomot találni föl.”²² Ezt a témát járja körül – hasonló szempontok alapján, mint az 1856-os műben – a *Naiv eposzunk*. Arany arról panaszkodik, hogy nem maradtak fenn a Mátyás kori, nemzeti múltat megénekelte eposzaink, amit írásos költészetünkben ma is olvashatunk, az mind „idomtalan rímkrónika”. A költeményt „a költői mese, a cselekvény és jellemek alkotása, szóval a *benső idom teljessége teszi*”²³ becsesté (kiem. tőlem, D. K.). Ebből arra is

¹⁷ Uo. 315.

¹⁸ Uo. 324.

¹⁹ Uo. 332.

²⁰ Uo. 337.

²¹ Ez nemcsak elméleti írásaiból tűnik ki, de a Vojtina leveleiből (*Vojtina levelei öccséhez 1–2.*) is, mely ironikusan fogalmazza meg a verselés szabályait, úgy, hogy a rossz költőt mintázva saját verselméletét ellentétébe fordítja át. A zenei érzékelésről éppen ezért ezt olvashatjuk: „Mert szemnek írunk, a *fül* második / Érzés, gyakran hibáz, hamarkodik, / Csak angolul nézhetni ilyet el / Hogy *bird*-nek *sword*, *moan*-nak *alone* felel.” Ez a megállapítás éppen az asszonánchoz kapcsolódva hangzik el, melynek hibás használatáról a vers keletkezése után néhány évvel később a *Valami az asszonánról* (1854) című tanulmányában így ír a költő: „ily asszonáncokat mernek használni: *időnek-véled*, *megfűlnak-utálósabb*, *gyakran-atázom*, *veszt-eget* stb. (...) Ilyeneket a nép soha sem dalolt, füle sem szenvedhetné meg: annál nagyobb szégyen, hogy írók használják azokat, írók, kik a költő nevet, ha a közönségtől meg nem nyerik, önmagok ruházzák nagy szerényül magokra verseikben!” (ARANY, *Valami az asszonánról* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, 347.)

²² ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 343.

²³ ARANY, *Naiv eposzunk* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, 76.

következtethetnénk, hogy Arany idom alatt formát, kompozíciót ért,²⁴ a krónikákat formátlanságuk miatt nem tekinti művészi eposznak, illetve a becses alkotás kritériumát a tartalom, azaz a belső forma adja. Én azonban úgy gondolom, hogy éppen ezek mögött a megállapítások mögött hallhatjuk visszhangozni a korábbi írás tételeit. Az *idomtalan rímkrónika* eszünkbe juttatja, hogy a rím mit sem tesz, ha a költemény nem bír a nemzeti ritmussal, vagyis idomtalan; ugyanígy a *belső idom teljessége* figyelmeztet minket arra, hogy a gondolat ritmusa, annak felosztása, hangsúlyos csoportok képzése legyen az elsődleges, és ezzel kell összhangba hozni a külső idomot. A fent említett idézetben szereplő belső idom mint kompozíció tehát lényegi összefüggésben van a ritmussal. Az idom fogalmában egyesül a forma és a szűkebb (verstani) értelemben használt ritmus.

A klasszikus eposzt és a népileg naiv elbeszéléseket egyaránt jellemzi (de ugyanígy elmondható a lírai alkotásokról), hogy „mindnyájan kerek egészé, életműves költői alkotmánná hajlandók idomulni. (...) Sőt épen e költői idom az, mely a hagyományos mondákat írás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes; e nélkül a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthullna az emlékezetből.”²⁵ Tehát az összetartó erő, amely lehetővé teszi, hogy a költői alkotások szóban áthagyományozódjanak, maga az idom. Olyan ritmikus tagolásra van szükség, amely egységbe rendezi az anyagot – mind forma, mind tartalom tekintetében! –, így válik a tények kusza hálója is költői műegésszé. Mátyás korában az énekmondók ajkán még így zengett az eposz, a ritmus külsőleg és belsőleg is egészé formálta a költeményt. Arany azonban már arra panaszkodik, hogy alig néhány évtized múltán már nem érezhető dalainkban ez a lüktetés. „De föltéve, hogy mind az, mit ama kor hegedősei dallottak, az énekmondókkal együtt, nyomtalanul sírba szállt; hogy semmi kész költemény nem jutott el az újabb nemzedékre: azért maga a *mesterség*, a teljes idom iránti fogékonyság kienyészett-e oly rövid idő folytán az énekmondó és hallgató izléséből? Nem méltán követelhetni-e, hogy e bárdok énekein gyakorlott fül, négy-öt évtizeddel később, ne tűrte legyen a laza históriákat; hogy századok lefolytán kerekké görgetett magyar eposz ne süllyedt legyen oly egyszerre teljes formátlanságba?”²⁶ Arany itt a költői mesterségért száll harcba, abban bízva, hogy ha nem is maradtak ránk a Mátyás kori becses eposzi alkotások, az igény az idomteljességre ma is megvan a magyar fülekben. Az idomteljesség kivészése a teljes formátlanságot eredményezi, vagyis Arany itt mintha szinonimaként használná az idom és forma szavakat. Úgy vélem, hogy *az idom mint ritmus formaképző* (az idom a formáság *feltétele!*), de nem azonos vele, mert a forma maga a megkomponált alkotás, míg a ritmus az egybetartó erő, ami által a gondolatok egy vagy több hangsúlyos pont (góc) köré szerveződnek, és nem csak a tartalmi elemek, de az alkotás zeneileg is ritmusossá lesz. Így beszélhetünk az énekek költőiségéről és a költemények zeneiségéről. A ritmus tehát rend, (szabályos ismétlődés), amely részekre bomlik, vagyis tagolt, de ezek a részek összhangban vannak egymással, így teljeseedik ki a kompozíció, így ölti magára a

²⁴ Itt a formát esztétikai kategóriaként kell érteni.

²⁵ *Uo.*

²⁶ *Uo.* 77.

formát. Hogy a költői idom a népnél érhető tetten leginkább, azzal magyarázható, hogy egy idomteltjes kompozíció megalkotása nem a logikához és a matematikához kötődik (vagyis nem a mérték szabályos kimérésén és nem a gondolatok logikus elrendezésén alapul), hanem érzék kell hozzá: a kompozíció iránti igény és a hallás érzéke. Arany a *Naiv eposzunk* írásában használja az idom szót és szótövet a legtöbbször, és mivel a nemzeti eposz körüli problémák már a verstan tárgyalásánál is felvetődtek, így joggal értelmezhetjük itt is ugyanúgy ritmusként.

Az előbb tárgyalt két írás sorába állítható *A magyar népdal az irodalomban* című töredékben maradt tanulmány. Az 1861-ben íródott részletet szintén meghatározza az idom vizsgálata, de ennek az írásnak a dal áll a középpontjában, és ezzel a három dolgozat együtt egyetlen végigvitt gondolat lépései lehettek volna. Éppen ezért is veszteség, hogy Arany nem fejezte be, így a legnagyobb részét vázlatos formában olvashatjuk. A népdal tárgyalása igen fontos volt Arany számára, hiszen ez volt a kiindulópontja már a versidomtanulmányában is. „Míg alig van rhythmus a mai népdalban, melyet pár századdal előbb már föl ne találánk: viszont több forma jön elő a régiségben, melyek rhythmusa nem zeng már nekünk.”²⁷ A népdalokban ma is őrizzük azt a magyar nemzeti ritmust, ami a régi költészetünkben is érezhető volt. „Va-jon a *belforma* [a népdal belformája] alkalmas volt-e arra, hogy az írott költészetnek a magyar műdal megteremtésében csirául, alapul, induló pontul szolgáljon?”²⁸ – teszi fel a kérdést Arany. Válasza pedig egyértelmű: az irodalomnak szüksége van a népköltészetre, a műköltés alkotásai azonban nyomába sem érhetnek a népköltésnek, sem elbeszéléseiben, sem lírájában – foglalja össze Arany korábbi két írásának (*A magyar nemzeti vers-idomról*, *Naiv eposzunk*) eredményeit. A dolgozat egyrészt az idom (rhythmus, belforma) teljességét hivatott kiemelni, másrészt a népdaleredetet hangsúlyozza.²⁹ Míg a korábbi írásokban az idom felől közelített, addig most a nép dallamán keresztül tárja elénk a líra és az eposz lényegét. Négy korszakot különít el az alapján, hogy a műdal milyen fejlődési fokon áll, hogyan viszonyul a nép hangjához. Minden időben igaz állításként fogalmazza meg, hogy: „A magyar tanult verselő, akarja vagy nem, csak úgy tud némi zöngést adni sorainak, ha a népköltészet rhythmusára támaszkodik.”³⁰

Az idom kifejezés értelme után kutatva ez Arany legsokatmondóbb írása. A magyar nemzeti ritmusról összefoglalva a következőket olvashatjuk: „Éles tagoltság jellemzi a rhythmust, megfelelő a magyar zene és tánc lejtelmének: határozottan különváló metszetekkel, sorokkal, versszakokkal. Ezek mindenike nem haladványos, tovább fonódó, kapcsolatos, bezáratlan, mint például a német zenében, táncban és verselésben, hol a vég egyszersmind kezdete a következőnek, – hanem minden tag némi egészlet képező, kisebb-nagyobb mértékben bevezető, bezáruló és a következő taghoz csak lazán kötött. [...] A lengedező lábú ütem (tactus) már maga egy kis kerek

²⁷ ARANY, *A magyar népdal az irodalomban* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, 87.

²⁸ *Uo.*

²⁹ „...a nép sehol sem tanulja formáit; a mint a költemény eszméje megfogant: vele terem egyszersmind a benső forma egész teljességében”. (*Uo.*)

³⁰ *Uo.* 89.

egész benne; a sormetszet gyakran, a sor többnyire, nehéz mértékkel üti rá, mintegy sarokkal dobogva vagy bokázva, a rhythmus egyes tagjait; s a versszak majd egy hosszabb, nehezebb sorral, mintegy korláttal, záródik be, majd hegyibe fut össze, mint a pyramis.”³¹ A ritmus tehát tagolt. Mind a metszet, mind a sorok és versszakok szabályosan ismétlődnek, ezzel biztosítva a tagoltságot. Minden egyes rész önmagában egy-egy kis egészet alkot, e tagok összekapcsolódása adja a költeményt. A lengező láb – ahogyan már Fogarasinál is szerepel – a magyar költemény uralkodó verslába, így ennek állandó visszatérése is biztosítja a ritmus tagoltságát, fokozott jelenlétük pedig biztosítja a nemzeti jelleget és teljessé teszi a művet. Ez a ritmus azonban a népdal előtt már ott van a gyermekek primitív verseiben, ami dalnak még nem mondható, de már erős táncritmussal bír, ezzel is bizonyítható, hogy a ritmus az, ami minden magyar lelkében öntudatlanul is ott zeng. „De bár így, mondhatni, összes költői irodalmunk felvette, mintegy öntudatlanul, vagy rhythmikai kényszerűségből a népdal versalakjait, semmitől sem volt távolabb, mint hogy akár elbeszélésében a népi compositió teljessége után törekedjék, akár lyrában ellesse a dal benső formáját s vagy népiesen utánozza, vagy, a mi sokkal fontosabb lett volna költészetünk fejlődésére, saját nemzeti dalt teremtsen, mely amabból emelkedjék ki.”³² Tehát Arany a tagolt idomteljesség eszméjét hirdeti és vezeti be normaként, de nem azért, mert ezt tanulta vagy hallotta volna ki magyar lírikusaink énekeiből. Egy elfeledett és öntudatlan műalkotó elvre szeretné felhívni a figyelmet ezekben az írásaiban, de kiáltása nem nyert igazi visszhangot sem kortársai, sem utódjai közt.

Az említett három tanulmányt megelőzi a *Széptani jegyzetek* című, melynek gondolatmenete a későbbiekétől független. Ugyan már itt használja az idom szót, de más összefüggésekbe helyezi. A dolgozat szerint esztétikai gondolkodásunkat a tartalom és forma viszonya határozza meg. Egyikük vagy másikuk túlsúlya kijelölheti számunkra az esztétikatörténet korszakait is. Arany a két kategóriát nem választja szét élesen, mégis igazodni próbál a konvenciókhoz, így nem nélkülözheti a két terminust. Ezt nem csupán esztétikai tárgyú írásai, de kritikái is bizonyítják. A *Széptani jegyzetek* (1855) árulkodik arról, hogy Arany esztétikájának alapelveiben is nagy szerepet játszik az idom meghatározás. Kimondja, hogy forma jelentésben használja, de lényeges magyarázatot fűz hozzá: „Idom alatt itten nem csupán a *külső formát* (például költeményekben a *vers formákat*), hanem ama *benső*, ama *lényeges formát* is kell értenünk, mely szerint például eposz és dráma vagy eposz és ballada már bensőleg különbözőképen alakul. Így értelemben a művészetek minden ágban létezik *idom*: egy zeneműnek például éppen úgy van *formája* mint egy dalnak vagy ódának. Ezen formákban tehát valamely eszme, valamely *szellemi* fejeztetik ki.”³³ A magyarázathoz kiderül, hogy az idom valójában többet jelent formánál: egyrészt több mint alak (külsőcsín), másrészt több az esztétikai kategória jelentésénél is. Ez az első tanulmánya Aranynak, melyben megemlíti és magyarázza is az idom terminust. Nem meglepő tehát, hogy nem elégszik meg a forma jelentéssel, majd egy évvel később egy egész

³¹ Uo.

³² Uo. 94.

³³ ARANY, *Széptani jegyzetek* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, 285.

dolgozatot szán részletesebb fejtegetésére, melyben már alaposan átgondolt, kiforrott jelentést társít a fogalomhoz. Az azonban már itt is kitűnik, hogy a külsőnél nagyobb szerepet kap a benső, és az idom – amit esztétikai kategóriaként legegyszerűbben a formával tudott megadni a költő – egyaránt megtalálható a zenében és a költői műfajokban. (Ennek oka, hogy mind a zene, mind a költészet a dalban gyökerzik. E közös eredet rávilágít, hogy az idom valójában *hangzó* rendező elv, ami tagolhatóvá teszi és összetartja a hangzó [zenei és költői] műalkotásokat – zenei ritmust, ritmusképző elvet érthetünk rajta.) Esztétikai gondolatait folytatva: a forma és tartalom kettőse azonban még nem szép mű, mert bensőleg kell, hogy egyesüljenek, és ezt biztosítja az idom: „a szép az idomban és idom által kifejezett eszme.”³⁴ Ebben az esetben is előjön a teljesség, a formának és tartalomnak egyesülnie kell, ez az összeolvadás lesz maga az idom. *Idomban*, tehát formában, és *idom által*, vagyis a tartalomon át. Ebből viszont egyértelműen az következik, hogy a forma nem felel meg az idomnak. Ami összetartja a külsőt és bensőt, az a *ritmus* lesz, ami képes arra, hogy tagolja és szabályosan elrendezze mind a gondolatot, mind a külső megformálást.³⁵

Dávidházi Péter tehát joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy az idomteljesség mint lírakritikai elv a verstani gondolatokhoz is hozzájárul, és nem csupán a verselméleti írások válhatnak világosabbá, de közelebb vihet minket Arany lírájának értelmezéséhez is. Igazat kell adnunk Dávidházinak abban is, hogy az idom szó előfordulásai néhol megengedik a forma jelentést, szerintem mégis többnyire a ritmusként való értelmezéshez áll közelebb.³⁶ Arany maga emeli ki a ritmus jelentőségét a formával szemben, sőt harcba száll a „forma emberei”-vel, akik csupán a mértéket tartják szem előtt, és képtelenségnek vélik Arany gyakori choriambusait.³⁷ A 'forma' jelen-

³⁴ *Uo.* Dénes Lajos Arany esztétikájából kiemeli a szépnek ezt a meghatározását, mely Greuss Ágost szerint tautológiát tartalmaz. Dénes ezzel száll vitába. L. DÉNES Lajos, *Arany esztétikai nézetei*, Bp., Lampel, 1905, 28.

³⁵ Az idom terminus a fentebb tárgyalt írásokban tölt be meghatározó szerepet, így elemzéseim ezekre összpontosul. Emellett felbukkan még – de nem járul hozzá különösebben a fogalom értelmezéséhez – többek között az *Irányok* című tanulmányban, és a *Töredékes gondolatok* egyes darabjaiban is.

³⁶ Dolgozatomban arra törekszem, hogy minél egységesebb magyarázatát adjam Arany terminusának. Kétségtelen, hogy bizonyos fogalmai igen nehezen határozhatóak meg, ő maga is különböző értelemben használja írásaiban. Ez azonban nem fogalmi következetlenség nála, csupán arról van szó, hogy terminusai egy fejlődési irányt járnak be. Jelen tanulmány célja, hogy az idom fogalom kapcsán ezt az utat bejárja és példákkal igazolja. A következetes logikájú terminológia mellett érvel Dávidházi Péter is, és éppen az idom fogalmát említi példaként: „Arany tanulmányaiban és bírálataiban a Kecskés által vitatott jelentésű »idom« előfordulásai következetes rendszerbe illeszkednek, amelyben ez a szó az elemzés éppen alkalmazott szempontjához és az adott szókapcsolat vagy szóösszetétel (»versidom«, »idomteljesség« stb.) jelentéséhez igazodva mindig a mű (ritmikai vagy egyéb, például szerkezeti) formáját jelöli.” L. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése, Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004, 959.

³⁷ „Én, a mennyire népdalainkat ismerem, a négyes ütemre nem adhatnék szorosb szabályt ennél: »lengedező, vagy vele hasonló nyomatú láb, a hol csak lehet; hol nem telik, ellenkező nyomatú, valamelyik a fentebbi a–e közül.»
De hisz ez annyi volna, mint semmi mérték! fognak felkiáltani a »forma« emberei.” (ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 337.)

tés azért lehet félrevezető, mert az mai esztétikáinkban a külalakra vonatkozik, míg Arany a formát a bensőre és külsőre egyaránt érti. Dénes Lajos szerint az alak kettős értelemben szerepel a költőnél, „értvén forma alatt úgy a külsőt, mint a belsőt, a kompozíciót”.³⁸ Az esztétikai dolgozat tartalom és forma egységét hangsúlyozza, mégsem tud elszakadni a két terminus szétválasztásától. Forma és gondolat összhangja adja a verset, és ez az összetartozás a ritmus által teremthető meg.³⁹ A ritmus Aranynál egyaránt vonatkozik a formára és a tartalomra. (Beszélhetünk hangzó ritmusról, a szavak ritmusáról mint elrendezés, de a gondolat tagoltságáról is.) Tehát a ritmus fogalma tágabban értelmezhető, mint a forma, így inkább ezt a jelentést kellene elsődlegesnek tartanunk, melynek eseteként megjelenhet a forma.⁴⁰ Mindezeket összefoglalva szerencsésebbnek érzem, ha a tagolt idomteljesség Arany-féle fogalmát nem fordítanánk át formateljességbe (mint ahogyan ritmusteljességbe sem), de minden előfordulásánál mögötte hallanánk Arany fejtegetéseit a ritmusról. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Arany idom fogalmát egy tágabb értelemben használt ritmus fogalmának feleltethetjük meg. Ez nem azonos a ma is használatos ritmikával mint verstani kifejezéssel, az idom ennél sokkal többet fejez ki. Az idom a forma és a szűkebb értelemben vett ritmus felett áll, mintegy összegzi, összekapcsolja azokat.

Dávidházi Péter Arany kritikáinak normarendszeréből kiindulva fontos megállapításokat tett a tagolt idomteljesség kifejezés értelmezése kapcsán. Rámutatott arra, hogy Arany kritikáinak számbavételével egy mű mely szintjein kell tételeznünk az egységet. „Ahogy a költemény egészétől haladunk a mind kisebb részek, tehát a versszakok, sorpárok, sorok, félsorok, sőt ütemek felé, mindig azt tapasztaljuk, hogy a kritikus a tagolt idomteljesség ugyanazon eszménye jegyében válogatja, képezi és alkalmazza normáit.”⁴¹ Sorra veszi tehát a mű egészétől a strófákra és sorokra át az ütem szintjén is érvényesülő szerkesztési elv bizonyítékait, egészen a choriambussal zárva e sort, ami a „legkisebb önálló modellje a tagolt idomteljesség eszményének”.⁴² Dávidházi elemzését egy új szemponttal szeretném kiegészíteni, ami részben abból fakad, hogy az idom fogalmát inkább ritmus, és nem a forma értelemben használom. Egy olyan jelenséget kívánok előtérbe helyezni, amelyet sajnos nem igazán szoktak beemlíteni a költő verselméletének, de műveinek értelmezésébe sem: a *zene* szerepét. Már Fogarasinál is megjelenik az idom lényeges feltételeként, hogy *füllel érezhető* legyen az időmozzanatok egysége, és Arany is a magyar hallásérzékre épít: „hallgassa valaki *magyar füllel* közvetlen a nép ajkáról példabeszédeinket: nem tagadhat meg

³⁸ DÉNES, *i. m.* 28.

³⁹ „A nemzeti ritmusról írt tanulmányában is azt hangoztatja, hogy a vers ritmikus tagoltságának teljesen illeszkednie kell a gondolat tagoltságához; a kettőnek harmonikusan kell öszszeszevágnia.” (*Uo.*)

⁴⁰ Egyes helyeken a forma a versformára, mint egy bizonyos ritmusképletre vonatkozik, ezt a jelentést azonban jól elkülöníti a többes számú alak használata is: „Mert hogy e rhythmus az ódon és újabb idegen formákkal szembe létezett s létezik, az tény.” (ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 344.)

⁴¹ DÁVIDHÁZI, 191.

⁴² *Uo.* 211.

azoktól némi *hangzatosságot*, mely a prozától elüt, míg népdalaink rhythmusával megegyez; úgy hogy az egész sor, felmondás közben, *ütem* [...] (tactus) szerint kimérhető lesz⁴³ (kiem. tőlem, D. K.).

Dolgozatomban Aranynak az írásait tanulmányoztam, melyekben kulcs szerepet tölt be, illetve legtöbbször előfordul az idom fogalma. Az *idom*, *idomteljeség*, *versidom* terminusokat elsősorban verselméleti szempontokat figyelembe véve magyaráztam, feltevéseimet példákkal szemléltettem. Igyekeztem következetes értelmezését adni a fogalomnak, figyelembe véve az évek teltével bekövetkező jelentésmódosulást, ami a precíz költő esetében inkább fogalmi kimunkálás, pontosítás. Arra az eredményre jutottam, hogy Aranynál az idom kifejezés szorosan összefügg a zenével, jelentése a ritmus, ritmusképző elv felé tolódik, a ritmust pedig a népdalaiból vonja el. Ezentúl az idom fogalmának vizsgálata egyértelműen igazolta, hogy az 1856-os versidomdolgozat folytatásaként a *Naiv eposzunk* és *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmányok is értelmezhetőek verselméleti dolgozatként. Ez az összefüggés más megvilágításba helyezi ezeket az írásokat, illetve egy nagyobb összefüggésrendszerbe ágyazza nem csupán az idom terminus értelmezését, de Arany verstanának más kulcskérdéseit is. E három dolgozat látszólag különböző témákat tárgyal, mégis egyetlen gondolat kibontásának részeit alkotják. Nem csupán ez a terminus okoz nehézséget Arany verstanának értelmezésekor; véleményem szerint a további terminológiai vizsgálódásoknál figyelembe kell venni Arany verstanának zenei vonatkozását is, hiszen még nincs megválaszolva az a kérdés sem, hogy pontosan milyen zenei alapjai vannak Arany János verstanának. Arany elméleti írásait tanulmányozva pedig megérthetjük azt is, hogy a költő lírájában hogyan jött összhangba a nemzeti ritmus és a magyar nép zenéje, hogyan lett költeménye mind „idomban s tartalmilag, testestül, lelkestül magyar”.

⁴³ ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, 314.

CÍMEK, MOTTÓK ÉS FEJEZETEK A HÉTKÖZNAPOKBAN

(Folklórelemek mint paratextus)

„Nincs olyan irodalmi mű, amely ne idézne fel valamely másik művet”
Gérard Genette

Jókai Mór *Hétköznapiok*¹ című műve 1846-ban az író első regényeként jelent meg. A mű nem tartozik a legismertebb Jókai-regények közé, ennek ellenére számos olyan, Jókai művészetében meghatározó elemet tartalmaz, melyek későbbi műveiben már letisztultan jelennek meg. Itt figyelhetünk fel a vadromantikus jegyek megjelenésére, a szerző humorára és anekdotázó kedvére is. A regény huszonhat fejezetből áll, melyek számozás nélküliek, de külön címekkel lettek ellátva. A címeket minden esetben egy-egy néhány soros mottó követi. A mottó mint paratextus nem tartozik azok közé a visszatérő elemek közé Jókai művészetében, melyeket későbbi regényeiben is olyan rendszerezett formában megfigyelhetnénk, mint a *Hétköznapiok* esetében, azonban a paratextus szerteágazó formáival találkozhatunk művei tanulmányozása során. Tanulmányomban annak bemutatására teszek kísérletet, hogyan szolgálja a *Hétköznapiok*ban a paratextus a folklór jelenlétét, mely át- meg átszövi a mű számos részét.

*

Gérard Genette több munkájában is foglalkozott a *transztextualitással*.² Rendszerezése alapján a *transztextualitás* „mindaz, ami a szöveget nyilvánvaló vagy rejtett kapcsolatba hozza más szövegekkel”. Szövegtani-retorikai fogalom, tágabb értelemben szövegközi kapcsolat, szűkebb értelemben egy új szövegbe való beemelése a jelölt vagy jelöletlen idézeteknek. A szerző ötféle *transztextuális* kapcsolatot különít el: az *intertextualitást*, a *metatextualitást*, az *architextualitást*, a *hypertextualitást* és a *paratextualitást*.³

¹ Az idézetek oldalmegjelölései az alábbi kiadásra értendők: JÓKAI Mór, *Hétköznapiok*, Bp., Akadémiai, 1962.

² Gérard GENETTE, *Transztextualitás* = Helikon, 1996/1, 82–90. Uő, *Paratexts: thresholds of interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997 (angolul: *Literature, Culture, Theory*; 2001); Uő, *Palimpsestes*; Paris, Seuil, 1982, 7–17.

³ Az *intertextualitást* egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozza meg, úgymint az idézetet, plagizálást vagy a célzást.

Genette csoportosítása alapján a *paratextus* a főszöveg és az azon kívül eső vagy annak alárendelt elemek kapcsolatára utal. Ezen forma része annak az összetett közvetítésnek, mely a könyv, a szerző, a kiadó és az olvasó között fennáll. Ilyen, főszövegen kívüli elem a cím, alcím, belső címek; előszó, utószó, bevezető, előljáró beszéd, lapszéli, lapalji, hátsó jegyzet, mottó, illusztráció, mellékelt szórólap, címszalag, kommentár, borító és számos más járulékos jel, akár a szerző, akár más jegyzi azokat be.

Genette példaképpen Joyce *Ulysses*-ét hozza föl. Ez a regény első megjelenésekor – mely folytatásokban történt – fejezetcímekkel volt ellátva, melyek a fejezetek s az *Odüsszeia* epizódjainak kapcsolatát idézték fel: „Szirének”, „Pénélopé” stb. A kötetben való megjelenés idején a szerző már nem használja ezeket a címeket, melyek viszont releváns jelentéssel bírtak. A kritikusok emlékezetében még éltek ezek az alcímek. Ez esetben felmerülhet a kérdés, hogy az alcímek a mű részét képezik-e vagy nem, s bármikor leválaszthatóak-e arról. E tekintetben tehát akár a piszkozatok, a különféle vázlatok is *paratextusként* funkcionálhatnak, még akkor is, ha a kéziratban lévő szöveg esetleg másként ér véget, mint a nyomtatott verzió. A *paratextualitás* Genette szerint elsősorban megválaszolatlan kérdések tárháza. A *Hétköznapok* című kötet tobzódik paratextusokban.

A *paratextus* egyik fő célja lehet, hogy a regény (vagy más szöveg) főszövegének adott elemeire súlyozottan utaljon, azokat kiemelje, esetleg más megvilágításba helyezze. Gondoljunk csak a jelen tanulmány mottójaként választott Genette-idézetre. Ilyen értelemben hangsúlyos lehet egy alcím, köszönetnyilvánítás, a szerző kiléte, dedikálás vagy jegyzetelések, köztes szövegek, s így a mottó vagy mottók is. Mindaz tehát, ami a főszövegen kívül helyezkedik el, de hatással lehet az olvasóra a befogadás folyamatában. *Paratextus* azonban nem csak szöveg lehet. Gondoljunk csak a közvetítő médium tekintetében is a főszövegtől eltérő esetre: a sajtófotóra, mely egy újságcikket magyaráz, egészíti ki, tesz teljessé vagy emeli ki annak némely részletét.

Gérard Genette *Paratexts* című elméleti írása igen részletesen foglalkozik a *paratextusok* típusaival, melynek témabeli újszerűsége az eredeti francia nyelvű könyv mellett egy angol nyelvű fordítást is szükségessé tett.

Jelen esetben *paratextusként* tekintek a mottó és az azt felhasználó mű kapcsolataira. Pl. Ilosvai Selymes Péter és Arany János *Toldi* című művének kapcsolata.⁴

A *transztextualitás* másik típusa a *metatextualitás*, mely általában kommentár formájában jelenik meg, mely egy szöveget ahhoz a másik szöveghez köt, amelyről beszél, de amelyet nem feltétlenül idéz, s csak olykor-olykor nevesít.

A harmadik típus az *architextualitás*, mely „csupán” rendszerbe helyezi az adott művet (a címben: *Költemények*, *Napló*, *Rózsa-regény*, valamint gyakran a cím alatt: a Regény, Elbeszélés, Versek stb. köznév a cím kísérőjeként áll).

A *transztextualitás* egy másik fajtája a *hypertextus*, mely esetben egy szöveg egy korábbi szöveghez kapcsolódik, de nem kommentárként.

⁴ Nyomó rúdat félkezével kapta vala, / Buda felé azzal utát mutatja vala (Ilosvai Selymes Péter: *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való históriája*); és Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja, / Mint csekély botocskát, véginél ragadja; / Hosszan, egyenesen tartja fél kezével, / Mutatván az utat, hol Budára tér el. (Arany János: *Toldi*)

Érdemes tekintetbe venni azt a tényt, melyre Genette is felhívja a figyelmet, mely szerint ez az öt kategória nem különül el élesen egymástól, léteznek átfedések és kapcsolatok a *transztextualitás* különféle típusai között.

A paratextus fogalmával Kulcsár-Szabó Zoltán is foglalkozott.⁵ A rendelkezésemre álló szakirodalom alapján a paratextust az alábbiak szerint határozom meg: olyan, a mű főszövegén kívül elhelyezkedő kiegészítőegység, mely hatással van a főszövegre, kiegészíti, más fókuszba helyezi azt.

Genette könyvében nem tér ki a mottóra mint paratextusra. Felmerül a kérdés, hogy a mottók csupán tartalmi keretként szolgálnak a regényben vagy rendelkeznek valamilyen burkolt mondanivalóval is, párbeszédbe lépnek-e a szöveggel. Abból a szempontból is érdemes körüljárni a kérdést, hogy a *Hétköznapiok* népdalrészletei milyen típusú dalokból származnak, s a szerző leképezi-e az adott fejezetben annak a népdalműfajnak a sajátosságait. A mottók fogják össze a szöveget, azt is meg kell vizsgálnom, bírnak-e kompozíciós erővel.

*

Kutatásom szempontjából releváns kérdésnek tartom, hogyan függnek össze a fejezetcímek és a mottók, illetve a mottók és maguk a fejezetek. A mottókat elolvasva az sem tűnhet légből kapott ötletnek, hogy minden fejezet mottója akár felcserélhető lenne egy-egy népi szólással vagy közmondással, mely jelentésében összecsengene azzal. Először a fejezetcímek szerepét vizsgálom, ezek viszonyát az adott szövegrészhez; a címtípusokat, jelentésüket, hatásukat; a címadás lehetséges okait.

Már a regény címét nézve is meghökkenítő választás Jókaié. A regény cselekménye fordulatos, izgalmas, az események több szálon futnak. Kezdetben az olvasónak olyan érzése lehet, mintha külön novellákat olvasna, s csak nehezen, a sokadik epizódban futnak össze az eseményszálak. Az első epizódban lovagként megjelenő Dömsödi Góliáth János tettének okára csak a tizedik fejezetben, *A táblabíróban* kap választ az olvasó. Sok mindent lehet a regényre mondani, de azt, hogy hétköznapi, semmi esetre sem. Vajon miért választotta hát Jókai első regénye címének ezt a korántsem figyelemfelkeltő, és a szövegtől igen távol álló címet? Provokációnak szánta talán? Vagy kezdő íróként, s érzékelve a regénybeli romantikus túlkapásokat, nem merte rögtön valami igazán figyelemfelkeltő címmel indítani regényét? Esetleg a kritikuskok ellenkezését akarta ezzel elkerülni?

Arra a kérdésre, hogy milyen indítékkal választotta a regény címét és a fejezetcímeket a szerző, nehéz egyértelmű választ adni. A fejezetek és címeik között nem találunk akkora ellentétet, mint a regény és annak címe esetében, azonban hasonló tendencia mutatkozik az olyan egyszerű címek esetében, mint a *Népiünnep* vagy a látszólag izgalmat nem rejtő *A jó szomszédok*, illetve *A boldog ember*, de számos más fejezetcím esetében is. Jellemző, hogy a bonyolult és romantikus túlkapásokban

⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* = Irodalomtudomány, 1995/4, 495–541.

bővelkedő eseménysorhoz gyakran túlságosan is egyszerű címet választ Jókai. Van azonban olyan címek is, melyeket a cselekmény izgalmaihoz választott a szerző. Ilyen az *Élő férj özvegye* vagy *A törvények halottja*.

A fejezetek címei szerepüket tekintve leggyakrabban egyértelmű utalások a szöveg témájára vagy kiemelt szereplőjére, illetve az események színhelyére. Ilyen pl.: a *Népünnep*, *A táblabíró*, az *Ifjabb Dömsödi Góliáth Péter* vagy *A félelmes tanya* cím is. Jellemzőek még a figyelemfelkeltés céljából választott címek, mint pl.: a *Vértörvény-szék*, az *Élő férj özvegye*, *A törvények halottja* vagy a *Szegény bíró be kár volt* címek. Az olyan típusú ironikus címek, mint *A jó szomszédok* sorolható bármelyik kategóriába, hisz előrevetíti a szöveg témáját, de csak a fejezet olvasása után jövünk rá, hogy ez valójában egy gúnyos cím, így akár figyelemfelkeltőnek is tekinthetjük.

A fejezetek címei típusukat tekintve témamegjelölő, reklámszerű vagy címkeszerű címek. Témamegjelölő cím pl.: a *Népünnep*, a *Két földesúr* vagy az *Ifjabb Dömsödi Góliáth Péter*, melyek egyértelműen utalnak a szöveg tartalmára. Némely cím elsőre egyszerű témamegjelölő címnek tűnik, ám a fejezet tartalmának ismerete után érti csak meg az olvasó, hogy ezek ironikus, olykor igen gúnyos megcímkezései az eseményeknek.

A reklámszerű címekhez sorolom az előbb említett talányos címeket, melyek egy része ironikus. A reklámszerű cím általában rövid, feltűnő, figyelemfelkeltő, hatás vadász cím, mint pl.: a *Csodák*, de idetartozik az *Élő férj özvegye* vagy *A törvények halottja* cím is, mely egyáltalán nem humoros, de az előbbi tulajdonságok erre is igazak.

Címkeszerű címben sem szenved hiányt a regény, úgymint *A koplaló*, a *Zöldhalom*, *A csavargó* vagy *A sírásó*, melyek jellegzetessége, hogy olyan rövidek, mintha csak egy-egy boltban felcímkézett termék nevét takarnák. *A Hétköznapiakban* a címkeszerű címek általában helyneveket vagy személyeket takarnak.

Érdekes téma lehet az is, milyen viszonyban áll egymással a fejezetcím és az alatta álló mottó. A fejezetcím is paratextus. A mottó genette-i értelemben vett intertextus, idézet. Általánosságban elmondható, hogy míg a címek csak szűkszavúan adnak valamely tájékoztatást az adott fejezetről, pl. a helyszínéről vagy a szereplők kilétéről, addig a mottók sejtetni kívánják a fejezet mondanivalóját, hangulatiságát, a cselekményt pedig maga a fejezet bontja ki. Így épül egymásra cím, mottó és fejezet, így tágul az olvasó látóköre is a regényben. Tendenciának tekinthető pl. az első fejezetbeli cím-mottó-szöveg viszony, mely esetben a *Népünnep* cím megjelöli azt a témakört, ami körül csoportosulnak majd az első fejezet eseményei, a mottó ezt szélesebb keretbe helyezi, és sugallja, hogy a népünnep nem végződik dicsőségesen, hogy az örömet megtorlás követi, majd a fejezet szövegéből ismerjük csak meg az eseményeket. A mottók esetében Jókai a népnyelvet hívja segítségül. A fejezetek előtt álló intertextusok minden bizonnyal paratextusok is egyben. Megvizsgáltam, hogy a paratextust adó mottók honnan származnak, mire utalnak, mely szempontból változik meg a főszöveg általuk. Ezáltal felmerülhet a kérdés, hogy ezek nélkül a mottók nélkül is ugyanaz lenne-e a szöveg az olvasó számára, bír-e valamilyen jelentéstöbblettel ez a mottósor, van-e köztük párhuzam, folytatóságosság, képeznek-e valamilyen egységet, esetleg a mű hangulatán változtatnak-e. Van-e közük egyálta-

lán a főszöveghez, utalnak-e az elkövetkező fejezet tartalmára? Mindezen kérdésekre keresem a választ tanulmányomban.

*

1846-ban jelent meg Erdélyi János *Népdalok és mondák*⁶ című, a magyar néprajztudomány korszakalkotó jelentőséggel bíró műve, hisz ez az első széleskörű gyűjtőmozgalom, melyben a néptől gyűjtik föl a még fellelhető népdalokat, mondákat, sőt vőfélyszövegeket is. A magyar folklór iránti érdeklődés ebben az időben föllendül. Az Erdélyi által szerkesztett kötetek gyűjtéseit Jókai már olvashatta, sőt minden biztonnyal olvasta is, melyre bizonyítékul szolgál, hogy a huszonhat fejezet mottói közül tizenhat szinte teljes egészében megfeleltethető egy-egy, a *Népdalok és mondák*-ban fellelhető dalnak.⁷ A *Népdalok és mondák* háromkötetes mű, de Jókai első regénye keletkezésekor még csak az első kötetet olvashatta, ebből, illetve ebből is választhatott mottókat műve fejezeteinek felütéséhez. Érdekes egyezések mutathatók ki Erdélyi és Jókai között például abban a tekintetben, hogy mindketten 1846-ban indultak el a népiesség jegyében, Jókai a 'népdal' jeligés *Hétköznapok* című művével, Erdélyi pedig a *Népdalok és mondákkal*. A *Levente* végszavában⁸ Jókai leírja, hogy Erdélyi János, Arany László, Gyulai Pál, Kriza János és Kálmány népdalgyűjteményeiben az után kutatott, hogy a magyar nép milyen kedélyhangulattal bír; a tartalom, a forma és a dallam összhangjából erre próbált következtetni. Ez is bizonyítja, hogy nemcsak terepkutatások alkalmával gyűjtötte a népdalokat, hanem tudatos, könyvtári munkát is végzett ezek feltérképezésére. Hozzá kell tennem azonban, hogy köztudott az a tény, mely szerint Erdélyi a felgyűjtött népdalokat Arany és Gyulai Pál hatására valamelyest átírta, irodalmiasabb stílusban közölte őket. Ez is lehet az oka annak, hogy a regény és a népdalgyűjtemény hasonló variánsai nem egyeznek teljes egészében, s ha ezen a nyomon indulunk el, akkor talán igaz lehet az a feltételezés, hogy Jókai valóban közvetlenül vidéki adatközlőktől gyűjtötte a jelen esetben elsősorban mottóként felhasznált népdalkincset. Az összevetéseket magam végeztem. További vizsgálatokat tehetnek indokoltá Jókai verseskötetei, melyekben talán szintén érdemes lenne a hiányzó mottók eredetét kutatnunk. Köztudott, hogy Jókai egy kis füzettel járta a vidéket, és abba készített feljegyzéseket, jegyzett le népdalokat is. Azon népdalok, melyek semmilyen variánsukban nem találhatók meg Erdélyinél, bizonyosan ezzel a közvetítéssel kerülhettek Jókai első regényébe.

A *Népiünnep* című első fejezet címe és mottója egyértelműen összefügg, összeköti őket az ünnep fogalma. A mottó azonban már továbbmutat ezen, s előrevetíti az ünnepet követő gyászos eseményeket, amit egyféle megtorlásban lát bekövetkezni. A *Népiünnep* című fejezet a tömegén kívül csupán néhány szereplővel zajlik. Kissé

⁶ ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 1846, Bp., Beimel Józsefnél nyomtatott.

⁷ Azt is érdemes figyelembe vennünk, hogy bár huszonhat fejezetből áll a mű, de nem huszonhat, hanem harmincöt mottó került vizsgálatom középpontjába abból eredően, hogy egy fejezethez olykor több mottó is rendelve van.

⁸ *Levente; Utazás egy sírdomb körül*, Budapest, Révai Testvérek, 1898, 150.

homályos a történet, legalábbis a felütés. Az olvasó a címből és a mottóból szinte csak a témát tudja és a baljós végkifejletet sejtí. Olyan érzése lehet (a mottó alapján is), mintha K. város lakóit a gondviselés tűzvészsel sújtotta volna, amiért értelmetlenül, csupán szórakozásból öltek meg egy jószágot (bikaviadal). Míg a mottó arra utal, hogy az örömet megtorlás követi, addig néhány fejezettel később fény derül arra, hogy miért a bosszú. E tekintetben a büntetést előrevetíti a mottó, másrészt félrevezet, mert nem az ünneplés miatt éri megtorlás a szereplőket. Kérdés, hogy ki lehet az elvágatató, s közben egy embert talán halálosan is megsebző titokzatos lovag, akinek az első elbeszélés végeztével még csak a nevét tudjuk, s a paratextus sem utal rá.

Nosza örülünk,
Ünnepet üljünk,
Ártatlan örömünkért
Meg ne szégyenüljünk! (5.)⁹

Ez a néhány sor Erdélyinél az alábbi helyen lelhető föl: 161. dal/1. kötet, 1. vsz. Arra a lehetséges opcióra utal, hogy az ünneplést megtorlás követi, mely az adott esetben így is következik be.

A jó szomszédok című következő fejezet, bár ironikusan utal a rész tartalmára, de a mottóval nincs szoros összefüggésben; az itt is a fejezetcímnél pontosabban előrevetíti az eseményeket, Lilla árvaságát s szeretője, védelmezője szerepét, aki csak a későbbi fejezetekben bukkan föl. *A jó szomszédok* című fejezet sokkal inkább lényegre törő már az első oldalon is, mint az ezt megelőző fejezet, sőt a szerző már a címben pontosan kijelöli a népi élet azon szeletét, mellyel mulattatni kívánja olvasóját. Ebben az elbeszélésben Jókai alkalmazza a túlzott iróniát mint stíluselemet, mely némely ponton már gúnyba csap át, téve mindezt Márton kárára. A történet igen tanulságos, melyben a jó megmenekül, a rossz pedig elnyeri méltó büntetését, akár a mesében. Eszünkbe juthat a történetről Molière Tartuffe-je is, ha az álszentség szemüvegén keresztül olvassuk az elbeszélést. A népdalrészlet, a mottó ismét rendkívül egyszerűen hangzik. Mindkét esetben egyfajta büntetés áll a történet középpontjában, de legalábbis bűnhődés. A szomszédok viszonya „csak” a történet keretét biztosítja, valójában a butaság és kegyetlenség bemutatása ez a kegyesség álcája mögött. A mottó ez esetben is sugall, jelen esetben az árva sorsát, illetve a fejezeten azzal mutat túl, hogy későbbi szeretőjére tesz célzást.

Szegény árvát senki sem szán,
Hacsak szeretője talán. (19.)

A *Csodák* cím ismét iróniával jelöli a fejezet tartalmát. A mottó ez esetben is kifejti az elkövetkező fejezet mondanivalóját, s máris kiderül (persze csak a fejezet

⁹ A mottók oldalszámái az alábbi kiadás szerint értendők: JÓKAI Mór, *Hétköznapiak*, Bp., Akadémiai, 1962. Gondolatjellel vezetem be az Erdélyi-kötet (ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 1846, Bp., Beimel Józsefnél nyomtatott) megfelelő passzusára utalást.

olvasása után újraolvasva a mottót), hogy nem csodáról volt itt szó, hanem népi leleményességről, mégpedig Körmös Pista agyafúrtságáról, aki ezen tulajdonságával a jég hátán is megél, míg a zsugori Gáspár úr butasága által elveszti „szerelmetes magzatjai”-t¹⁰.

Arany nem olt szomjat; éhet;
A gazdag még koldus lehet.
De kősziklán, jégtengeren
Eltart engem két tenyerem. (32.)

Az apa sírja cím már nem ironikus, hanem tömören fejezi ki a fejezet központi elemét. A népdal ugyan ideillik, azonban míg abban három árva szerepel, addig a fejezetben csak kettő, s míg abban édesanyjukat siratják a gyermekek, a regényben édesapjuk sírjánál ülnek, de a fő momentum, az árvaság, védtelenség párhuzamot von a mottó és a fejezet közé.

Három árva sírdogálva
Áll a temető árkába;
Kelj fel, kelj fel, édesanyám,
Lerongyollott az én ruhám. (39.)

– 399. dal/1. kötet, 1. vsz; a különbség csupán annyi, hogy míg Erdélyi az *édes anyám* szót külön, addig Jókai egybeírja.

A *Két földesúr* is lényegre törő cím, s a fejezet tartalmára utal, ez azonban nem mondható el a mottóról, mely a szegénységet idézi elénk, s melyet a regény leghosszabb epizódja követ.

Pázsitos udvaron lakik a szegénység,
Üres kamarába beszorul a szükség;
Ott egy fedél alatt legközbül az éhség;
De atyafit látni gyakran jár az ínség. (51.)

– 316. dal/1. kötet, 1. vsz.

A *szalmagunyhó* fejezetcím csak az események helyszínére utal, míg a mottó a tartalmukra, az érzelmi töltetre: a szerelemre is.

Sem rózsza nem leszek,
Sem galamb nem leszek,
Mert én édes rózsám
Csak a tiéd leszek. (92.)

¹⁰ JÓKAI, *Hétköznapiok*, i. m. 33. pénzeit nevezi, becézgeti így az öreg.

Az *Ifjabb Dömsödi Góliáth Péter* cím egyértelműen előrevetíti, kivel ismerteti meg az olvasót a szerző, azonban arra, hogyan, milyen hangulatban, már nem utal a cím. Hangulati támpontként foghatjuk fel a mottót jelen esetben is, de hogy ki búcsúzik, nem tudjuk, talán a cím alapján azt is hihetjük, hogy Ifjabb Dömsödi.

Az én búcsúzásom nem lesz hosszú,
Csak egy szóból áll, de szomorú. (102.)

A *nagynéne és unokahúga* cím is személyeket takar, akárcsak az előző fejezet címe, s e két szereplő kapcsolatát fejt ki Jókai ebben a részben. Itt két mottót használ, melyek igen különbözőek, egyik az árvaságra, másik pedig a pénztelenségre utal, közös bennük talán a nélkülözés, valaminek a hiánya.

Kitették a holttestet az udvarra,
De nincs a ki végig-végig sirassa.
Most tetszik meg, ki az igazi árva,
Senki sem borul a koporsójára. (115.)

Zsákunk volt, tavaly eladtuk,
Az árát is bálban hagytuk. (115.)

A *Cantus praeses* latin cím a kántus vezetőjének emelkedett s hangzatos titulusa. Amilyen hangzatos ez a cím, olyan humorral mutatja be nekünk a szerző. A mottók talán a humor tekintetében igazodnak a fejezethez.

Húzzátok meg azt a hármas harangot,
Hadd sírjanak a berencsi leányok. (127.)

Márton diák, rozmarinszál. (127.)

A *táblabíró* cím is azon címek táborát erősíti, melyek egy személyre épülnek, legalábbis látszólag. A mottók egyike Bálvándy úr személyiségére, a másikuk pedig egy szomorú szerelemre utal.

Nem vagyok én parasztember,
Reám úgy nézzetek!
Bizonyítja eztet torkom
Gyakor szomjósága. (140.)

– 288. dal/1. kötet, 1. vsz. 1. két sora + 3. vsz. 3–4. sor.

Fekete gyászban jár szívem;
A szerelmes gyászban járjon. (140.)

A zivatar éje cím és az ezután következő két mottó mind a fejezet külső és belső hangulatát meghatározó esőt mutatja csak, talányosabbak, mint az ezt megelőző mottók.

Hideg szél fú Mátra felől;
A lelkem is fázik belől. (149.)

– 233. dal/1. kötet, 1. vsz. 1. két sora, de Erdélyinél a *Mátra* szó helyett *észak* szerepel.

Az eső is esik, köpönyegem ázik;
A szél patkójától a kő is szikrázik. (149.)

A koplaló cím ismét az irónia felől közelíti meg a történetet, akár a regény eleji fejezetcímek. A két mottó teljesen más témára épít. Míg az első kötődik a címhez, a fogadóról szól, addig a másik egyértelműen negatív kifejeletet vetít előre a szőke lány-nyal kapcsolatban.

Én vagyok ám az a kölök,
Ki kocsmában hömpölyög;
Fakó lovam, meg a deres,
Mindig a kocsmára keres. (156.)

– 467. dal/1. kötet, 1. vsz.

Tisza mellett van egy hajó kikötve,
Abban van egy szőke leány megölve.
Jertek, lánykák, öltöztessük bíborba,
Temessük el egy nefelejsbokorba. (156.)

– 307. dal/1. kötet, 1. vsz. variánsa. Erdélyinél ez a versszak így alakul:

Tisza partján van egy hajó kikötve,
Abba fekszik az én Bandim megölve,
Gyertek lányok, öltöztessük bíborba,
Temessük el a nefelejsbokorba.

A fekete ház cím ismét „csak” egy helymegjelölés. Az ezt követő mottó megint baljós előjel, akár az előző fejezet második mottója, mely gyászra, szomorúságra utal.

Amott van egy kis ház,
Arccal napkeletnek;
Keserű a leve,
Amit abban főznek.

Benne van egy asztal
Gyásszal megterítve,
Rajta van egy pohár
Bánattal megtöltve. (166.)

– *Amott van egy nagy ház, törvényték a neve...* című nótával rokon

Zöldhalom. Olvashatjuk ismét a címkeszerű címet, mely újra helymegjelölés s ismét egy csárda neve, melyet egy kurta sor követ csak mottóként.

Rongyos a kend háza vége (176.)

– 468. dal/1. kötet, 1. vsz. 1. sora.

A csavargó címhez megfelelőek a mottók, hiszen ezt a fogalmat taglalják, akár a fejezet.

Vad erdőben járok éjszaka,
Ide kerget szívem fájdalma;
Vad erdőben járok egyedül,
Rajtam az isten sem könyörül. (185.)

– Ezt a népdalt használja Bartók, *Bolyongás* című kórusművében is az alábbi formában:

Vad erdőben járok, járok éjszaka,
Ide kerget engem szívem fájdalma,
Vad erdőben járok egyedül,
Rajtam az Isten sem könyörül...

Nagy a világ, végtül-végig bujdosom. (185.)

– 264. dal/1. kötet, 1. vsz. 1. sorának variánsa. Erdélyinél: *Nagy a világ, végtől végig bujdosom.*

A félelmes tanya ugyancsak helymegjelölés. A mottók valóságos átkok Dömsödi ellen.

Az a fa is száradjon ki,
Amely alatt meg fogsz állni.
Az a csárda gyulladjon ki,
Melyben csendesen fogsz hálni.
Páros késes kiforduljon.
Az is a szívednek álljon. (195.)

Átkozott légy!
Víz előtted megáradjon,
Sár utánad felfakadjon.
Lovad lába megbotoljon,
Földre téged agyon nyomjon.
A kenyered kővé váljon.
Mosdó vized vérré váljon,
Kendőruhád meggyulladjon.
Az ég téged meg ne áldjon! (195.)

A *Vértörvényszék* címet ezzel szorosan összefüggő mottó követi, a holló és a varjú is a véget jelzik. A cím a tizenkét férfi tanácsára utal, a mottó pedig képes beszéddel sejteti Dömsödi sorsát.

Holló károg utam elé,
Varjú követ mindenfelé. (201.)

A *vén cigány* cím egy epizód szereplőre utal, aki Bálnai és Szilárdy segítségére lehet, akik kutatnak a lány után, akinek sorsa kilátástalanságára remekül utal a mottó.

Utánad fáradok, nincsen nyugodalmam
Keresztül a réten, völgyeken, hegyeken,
Kíáltok, hogy hol vagy... (216.)

A *fukar végpercei* oly ironikus fejezet, hogy már-már groteszkbe hajlik. Mind a cím, mind pedig a mottó a zsupori Gáspárra utal, aki nem a haláltól fél, hanem az aranyaitól való elválástól.

Meghalok, meghalok... A temetőn
Nyugodni akarok. (226.)

– Ehhez hasonló dal kettő is van Erdélyi kötetében.
– 145. dal/1. kötet, 1. vsz. variánsa:

Meghalok, meghalok,
Még beteg sem vagyok,
A galambom mellett
Nyugodni akarok.

– 403. dal/1. kötet, 1. vsz. variánsa:

Meghalok, meghalok,
Még beteg sem vagyok,

A pesti temetőn
Nyugodni akarok.

Csináltatsz-e nekem
Diófa koporsót? - -
Eltemetsz-e engem temető szélébe? (226.)

– Ez a dalrészlet ugyanezen fejezet másik mottójával rokon, egyazon dalból származik ugyanis mindkét részlet. Ezzel együtt biztosra vehető, hogy a *Meghalok, meghalok* kezdetű dal a 403. dalból származik, hiszen ez a részlet is az említett dalból eredeztethető. Ezen részlet a 2. vsz. első két sora, majd Jókai által is jelölve egy, a dalszöveg későbbi része következik, az ötödik versszak első két sora.

A kegyes férfiú cím után Gyékény Márton személyét fedi fel előttünk a szerző. A mottó ez esetben is előrevetíti az események menetét.

Ne bántsod azokat
A mohosult sírhalmokat. (232.)

A boldog ember címmel Jókai szokatlan megvilágításba helyezi Góliáth Pétert, kiről így ír: „*e boldogság helyett az ég minden csapásait érdemelte volna*”. A mottó is Góliáth nemtörődömségére, kifordult értékrendjére utal.

Magamban nevetem az egész világot. (237.)

– 277. dal/1. kötet, 1. vsz. 1. két sora

A mocsárok viránya cím a fejezet színterére utal. E szakasz témájának végzetességét már a két mottó is sugalmazza.

Megátkozlak, elhervadsz. (245.)

Megvagyok én búval rakva,
Mint a borízú almafa;
Kettő-három terem rajta,
Mégis terítve az alja. (245.)

– 242. dal/1. kötet, 1 vsz.

A variánsok között csupán két helyesírásbeli eltérés mutatkozik: míg Erdélyinél a *Meg vagyok* különírva, addig Jókainál egybeírva jelenik meg, s míg az előbbiben a *Kettő három* közé nem, addig az utóbbiban kötőjel kerül.

Élő férj özvegye: a címet s annak relevanciáját akkor érti csak meg az olvasó, ha ismeri a mű eseményeit. Tragikusan találó választás ez Jókaitól, s talán azért is oly figyelemfelkeltő, mert a sok címkeszerű cím közül emelkedik ki. Erre utal az idevágó mottó is, mely ismét Lillára utal.

Hervadj, rózsá, hervadj, mert az enyém nem vagy.
Míg az enyim voltál, piros rózsá voltál. (256.)

– 36. dal/1. kötet, 2. vsz.

A két variáns csak némely dologban tér el egymástól. Az Erdélyi által lejegyzett dal:

Hervadj rózsám, hervadj,
Már az enyém nem vagy;
Míg az enyém voltál,
Piros rózsá voltál.

A törvények halottja címen s néven Góliáth Pétert, a történet legellenszenvesebb szereplőjét vetíti ismét elének az író. A mottó jól összefoglalja a bűnös szív és elme kiüttlanságát.

Jó napról napra bánat a fejemre,
Nagy fájdalom szállott bánatos szívemre,
Ha a nap elnyugszik, az elmém bujdosik,
Hosszú tenger éjen soha el nem nyugszik. (261.)

A Szegény bíró be kár volt címmel Jókai a népiesség közege felé terelgeti az olvasót, melyet az előző fejezet zárása után egy talányos mottó követ. Külön kis epizód ez a regényben, a szerző a romantika paródiáját jeleníti meg az olvasó előtt, melyben a táblabíró és a dudás kalandját olvashatjuk a farkasokkal.

Kilenc iccés a gyomrom,
Tizedikkel megtoldom. (269.)

Az utolsó, *A sírásó* című fejezet három mottót is felsorakoztat. A mű zárásaként a szereplők további sorsát vetíti elének a szerző.

Én te reád nem haragszom. (282.)

Ott, ahol nem látnak mások,
Magamnak majd egy sírt ások,
A búk és könnyhullatások
Lesznek nekem a sírásók. (282.)

Ha meguntad, rózsám
Vélem életedet,
Csináltass koporsót,
S temess el engemet. (282.)

– 106. dal/1. kötet, 1. vsz. A két variáns között csupán apróbb helyesírásbeli eltérések akadnak. Erdélyi szerint:

Ha meguntad, rózsám,
Velem életedet;

A mű ismert¹¹ mottói minden esetben magyar népdalokból vett idézetek, melyek teljes dalszövegeinek nagy részét megtaláltam Erdélyi János *Népdalok és mondák* című művében. A fejezetek fejezetcímmel való indulását általában egy, esetenként kettő, az utolsó fejezet tekintetében három mottó követi. Kimutatható, hogy a mottók nagy százaléka szól a halálról, az elmúlásról. A műben így a tragikus vonalat erősítik a mottók, hisz magukban a fejezetekben nincs annyi tragédia, mint amennyi a mottókban az olvasó elé tárul. A főszöveg tragikus voltát emelik ki, ebből a szempontból vannak hatással arra. Jellemző, hogy Jókai párhuzamot von a szerelem és a gyász magasztos érzése között a *Hétköznapok* mottóiban.

Megfigyelhetjük, hogy a műben a népdalok nemcsak paratextusként, de intertextusként is jelen vannak, azaz nem csak a fejezetek előtti mottó, de a főszövegben használt néhány soros idézetek is vidéki emberektől származnak. Ezek egységet képeznek a főszöveggel, mind stílusban, mind korban idomulnak ahhoz. Ez talán a már korábban említett átírásnak köszönhető, melyet talán Jókai is előszeretettel alkalmazott a népdalok esetében, így érthető a stílusbeli hasonlóság. Megállapítható, hogy a mű mottói megfelelő hangulati fundamentumot teremtenek a fejezeteknek. Dióhéjban a történéseket is előrevetítik, de éppen csak annyit mondanak el, ami felkelti az olvasó figyelmét, de meghagyja az olvasás és felfedezés élményét, nem árulja el előre az adott fejezet eseményeit. Mivel a cselekmény és a szereplősor is igen összetett és szerteágazó¹², azt gondolom, hogy jelen paratextusnak abban is szerepe van, hogy rendszert visz a regénybe. A népdalok biztosítják, hogy azonos stílusban induljanak a fejezetek, még akkor is, ha új helyszínen, új szereplőkkel folytatódik tovább a cselekménysor. A mű fejezetei általában igen rövidek, csupán néhány oldalasak. A mellékszálak a mű végén futnak össze, emiatt sok a szerteágazó epizód. A mottók stílusbeli egységessége viszont az egész regényt is egységesíti, ívet képez a mű kezdetétől egészen a befejezésig. Ez a stiláris forma pedig a népiesség, melyet legerőteljesebben ezekkel a sorokkal csempész bele művébe Jókai. Ezek a keletkezés és megjelenés idejében ismert népdalok voltak, így a regény népszerűsítéséhez is valószínűleg nagyban hozzájárultak. A mottókat titokzatosság övezi, s bár az olvasó egy-egy fejezet megismerése után elolvassa a következő mottót annak reményében,

¹¹ Azon mottók, melyeket valamely forrásból azonosítani tudtam.

¹² SZILASY László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris, Pompeji, 2000.

hogy megtudjon valamit a folytatásról, az nem árul el sokat, de sejtet valamit az elkövetkező események hangulatáról. Így a mottó figyelemfelkeltő és hangulatkeltő funkcióval is bír.

A szerző ebben a korai regényében számos olyan elemet villant fel, amit későbbi nagyregényeiben fejt ki igazán. Gondoljunk csak pl. a *Szegény bíró be kár volt* című fejezetére, mely későbbi híres nagyregényében, *A kőszívű ember fiai* farkaskalandjában köszön vissza.

*

A paratextus a *Hétköznapi*ban a folklór hangsúlyos szerepére vezethető vissza Jókai regényírói pályáján, mely 1846-ban a *Hétköznapi* megjelenésével kezdődött. Jókai 1842 őszétől 1844 nyaráig Kecskeméten jogot tanult, s elmondása szerint szellemi énjét ennek a városnak köszönheti, Kecskemétet második hazájának tekintette. 19 éves volt, amikor a *Hétköznapot* kezdte írni, melyet olvashatunk visszaemlékezésként is az író kecskeméti éveire. A mű 26 fejezetre van osztva. Egy kivételével (*Két földesúr*) ezek rövid, csupán néhány oldalas fejezetek. Kecskemétről való eljövételét komáromi időszak követte, mely alatt ügyvédbojtárkodott, majd 1846-ban, Pesten szerezte meg ügyvédi oklevelét, s ide már a *Hétköznapi* kéziratával érkezett. Részleteket ugyan olvashattunk napilapok vagy folyóiratok hasábjain is a műből, de egészében csak Hartlebennél¹³ jelent meg a könyv. 1846 júniusában édesanyjához írott levelében olvasható, hogy a kézirat már nyomdában van, s novemberben már az első kritikai visszhang is napvilágot látott. Kritikusai pozitívként említették eredetiségét (mely igen becsülendő egy csupán 19 esztendő, Shakespeare-en és a francia romantikusokon nevelkedő fiatalemberben), dús fantáziáját, ritka leíró- és elbeszélőképességét. Negatívként azt jegyzi meg bírálói, hogy nem tart eléggé össze a mű szerkezete, inkább laza novellafüzérnek mondható, mintsem egy kerek egésznek. Ezt igazolhatja az is, hogy minden egyes fejezetnek külön címet ad, sőt mottóul mindegyikhez egy-egy népdalrészletet rendel, azonban véleményem szerint a mottók inkább tartják egyben a szerkezetet, mintsem széttördelik azt. Igaz, a széttagoltságot az is erősítheti, hogy az első néhány fejezet, majd a farkaskaland is, szinte külön is értelmezhető, novellaszerű epizódok. Vadromantikus képzelgésai itt még igen csak erősen megmutatkoznak hiteltelen szereplőkben, túlzó szituációkban. Ekkor talán olvasmányélményei (Walter Scott, Shakespeare, Victor Hugo, Eugène Sue) még jóval erősebben élnek benne, mint saját tapasztalatai. Egyed Ilona szerint rémálmai, gyermekkori félelmei is felfedezhetőek művében: a tűzvész és kolera képében, a hasbeszélő fiút látva magunk előtt, vagy a lányával kegyetlenkedő szadista apa történetét olvasva, s mindezt két, élet-halál harcot vívó család történetén keresztül mutatja be. Az 1992-es gyűjteményes díszkiadás utószavának szerzője¹⁴ szerint „reális kecskeméti élményei keverednek benne olyan romantikus motívumokkal, melye-

¹³ Könyvkiadó cég Bécsben, melyet 1803-ban Budapesten alapított H. Konrád Adolf.

¹⁴ EGYED Ilona, *Utószó = JÓKAI Mór, Hétköznapi*, Bp., Unikornis, 1992 (Jókai Mór munkái: Gyűjteményes díszkiadás / szerk. LUKÁCSY Sándor, 8.), 268.

ket olvasmányélményeiből, saját tapasztalataiból és az átlagtól már elűző fantáziájából emelt át tizenkilenc éves ifjúként a fehér papírlapokra.” Kecskeméten a szerző nem elégedett meg a diákélet kiteljesítésével, hanem más társadalmi rétegekbe is szívesen nyert betekintést, innen szerzi azt a széles látókört, mellyel műveiben a paraszttól az úrig hitelesen írja le szereplőit. Gyakran kikocsizott szállásadójával, Gyenes Mihállyal a nép közé, ahol volt alkalma megfigyelni a paraszti életet, s népdalokat följegyezni.

Már a regény első mondatából kiérezhető Jókai páratlan humora, anekdotázó kedve és elbeszélői stílusa, írói munkásságának három olyan meghatározó eleme, mely sajátossá teszi azt, és olvasóit magával ragadja regényei világába.

Solymossy Sándor különösen fontosnak tartja a fiatalkorban szerzett benyomásokat, élményeket, úgy gondolja, hogy a későbbiekben ezek nagymértékben meghatározzák az életművet egy író esetében.¹⁵ Solymossy három releváns elemet említ meg, melyeket a nagy magyar mesemondó fiatalkorában szerzett meg és őrizte azokat: az eleven és közvetlen *előadasmódot*, *humorát* és *népiességét*. Ez a három elem azonban nem különül el egymástól Jókai személyiségében és műveiben sem. Összefonódnak és úgy hatnak egymásra. Valójában a másik két elem a harmadikat, a népiességet is hivatott erősíteni, hiszen népiessége befolyásolja humorát és elbeszélői stílusát is. Az egzotikus birodalmak talajáról hamarosan a magyar pusztára vágat át, s a hideg fenségben lebegő író – kinek művein érződik Scott és Shakespeare olvasásának nyoma – hangneme ezzel párhuzamosan alakul át egy közvetlenebb, lágyabb stílussá, ahogyan a népiesség beférkőzik Jókai művészetébe. Ilyen fiatalkori élmények Jókai esetében a népdalok is, melyek későbbi műveiben való vizsgálatra is érdemesek lennének.

Jókai a *Hétköznepok* esetében olyan paratextust alkalmazott, mely végigkíséri a művet, és más kontextusba helyezi azt, egységesíti. A népdalidézetek meghatározzák az előttük álló fejezetet, sugallnak valamit, szinkronban állnak azzal. Ezek nélkül egészen más lenne a regény, elsősorban hangulatilag redukálódna. A legtöbbben Jókait a nagy mesemondóként tartják számon. Romantikus pátosz lengi körül a nevé, hisz alakjai, megrajzolt festői tájai, romantikus képei mind erre adnak okot. Voltak, akik bírálták is túlzott romanticizmusát, hihetetlen, a mindennapi világban fel nem lelhető alakjai, liberalistának mondott hazafisága, illetve amiatt is, hogy a magyar

¹⁵ SOLYMOSSY Sándor, *Jókai és a magyar nép*: Emlékbeszéd a Magyar Néprajzi Társaság XXXVII. évi rendes közgyűlésén 1925. június 4-én = Ethnographia, 1925, 2. „Amint t. i. az egyes ember, akár átlagos képességű, akár kiválóság, élete során tapasztalatait gyűjti, azok szinte geológiai rétegekben rakódnak benne egymás fölé. S amint idővel életpályája áthajlik a zenithen, e rétegek észrevétlenül, de következetes sorrendben foszlanak le róla. Leghamarabb az utójára szerzett benyomások mosódnak el, majd követi a többi fordított rendben, míg legtovább azok maradnak meg, amiket legkorábban, az ifjú fogékonyság friss erejével gyűjtött s amik mint ősközetek, egész lelkének sziklaalapját képezik. Ilyképen bizonyos emlékek, jellemvonások, készségek csodálatos élenken megmaradnak késő öregkorig, míg mások múló, tovatűnő jellegűek. A szívós fennmaradásúakról joggal tesszük fel, hogy azok kora gyermekkori, vagy legalább ifjú évek alatt nyert szerzemények. S ezért fontos és fölötte tanulságos a nagy szellemek fiatal korának ismerete, első műveik tanulmányozása.”

nép figyelmét nem hívta fel annak hibáira, hanem épp ellenkezőleg, elkendőzte azokat.¹⁶ Ezzel szemben csak kevesen vették észre, milyen kincseket őrzött meg műveiben számunkra Jókai. Dolgozatom célja a népdalmottók csokorba szedésével az is, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy Jókai nem csak „a nagy mesemondó”, de olyan szellemi kincset mentett meg az utókor számára, mely írásai nélkül végleg a feledés homályába merült volna. A *Hétköznapiok* egy regény Jókai hatalmas hagyatékából, mégis megdöbbentő lehet, mennyi közvetett és közvetlen néprajzi elem rejlik benne. Ha csak a paratextusokat vesszük figyelembe, már akkor is olyan páratlan néprajzi érték áll előttünk, mely így került megőrzésre. S akkor még a főszöveg néprajzi kincseit nem is vizsgáltuk, sem a műben található, az addigi eseményeket összefoglaló s értelmező narrátori kiszólást, mely mint intertextus jelenik meg a regényben¹⁷. Érdeemes lenne további vizsgálódásokat folytatni Jókai más műveiben is mind paratextus, mind néprajzi értékek tekintetében, mert biztos vagyok benne, hogy új színbe helyeződne a Jókai-életmű, s a népi elemek sora is még tovább bővülne.

¹⁶ JABLONKAY Gábor is bírálta Jókait: *Jókai s a magyar lélek* = Magyar Kultúra, 1926. március.

¹⁷ JÓKAI, *Hétköznapiok*, i. m. 147–148.

TÜKÖR, ÁLTAL...

(Az önéletírás változatai és antropológiai távlatai a Jókai-prózában)

(A tengerszemű hölgy; Öreg ember, nem vén ember)*

„There is a necessary analogy
with the situation of an individual
who begins by making the first decision to seek self
by way of autobiography or diary.”

Georges Gusdorf¹

A Jókai-életműben gyakran találkozunk autobiografikus ihletettséggű szövegekkel: a regények nagy része rejtett utalásokat tartalmaz a szerzői életútra, személyiségre.² Pályafutása végén Jókai két hivatalos önéletrajzot publikált,³ s több kötet anekdotikus elemekkel fűszerezett visszaemlékezést jelentetett meg.⁴ Szorosabb értelemben vett önéletírást viszont, olyat, mely a lejeune-i modellnek alapvetően eleget tesz,⁵ nem írt Jókai, sőt valójában önéletrajzi regényt sem, melyben az olvasónak „minden oka megvolna azt gyanítani, hogy a szereplő és a szerző között azonosság áll fenn”.⁶ Az önéletírás azonban nem szigorú értelemben vett műfaj: a szakirodalomban gyakran ismétlődő elgondolás szerint behatárolhatatlanok azok a kritériumok, melyek

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Georges GUSDORF, *Scripture of the Self: „Prologue in Heaven”,* trans. Betsy Wing = *Studies in Autobiography*, ed. James OLNEY, New York, Oxford University Press, 1988, 126.

² Az *Enyim, tied, övé főhőse*, Áldorffay Ince például egyidős Jókaiival: vö. GÁNGÓ Gábor, *Mese az alligátorról, a szalamandráról, a tengernagyról és a vízitündérről (A rezignáció és öngazolás Jókai-regénye: Enyim, tied, övé)*, It, 2002/2, 232. Ugyanez a motívum megjelenik a szuicid tematikájú *Mire megvénülünkben* is: ott a másodlagos én-elbeszélő, Áronffy Dezső életkora esik egybe a Jókaiéval.

³ JÓKAI Mór, *Negyven év visszhangja = A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*, Bp., Révai, 1898, 118–133.; Uő, *Önéletírásom = Uo.* 134–154.

⁴ JÓKAI Mór, *Életemből: igaz történetek, humor, örök emlékek, útleírás, I–III.*, Bp., Ráth Mór, 1886–1887. A századfordulón sokat ígérő címmel (*Az én életem regénye*) fogott bele életútja dokumentarista elbeszélésébe, ám nem jut messzire. Az életelbeszélés nyitó és záró egységében piederstálra emeli elhunyt feleségét, szerényen méltatja a fiatal másodikat, ám a közte lévő lapokon elmarad a nagy önfeltárulkozás: szabadságharcos visszatekintést olvashatunk az „életregényben”, melyet már sokszor, a legkülönfélébb prózai műfajokban elregélt korábban.

⁵ Vö. Philippe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum*, ford., VARGA Róbert = Ph. L., *Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., L'Harmattan, 2003, 17–46.

⁶ Uo. 27.

alapján egyértelműen ki lehetne jelölni az önéletírás (fiktív autobiográfia, irodalmi önéletrajz stb.) műfajába besorolható szövegek körét: „nehéz egyetértésre jutni azt illetően, hogy mi is tartozik a fogalom alá. A műfaj határai egyre inkább kitolódnak egészen addig, hogy mára szinte nincs olyan írott forma, amelyet valaki ne jellemzett volna autobiográfiaként.”⁷ A határok tágításában a „műfaj” egyik jelentős angolszász monográfusa, James Olney megy a legmesszebbre: olyan „tisztátalan” műfajnak tartja az autobiográfiát, mely magába vonja az irodalmi írásmódokon túl a történelem, a pszichológia, az antropológia és a szociológia gondolatalkzatait. Sőt véleménye szerint „az önéletírás nem az irodalom egyik megnyilvánulási formája, éppen ellenkezőleg: az irodalom egyik megnyilvánulási formája az önéletírásnak”.⁸ Curriculum vitae-k, emlékiratok, anekdotikus feljegyzések, regények, lírai művek sokasága kínálja fel tehát az önéletrajzi olvasást, hiszen minden olyan szöveg autobiografikusnak tekinthető, amelyben valamilyen módon a szerzőre vonatkoztatottan olvasunk életfeljegyzéseket arról, ahogyan egy ember az életét élte, s ahogyan az életelbeszélésben önmaga (énje, világban elfoglalt helye, életútjának értelme stb.) nyomait kutatja.

Igaz, a szövegtörzshatárainak ilyenén kitolása némileg csalóka beállítást sugall: az önéletírásnak pontosan megrajzolható poétikai és ismeretelméleti modelljei vannak, még ha ezek a modellek intenzíven polemizálnak egymással. Az autobiográfia egyik legnagyobb hatású poétikai koncepciója Philippe Lejeune nevéhez fűződik. Lejeune az „önéletírói paktum” egyedítő vonásaként, „általános szövegszerű kritériumaként” a szerzői, az elbeszélői és a szereplői név azonosságát nevezi meg. Az önéletírást referenciális szövegnek tekinti, mely „a szövegen kívüli »valóságról« nyújt tudást”, tehát igazságpróbának vethető alá. Emellett a „szövegnek *alapvetően* elbeszélésnek”, a „perspektívának *alapvetően* visszatekintőnek kell lennie”, „tárgya *alapvetően* a magánélet, a személyiség fejlődése”.⁹ Paul de Man nevezetes tanulmányában vitába száll a normatív műfaji kategóriákban gondolkodó francia szerzővel. Szerinte az önéletrajzi olvasás szerződéses jellege a szerző bírójává teszi a befogadót, akinek a dolga, hogy ellenőrizze az aláírás autentikusságát és az aláíró viselkedésének konzisztenciáját:¹⁰ de Man – aki Lejeune szellemében olvasásalakzatként, míg Olneyhoz hasonlóan kiterjesztett trópusként¹¹ közelít a jelenséghez – elsősorban az önéletírói szövegek ismeretelméleti dinamikáját bontja ki. A prosopopeia, a tükrös

⁷ William C. SPENGMANN, *The Forms of Autobiography*, New Haven, Yale, 1980, xi. Közismert Paul de Man tézise, aki szerint vagy minden irodalmi mű autobiográfia, vagy egyik sem. Paul de MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 96.; vö. Karl J. WEINTRAUB, *Autobiography and Historical Consciousness*, Critical Inquiry, 1975/4, 822.

⁸ James OLNEY, *Autobiography: an Anatomy and a Taxonomy*, Neohelicon, 1986/1, 66–67. Vö. 61–64.

⁹ LEJEUNE, *i. m.* 28, 37, 18 [kiemelés az eredetiben].

¹⁰ De MAN, *i. m.* 97.

¹¹ Vö. James OLNEY, *Metaphors of Self: the Meaning of Autobiography*, Princeton, 1972, 34, 45–48.

struktúra fogalmainak a bevezetésével sajátos gondolkodás- és tudásformaként közelít az önéletíráshoz.

Az elméleti modellek megidézésére még az elemzés számos pontján sort kerítünk: összességében megállapítható, hogy az autobiográfiák mélystruktúrájában sajátos mátrixot találunk – poétikai és ismeretelméleti értelemben egyaránt. A szövegalkatás meghatározó stratégiái szempontjából a referencialitás, az én-koncepció, az emlékezet és az író-szerző-elbeszélő viszonya kerül középpontba,¹² míg ismeretelméleti távlatból „a valódi önéletírás egy háló, ahol az öntudat feltárulkozik az interszjektív tapasztalatain, külvilággal kapcsolatos élményein keresztül”.¹³

Jókai két „*életrajzi fikciójában*”, biografikus elemekkel sűrűn átszótt regényében – *A tengerszemű hölgyben* (1890) és az *Öreg ember nem vén emberben* (1899) – megtaláljuk ezt a kettős mátrixot. Jókai tudatosan törekedett saját önéletrajzi énje színrevitelével, kiterjesztésével, életútja valamifajta továbbírásával. Mindkét – írásmód és poétikai alakzatok szempontjából jelentősen eltérő – regénye belehelyezhető az önéletírás olvasásalakzatának a távlatába, s mindkettő egyedi műfaji modellt követ. Mindez tudatos írói törekvést sejtet, ezért különösen izgalmas az a kérdés, hogy vajon milyen motivációk rejlenek e tendencia hátterében, s vajon miért éppen ilyen típusú önéletrajzi alakzatokban vitte színre élete és énje bizonyos aspektusait a szerző.

Jókai látványosan kerülte a nyílt önfeltárulkozást, s nem vállalkozott életeseményeinek nagy ívű reprezentációjára, narratív-analitikus boncolgatására sem: még az elemzésre kerülő szövegekben is szívesen rejtekeznek az irodalmi önportré, az anekdotikus hangoltságú életjelenetek biztonságos narratív építményei mögé.¹⁴ Ugyanakkor komoly önismereti, öntisztázási szándékot sugallnak ezek az írások, még ha az önismereti mechanizmus fókuszpontjainak feltárása elsősorban az értelmező kompetenciába helyeződik is át. Az irodalmi szövegek megélt történések, helyzetek, gondolatok kontextualizálását teszik lehetővé szerzőjük számára: olyan helyzetekét, gondolatokét, fantáziaképeket, amelynek referencializálására még a filológiaiallag pallérozott olvasó sem vállalkozhat. A „hagyományos” autobiográfiák is inkább az énkeresés folyamatát, mintsem az énkinyilvánítás gesztusát rögzítik: ez a keresés gyakran éppen olyan lelki beállítódás, benső történet, viselkedési mechanizmus stb. tettenérésére irányul, mely még a szerző számára is homályos, s éppen az én színrevitelének valamely speciális formája nyithat rá nézőpontot. A Jókai-szövegek belső

¹² Vö. BARTÁK Henriett, *Konfrontálódó meghatározások = Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk., MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2008, 87.

¹³ WEINTRAUB, *i. m.* 825.

¹⁴ Feltárás és rejtőzködés kettős játékaról beszél az *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1881) c. Jókai-regény interpretációjában Eisemann György, aki az önéletírói alakzatok nyomait is feltérképezi invenciózus szöveginterpretációjában: „Az elbeszélő védekezésül – mint láttuk – önéletrajzát »nem írja alá«, biografikus behelyettesíthetőségét elbizonytalanítja, a saját nevét a le nem írt hangzáshoz köti. A szöveg ezért hol felkínálja az olvasónak a szerzői és a narratori névhez köthető történetek tükröztetését, hol pedig visszavonja ajánlatát.” EISEMANN György, *Az írás anarchizmusa*, Budapesti Negyed, 2007/3, http://bfl.archivportal.hu/id-846-eisemann_gy_rgy_az_iras_anarchizmusa.html (letöltés ideje: 2010. augusztus).

mátrixa is ehhez hasonló: míg a narratív felépítmény előterében látványos önaffirmációval találkozunk, addig a háttérben intenzív keresés zajlik a saját (a másik, az általános) én uralhatatlan, feltérképezhetetlen tendenciáinak tudatosítása érdekében.

Az önéletrajzi alakzatok jelenléte a Jókai-próza egészének megítélése szempontjából is lényeges tanulságokkal szolgál. Bori Imre és Fried István tanulmányaiból tudjuk, hogy számottevő változások érhetők tetten Jókai írásmódjában a kései pályaszakaszon.¹⁵ Az újrastrukturálódás irányain, mélységein természetesen lehet vitatkozni: úgy vélem, hogy a korábbiaktól radikálisan eltérő poétikai vagy regényformák nem mutatkoznak itt sem. Az önéletírás alakzata lehetőséget biztosított Jókai számára, hogy a bejáratott világteremtő eljárásaihoz, jellemteremtő műveleteihez, nyelvi megoldásaihoz olyan kérdésfelvetéseket társítson, melyek hordozására ezek a – javarészt románcos – formai sablonok korábban nem teremtettek alkalmat. Az én színrevitele, az önéletrajzi elemekkel folytatott játék a szubjektumproblematika felé nyitja meg a Jókai-szövegek jelentésképző műveleteit: Jókai nem prózapoétikájában, hanem kérdésfelvetéseiben közelít a kortárs modern magyar prózai törekvésekhez.¹⁶ Az önéletírás poétikai alakzatának mozgósítása révén lélektani jelenségek modellálása, a személyiség pszichológiai és antropológiai tényezőinek számbavétele is a Jókai-szövegek jelentésképző érdekelttségének a fókuszába kerül.

I. Az önéletírásról – az antropológia és a metapszichológia távlatából

Az önéletrajzi szövegek iránti irodalomelméleti és -történeti érdeklődés töretlennek mutatkozik az elmúlt néhány évtizedben, még ha ez nem is volt mindig így.¹⁷ Legfőbb oka talán az, hogy ezek az írások nemcsak kiélezzik vagy tematizálják a nyelvben létesülő és a megélhető (történő) életvalóság összetett viszonyait, hanem többszintű átjárást biztosítanak közöttük. A (felvállaltan irodalmi kontextusba belépő) önéletírói szövegek esetében egy-egy ismert személyiség lelkének rejtett zugaiba, intim viszonylataiba, gondolataiba nyerünk betekintést, miközben valójában fogalmunk sem lehet arról, hogy ezek az események valójában megtörténtek-e, vagy pontosan úgy

¹⁵ BORI Imre, *A magyar „fin de siècle” írója: Jókai Mór* = B. I., *Varázslók és mákvirágok*, Újvidék, Forum 1979, 5–121.; FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., Ister, 2003. Egy 2005-ös konferenciakiadvány több tanulmánya is a kései Jókai-szövegkorpust vette górcső alá: „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk., HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005.

¹⁶ Hasonlóan gondolkodik Jókai „modernségéről” Fried István: „Azt, hogyan próbált meg Jókai szembenézni az újabb irodalmi irányokkal, hogyan próbált egy olyan köztes – szerinte sem idealista, sem realista – pozíciót kialakítani, ahonnan rálátása lehetett a romantikát részben tagadó, részben trivializáló, részben tőle elforduló európai irodalmakra. A realizmushoz/naturalizmushoz nem lépett közelebb, csak éppen azt tudta: nem lehet úgy tenni, mintha nem léteznének. [...] Mai szemmel olvasva a messze nem egyenletes színvonalú művekben inkább az a roppant igyekezet látható, miként tematizálja önnön »idealizmus«-ával szemben a tőle lényegében idegen »realizmus«-t.” FRIED, *i. m.* 129, 131.

¹⁷ Vö. OLNEY, *Autobiography... i. m.* 57–58.

történtek-e meg, ahogyan a nyelvi formák által megszabott keretekben mindez elénk tárul. A különbségtétel azonban több szempontból sem releváns. Egyfelől minden szövegnek megvan a maga szükségszerű nyelvi-poétikai mozgása: egy-egy kulcsesemény reprezentálása és beállítása mindig felveti azt a kérdést, hogy maga az „élet” teremtette-e meg ezeket, vagy a szöveg belső dinamizmusa, poétikai kívánalmai, a fikciós sémák önmozgásai hívták-e életre.¹⁸ Másfelől az önéletírások ismeretelméleti, antropológiai vagy éppen metapszichológiai regisztereinek figyelembevételével világossá válik, hogy nem feltétlenül a leírtak referencializálhatóságán, realitás-efektusain kell mérnünk egy-egy életelbeszélés hitelességét, vagy az énfeltárukozás mélységét, antropológiai tágasságát. „Nehezen eldönthető, hogy mi tartozik specifikusan az önéletrajzi emlékek közé”¹⁹ – írja a biográfiai személyesség kiterjedését felmérő Pataki Ferenc, aki megkülönbözteti a tényszerű és az élményvalóságot. Míg az előbbi kizárólag a történéseket érdekli, az utóbbi realitását a pszichológiai megközelítés képes igazolni: „Elménkben forgatott szándékok, képzeleti termékek az emlékezetben utóbb megvalósult történések alakját ölthetik, s így élettörténeti tényé válhatnak.”²⁰ Az „élményvalóság” reprezentálása „eleve viszonylagossá teszi a háttért valóság és fikció, a biográfiai elbeszélés és az irodalmi szöveg között. Nem függeszti fel a valóság újjáteremtésének igényét, hanem azt még inkább eltolja az élményvalóság felé, és áttemeli egy másik szférába: a művészi megjelenítés szférájába.”²¹ Éppen ezért „a domináns önéletírói igazság nem más, mint a megtalált forma és az életjelenség víziója, melyet az önéletíró a megírás időszakában a magáénak vall”.²² Hasonlóképpen vélekedik Porter Abbott, aki szerint „a történetileg igaz vagy hamis állítások csupán annyiban fontosak, amennyiben kifejezik a szerző identitását. [...] Ilyen értelemben az autográfia, mivel szimptomatikus, a tényszerű írással el-
lentében mindig igaz.”²³

De mit is szemlélünk, hol is járunk, milyen esztétikai és eszmei tapasztalatokat szerzünk, amikor önéletrajzi szöveget olvasunk?

Válaszomban elsősorban azokhoz a teoretikus megállapításokhoz fordulok, melyek az önéletírói szövegek metapszichológiai és antropológiai vonatkozásaira koncentrálnak. Eszerint az irodalmi autobiográfiák különleges lehetőséget teremtenek az én, a személyiség, a lélek tereinek a megnyitására: minden autobiografikus írás tulajdonképpen én-pszichológiai szöveg, hiszen „az önéletrajz az a varázsszöveg, mely a szelf rejtett teljességét megmutatja”.²⁴ A pszichológus Pataki Ferenc több grandiózus tanulmányt szentelt az önéletírás metapszichológiai jelenségének, me-

¹⁸ De MAN, *i. m.* 95.

¹⁹ PATAKI Ferenc, *Önéletrajzi emlékezet – önismeret – önéletírás*, Pszichológia, 2006/2, 108.

²⁰ Uő, *Az önéletírás pszichológiája*, Pszichológia, 2007/1, 35.

²¹ *Uo.* 10.

²² WEINTRAUB, *i. m.* 827.

²³ H. PORTER ABBOTT, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*, ford. PÉTI Miklós, Helikon, 2002/3, 304. [kiemelés tőlem]

²⁴ BÓKAY Antal, *Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán = Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk., MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2008, 41.

lyekben az *én-érintettség* lenyomataiként értelmezi az autobiográfiát.²⁵ Az önéletírás teret ad énes dinamizmusok aktivizálódásának (önigazolás, önbecsülés, önértékelés, önvédelem, önáltatás, identitásfenntartás, én-reprezentálás, adaptív megfelelés²⁶), s összességében lehetőséget teremt arra, hogy „reprezentálni tudjuk énünket mint pszichológiailag koherens entitást”.²⁷ Pataki az önéletrajzi emlékezet „pszichológiai univerzumában” három regisztert, három dinamikus lelki tényezőt különböztet meg, melyek a megírás pszichés folyamataiban érhetőek tetten, s egyben az önéletírói szövegek metapszichológiai jelentéstartományait is kijelölik. Megkülönbözteti az *önreflexív aktusokat*, tehát a *személyes-motivációs regiszter* (önmegfigyelés, önészlelés, önelemzés) aktusait. Ezt követi az *emlékezés folyamatának* személyes-dinamikus része (működő én, önigazolás, önmegtévesztés, szelekció műveletei stb.), hogy aztán a folyamat az *önmegjelenítés, az önreprezentálás* aktusában teljessédjön ki.²⁸

Maga a modell aligha konvertálható egy szorosabban irodalomtudományos szöveginterpretáció kontextusába, mint ahogy nem osztozunk Pataki fő törekvésében sem, hiszen pszichológusként elsősorban a szerző lelki attitűdjeihez próbál közel férkőzni elemzéseiben.²⁹ Konceptiója ugyanakkor az önéletírói szövegek szoros metapszichológiai és antropológiai kötődéseire világít rá. Erre az alapvető belátásra épül Karl J. Weintraub kitűnő tanulmánya is. Weintraub nemcsak azt hangsúlyozza, hogy „az autobiográfia kérdése elválaszthatatlan kapcsolatban van az én-konceptióval”, hanem azt is, hogy „az önéletírás minden egyes esetben kísérlet egy személyiséglételem létrehozására”.³⁰ A személyes életút történéseit reprezentáló önéletírói szövegek mélyén életfelfogások, személyiségkonceptiók modelljei húzódnak meg, s a befogadás aktusában egyszerre tapasztaljuk meg mindkettőt, az egyedi-konkrétat, de az általános mintázatot is. Antropológiai mátrix körvonalazódik tehát a szövegekben, függetlenül attól, hogy az adott szerző (vagy értelmező) bízik-e a személyiség irodalmi reprezentációjának lehetőségében, vagy éppen ellenkezőleg, ennek lehetetlenségét igyekszik demonstrálni (a két tendencia egyébként nem zárja ki egymást, mint azt a Jókai-szövegek, főként *A tengerszemű hölgy* esetében látni fogjuk). Az önéletírásnak mint tudásformának a legnagyobb erénye, hogy teljesen egyedi antropológiai modelleket és képleteket állít fel.³¹

²⁵ „Az autobiografikus emlékezet sajátzerűsége: feltételezi az én-tudat és az én-élmény (»én-rendszer«) létezését.” PATAKI, *Önéletrajzi...*, i. m. 98.

²⁶ Vö. *uo.* 104–105.

²⁷ *Uo.* 108.

²⁸ *Uo.* 102.

²⁹ „Vagyis nem maga az önéletírás mint megszerkesztett történet, hanem az élettörténetének megírására vállalkozó ember pszichológiája foglalkoztat, jöllehet az csupán magában a műben tanulmányozható.” PATAKI, *Az önéletírás...*, i. m. 8.

³⁰ WEINTRAUB, i. m. 834, 837. „Az önéletírás története egyszerűen egy folytonosan ismétlődő kísérlet arra, hogy keresse és elérje az ember igaz formáját.” „Az önéletírás a legalkalmasabb forma arra, hogy a nyugati ember én-konceptióját színre vigye.” *Uo.* 834, 822.

³¹ Az önéletírásokban közvetetten létesülő antropológiai mintázatok nem redukálhatók le néhány közismert gondolatformából elvonatkoztatott személyiségfelfogásra. A kínálkozó modellek (sztoikus bölcs, Imitatio Christi stb.) nem egyetlen érvényűek, még egyetlen

A tengerszemű hölgy és az Öreg ember nem vén ember interpretációjában az életrajzi tények feltérképezése helyett annak feltárására törekszem, hogy milyen antropológiai mátrix körvonalai sejljenek fel az életrajzi eseményekből és teremtett történekekből szövődő fikciókban. Bár az értelmezésre kerülő regények esztétikai teljesítőképességének a határai nem túl tágasak, elvitathatatlan, hogy Jókai egészen eredeti megoldásokkal kísérletezett, az önéletrajzi én feloldásának egyedi módozatait dolgozta ki szövegeiben.

II. A Jókai-szövegek önéletrajzi alakzata

Jókai nem írt a szó hagyományos értelmében vett önéletrajst vagy önéletrajzi regényt, melyben egy kronológiai ívre felfűződő élettörténeti narratíva megalkotására tett volna kísérletet. Komoly magánéleti és társadalmi tabuk dolgoztak az ellen, hogy egy lejeune-i modellhez közelebb álló munkában tárja fel életének (pszichéjének) sötétebb zugait:³² azokat a benső lelki mechanizmusokat, vagy a külvilágban megélt sorsfordító történekekhez társuló reflexiókat, melyek önéletrajzi ihletettséggű szövegeinek létrejöttét motiválták.

Ezek közül mindenképpen kiemelkedik *A tengerszemű hölgy*, melynek egyik cselekményszála anekdotikus elemekkel feldúsított irodalmi önportré. A tényszerűen reprezentált életesemények azonban nem cselekményesítődnek a regényben, éppen ellenkezőleg, egy jelzetten fiktív élettörténet-leírással, Erzsike történetével lépnek enigmatikus párbeszédbe. Utolsó regényeinek egyikében, az *Öreg ember nem vén ember*ben is hasonló modellt követ: a fiktív történetek narratív struktúrája elrejtí ugyan az önéletrajzi ént, ám a fűzészerűen kapcsolódó négy elbeszélést – melyek az időskori szerelem és házasság megjósolható nyűgeit modellálják – Jókai teleszórja a beszélő énekhez kapcsolódó életrajzi utalásokkal. Az irodalomnak mint önismereti szituációkat modellálni képes tudásformának a szerepe itt rajzolódik ki a legélesebben: a regény egyfelől Jókai „készülő” második házasságának bonyodalmaival vizionálja, játékosan-ironikusan megjósolva a rá váró egzisztenciális megpróbáltatásokat, másfelől viszont az öregedés, a halál felé közeledés személyes és személy fölötti antropológiai helyzetével is számot vet.

A két szöveg poétikai alkata eltérő, ám mindkettő *életrajzi fikciónak* tekinthető: olyan szövegnek, amely „a történeti, biografikus elemet a fikcióteremtő műveletek

szerző életvezetésében és önleírasi kísérleteiben sem: két sztoikus ember élettörténete nemcsak egyedi életeseményeiben, de a reprezentált személyiségmodell kontúrjaiban is különbözhet egymástól. Vö. *uo.* 834, 837.

³² „Ha képes lenne, ha merne, nyilván nem ezt a regényt írná, s főleg nem így. Mivel akkor nem csupán Erzsike féltve őrzött titkai tárul(hat)nának föl, hanem talán azok is, a sajátjai, amelyekről szintén nem képes, nem mer hírt adni. Amelyeket behallgat az emlékezők regényébe.” FRIED, *i. m.* 74.

egyik lehetséges forrásának tekinti”³³, ám nyíltan vállalja a biográfiai személyességet, tehát azt, hogy az olvasó a regényben megszólaló hangot és a leírt eseményeket, gondolatokat ne csak egy teremtett narrátori funkcióhoz, hanem magához a szerzőhöz (is) társítsa. Az elrejtés és feltárás ironikus műveleteiben Jókai távlatot nyit társadalmi maszkjai mögött húzódo lelki tendenciákra, a hivatalos önéletrajzokból száműzött gondolatokra, fantáziaképekre. Az ember nem képes teljes mértékben rálátni saját életére, élete határain túlról nem képes szemlélni önmagát. Az írás, az önéletrajzi fikció erre mindenképpen lehetőséget teremt: az élettörténeti labirintusában egzisztáló szerző olyan esemény, jelenség megértésére, kifürkészésére vállalkozik munkájában, melyhez másképp nem tud közel kerülni.

A szövegeket tulajdonképpen *biográfiai konfabuláció*nak is nevezhetjük: úgy vállalják fel az autobiografikus utaltságot, hogy közben eldönthetetlenül teszik, „mi tartozik a személyes emlékek közé és mit tekinthetünk referencializálható élettörténeti ténynek, eseménynek”.³⁴ Az ilyen típusú szövegekben nem feltétlenül a célzatos megtévesztésre helyeződik a hangsúly. Legfontosabb funkciója „*a lehettem volna*” esélyeinek a mérlegelése. Minden emberi lény lehetőségek széles tárházával bír, melyek közül csak néhányat képes aktualizálni az életében, miközben állandóan ott kísért – vágyaiban és fantáziáiban – egy másik élet, egy másik identitás vonzása: az ember tökéletesen más utat is befuthatott volna, ha a külső körülmények vagy a személyes döntések eltérő sors történeti helyzetet realizálnak.³⁵ S talán az sem egészen biztos, hogy kizárólag egy világban élünk, identitásaink pedig nemcsak a külvilágban számosak, de önmagunk megtapasztalásában is. Az alternatív-párhuzamos életutak mérlegelése más-más módon, de mind a *Tengerszeműben*, mind az *Öreg emberben* meghatározó irányát adja az elbeszélésnek.

A Jókai-féle életrajzi fikció, biográfiai konfabuláció narratív karakterének, szubjektumfelfogásának több egyedítő vonása van.

A legszembetűnőbb, hogy hiányoznak vagy transzformálódnak az önéletrajzi szövegek alapvető poétikai és kompozíciós eljárásai: egyik elbeszélés sem követi szorosan az életút kronológiáját, a retrospektív perspektíva csak nyomokban fordul elő. Mivel mindkét írásban folyton változik az önéletrajzi én státusa, ezért csekély számban fordulnak elő önreflexív betétek, a saját életút általánosabb regisztereire vonatkozó megjegyzések, én-értelmezési kísérletek: annak ellenére, hogy ez az eljárás az önéletrajzi klasszikus alkotásainak ugyanúgy sajátja, mint a tisztán fiktív emlékező énelbeszéléseknek. Nincsenek bölceleti betétek sem: néhány kivételtől eltekintve az elbeszélő hangnak, hangoknak nincs kifejtett véleménye az énről, a lélekről, a világban-lét antropológiai meghatározottságairól: a szövegek metapszichológiai-antropológiai mátrixa nem fűzhető fel erre a vonalra.

³³ THOMKA Beáta, *Életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis = Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk., MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2008, 226.

³⁴ PATAKI, *Önéletrajzi...*, i. m. 111.

³⁵ *Uo.* 138.

Ugyanakkor éppen ezek hiánya hoz létre egy sajátos – regényenként eltérő jellegű – *önéletrajzi teret* Jókai regényeiben. *Gide és az önéletrajzi tér* című írásában Philippe Lejeune – normatív önéletírás koncepciójának a határait jelentősen kitágítva – egy sajátos énközpontú írásforma jellemzésére vállalkozott. Az önéletrajzi tér létesítésének legfőbb „célja, hogy az írás legkülönbözőbb játékein keresztül hozza létre a személyiségét. Amikor az egymással játszó szövegek között van egy *stricto sensu* önéletrajzi elbeszélés is, olyankor beszélék »önéletrajzi tér«-ről.”³⁶ Ez az írásmód olykor felfüggeszti, olykor pedig hatályon kívül helyezi az önéletírói szövegek alapvető poétikai, tematikai és ismeretelméleti elvárásait (főként a teljes kitárulkozást, az egységbe foglaló látásmódot és az explicit szintézis kívánalmait³⁷), annak érdekében, hogy az énes dinamizmusainak speciális rétegeihez jusson el: az ilyen típusú fiktív önéletírás „egyszerre személyes vallomás [...] és elszemélytelenítés [...], egyszerre emlékezés és kísérletezés, egyszerre nárcizmus és önkritika,”³⁸ egyszerre zárja ki a szövegek pusztán regényként olvasását és a tiszta önéletírásra redukálását. Legfontosabb vonása tehát a kétértelműség a narrátor kilétének, értékeinek, világlátásának tekintetében. Ez a rejtőzködő feltárulkozás ugyanakkor felszabadítja a szerzőt: sajátos fölényre tesz szert az olvasójával szemben, akit a kétértelműség elbizonytalanít, zavarba hoz.³⁹ Mindenesetre „az »önéletrajzi tér« olyan realitás volt, amellyel a 18. század vége óta számos író kísérletezett”⁴⁰ – Jókai is.

Legalább ennyire fontos az *önéletrajzi dimenzió* értelmező távlatának a bevezetése. Míg az önéletrajzi tér elsősorban a szövegek én-érintettségének nyomaira utal, addig a de Man-féle önéletrajzi dimenzió nem más, mint az írói lélek, az önéletírói én beíródása szereplői sors- és élethelyzetekbe.⁴¹ A szereplők az írói-életrajzi én különféle aspektusainak megtestesítői, állapotainak, hangulatainak, beállítódásainak metaforái (alteregói) lesznek. Olyan jelenségeké, melyet az író saját lényétől, gondolkodásmódjától eltávolítva szeretne szemlélni: összekuszálódott történések kibogozása végett, vagy egyszerűen csak a társadalmi maszkiától, önképétől idegen tendenciák tettenérése miatt. A *Tengerszeműben* Erzsike alakjában és kreált élettörténetében nagyon tiszta formában létesül ez a dimenzió, akárcsak az *Öreg emberben*, ahol

³⁶ LEJEUNE, *Gide és az önéletrajzi tér*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna = Ph. L., *Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., 2003, 47.

³⁷ *Vö. uo.* 54, 59. „Gide, a végső céljának tűnő »önkép« megalkotásához nemigen érthette be a hagyományos módon felfogott önéletrajzi elbeszéléssel. Az ilyen típusú elbeszélésekben, ahol a szerzőnek és a narrátornak azonosnak kell lennie, a szerző kénytelen teljesen felfedni magát, az elbeszélésnek fel kell ölelnie az egész életét, és valamilyen módon szintézisre kell jutnia.” *Uo.* 54.

³⁸ *Uo.* 67.

³⁹ „Kritikusságával, iróniájával, részleges »bizalmasságával« minden egyes fikció zavarba ejti és tanácstalanná teszi az olvasót a szerző pozícióját illetően.” *Uo.* 50, 51.

⁴⁰ *Uo.* 65.

⁴¹ „A veszteség mindezen alakjai, akik a *Prelude*-be lépten-nyomon feltűnnek – lebénult, megcsonkult emberek, vízbefúlt hullák, vak koldusok, halálukon lévő gyerekek –, tulajdonképpen Wordsworth saját költői énjének a megjelenítői” – de MAN, *i. m.* 99.

a négy novella négy főhőse szintén egy-egy alternatív személyiséglehetőséget testesít meg.

Jókai számára ez az önéletírói modell egyedi lehetőséget teremtett énje és pszichéje feltárásához. Mindkét regényben ügyelt arra, hogy a szövegekben színre vitt önéletrajzi én mindvégig integer entitás benyomását keltse, ám megtalálta az én megnyílásához vezető utakat is: Erzsike alakjában alternatív életlehetőségei tükröződnek, míg az *Öreg ember* önironikus játékaiban feloldhatatlanul súlyos egzisztenciális helyzetét, öregkori szuicid késztetéseit kódolja bele. Jókai önéletírói ihletettséggű szövegeiben olyan korlátokat, tabukat lép át, melyek egy klasszikus önéletírásban áthághatatlanok lettek volna a számára.

III. „nem »való«; de igaznak kell lenni”

(*A tengerszemű hölgy*)

A tengerszemű hölgy a Jókai-életmű egészen különös alkotása. Igaz, poétikai megalkotottsága és esztétikai teljesítőképesége alapján közel sem sorolható a szerző legjobb regényei közé, ám kompozíciós elgondolása – egy önéletrajzi narratíva és egy abba enigmatikus módon beépülő fiktív élettörténeti szál egybeszövése – kihívást jelent az értelmező számára. Az önéletrajzi én első szerelmeként feltűnő Erzsike története nem kereshető vissza a Jókai-életrajzban. Bár a filológiai kutatások a főhősnő több lehetséges előképének jutottak nyomára, Asztalos Etelka, Domonkos Terézia vagy Weinmüller Franciska életvalóságbeli alakjából még mozaikszerűn sem állítható össze Erzsike portréja.⁴² A regény egyik passzusa ráadásul értelmetlenné teszi az oknyomozó törekvéseket, hiszen egyértelműen utal a megalkotottság aspektusára. Az első, igazán erotikus és szerelmi érzésekkel átfűtött találkozásukkor Erzsike így vizionálja saját jövőjét:

No, hát nekem az is tetszik: A száraz kenyér meg a szalmaágy. Ön engem nem ismer. Belőlem csinálhat valaki ördögöt, ha mindjárt templomot épít is a számomra, s odatesz oltárkép helyett, és imádkozni jár hozzám. De tehet angyallá, akit igazán szeretek. S én is tudnék boldog lenni – akárhol: *a pásztor gnyuhójában, a vándorkomédiás ponyvasátorában, a katona bivouac tüzénél, az iskolamester vedlett falú vályogviskójában*, és álmodnám az üdvösségről a szalmaágyon! S ezzel végigvetette magát az én takarótlan hárságyamon, két karját a feje fölé csapva. Oh, mi észvesztő szép volt ekkor!... *Ez a leány abban a néhány szóban az egész jövő életsorsát elmondta előttem* – és én egy villámlobbanásnyi világnál, *egy pillanat alatt láttam őt mindazokban a helyzetekben.*⁴³

⁴² SZEKERES László, *Jegyzetek = JÓKAI Mór, A tengerszemű hölgy* (1890), Bp., Akadémiai, 1972, 307–315.

⁴³ JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy* (1890), s. a. r., SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1972, 31. (kiemelés tőlem).

A főhősnő „jóslata” tökéletesen beteljesedik, közel sem a korabeli társadalmi elvárások, inkább a Jókai-féle románcos szövegalkotás kliséi szerint: Erzsike élettörténete egy nyelvben teremthető, lehetséges világ része lesz, melynek kibomlása az alkotói fantáziájában zajlik. Éppen ezért meglepő, hogy az Erzsike-szál jelöli ki az élettörténeti narratíva orientációs pontját: beteljesületlen első szerelemként lép be az önéletírói narratívába, hogy aztán fokozatosan távolodva attól kirajzolódjon a saját, immár a szerzői éntől független élettörténete. Hogyan viszonyul egymáshoz a két szál? Hogyan értelmezi, egyáltalán olvassa-e egymást a két – tükörhelyzetbe kerülő – élettörténeti narratíva? A regény egyik első kritikusa, Gyulai Pál nem tette fel ezeket a kérdéseket. „A mű egyébiránt a szerző önéletrajzának egy töredéke, a melybe mintegy be van foglalva a regény”⁴⁴ – kezdi értelmező okfejtését a kritikus, hogy aztán a rá jellemző szarkazmussal kérje számon Jókain egyfelől a főhősnő jellemének lélektani kidolgozatlanságát, másfelől az életrajzi szál sablonosságát.⁴⁵ Ha azonban pusztán keret és cselekmény, hiteltelen önéletrajz és kidolgozatlan regénytöredék spontán vegyületeként értelmezzük a két szál viszonyát, ahogyan Gyulai tette, akkor elvétjük a regény beszédének értelmezői aktivitásra készítő aspektusát. *A tengerszemű hölgy* ugyanis kiprovokálja a két „párhuzamos életrajz” együttolvását, hiszen egy téridőben helyezi el a szerzői ént és a főhősnőt, s az „önéletrajzi térbe” emeli Erzsike történetét: de vajon mi értelme van egy anekdotikus önéletrajzi vázlatot egy regényszerű fordulatokkal teli élettörténettel ilyen szoros szimbiózisba hozni?

A választ Jens Brockmeier autobiográfia-teóriájában találjuk meg: a szerző egy dialóguselvű, különböző nézőpontok összjátékából előálló önéletírás-alakzatot vázol fel tanulmányában, melyet az „életek párbeszéde” („conversation of lives”) metaforával nevez meg. Brockmeier zárt narratív alakzatnak ítéli az önéletírás műfaji modelljét, mely kötelező tematikus és narratív blokkokat – a kezdet és a vég formuláit, az előrehaladó életút kronologikus kötöttségeit – kényszeríti ki, ráadásul úgy, hogy mindvégig egyetlen Ént tart a középpontban.⁴⁶ A klasszikus önéletírás éppen jelentésteremtő aktivitásának fókuszpontján, az én-reprezentáció és az énmegismerés területén szűkíti be a lehetőségeit: kizárja az életutak alternativitásának, a megélt élet kiszámíthatatlanságának, az én többdimenziósságának a színrevitelét.

⁴⁴ GYULAI Pál, *A tengerszemű hölgy* = Gy. P., *Bírálatok 1861–1903*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1911, 362.

⁴⁵ „Ime, a tengerszemű hölgy története. Vajon e történettel minő eszmét akar kifejezni szerzőnk, s minő női tyust rajzolni? Sehogy sem tudunk eligazodni. ... Ha a cselekményt nem táplálja a jellemrajz ereje, csak események halmaza marad, ha a jellemrajz nincs szervi kapcsolatban a cselekvénnyel, érthetlenné vagy önkényessé válik.” *Uo.* 368, 369. „Azonban az önéletrajz legnagyobb része már rég ismeretes előttünk. Jókai annyiszor leírta 1848. márciusi szereplését, Petőfivel való viszonyát s más dolgait, hogy már meg is únhattuk. Azt talán mondanunk sem kell, hogy adatai itt sem eléggé pontosak s jövőendő életrajzírójának erős bírálat alá kell venni azokat, ha használni akarja.” *Uo.* 369.

⁴⁶ Vö. Jens BROCKMEIER, *From the end to the beginning. Retrospective teleology in autobiography = Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*, ed. Jens Brockmeier and Donal Carbaugh, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2001, 250.

„Ebben a formában az élet bizonytalansága, önkényessége elpárolog, és az emberi tevékenység legfőbb karakterisztikuma, a választási lehetőségek alternatívítása – akár realizálódik, akár nem – óhatatlanul események egyszerű láncolatára redukálódik.”⁴⁷ Brockmeier az önarcképek és portrék (Dürer, Tintoretto, Picasso) képolvásási tanulságait mozgósítva jut el a dialóguselvű önéletírói alakzathoz: „Nem szükséges, hogy akár az elbeszélő, akár az elbeszélte én konkrét, empirikus személyre utaljon: ezek szereplőkben, nézőpontokban és hangok dialógusában is formát ölthetnek.”⁴⁸ Az önéletrajzi én tehát különböző nézőpontok összjátékából, szereplői szövegek dialogicitásából is kirajzolódhat. Az ilyen típusú önéletírásban „életek párbeszédének» leszünk szemtanúi”⁴⁹, amely két másik kényszerítő elemről is felszabadítja az önéletírói narratívát: a retrospektív elbeszélésmód kizárólagosságától és a referencialitás kötöttségétől.⁵⁰

A tengerszemű hölgy önéletírói alakzata tehát kifejezetten eredetinek bizonyul. A regényben elmosódik a szerzői-elbeszélői-szereplői én pozíciója, a konstruált önéletrajzi térben két „élet párbeszédét” találjuk, melyek kölcsönösen tükröt tartanak egymásra: az Erzsike kreált élettörténetével megnyitott dialógus az önéletrajzi Énre irányuló nézőpontok megsokszorozását eredményezi. Ez az enigmatikus párbeszéd három távlatot, három értelmezési regisztert nyit meg a regényben.

(1) Az első az önéletrajzi tér tágításaként írható le: az irodalmi önportréhoz, vázlatos életút és pályakép áttekintéséhez alternatív, párhuzamos életutak lehetőségei rendelődnek hozzá.⁵¹ A „*mi lett volna, ha*” típusú gondolatok, melyek mindegyike kapcsolódik Erzsike teremtett élettörténetéhez, egyfelől számot vetnek a soha nem realizálódott (vagy csak fantáziaképekben megélt) alternatív identitásokkal, másfelől a választott identitás egyidejű afirmációjára, az önszemlélet elmélyítésére teremtenek lehetőséget.

(2) A második megközelítés már szorosabb szimbiózist feltételez a két életelbeszélés között: Erzsike története a szerzői én belső lelki mozgásainak, vívódásainak, fantáziában megélt belső történéseinek önéletrajzi dimenziójaként értelmezhető. Míg az első kontextusban az Én afirmációja zajlik, itt inkább destruktívabb tendenciák dominálnak.

(3) A kitágított önéletrajzi tér és az Erzsike történetében megnyíló önéletrajzi dimenzió háttérében egy antropológiai mátrix sejlik fel. Mindenfajta önéletírásban létesül valamiképpen egy metapszichológiai-antropológiai háló, hiszen minden eset alete valaminek, az egyén önmagáról folytatott diskurzusa, elbeszélte életnarratívája mindig az emberről zajló beszéd narratíváinak univerzumába lép be, onnan merít mintákat, fogalmakat és nyelvi sémákat. Zárásképpen ennek a rejtetten létesülő antropológiai hálónak a rövid felvázolására teszünk kísérletet.

⁴⁷ *Uo.* 253.

⁴⁸ *Uo.* 264.

⁴⁹ *Uo.* 266.

⁵⁰ *Uo.* 266–267.

⁵¹ Vö. FRIED, *i. m.* 69.

(1. *alternatív életutak*) Jókai regénybe applikált irodalmi önportréját és Erzsike életelbeszélését párhuzamos életrajzként is olvashatjuk, melynek szerzője és feljegyzője az önéletrajzi én narratív pozíciójába lépő „Jókai”. Mindkét életelbeszélés a szerelem kibontakozásának idejéből indul, s aztán a szigeten történő légyottot, majd az elválást követően fokozatosan eltávolodik egymástól, és sajátos dialógusviszonyba kerül. A főhős nő és az én-elbeszélő bizonyos időközönként hét alkalommal – hol spontán, hol Erzsike megkeresésére – találkozik, s ekkor Erzsike beszámol „Jókainak” élete fordulatairól és jelenlegi állapotáról. Itt maga az elbeszélő is referál röviden élethelyzetéről, ám az ő élettörténete alapvetően a fennmaradó szöveghelyeken, a szövegbe ékelődő irodalmi önportré kontextusában rajzolódik ki.

Mi a dialógus tétje, és mi a párbeszéd eredménye, milyen viszonylatok tárulkoznak fel az olvasás során? Az Erzsike-történet, talán legelemibb szinten, az első szerelem mítoszára épülő narcisztikus önszemléletnek ad teret, két szempontból is: egyfelől a beteljesületlenség kudarca, fájdalma, másfelől pedig a morális állhatatosság tapasztalata kap teret az önéletírói én-reflexiókban. A szerelem testi és lelki beteljesületlenségének kudarcélménye végigkíséri a történetelbeszélést: az első szerelem mitizált tárgya gyors egymásutánban egy hétköznapi lelkiségű ficsúr, aztán egy kasznár, majd egy életművész színész felesége, szeretője lesz, igencsak ledöntve az „én hölgyemet tisztelni kell az egész világnak, – de legelöl nekem” (32.) eszményképet. A kudarc – ironikusan leplezett – fájdalma aztán fokozatosan eltolódik a valódi narcisztikus öntetszelgés revelációjába: a megcsalt, ám tisztán maradt morális főlénye jön létre a beszennyezett eszményképpel szemben. Mindez Erzsike egyre nyíltabb szerelmi vallomásaiban tárulkozik fel,⁵² és persze abban, hogy a tengerszemű hölgy történeteiben lépten-nyomon feltűnik Jókai: találkozik anyjával, iskolatársával, majd írói hírnevével, forradalmi tetteivel stb., mintegy visszaigazolvá azt az identitást és közösségi nevet, mely az irodalmi önportréban bontakozik ki a szerzőről.

Tisztaság és kudarc, beteljesületlenség és morális tartás narcisztikus én-élményei mögött azonban felsejlik egy olyan attitűd, amely interszubjektív kapcsolatuk legalapvetőbb tapasztalata lesz az önéletrajzi én számára. Igaz, nyíltan soha fel nem vállalt beállítódásról van szó, melyet a két ember közötti rejtélyes összetartozástudat érzése teremt meg. A lelki társi viszonynak megmagyarázhatatlan misztikuma szövődik bele sorsszerű találkozásaikba, és a kapcsolatukra tett utalásszerű reflexiók formuláiba.⁵³ A hétköznapi létmegélés színterein alig realizálódó viszonyról van szó, mégis olyan érzelmi biztonságot nyújt, melyet sem a megélt szerelem, sem a biztos

⁵² „Lehet, hogy mindaz vétek volt, amire a szívem rávitt; örült voltam, vak voltam, szenvedély vitt rá; de amit ön felől éreztem, azzal a mennyországba is elmehetnék. Mikor egyedül vagyok, mindig önnel vagyok, s ha gondolkozom, önről gondolkozom.” (191.)

⁵³ Főleg Erzsike reflektál erre: „Azután szó volt önről. Kérdezték, hogy mennyiben vagyunk ismerősök. Én elmondtam annyit, amennyit lehetett, s végeztem azzal, hogy önben ismerem egyetlen önzés nélküli jó barátomat.” (93.) „Ön azt mondta, hogy imáiban megemlékezik rólam. Óh, ne felejtsem ki ezután sem. Én is megtanulok imádkozni. Megveszem Albach imakönyvét. S aztán majd azt képzelem, hogy valahol mégiscsak találkoztunk, ahol senki sem tudja, csak a jóságos Isten!” (291–292.)

alapon álló házasság nem képes állandósítani. Olyannyira nem, hogy a regény utolsó harmadában a 'lelki társi viszony' szinte elhomályosítja az irodalmi önportré legjelentősebb – Jókai valamennyi önéletrajzi narratívájában pedesztálra emelt – momentumát: a Laborfalvy-szerelem és -házasság képét. Jókai beteljesült szerelmének és házasságának a történetét itt is a szabadságharc történeti kontextusa (március 15., bujdosás) mitizálja, ám a regény tágabb kontextusa erősen stilizálttá teszi a hétköznapi életben megtalált boldogság képét. Mintha mélyebb és valóságosabb volna ez a tárgyaltalan és megfoghatatlan lelki társi kapcsolat, melynek távlatából felsejlenek azért – igaz játékos iróniával – a papucsférji szerep nyűgei is.⁵⁴

A két élettörténet dialógusának ezen a regiszterén azonban az én-affirmatív tendencia dominál, melyet az anekdotikus elemekkel fűszerezett irodalmi önportré alapoz meg a regényben. Tulajdonképpen statikus életút-áttekintés ez: nem a kibontakozásra, az életfolyamat változásteli előrehaladására ügyel, hanem a változásokban kiforrott személyiség rögzítésére, „ugyanazonosságának” demonstrálására koncentráll. Az ilyen típusú szövegek a pragmatikus célzatú, szelektív önbemutató révén elsősorban benyomáskeltésre törekuszenek.⁵⁵ Ahogyan Jókai élénk tárja írói pályájának első sikereit, a pályatársakkal közösen véghezvitt irodalmi csatározásokat, részvétele a forradalomban, a bujdosását, majd beérkezett íróként élt mindennapjait, az nagyon hasonlít a *Jubilemi kiadásban* megjelent önéletrajzi vázlatához, a *Negyven év visszhangjához* (1883). Részben tematikusan, de legfőképpen azoknak a reflexív mozzanatoknak köszönhetően, melyek az életrajzi narratíva szemléleti-világnézeti hálóját felrajzolják, a beszélő én önleírását megalapozzák. Egyfajta retrospektív teleológia szervezi ezt az élettörténeti szálát: a kiteljesedett életút demonstrálásának, a beérkezett személyiség affirmációjának célképzete hatja át az önigazoló narratívát, a történetegységek kronologikus és okozati összefüggéseinek elrendezését, ideológiai beállítását.⁵⁶ A *Negyven év visszhangja* esetében a személyes és a közösségi emlékezet összefonódása lesz a legfontosabb rendező elv: a pályán töltött negyven évét négy szakaszra osztva Jókai a történelmi fordulatokhoz kapcsolja életének főbb változásait, így írja be magát a társadalmi-történelmi léptékű folyamatok narratívájába.⁵⁷ Ugyanez az elv jelentkezik a *Tengerszemű* irodalmi önportréjában: ha nem is ilyen szisztematikusan, de minden sorstörténeti fordulat a társadalmi-történelmi eseményekhez kapcsolódik, és a megtalált hivatás kollektív legitimitációját demonstrálja.

A *Negyven év visszhangjának* másik affirmatív tendenciája egy sztoikus morállal kiegyensúlyozott fatalista szemléletről árulkodik.⁵⁸ Jókai szerint az emberi élet a ter-

⁵⁴ „Hogy mindjárt a harmadikat illusztráljam, hát ez az lett volna, hogy »édes kamerádom, az én házamnál alkotmányos rendszer áll fenn, a feleségem uralkodik, én pedig vagyok a »felelős«. S hogy én minden héten eljárjak a te szépasszonyodhoz estélyre, erre a törvényjavaslatra nem kapom meg őfelségétől a »szentesítést.«” (226–227.)

⁵⁵ Vö. PATAKI, *Önéletrajzi...*, i. m. 133.

⁵⁶ A retrospektív teleológiáról lásd: BROCKMEIER, i. m. 252.

⁵⁷ „Ennek a négy különböző korszaknak minden eseménye, minden alakja átvonult a szemem előtt. Kicsiny pont voltam benne, de mindenütt ott voltam.” JÓKAI, *Negyven...*, i. m. 120.

⁵⁸ „Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, ómenekben, praedestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra, meggyő-

mészet és a történelem kényszereinek kiszolgáltató, ám az eleve elrendeltség felülírhatatlan törvényszerűségében felsejlik az egyéni élet sorsszerű megalapozottsága: a kényszerű életfordulatok elfogadása, a kijelölt hivatás vállalása saját sorsának irányítójává teheti az embert. A *Tengerszemű* önaffirmatív mondataiban is kulcsfontosságú lesz ez a belátás,⁵⁹ akárcsak a harmadik komponens, az emberi találkozások sorsfordító szerepe, melyet hosszasan tárgyal hivatalos önéletrajzában.

A regénybe ágyazott irodalmi önportré zártságát és visszavonhatatlanságát azonban elbizonytalanítja az Erzsike-történettel létesített dialógus. Az első szerelem narratívájának beiktatása alternatív életutak imaginárius távlatát nyitja meg: mi lett volna, ha egy ilyen nővel, egy egészen más rendszer szerint élem az életem? Jókai itt eljátszik a párhuzamos életek lehetőségével: mivel jár egy ösztönkésztetési szerint élő nő szerelmi birtokbavétele, lehetséges-e tartós boldogság a társadalmi tabuk ilyen mértékű átlépése, az élet sodrása felé ilyen könnyen forduló életvitel és mentalitás mellett. Konkrét alternatív létlehetőségek is körvonalazódnak a regényben, melyek az integer személyiség képét árnyalják, két irányban is. Az első vízióban békés, nyugodt élethez vezetett volna a viszony beteljesedése,⁶⁰ melynek végső konklúziójában még az írói hivatás is megkérdőjeleződik egy pillanatra: „A sárgarigó fülembre kiabálta: »bolond fiú! bolond fiú!« És énnekem akkor mindjárt eszembe jutott annak a legénynek az adomája, akinek a gyóntatópapja egy marék szénát szab ki – elfogyasztásra – vezeklésül a be nem fejezett vétkezésért. És most is, mikor megállok az előtt a nagy bolond könyvtár előtt, mely csupa saját munkáimmal van tele, azon gondolkodom, hogy nem jobb lett volna-e mindennek kigondolatlan maradni. Ahelyett, hogy annyit írtam az egész világnak, nem jobb lett volna-e, ha csak magamnak írtam volna annyit, amennyi egy bibliának belső táblájára elfér.” (32.)

Igaz, a narcisztikus vízió sem marad el: Erzsike hirtelen ötletétől, a Franciaországba költözés gondolatától megihletődve azonnal francia írói sikereket vizionál az önéletrajzi én,⁶¹ mely megjegyzés aztán komoly felindulást okozott Jókai legvérmé-

zódés nálam. Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg magam ke-
reste veszélyekből, hogy egészen theosophistává lettem.” *Uo.* 123.

⁵⁹ „Nem! Én akartam így! S ha még egyszer visszatérhetnék az életem útkezdetére, megint újra azokba a lánynomokba lépnék bele, amiket már egyszer hátrahagytam.” (33.) „Sorsom feladta a talányt: »vagy élni elfeledtetve, vagy ifjú halálomról megemlegettetni.« »Maradj« vagy »fuss!« Ekkor azt mondta egy hang: – »Menj! De együtt megyünk!« De ez nem a tengerszemű hölgy hangja volt.” (67.)

⁶⁰ „»Férfi sorsa a nő!«” Ha akkor az a hölgy, amikor utoljára a kezében volt a kezem, azt mondja: »maradj itt!« bizony ott maradok. Bizony beérem a magam kis boldogságával s nem futok a hír holdvilága után. Manapság valószínűleg királyi táblai ülnök volnék s magam is nagyokat nevetnék rajta, mikor barátságos lakomázás végén a kollégáim, szörnyeteg mondatokat idéznek a legelső regényemből, amelynek egy-egy defectus példánya még valamely antikvárius kacetjai közül kuriózumképpen előkerül (66. – kiemelés az eredetiben).

⁶¹ „Ha csak egy hajszálnyit megingok, le kell szédülnöm ebbe az örvénybe. Ah! Mennyire más ember lett volna belőlem! Ha én akkor övele elfutok, most én volnék a realista írók céhmes-tere: mert erotikus láng, szatír véna és luxuriózus fantázia bennem is volt annyi mint azokban; de nem használtam – azért, mert magyar közönségnek írtam. Ma milliók olvasnák a munkáimat, s átkoznának az apák és anyák, akiknek a gyermekeit megrontám léssen. Én

sebb kritikusában, Gyulaiban.⁶² Aki persze itt is túlzottan rigorózus: Jókai – imaginatív önfényezése mellett – elsősorban azokkal a (notóriusan realistának titulált) írói eljárásokkal, témákkal vet számot, melyet irodalmi nyelvbe, alkotói-társadalmi-befogadói környezetbe zártasága nem hagyott elindulni a megvalósulás útján. Igaz, valamennyi felvetést affirmatív megjegyzések rekesztenek be: a választásokat, a bejárat életutat a sorsszerűség, az emberi élet magasabb elrendezettsége legitimálja. „Manapság egy egész utcám van szülővárosomban, amelyet nevemről kereszteltek el; nem jobb volna-e, ha ahelyett egy gunyhóm lenne ottan? Sic fata tulere! (A sors akarta így!) *Nem! Én akartam így!* S ha még egyszer visszatérhetnék az életem útkezdetére, megint újra azokba a lábnyomokba lépnék bele, amiket már egyszer hátrahagytam.” (32.) Az ember ura önmagának, így vagy úgy, de képes kezében tartania a sorsát: az első regiszter végső konklúziója ez. Dönthet, választhat, el tud engedni: szerelmet, emberi kapcsolatokat, lehetséges életutakat, így nyugodtan élheti és szemlélheti sorsalakulását. Párhuzamos életrajz, párhuzamos sors: az egyik az életbe, a másik a halálba vezet – Erzsike élettörténete tehát affirmálja az irodalmi önportréban rögzített életutat és személyiségképet. De pusztán ezért a konklúzióért, az önigazolás narcisztikus kiterjesztéséért, nem lett volna érdemes Jókainak megírnia ezt a regényt.

(2. *alteregó*) Az integer személyiség ideája azonban megdőlni látszik, ha – a szöveg intencióit követve – egy másik értelmezői távlatból közelítünk a két életrajzi kapcsolathoz. Ebben a megközelítésben az Erzsike-történet az önéletrajzi dimenzió része lesz, tehát nem elkülönültségében, hanem szoros szimbiózisban értelmezendő a két narratíva viszonya. Ha a jelenség szubjektumfelfogásbeli dinamikáját nézzük, egyszerre beszélhetünk hasadásról, határátlépésről és énkiterjesztésről.

Az önéletrajzi szövegekben teremtődő szubjektum óhatatlanul elveszti integritását: megkettőződik, hiszen feszültség jön létre „az elbeszélés kognitív tárgyává tett én és a szövegben létrejövő én között”.⁶³ Jókai szövegében ez a feszültség, illetve oszcilláció nem az elbeszélő és elbeszélte én viszonylatában jön létre, hiszen az irodalmi önportré énkinyilvánító gesztusai lezárják ennek lehetőségét. Erzsike szólama viszont ezt a funkciót váltja ki: a narratívák közötti határátlépésnek köszönhetően „az önéletrajz a másik kerülőútján jut el önmagához”.⁶⁴ „Azonosulásaink révén érendszerünkbe integráljuk valamely hozzánk közel álló és érzelmileg asszimilált másik ember látható megnyilvánulásait”⁶⁵ – írja az énkiterjesztés önéletrajzi műveletéről Pataki Ferenc. Erzsike életrajza és „önéletrajza” esetszerű példázatosággal bizonytalanítja el az elbeszélőt, aki maga lép fel memoáriróként, értelemfejtőként,

meg nevetnék rajtuk, a potrohomat ütve, amit, mint idealista író nem bírtam megszerezni.” (193.)

⁶² Vö. GYULAI, *i. m.* 370.

⁶³ DOBOS István, *Az én színrevitele*, Bp., Balassi, 2005, 13–14.; Vö. BROCKMEIER, *i. m.* 251.

⁶⁴ DOBOS, *i. m.* 14.

⁶⁵ PATAKI, *i. m.* 116, vö. *uo.* 117–121.

néhol bölcs tanácsadóként. Ám valójában körkörös folyamat indul be, s megfordul a távlat: a címszereplő életében saját sorsa és lelki működése talányát kutatja a narrátor, melyhez egy teljesen idegen (női) és sok elemében irreális fordulatokkal teli élettörténetet kreál. Az így létesülő önéletrajzi dimenzióban az önéletrajzi én olyan aspektusai vihetők színre, melyek nem egyeztethetők össze az irodalmi önportréban kreált énképpel, mivel szégyenteljesnek vagy éppen fenyegetőnek minősülnek. Dialogikus tér teremődik, mely az énvizsgálat sajátosan önéletírói lehetőségeit dinamizálja: „az írásnak az autobiográfia által felkínált tere jóval inkább az én saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodásának, mintsem az én teljes kimondása lehetőségének tűnik.”⁶⁶

Erzsike alteregó szerepet vesz magára, az önéletrajzi én lelki mozgásainak a metaforája, benső lelki történéseinek kivetülése lesz. A regény metaforikus utalásrendszere a szem, az (arc)kép és a tükör motívumaival teremti meg a két történet egymásbaolvashatóságának a terét. Allegorikus képpel indul a regény, amely ennek a példázatnak a metaforikus kiterjesztéseként is olvasható.

Soha nem láttam életemben olyan csodaszemeket. Pedig sok szép szemekkel volt találkozásom. Egész asztronómiát írhatnék róluk. *De ennek annyiféle volt a szeme, amennyiszer változott az indulatja. Azért neveztem azt el tengerszemnek. Milyen a tengerszem? A hegytetőről nézve élénkzöld, az átelleni hegyoldal szálfái félig árnyékban tartják, a nap visszarayog a másik feléből; vidám nevetés ez. Majd meg ha végigfodrozza a szellő, haragoszöldre válik, majd barnára, bakacsinra; a felhő színét adja vissza, villámokat is lövell. Mikor leszáll az éj, fekete tükrében ragyognak a száz meg száz csillagok; egy-egy futó fény végigívlik benne, egy úszó vadmadár ezüstvonalat húz rajta végig; ez a megfordított mennyország. Két magas hegy vágánya közül előtűnik a telehold; egyszerre arannyá válik az egész tengerszem, fehér ködfoszlányok lebegnek fölötte, szellemalakot mímelve; elkezdenek a hullámai táncolni, minden ok nélkül, nagy fénykarikák terjengnek a közepéből, egymást előbbre tolva; a hold megint eltűnik a hegyoldal mögé; világoskék marad a tükörlap. Ha pedig egészen leszállunk hozzá, összetákolttutajon bevezünk rajta, akkor se nem kék, se nem zöld, hanem kristálytiszt, átlátszó a tengerszem. A part mentén zöld mohát, virágoskertet látunk a víz alatt. Eddig soha nem látott növények eregetik fél hosszú indáikon napvilágon nősző virágkelyheiket. Nagy, egyenesen álló növények, alakra a fenyőhöz hasonlók, emelkednek fel a mélységből, a vízszín alatt maradva; fák, amiknek igazán meg van tiltva az égbe nőni. Csupa virágoskert a vízfenék. S e virágoskertnek nincs élő lakója. Se hal, se hulló nem lakik benne. De egy lakója mégis van: a szirén. Nem az a mítoszi csábalak, hanem egy torz alakú szörny, nagy fekete fejjel, veres kopoltyúval, két békalábbal s lomha halfarkkal. Ez is ritkán jön elő a maga rejtett sziklaodújából; csak mikor nagy időváltozást érez. Én láttam egynéhányszor ezt a mesés amphibiumot. (5–6.; kiemelés tőlem.)*

⁶⁶ Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás*, Jelenkor, 2000/1, 91.

A tengerszem látványából előhívott természeti képek és a hozzá fűzött asszociációk a szemhez társuló metaforikus jelentésköröket hívnak életre. Két olyan allegorikus képzetkört, amely a szem hatástényezőit tárja fel: a *tükör* és a *tekintet* dinamikáját.

A tükörét, mely úgy adja vissza az elé táruló tárgyi, természeti, emberi világ jelenségeit, hogy közben sajátos „színnel”, árnyalattal tölti meg azt, és a formák világában elrejtőző aspektusát tárja fel. A tükör nem független a rá irányuló tekintettől sem: beszéde néma, a felé forduló ad jelentést a felületen megjelenőnek. Ám a tükör, mint szem, maga is néz, s tekintetében megmutat valamit a rá tekintőnek. A tengerszem metaforikus leírása, a szem, a tükör és a tekintet feltáró dinamikája egy újabb kaput nyit meg, mégpedig a lélek világa felé vezetőt. A természeti képek állandó változást generáló áramlása, az őselemek harmonikus egybeolvadása (tűz: nap, hold; víz: tó; föld: virágoskert; levegő: szél fodrozódása) a lélek ösztöneit, változásában folyton megújuló energiáit reprezentálják, a leírás záróaktusa pedig a lélek mélyvilágának allegorikus képét adja. A tó mélye az emberi lélek hozzáférhetetlen, egymással összeegyeztethetetlen minőségeket rejtő ősképeit mutatja meg: a virágoskert a lélek tudattalan világából érkező, megzabolázott és teremtő aktivitásba helyezett energiák szimbóluma lesz,⁶⁷ míg a szirének a lelki démonok képei, azon impulzusok megtestesítői, melyek vagy a személyes tudattalanságból, az árnyékból, vagy a kollektív tudattalanságból érkeznek, s egyszerre dinamizálják és fenyegetik az emberi pszichét. Az értelmező metaforákkal már megidézett Jung szavaival: „Aki a víz tükrébe pillant, először mindenesetre a saját képmását látja. Aki elmegy saját magához, az kiteszi magát annak, hogy találkozik önmagával. A tükör nem hízeleg, híven mutatja, mi tekint bele, nevezetesen azt az arcot, amelyet a világnak soha meg nem mutatunk, minthogy elrejtjük a persona, a színészmaszk mögé. Ám a tükör a maszk mögötti valódi ábrázatot mutatja.”⁶⁸

Érdekes, hogy bár a leírás Erzsike szemének allegorikus képét adja, a passzus mégsem kapcsolja konkrét névhez, testhez a természeti képek áradatával szimbolizált entitást. Így a tengerszem, a szem Erzsike alakjában megtestesülő önéletrajzi metaforaként olvasható: a saját lélek történései szemlélhetők benne, azok tükröződnek vissza. Más értelmezői metaforikával: „a beszélő megtalálja azokat az ösvényeket, amelyek saját beszédét saját beszédére adott válaszá változtatják.”⁶⁹ Mindaz, ami Erzsikével történik, visszaforgatható arra az önéletrajzi énré, aki ezeket a történeteket hallgatja, feljegyzi, olvassa, s gyakran megítéli. A „tükörből” érkező tekintet viszont őt is értelmezi, ahogyan erre az egyik szöveghelyen maga is reflektál: „Ez az asszony keresztüllát a lelkemen; olyan ügyetlen arcom van, mely soha sem tudott titkot tartani; olvasni hagy a vonásaimban, mint a nyitott könyvben. Ha megjedek,

⁶⁷ „Minden férfinak és nőnek megvan a maga belső titkos kertje. E kíváncsi szemek előtt elzárt helyen játszódik az a mozielőadás, amelyet ki-ki csupán önmaga gyönyörűségére alkot.” Eric BERNE, *Sorskönyv*, ford., EHMANN Bea, Bp., Háttér, 2000, 151.

⁶⁸ Carl G. JUNG, *A kollektív tudattalan archetípusairól* = C. G. J., *Mélységeink ösvényein*, vál., ford. és az utószót írta BODROG Miklós, Bp., Gondolat, 1993, 65.

⁶⁹ BÉNYEI Tamás, *Regény, etika pszichoanalízis és a Lazarillo de Tormes* = B. T., *Archívumok*, Debrecen, Csokonai, 2004, 100.

hiába mondom, hogy bátor vagyok; ha haragba jövök, hasztalan tettetek nyugalmat; nem hiszik el. Még alkudni sem tudok; kiszámítják az arcomból, hogy mit adok, mit veszek. Ez a nő meglátja még azt is, hogy hol bolyong titokban az én lelkem, messze a távolban.” (190.)

A szem-tükör-tekintet motívumaihoz szorosan kapcsolódik egy másik metaforikus sor a regényben: a képre, az arcképre történő utalások sorozata. Erzsike portréjának elkészítését a festői adottságokkal is megáldott fiatal önéletrajzi elbeszélőre bízzák. Az arckép létesülési folyamatát hosszas kommentárok kísérik: a kép nem elefántcsont lapra, hanem vászonra készül, hogy az örökkévalóságnak szóljon;⁷⁰ a portré alkotásakor csak ketten lehetnek a térben; Erzsike képi reprezentációját a festő tekintete és érzelmi érintettsége is nagyban formálja: a szem árnyalataiból azt a beállítódást ragadja meg, amely számára a legbeszédesebb. Az arckép aztán a riválisával, Bagotay Mukival folytatott közelharcban megrongálódik, visszakerül alkotójához, aki kiigazítja, ám aztán egy másik arcképpel (leendő felesége portréjával) cseréli le, míg végül a szabadságharc forratagában eltűnik.

Már a jelentéssorok értelmezői felidézésébe bekerültek olyan fogalmak, melyek Paul de Man önéletírás-teóriájának kulcskategóriái. De Man az önéletírói szövegek legmarkánsabb alakzatának a prosopopeia-t tartja. „A prosopopeia az önéletírás trópusa, melynek révén az illető neve olyan érthetővé és emlékezetessé válik, akár egy arc.”⁷¹ Az önéletírói szöveg egyfelől arcot ad a névnek, színre viszi az identitást, másfelől viszont megvonja azt. Egyszerre ragaszkodik a szubjektum, a tulajdonnév, az emlékezet, a születés, szerelem és halál témáihoz, de legalább ennyire igyekszik kibújni e rendszer kényszere alól: „Az önéletrajz elleplezi, hogy a szellemi arculat megrongálását okozza.”⁷² Mind e kettős mozgás, mind az elleplezés művelete markánsan kitapintható Jókai szövegében: az irodalmi önportré egy sérthetetlen és támadhatatlan maszkot húz az önéletrajzi énré, ám az Erzsike alakjában megmutatózó tükörkép szétbontja, megrongálja ennek a koherenciáját. Mintha az tükröződne benne, amit el akar rejtteni, vagy jellegéből adódóan a mélyben rejtekeznek. Kép és tükörkép, arc és önarckép ilyen megfeleltetése talán önkényesnek tűnik, ám a szöveg egy fontos mozzanata megerősíteni látszik. A két alak, a két arc egymásravetülésének központi metaforája a szemölcs levételekor testbe égetett folt lesz: „[...] két nap múlva leesett magától a kezemről a kiegészített szemölcs, s maradt a helyén egy lencsényi folt, mely ma is ott van; fehér színével a kéz alapszínétől erősen elválva. Nekem mindennap kell látnom azt a kis fehér foltot, amikor a kezemet az írásra teszem, s mikor sokáig elnézem azt a pontot, úgy tetszik, mintha abból a kis kerek jegyből az ő arcát látnám előtűnni; amilyenek akkor láttam – s aztán annak további változatait, egész

⁷⁰ „»Az elefántcsont azért jobb – ajánlám – hogy az ember letörölheti róla egy vizes szivaccsal az akvarell képet, amikor akarja.« Az úrnő elérté az öngúnyt, s kegyes volt azt neutralizálni ez ellentmondással. – Tehát inkább olajban, mert mi azt akarjuk, hogy az a kép örökké megmaradjon.” (13)

⁷¹ De MAN, *i. m.* 101.

⁷² *Uo.* 109.

a legutolsó, álomriasztó képig”. (21.) Vajon mit hordoz, mire emlékeztet ez a testbe forrott kép, mit rejt és mit fed fel Erzsike arca mint önarckép?

Egyfelől kétségtelen, hogy az egyes életepizódok poétikai színrevitelében, látványos fordulataiban Jókai saját írásmódjára irányuló önironikus gesztusokat is feltételezhetünk.⁷³ Másfelől azonban bármennyire fiktív, irreális vagy éppen tragikus hangoltságú Erzsike életútja, a szabadság revelációja hatja át, melynek az élet szabad áramlásához, a folytonos megújuláshoz viszonyuló tapasztalat az alapjellemezője. Elfogadás és dinamika, sodródás és tudatosság jellemzi ezt az életutat, mely az arisztokrata létből és házasságból a juhászbojtar és a szabadságharcossá avanszált táncosnő státusán, majd két polgári házasságon keresztül vezet a férjgyilkosságig, a börtöncella magányáig. A főhős nő életpályája imagináriusan átrajzolja az önéletrajzi én makulátlannak tűnő társadalmi maszkját. Bár az írói életút állomása is teremtő történések hatják át, azok mégsem lépik át a társadalmi tabuk határait: még a forradalmi részvétel sem. A dicsőség, a sikerek, a társas boldogság ugyanúgy a társadalmi-közösségi elvárások közegeiben bontakozik ki, mint az élet megélésének negatívabb aspektusai, a bujdosás, a betegség, a papucsférji szerep. Az Erzsike-történet távlatát integráló önéletrajzi dimenzió másfajta lelki mozgásokra, vágyakra és vívódásokra világít rá. Milyen lehet egy teljesen más életrendszer szerint élni? Mi marad az énből, ha belesodródik az ösztönkésztetések szabad áramlásába? Hasonló kérdésekkel viaskodhat az Erzsike életútját hallgató és rögzítő önéletrajzi én, de csak „hivatalos” válaszokat hoz a felszínre: a bűnbe, a veszteségbe és a halálba, oda, ahova valójában minden megélt emberi életút vezet.

A tükörcső kép egy másik regiszterén a libidó, az erotikus vágyak és testi ingerek világa tárul fel. Az elbeszélő meglepően kendőzetlenül nyilatkozik nemi vágyairól: először még szerelmes ifjúként, majd később – máshoz – eljegyzett férfiként ragadja magával az erotikus gerjedelem és fantázia, hogy aztán legvégül, immár befutott íróként és meglett házasemberként kerüljön újra kísértésbe, amikor Erzsikét, a lengyel katonatiszt feleségét látogatja meg a budoárjában.⁷⁴ Az utalások szembeütőek, az önfeltárulkozás is szokatlan erejű, ám hiányoznak a jelenségre irányuló mélyebb gondolati reflexiók: csak a megrongált maszkot látjuk, ám azt, hogy milyen küzdelmek zajlanak le a mélyben, mennyire uralja a test démona, a libidó a személyiséget,

⁷³ Vö. FRIED, *i. m.* 66.

⁷⁴ „Más szerencsés halandó el nem szalasztotta volna megrabolatlanul e kedvező pillanatát a paradicsomvesztő márnak. Senki sem volt ott rajtunk kívül, sem távol, sem közel, csak mi ketten: Ádám és Éva.” (31.) „Hanem mondhatom, hogy ugyan furcsa módja volt az írnisegítésnek. Egészen odadólt fölém – úgy, hogy az ajkának a forró lehetét éreztem az arcomon s a szívének a dobogását a vállamon. El is rontottam az első levélpapírost, a tavalyi dátumot jegyezve feljül. [...] Végre ki nem tudtam keveredni egy megkezdett, hosszú frázisnak a hínárjából. – Mikor az ember két szív dobogására kénytelen hallgatni! [...] Íme másodszor is elszalasztok egy istenek által különös gráciaképpen osztogatott alkalmat a paradicsom meglopására. Hiszen nem vagyok én szent! Nem akarok azzá lenni. Igazi húsból és vérből alkotott Ádám fia vagyok. Nem is kötelez semmiféle fogadalom az aszkétai életre. És aztán »vagyok én is Gyuricza Péter!« Csak még egyszer visszajönné az a szépaszszony képébe öltözött kísértet, majd megtudná, hogy nem én vagyok a bibliai József. Egész nap nem hagyták el a képzeletemet ezek a forró hallucinációk.” (89, 91.)

már nem láthatjuk. Itt nyilván erős fékek dolgozhattak Jókaiában: közismert, hogy családja különös aggodalommal tekintett az idősödő író testi-szerelmi vágyaira, melyek a mindennapi életben a szégyen kontextusában és az öntudatlanság vádjában jelentkeztek.⁷⁵ Életrajzi fikciójában mindenesetre tudatosan néz szembe a jelenséggel, úgy, hogy annak lélektani és antropológiai gyökerét is érteni óhajtja.⁷⁶ Igaz, Jókai az erotikus késztetések elbeszélésére alkalmas nyelvet a *Tengerszeműben* sem találta meg: olyannyira nem, hogy ezt még a Jókai prudériáját felmagasztaló, Péczely-jutalmat odaítélő bizottság is számon kérte rajta.⁷⁷ Persze, mint regényében is megvallja, ehhez francia írónak kellett volna lennie...

Más démonok ténykedését annál inkább színre viszi a szöveg: Erzsike alakját több szituációban is hasonlítja a nyitóképben megjelenő szirénhez, a lélek démonához,⁷⁸ mely veszélyes, akaratlanul választott utakra viszi az embert. Jókai visszatérő írói témája az öngyilkosság jelensége, azoknak az indulatoknak a fürkészése, melyek pusztításra, önpusztításra készítetik az embert. A szuicid beállítódást eltávolítja magától az önéletrajzi én: a szabadságharc egzisztenciális bizonytalanságában halványan belép a meghívott halál kísértése (93.), ám a jelenség mélyebb reprezentációja áthelyeződik Erzsike élettörténetébe. A határok folytonos oda-vissza átlépése a végső határok áthágásának fenyegetését is magában hordozza: már Gyuricza Péternéként felvetődik – inkább ironikusan – az öngyilkosság gondolata Erzsikében, ám utolsó házasságának válságában már magával ragadják a gyilkos indulatok. Tulajdonképpen mindegy, a megtévedt lelki energiák irányította tőr melyik irányba, másra vagy az öntestre irányul-e, a romboló indulatok előbb-utóbb célhoz érnek.⁷⁹ Erzsike nyíltan vall gyilkos-öngyilkos érzületeiről az önéletrajzi elbeszélőnek, aki hosszasan próbálja lebeszélni tettéről. Ha az önéletrajzi dimenzió kontextusába helyezük a történéseket, itt is belső hangok vívódásának tipikus példájával szembesülünk. Árulkodó, hogy a férjét méreggel előlni készülő Erzsike szavait saját fenyegetettséggént éli meg az elbeszélő: „Mit akarsz tenni, szerencsétlen! orgyilkos akarsz lenni? A férjednek a testét mérgezed meg, nekem pedig a lelkemet? Én valahányszor rád gondoltam, a régi tiszta szerelemben megdicsőülve láttalak magam előtt, s most az utálatot,

⁷⁵ Vö. BOKOR László, *Jegyzetek = JÓKAI Mór, De kár megvénülni*, Bp., Akadémiai, 1971, 325–326.

⁷⁶ A Jókai-recepcióban eddig Bori Imre kísérelte meg feltárni a kései regények erotikumának tematikai és poétikai aspektusait. BORI Imre, *i. m.* 62–70.

⁷⁷ „abból az eléggé nem dicsérhető tulajdonságából pedig, mely egész pályáján kerültetéve az érzékinek, az állatinak minden erősb színezését, származik az a hiány, hogy „A tengerszemű hölgy”-ben inkább sejteti, mint festi a vérnek ama zabolázhatatlan hevét, mely a boldogtalan sorsú szép asszonyt annyiféle frigy lapdjává teszi és végre szenvedélyességének áldozatává ejti.” VADNAY Károly, *A Péczely József-féle regényjutalomról*, idézi SZEKERES, *i. m.* 325.

⁷⁸ „És azalatt az a két csodálatos szem kerekre fel volt nyílvá, s lefelé fordított szivárványával nézett a szemembe. Így néznek a démonok a pokolra került elkárhozottakra, mikor azokat sütögetik”. (21.)

⁷⁹ Vö. Sigmund FREUD, *Gyász és melankólia*, ford. BERÉNYI Gábor = S. F., *Ösztönök és ösztönsorsok*, Bp., Filum, 1997, 138–139.

a förtelmet akarod ennek a helyébe állítani? Add ide azt a recipét! A nő elrémülve, rám meredt szemekkel, minden ízében reszketve rogyott térdeire, mikor azt mondtam neki: eddig az imádságaimba foglaltalak, azt akarod, hogy ezután megátkozozlak?” (291.) A meghívott halál démonainak megidézésekor pedig sorjáznak a társadalmi elvárásokból és az életlogikából fakadó észérvek: „Az is bűn, amit most mondasz! A lelket, az istenszikrát, nem azért adta nekünk az ég, hogy azt visszadobáljuk neki. Tanulj megneemesülni a szenvedésekben. Mindenkinek megvan a maga keresztje, amit Isten rámért, viseli mindenki; egyedül a saját fiának a vállára tett az Isten oly nehéz keresztet, hogy összerogyott alatta. Ha hinni akarsz a szentekben, kövesd a példájukat! Légy mártír, ha Isten úgy akarta: ez az igazi pápista vallás.” (Uo.)

Nem segít sem a rábeszélés, sem az ima, sem a gondviselés: Erzsike megöli férjét, az utolsó spontán találkozásra a márianosztrai börtönben kerül sor, ahol a címszereplő megöszülve, de beszédes tengerszemekkel néz életre hívójára. A belső démonok leküzdése komoly feladat, sugallja a szöveg, az elbeszélés pedig a gyónás alakzatát veszi fel a zárójelenetből visszanezve, melyben az író feloldozza bűnei (a kitagadás, a kiközösítés bilincsei) alól szerelme tárgyát, fantáziája termékét, lelke rejtett dimenzióinak enigmatikus tükörképét.

(3. *antropológiai konzekvenciák*) Jókai önéletírói szövegeire nem jellemző a fokozott önreflexivitás: hiányoznak az életút egyes szakaszaiból, fordulataiból levont konzekvenciák. *A tengerszemű hölgyben* is mindössze egy ilyen találunk, igaz, ez a szövegegyesség önéletírói kulcsmetaforának bizonyul:

Most már megvallhatom őszintén. – Én nagyon szerettem magamat. Most már elmondhatom: – nincs vetélytársam. Úgy szerettem mindig az egyedüllétet. Úgy el tudtam beszélgetni mindig magam magammal. Kerestük egymást. Mindig volt mit beszélnünk egymással. Hitet, reményt, bizalmat kölcsönöztünk egymásnak. Az Én az Énnek. Néha meg is hasonlottunk egymással. Valami elhibázott dolog. Mindig én voltam a hibás; ez a húsból, csontból álló Én; ez az éhező, élvhajhász, hiú önhitt Én; az a másik volt az igazságában. Kibékített magammal. Az volt a tanácsadóm, a mulattatóm, a szükségben megsegítőm; – az ítélő bírám! (27.)

Az én-megkettőződés képéből kiindulva megerősíthetjük a korábban leírtakat: a két történetyszál felfogható belső hangok rejtett vitájaként, párbeszédeként is. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogyan értelmezzük metapszichológiai vagy antropológiai távlatból ezt a két Ént. Mennyiben minősülnek külön entitásnak, hol és hogyan helyezkednek el egy egésznek tételezett személyiség lelki szerkezetén belül? A pszichoanalitikus antropológia kézenfekvő metaforákat kínál: a húsból, csontból álló, élvhajhász, hiú én lenne az ego, a társadalmi maszkjaival egyetemben, míg a tanácsadó, a segítő lenne a mély-én, a jungiánus értelemben vett szelf. Ha pedig az ítélőbíróra helyezük a hangsúlyt, akkor – immár közismert freudiánus fogalmakkal – az én és a felettes én viszonyában gondolkodhatunk.

A bántóan egyszerű megfeleltetéssel önmagában persze nem jutunk messzire: minden egyes önéletírói szöveg egyedi antropológiát dolgoz ki közvetetten, s Jókai regényében is az az igazán érdekes, hogy milyen módon reprezentálódik ez a hasadt, ám mégis egységet alkotó személyiség. Míg az ego, az én története az irodalmi önportréhoz kapcsolódik, addig a mély-én az Erzsike történetéhez: nem közvetlen reprezentálójaként, hanem mint tanácsadó, sugallatok hordozója, bizonyos lelki jelenségek tükrözője. Valójában a két én-regiszter összebékítése zajlik a regényben: az elrejtteni óhajtott impulzusok mégiscsak integrálódnak egy kerek élettörténeti narratívába, az afirmáció egy mélyebb tudás és belátás birtokában születő identifikációt jelent. Minden, ami az egohoz kapcsolódik, esendő, s minden, ami bizonytalanságot okoz, mélyebb bizonyosságban tart.

A recepció visszatérő dilemmája, hogy mennyire jut közel a modern kor emberképéhez, akár a *Tengerszeműben*, akár más műveiben Jókai. A műfajválasztás már önmagában beszédes: klasszikus előzményei ellenére az önéletírás a modern kor terméke, létrejötté szoros összefüggésbe hozható a 18–19. században lejátszódó paradigmaticus gondolkodástörténeti változásokkal. Karl Weintraub két ellentétes tendenciát emel ki, mindkettő az én mintázatainak keresésére sarkall: míg a 18. század végétől kezdődően jelentősen gyengülnek a tradicionális személyiségmodellek, addig, ezzel párhuzamosan jelentősen megszorodnak a mindennapi életben felkínálkozó életvezetési minták:⁸⁰ hogyan találja meg ebben a világban az ember azt a biztos tudást, amelyről azt gondolja, hogy elengedhetetlenül szükséges saját élete megszervezéséhez, vezetéséhez? „Who am I? What do I mean to be?” Ez a dilemma ott kísért Jókai regényében: miközben bebástyázza magát az irodalmi önportré tradicionális szerepmintázataiba, addig Erzsike élettörténetében végigfuttatja a modern ember tudatos és öntudatlan sodródását egyik szerepből, élethelyzetből a másikba, és színre viszi azokat a lelki impulzusokat is, melyek bármikor szétrobbanthatják az ember biztosnak vélt énjét, identitását, maszkját. Az „életutak párbeszédében” láthatóvá teszi, hogyan formálja és mozdítja ki a Másikkal megélt interszubjektív reláció az embert, milyen belső készletekkel, démonokkal, fantáziaképekkel kell megküzdenie és együtt élnie. S miközben afirmálja az integer ént, azonközben, a gyónás – ez esetben önmagára értett formulájában – el is búcsúzik attól: elfogadja, magába integrálja az eltávolított készleteket, a személyiséget szétfeszítő tendenciákat. „Én téged feloldozlak a kiközösítés és a felfüggesztés valamint a kitagadás minden bilincseiből, amennyiben rajtam áll és te szükségét érzed – én feloldozlak. Amen”⁸¹

⁸⁰ „Az én-keresés egyre nehezebbé vált a nyugati ember számára, mivel egyre több és több kulturális modell kínált mintát a számára: a nemzeté válás folyamata Európában különböző életstílusok sokaságát hozta magával, a nemzeti nyelvek felvirágzása egybeesett az egyetemes egyház hanyatlásával és protestáns felekezetekre való széthullásával. [...] Könnyű azonosulnunk Descartes dilemmájával: hogyan lehet a Könyvek Világában, melyben az ember egyre terebélyesedő műveltséggel kénytelen szembesülni nevelődése során, megtalálni a tudás bizonyosságát, mely elengedhetetlen zsinórmértékül szolgál az élet vezetéséhez?” WEINTRAUB, *i. m.* 841.

⁸¹ A szöveg zárlatában latinul szerepel a feloldozási formula: „Ego te absolvo, ab omni vinculo, excommunicatione, suspensione, et interdictione, quantum possunt, et tu indiges – ego te absolvo! Amen” (294.)

IV. „Élek. Látom magamat.”
(Öreg ember nem vén ember)

Az *Öreg ember nem vén ember* kapcsán sem beszélhetünk a szó hagyományos értelmében vett önéletrírásról: egy négy elbeszélést tartalmazó, keretes történetről van szó, melynek nyitányában megszólaló elsődleges én-elbeszélő – Boccaccio *Dekameron*jára emlékeztető módon és játékosággal – felveti a kérdést: nézzük meg, mire mennek azok az özvegy férfiember, akik idős koruk ellenére újra belépnek a házasság kötelékébe. Sem az elsődleges elbeszélő, sem a négy novella én-elbeszélője nem azonosítható Jókaival mint egyértelműen színre vitt önéletrajzi énnel. Ám kétértelműen rengeteg életrajzi nyomot találunk a szövegben: hol játékosan, eltávolító módon,⁸² hol pedig direkt formában.⁸³ Az elsődleges elbeszélő és a szereplői narrátorok identitása folyton átcsúszik egymásba: az előbbi átélőként helyezkedik bele a négy figura élettörténeti szituációjába.

Ugyanakkor a nyilvánvaló önéletrírói érdekltség ad különös jelentőséget a regénynek,⁸⁴ sőt úgy vélem, az értelmezés szinte egyetlen járható útja, ha biográfiai konfabulációként fordulunk a szöveghez. Az önéletrírói és a tisztán regényszerű prózai szövegek befogadásakor „nem az előbbi tényszerűségében és az utóbbi fiktív voltában, hanem az általuk kiváltott eltérő olvasói hozzáállásokban keresendő”⁸⁵ a különbség – véli Porter Abbott. A speciális „autografikus” olvasási mód eszerint nem a

⁸² „...De hát minek volt énnekem mindezt meglátni és leírni? Hát regényíró vagyok én? Én architektus vagyok, aztán meg archeológus. Engem egy négyezer éves múmia jobban érdekel, mint egy harmincéves eleven hölgy.” „Jókai nevű regénycsinálóknak (akitől sohasem olvastam semmit) ezt írta nagy elragadtatással: »Barátom! Ez a három hét fölér testvérek között is három mennyországgal!«” JÓKAI Mór, *Öreg ember nem vén ember* (1900) s. a. r. SZAKÁCS Béla és BOKODI Ervin, Bp., Akadémiai, 1976, 70, 76.

⁸³ „Ehhez kellett az a nagy halom pénz s a nagy halom bolondság. Mind a kettő megvolt énnél. A nagy halom bolondságról tanúskodik a száz kötet munkám, s ugyanazon alapszik a nagy halom pénz is. Nem jutottam én ahhoz se csalással, se spekulációval, se börzejátékkal, hanem azzal az egyszerű módszerrel, hogy az amerikai olvasóközönség az összes munkáim angol nyelvű kiadását kedvezően fogadta, s attól fogva aztán Kalifornia bányái az én számomra termelték a – chimaerát!” (114.) További példákat lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, 329.

⁸⁴ A korabeli ismertetések – nem nélkülözve a bulváros felhangokat sem – természetesnek vették a regény önéletrajzi irányultságát: „van benne, már mint a részletekben, sok apró igazság; sok helyzet, sok érzés, sok gondolat, ami nem mese, nem kitalálás, hanem átélt, átértett valóság; sőt van, ami látnoki szemmel tárja elénk a jövődőt, a márt” – írja a Magyar Hírlap recenzense. JÓKAI, *Öreg... i. m.* 314. Mikszáth – éppen a bulvárjelenség okán – elutasítja ezt a megfeleltetést, igaz, egyben a regényt is értéktelennek minősíti: „1898-ban a Magyar Hírlapba irogat, többnyire jelentéktelen apróságokat, emlékeket, aktuális tárgyú tárcacikkeket, köztük az »Öreg ember nem vén ember« című regényt, mely azonban csak egy év múlva válik szenzációs művé, miután azt hiszi a közönség, hogy saját magát írta le benne, anticipálva a jövőt, minek következtében némely újságok újra lenyomatják.” MIK-SZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 353.

⁸⁵ ABBOTT, *i. m.* 292.

szerző eltörlésére, hanem szemmel tartására törekszik.⁸⁶ Ez az értelmezői alapállás különösen fontos a Jókai-regény esetében, hiszen a rejtetten szövegbe kódolt önéletrajzi én lényegében ugyanazt csinálja, mint amit a szöveg olvasójának felkínál: kívülről szemléli élethelyzetének szövevényét, s adaptív stratégiákhoz szeretne hozzáférni az írás folyamatában.

Nem hiszem, hogy lenne még egy Jókai-szöveg, mely ennyire közvetlenül kapcsolódna az író megélt életéhez, még ha ez a bennefoglaltság fel is oldódik a történetfűzér anekdotizáló hangoltságában és a játékos-ironikus keretben. Az elbeszélés tétjét pusztán azok a sztoikusán szarkasztikus mondatok érzékeltetik, melyet – egy barátnőhöz írt, a fűzért keretbe záró fiktív levelek – zárlataiban olvashatunk.⁸⁷ Jókai botrányos második házasságával és utolsó éveinek egzisztenciális elhagyatottságával kapcsolatos eseményekkel igen sokat foglalkozott a Jókai-recepció, már a kezdetektől fogva. Mikszáth Kálmán egyszerre szarkasztikusan elítélő és empatikusan elnéző okfejtésben számol be Jókai időskori élethelyzetéről,⁸⁸ Szini Gyula inkább a kultikus olvasás kontextusában, tragizáló hangnemben beszél a történésekről, s „az önmagát túlélő öregség tragikumáról” beszél Zsigmond Ferenc a regénnyel kapcsolatosan.⁸⁹ Az életrajzi szakasz legutóbbi értelmezője, Lugossy András az élet-történeti eseményeket a szexuális viselkedés Jókai korabeli társadalmi és jogi megítélésének, nyelvhasználati diskurzusainak a kontextusába helyezi: ebben az összefüggésrendszerben tárgyalja a Grósz Bella-házasság körüli botrányokat, végleges elszakadását a családjától, az ebből fakadó feszültségeket, megalázó vitákat, méltatlan vádakat. Jókai mindenestre döntött: a barátok éberségét kijátszva 1899 szeptemberében feleségül vette Grósz Bellát, akivel öregkora utolsó éveit töltötte, majd (szinte) egyedüli örökösévé tette. Elgondolkodtató zárlata ez egy fényes pályafutásnak, egy nemzeti ikon életútjának⁹⁰ – az emberlét antropológiai alapjainak szempontjából is. Nagyon izgalmas az a kísérlet, ahogyan Jókai az irodalom ön- és létértelmező stratégiáinak aktivizálásával, röviddel a döntő élettörténeti fordulat előtt,

⁸⁶ Vö. *uo.* 298.

⁸⁷ „És mármint engedje meg kegyed, kedves barátném, hogy beleképzeljem magamat ebbe a négyféle esélybe, s kiválasszam magamnak belőlük azt, amelyiktől legjobban irtózom.” (8) – zárja az első levelet, majd ezzel a mondattal lépünk ki a történetből: „*Kedves barátnőm!* Íme leírtam önnek mind a négyféle változatát annak a sorsnak, amit magára idézhet az »öreg« ember, aki nem akar »vén« ember lenni. Válassza ön ki, hogy melyiket találja ajánlatosabbnak.” (248.)

⁸⁸ „Minden jobb érzésű embernek fájdalmat, lehangoltságot okozott ez. Pedig hiszen várható volt, hogy ilyesvalami történhetik. Pszichológiailag nem szorul nagyobb magyarázatra. Mostani nősülése éppolyan abnormis, mint az ötvenegy év előtti. Akkor ő volt túlságosan fiatal a feleségéhez, most a felesége (húsz éves leány) volt túlságosan fiatal hozzá. [...] Hiszen kétségenkívüli, ítélőtehetsége eddigi feszerejének is meg kellett lazulnia, hogy nem bírt ennek a lépésnek ellentállni. Ámbár iszen joga van még a legutolsó főregnek is azon a falevélen élni, amelyiken akar.” MIKSZÁTH, *i. m.* 353–354.

⁸⁹ Vö. SZINI Gyula, *Jókai*, Bp., 1928, 220–231.; ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., 1924, 270. A regény életrajzi háttérének részletező leírását és értékelését Zsigmond mellőzi. Vö. *uo.* 47.

⁹⁰ Ahogyan Mikszáth fogalmaz: „Oh, ne áltassuk magunkat, mondjuk ki az igazat: ennek a nagy embernek az alkonya végtelenül szomorú volt.” MIKSZÁTH, *i. m.* 358.

megpróbálja felmérni élethelyzete lehetőségeit. Biográfiai konfabulációja azonban túlmutat ezen a személyes érdekeltségen: olyan antropológiai mátrix körvonalazódik a regényben, mely az öregedés test-lelki folyamataival, az elmúlás fogadásának a verzióival vet számot.

(1. *Jelen és tekintet*) A regény a fiktív önéletírásnak egyedi változatát hívja életre, melynek leírásához Porter Abbott önéletírás-konceptiója kínál teoretikus modellt. Abbott olyan tettként fogja fel az önéletírást, amely a megírás jelenébe ágyazódik. „Az önéletírásban a diskurzus narratív cselekvés” – írja, melynek „nem a történeti pontosság, a tényszerű hitelesség adja a személyes vonatkozását: inkább a jelenben megtörténő terapeutikus esemény, a beszéd vigasza.”⁹¹ Az önéletírás tehát beszédcselekvés: a szerző valamiképpen jelen van a szövegben, kedvére alakítja a tényeket, sűríti az eseményeket, azaz tulajdonképpen saját érdekében cselekszik. Jókai regényének legfontosabb önéletírói funkciója a „jóslás”, a várható eseményekkel – az öregedés és a halál folyamatával – történő szembenézés.

A beszédcselekvés aktusa és jelenbe ágyazottsága sajátos időszerkezetet teremt a szövegben, mely alapjaiban rajzolja át a múlt-jelen-jövő önéletírói szövegekben megszokott viszonyrendszerét. Az autobiografikus szövegek általában a jelenből kiinduló emlékező én-elbeszélések, melyek két irányba tekintenek: a jelen emlékezeti munkája a múltba néz vissza, azért, hogy a narratív felidézés önmegértési műveletének legfőbb ajándékaként a jövő távlatára nyisson rálátást. Intuitív módon belakja azt a jövőt, mely az elbeszélés lezárulta után megkezdődik. A Jókai-regényben azonban a múlt és a jövő távlatára óhatatlanul beomlik, illetve jelentősen átstrukturálódik: a múlt – mind a négy szereplői és az odaértett önéletrajzi én esetében – egy társadalmilag hasznos életpályát reprezentál, amely azonban már lezárulni látszik, így elveszti a jövő felé mutató perspektíváját. Az önéletírás alakzata tehát nem a múltból származó és jövőbe mutató életértelem feltárására irányul: céltudatosan a jelen egy összekuszálódott élethelyzetét járja körül, több aspektusból. A kutakodó jelen az öregemberség és/vagy a vénemberség állapota, egy olyan határhelyzeté, melyet bármennyire ironikusan-játékosan kezel a szöveg, mégis fokozott egzisztenciális jelentőséggel bír. Merthogy a jövő távlatában kizárólagosan a biológiai elkopás, az identitás fokozatos felszámolódása, a halál mindent magába ölelő végérvényessége áll. Az önéletírói kutatás tétje ezért a kényszerű határátlépés pillanatának rögzítése lesz. A határ egyik oldalán az öreg ember, aki még az életlogika szerint törekszik a boldogságra, énje munkában, szerelemben történő feloldására, a határ másik oldalán viszont ott a vénember-lét, mely feltárja a boldogulási kísérletek önáltató attitűdjét. „A szívem csak úgy érez örömet, bánatot, a magamét, a másét, mint ifjúkoromban: még hiszek, még nem kétkezem; még reményelek: vágyaim a távolba járnak, gyönyörködöm a szépben, a jóban! – Egyszer aztán egy hideg rém, egy realizstikus szörnyeteg végighúzza a körmeit a testünkön, s azt mondja: »Bizony vén vagy te!« A patológiai Erinnys körmeinek a nyoma ottmarad a bőrünkön.” (220.)

⁹¹ ABBOTT, *i. m.* 287, 290.

Az életlogikát tehát a halál logikája váltja fel, mint alapvető mozgatóerő: a cél immár nem az ittlétben boldogulás, hanem az életből kilépés. A regény alapvető személyes és antropológiai dilemmája, hogy mikor veszíti el önmagát végérvényesen az ember: mikor mosódnak el a korábban magabiztosan viselt társadalmi maszkok, mikor törlődik el visszavonhatatlanul a személyiség; hogyan szakadnak fel az embert ittlétben tartó, világhoz kötő gyökerek, hogyan válik még ittlétében halottá, önmaga jelét elvesztő entitássá az ember? Mikor veszíti el, elveszítheti-e önmagát az ember? A regény mint önéletírói alakzat legfontosabb tétje az, amit de Man – Wordsworth példáján demonstrálva – az önéletírói szövegek legfontosabb funkciójának tart: az „önhelyreállító-diskurzus” célja „a halállal szembeni felélesztés igénye” lesz.⁹²

Ezt a törekvést humoros-szarkasztikus attitűd homályosítja el, ám az önéletírói „cselekvés” mögöttésében feltűnik egy bölcs „tekintet”, melynek létrehozása, fenntartása és megóvása kerül a megnyilatkozás centrumába. Ha elveszni látszik minden, ami az ittlétben eleve adottnak, megszerzettnek, tudatlanul is uraltak tűnt, egyedül a tekintet marad, mely mindezt szemlélni és ironikusan szemléltetni képes, megteremtve a beszéd, a megszólalás jogát és médiumát: az én fenntartásának utolsó gesztusát. Az öregedés állapotához egyébként is két tradicionális toposz társul az európai kultúrkörben: „[e]gyfelől a hanyatlás és a romlás jelzőivel illetjük az öregkört: mint a virágok ősszel és télen, elhervadnak, elvesztik szépségüket. Másfelől a beérkeztség, az érettség, az aratás metaforáival jellemezzük azt, mely elérte ereje, tapasztalata, bölcsessége teljességét.”⁹³ A Jókai-regényben ez a két távlat feszül egymásnak: a beérés bölcsessége próbál szembenézni a hanyatlás-romlás elkerülhetetlen szellemi és biológiai folyamataival.

A színre vitt identitások szempontjából minden önéletírás teremtés és hanyatlás-történet is egyben, hiszen az ént, a beszélőt az idő folyamatába helyezi. Ám egyúttal ki is emeli onnan, hiszen a szemlélődő tekintet eközben „időtlen” lesz, érintetlen marad az elmúlástól. Jókai szövege a szemlélődő tekintetben fenntartott énkép viszonylagos stabilizálásánál egy lépéssel tovább megy, feltesz egy még radikálisabb kérdést: mi történik akkor, ha ez a tekintet is eltűnik, kihuny. A vén emberré avanzsáló öreg ember sokkal inkább ezen dilemmázik, mintsem az idős korban megélhető szerelmi boldogság értelméről és annak várható következményeiről. Ám a téma közel sincs olyan távol a halállal és öregedéssel kapcsolatos kérdésirány dinamikájától, mint amennyire első pillanatra látszik. Ha van tekintet, van Én is, ha van Én, akkor az igyekszik feloldódni az élet változó áramlásában, s ebben az áramlásban még időskorban is feltűnhet a Másik, a szeretett tárgy, a nő teste és lelke, a Másikban identifikálódás reménye. E Másik egyszerre lehet az Én létének megerősítője, de a hanyatlás egyértelmű jele, hordozója, tükre is. A szövegben életre hívott négy modellszerű történet mindegyike ez utóbbi forgatókönyv alapján játszódik le, újra és újra visszavezetve a figyelmet a beszéd centrumára: fenntartható-e az Én (a tekintet) a szégyen, a lelki összeomlás, a biológiai elkopás folyamatán túl is, akkor, amikor az

⁹² De MAN, *i. m.* 97–98.

⁹³ BROCKMEIER, *i. m.* 268.

ember már annyira sem ura saját testének, lelkének, gondolatainak, mint korábbi életszakasaiban?

Létezik-e szép halál? A nyugodt, csendes, bölcsességgel és megadással teljes öregkor vajon garantálja-e azt?

(2. „*De hát én mit játszom most?*” *Körköröség és folyamatszerűség*) A tekintet megformálásában és a beszéd magabiztosságában reprezentálni és megőrizni óhajtott énkép a szöveg narratív struktúrájában teremődik meg. A narratív alaphelyzet – amely négy példázatos történetben modellálja a keretes történetben megjelenő én-elbeszélő élethelyzetét – lehetővé teszi a benne lét és az eltávolodás, a belebonyolódottság és a külső nézőpontból szemlélés oszcilláló mozgását. Nem véletlen, hogy a szöveg elbeszéltségének az alaptónusát az ironia alakzata határozza meg.⁹⁴ Az ironikus távlat és gondolkodás ad biztos alapot a szembenézésre, a gondolkodásra és a higgadt mérlegelésre. A négy szereplő egy-egy önéletrajzi dimenziót nyit meg a keretben megszólaló beszélő számára, aki a jelenség „definícióját” is megadja az *Előszó*ban: „De még furcsább a címhatározó: »Képzelt regény.« Hát vannak nem képzelt regények is? Ennek az értelme az, hogy ezek a történetkéek csak az írójukra nézve képzelték; de valósággal mind emlékezetben élő történetek, amikbe aztán a szerző beleképzei magát”. (5.)

A beszélő (önéletrajzi én) pozíciója a nyitányban rendíthetetlennek tűnik: meghatározott rítusrend köré szerveződő öregségét nemcsak elfogadhatónak, de békésen megélhetőnek állítja be,⁹⁵ aki csak a „barátné” felvetésére gondolkodik el az özvegylet elhagyásának eshetőségein. Aesopusra utalva az időskori házasság négy modelljét vázolja fel hirtelenjében, melyek súlyát egy-egy történet megalkotásával nyomatékosítja. Az *Előszó* játékos-ironikus hangoltságú, magabiztos megszólalását a sokat megélt bölcs ember sztoikus nyugalma jellemzi. „Elmondok négy történetet, amely matematikai törvényszerűséggel hozza el a szégyent, a kudarcot, az egzisztenciális megsemmisülést, a név eltörlődését.” E magabiztos pozíció megtartásáért azonban már jóval nagyobb küzdelmet kell vívnia az elsődleges én-elbeszélőnek, s a mögötte felsejülő önéletrajzi ének. Már az *Előszó* zárlata sejteti ezt, hiszen az „engedje meg kegyed, kedves barátném, hogy beleképzeljem magamat ebbe a négyféle esélybe, s kiválasszam magamnak belőlük azt, *amelyiktől legjobban irtózom*” (8.) formulában inkább a választás elkerülhetetlensége, mint az én-érintettség jele mutatkozik meg. Az „öreg ember nem vén ember állapot”, melynek kivívásáért az egyes szereplők

⁹⁴ Akárcsak több kései Jókai-regényben, melyekben „az ironizálás a regény(ek) modalitásában, szemléletében, elbeszélő és műve viszonyának körülírásakor is tetten érhető.” FRIED, *i. m.* 65.

⁹⁵ „Kegyed szíves volt az egészségi állapotom felől kérdezősködni. Feleltem rá. Egészen jó állapotban vagyok. Semmi bajomat sem érzem, jól eszem, iszom is, alszom egész éjjel; nem ismerek se csúzt, se gyomorbeteg, se aranyeret (kérem, fogja be kegyed a hüvelykujját a markába: »unberufen«), orvosságot nem kívánok, csupán konyakot hordok magammal egy kis kulacsban: abból húzok egyet, ha azt érzem, hogy meghűltem – s aztán, ami legfőbb dolog: van kedvem a munkához, most is olyan lélekkel tudok dolgozni, mint fiatal koromban. A szemeim is jók.” (6.)

szélmalomharcot vívnak, s e küzdelemben egytől egyig nevetségessé válnak, nem elsősorban az újraraházasodás rögeszméjében és az örökifjúság illúziójában tévelygő ember dilemmája, hanem egy olyan egzisztenciális határhelyzet, melyhez mindenkinek el kell érkeznie. Nincs békés-kiegyensúlyozott és felesleges kockázatokat vállaló öregkor közötti valódi választás: az örvény, melyet a szöveg kompozíciója kirajzol, mindenkit magával ránt, a kérdés csak az, milyen hangoltsággal érzékelik el ide az ember.

A „képzelt regények” nem különösebben érdekesítőek: sem a cselekmény, sem a szöveg poétikai megalkotottsága nem hozza lázba olvasóját. A négy történet egymásbafonódása és a bennük kirajzolódó egzisztenciális ív annál inkább. Az önéletrajzi tér és dimenzió felrajzolása ezért nem a szoros szövegolvasás, hanem az átfogó szövegstratégiák feltárása felé irányítja a regény értelmezőjét.⁹⁶ A történetek egymásrakövetkezésében és rejtett dialógusában két – egymás ellen ható – kompozíciós eljárás érvényesül: a folyamatszerű előrehaladás és a körkörösség. Mind a négy történet – az *Előszó*ban megelőlegezett példázatos tanulság értelmében – egy-egy kudarcos öregkori házasságot mutat be, a szégyen és a megsemmisülés, az identitás és a név kitörlődése jegyében: az élet természetellenes meghosszabbításáért, a kikopás figyelmen kívül hagyásáért zajló hasztalan küzdelem színtere lesz valamennyi „képzelt regény”. Ha azonban egybeolvassuk a szövegeket, egyfajta folyamatszerű előrehaladást, egyetlen hanyatlástörténet eltérő stációit olvashatjuk ki belőlük. Ezt a kíméletlen folyamatot ellenpontozza a történetek egymásraépülésének körkörös struktúrája: mindegyiket az elsődleges narrátor (az önéletrajzi én) öntudatra ébredése, a tragikus vég előli hátrálása, az azonosulás revelatív felszámolása zárja le. Minden novellazárás visszahúzódtást jelent a békés öregkor csendjébe, s minden új elbeszéléskezdethez az újjászületés rítusa társul. Ezek azok a szöveghelyek, ahol az anekdotikus-ironikus hangoltság mélyén meghúzódó egzisztenciális tét feltárulkozik, s itt hangzanak el azok az önaffirmatív mondatok, melyekben a létbe kapaszkodás, az én megőrzésének – hol kétségbeesett, hol revelatív – gesztusa megmutatkozik. Szükség is van ezekre, hiszen a hanyatlástörténeti narratíva folyamatszerű előrehaladásában nyomós élmények és érvek szólnak az életben maradás ellen.

Nézzük meg konkrétabban, hogy rajzolódik ki a hanyatlástörténet folyamatszerűsége és az újjászületés körkörössége, tehát „a veszteséggel szembeni felélesztés igénye” az egyes történetekben. Az első szöveg (*Első képzelt regény: Eglantine*) még a társadalmi elvárásokhoz igazodó választást jeleníti meg: az író-alteregő figura egy jómódú özvegyasszonyt vesz feleségül, méghozzá azért, hogy annak fiait a halott apa által kijelölt életpályára irányítsa vissza. A kísérlet persze kudarcba fullad, a dragonyostisztból nem lesz földesúr, a miniszteri segédfogalmazóból vállalkozó és a katolikus papból sem diplomata, éppen ellenkezőleg, ők csábítják békés életvitelle határainak átlépésére az elbeszélőt. Protestánsból katolikus, békés életvitelű emberből párbajozó lesz. Az anekdotikus hangoltságú történet nem nélkülözi a nők szélsőére vonatkozó, fölényes maskulin megjegyzéseket, és az öregkor – elveszni látszó – derűjével kapcsolatos belátásokat, ám a humoros elemekkel teletűzdelt elbe-

⁹⁶ Vö. FRIED, *i. m.* 114.

szélésben megtörténik az életből kikopás első stációja. A házasságnak köszönhetően a szereplő-narrátor fokozatosan elhagyja identitása biztosnak tűnő kereteit, az élet és a világ számára szokatlan viszonyaiba kerülve elveszíti lelki egyensúlyát, majd társadalmi szerepeit: képviselői mandátumát, vallási-közösségi hovatartozását és az írói körök tiszteletét. Az öregedés, az életből kikopás – tulajdonképpen megkerülhetetlen – első stációja tehát a megszégyenülés, a tekintélyvesztés, a társadalmi presztízs elillanása, a név fokozatos elvesztése.

Itt zárul az első regény, az első „kör”, melynek az elsődleges elbeszélőre gyakorolt hatását megtöri a kilépés, a visszavonás gesztusa,⁹⁷ ám a körkörösség és a hanyatlás folyamatrajza újraindul a következő elbeszélésben: (*Második képzelt regény: Coronilla*). Az építész-alteregő története egy identikus figurát léptet fel a regény kezdetén, aki építészeti sikereivel és Attila sírjának felfedezésével a nemzet ikonja lesz. A fiatal nő szerelme – akinek feleségül vételét meglehetősen suta és/vagy ironikus fordulattal⁹⁸ vezeti elő az elbeszélés – kizökkenti ebből az identitásból. Építészeti vállalkozása kiesik a kezéből, felesége megcsalja a társvállalkozójával (innen a 10 gyerek, ennek beállítása már tényleg ironikus), s a vetélytárs halálakor napvilágra kerülő megcsalás és építkezési korrupció már nemcsak társadalmi presztízsét rombolja szét brutálisan és visszavonhatatlanul, hanem előbb az örültség határára, majd az öngyilkosság, az önpusztítás gondolatához vezet.

A név teljes eltörlődése itt már az egzisztenciális és szellemi megsemmisülés rémével párosul, megidéli az öregkori öngyilkosság lehetőségét, azokat a lelki démonokat, melyek az életerő utolsó szikrájaként, az én uralásának legutolsó gesztusaként hívják meg önhatalmúlag a halált. Antropológiai szempontból tekintve itt hangzik el a regény legerősebb mondata: „Rátaláltam a régi magamra. *Én magam teremtettem magamat azzá, ami voltam, jogom van magamat megsemmisíteni*” (109. – kiemelés tőlem). A történetet lezáró reflexív részben viszont az újrakezdés gesztusa, a halál vonzásával szembeni elutasító attitűd kap hangot: „Nincs semmi forrásvízvezeték! Egyéb sincs! Csatornák sincsenek. Világszép asszony sincs, orgonasípok sincsenek. Attila is alhatik felőlem. *Én vagyok, még mindig én vagyok. Jaj de szeretem, hogy még mindig én vagyok*” (110. – kiemelés tőlem). Mindkét állítás én-affirmatív mondat, ám az egyik a halál felé, míg a másik az élet felé nyitja meg az ént.

A határhelyzet tehát megmarad, a harmadik történetben az énkiterjesztés következő körébe lépünk, ahol folytatódik az öregkori kikopás hanyatlástörténete is. Érdekes és talán jelentéses, hogy ellentétben az első és második résszel, a harmadik történetben már hiányzik a címből a képzelt regény meghatározás. A fejezet önálló

⁹⁷ „Itt ülök az íróasztalom előtt, a csendes, ismerős kis szobában. Nincsenek millióm, se tízezer holdas birtokom, se palotám, se excellenciás asszonyom. Óh, te szeretett íróttollam! életem vezére! fegyverem! bűvös vesszőm! kísérom mind a sírig! Jövel, hadd csókoljalak meg. Dehogyan cserélnék én el téged a világ minden kincseiért, odaszámítva még a szép asszonyt is. (...Ezzel végződik az első képzelt regény.)” (52.)

⁹⁸ „Aki nekem négyszemközt kezét csókol, annak én vagy a *tenyeremet* adom, vagy az egész *kezemet*” – mondja Coronilla az én-elbeszélő ártatlan kézcsókja után (73. – kiemelés az eredetiben).

címet kap (*Gyász orgiák*), s csak zárójeles alcímben szerepelteti a harmadik nőalak nevét (*Diadalma*). Gyász és orgia, a határhelyzettől elmozdulás két szélsőséges pólus: a halál és a végsőkig vitt élet ölelkezik össze benne. A második és harmadik történet közötti folytonosság és az újakezdés gesztusa is nyilvánvaló: az író-alteregő öngyilkossági kísérleteket elkövetett embereket, javarészt fiatal nőket ment meg, és egy szigeten berendezett furcsa szanatóriumban próbálja visszatéríteni őket a világba. Az öngyilkossági szándék gondolat demonstratív visszavételére utal a nyitómondatok egyike,⁹⁹ a sziget nyugalma, a kert művelésére vonatkozó reflexiók, vagy a szerelmi csalódásában vízbe ugró Diadalmával létrejött erotikus frigy pedig a nyugodt életerő benyomását sugallja. Egészen addig, amíg meg nem érkezik a Jókai (önéletrajzi ihletésű) regényeiben folyton ott kísértő Adonisz-vetélytárs, a kapcsolat borul, s mivel házasság nem szentelte meg a gyászorgiákat, jön a szétesés, de egyben a harmadik lépés, az öregedés harmadik stációja: a testi elkopás visszafordíthatatlan folyamata. A halálhoz idejekorán megtérni óhajtókat vissza lehet hozni az élethez, ám azt mesterségesen meghosszabbítani nem lehet. Itt nem a szerelmi csalódásra vagy a társadalmi presztízsvesztesre helyeződik a hangsúly: a kikopás testi szinten következik be, s ezt már semmilyen formában nem lehet kivédeni, a halál hívásának gesztusával sem. (176.) A koponya átfúrása az öntudat, az önuralom teljes elvesztését hozza, s innen már nehéz a visszatérés.

Ám még van egy utolsó próbálkozás, egy utolsó kör, egy utolsó stáció: a harmadik történet zárata újra visszavonja az azonosulás állapotát,¹⁰⁰ a negyedik történet pedig a regény kulcsmondatával, én-affirmatív, én-helyreállító kijelentésével indul: „[i] smét itt vagyok. Élek. Látom magamat”. (179.) (*A szív mártírjai* – *Stella*). A festő-tanító alteregő alakjában tiszta lap nyílik, hogy aztán majd általa záródjon le a hanyatlástörténet folyamata, immár az újakezdés lehetősége nélkül.¹⁰¹ A festő-tanító feleségül veszi volt tanítványát: tabukat nem sért, bár tudja, hogy Stellát és a támogatásával Párizsban karriert csináló fiútanítványt – elszakadásuk ellenére – szoros érzelmi szálak kötik össze. A befutott fiatal festő feltűnik, vége a szerelmi idillnek, a nő hűsége fájóbb, mint hűtlensége, a kör bezárul: itt sincs társadalmi presztízsvetés, a szégyen pusztán önszégyen, ám a kudarca reagáló haláldémonok erősebbek.

⁹⁹ „A statisztika rendes rovatot vezet azoknak a számára, akik erőszakosan véget vetettek az életüknek; de nem jegyzi fel azoknak a számát, akik *erőszakosan* újakezdik az életet. Pedig ez volna az érdekes.” (111.)

¹⁰⁰ „Itt vagyok, az én csendes kis tusculanumomban. Nem vagyok halálra ítélve, se megörlésre. Nem vagyok nagy úr, nem ülök gyászorgiákat. Nincsenek millióm – nincsen paradicsomom. ... Nem jól mondtam. Van jó egészségem, s az egy millió; s van jó kedélyem, s az a paradicsom.” (178.)

¹⁰¹ A kortárs recepció ezt az utolsó elbeszélést tartotta Jókai „saját regényének”. „Jókai Mór a legnagyobb magyar regényíró hetvenötödfél évvel a vállain, a múlt héten megházassodott; ezen a héten megjelent legújabb regénye, amelyben van egy, az ő házasságához hasonló epizód. A kommentátorok legalább azt mondják, hogy az *Öreg emberben* a negyedik szerelmi tézis, a Jókai regénye.” (Aradi Közlöny, 1899. szept. 26) JÓKAI, *Öreg...*, i. m. 315.

Az öngyilkosság szándékával zárul a regény,¹⁰² a visszavétel gesztusa nélkül. Csak egy rövid, lakonikus *Utószó* zárja (foglalja keretbe) a regényt: „[í]me leírtam önnek mind a négyféle változatát annak a sorsnak, amit magára idézhet az »öreg« ember, aki nem akar »vén« ember lenni. Válassza ön ki, hogy melyiket találja ajánlatosabbnak.” (248.)

A hanyatlás folyamata lezárul, innen már nincsen mód kitörni. A befejezést azonban kétféleképpen is értelmezhetjük: a sztoikus lemondás, beletörődés attitűdje, az ironikus-bölcs pozíció feladása ugyanúgy jelen van, mint a tekintet, s a hozzá kapcsolódó én-élmény fenntartásának revelációja. Elmarad a minden történet végén felbukkanó önaffirmáció, amiben persze végig ott lappangott a 'velem ez nem történhet meg' menekülő-elforduló gesztusa is. S ha innen nézzük, a tekintet éppen ennek belátásával szilárdul meg: 'íme, mindazon sorsok foglalata, akik ellenálltak az élet-halál körforgás ritmusának, tovább akartak sodródni az élet áramlásával, s kísérletük kudarcba fulladt.' Ám lehet-e, érdemes-e másként cselekedni? Mindez azon tekintet számára, mely az utolsó sorokban néz ránk és önmagára.

Mennyiben befolyásolhatta az idősödő Jókait személyes döntése meghozatalában a regény teremtő fázisában megélt lelki jelenlét? A kérdés megválaszolhatatlan, de értelmetlen is: „[m]indannyian egyedül halunk meg, s nem ugyanabban a pillanatban. És ehhez el kell viselnünk az elviselhetetlent: a másik ember halálát”¹⁰³ – írja a halál és a hiányzás botrányán elmerengő Thomas Macho. De a következő lépés a saját halál elviselése és megélése, lehetőleg és szerencsés esetben, még az ittlétben. A halál előtt meghalni: az *Öreg ember nem vén emberben* Jókai erre tett egy heroikus kísérletet.

¹⁰² „Előkeresem a bécsi protomedikus receptét a mirenyecseppekről; elkészíttetem azokat a főváros valamennyi gyógyszerárában. Ez csak elég lesz? Aztán ne legyenek szívek mártírjai többé.” (247.)

¹⁰³ Thomas MACHO, *A hiányzás botránya*, ford. BALOGH István = *Antropológia az ember halála után*, szerk., Dietmar KAMPER, Christoph WULF, Bp., Jászöveg, 1998, 79–80.

TÖRTÉNETI(ETLEN) KÉPZELGÉSEK EGY LUBLÓI KÍSERTETRŐL...*

A történetiség narratív felfogása szerint közmegegyezésnek számít a megállapítás, miszerint minden történeti tárgyú elbeszélés sajátos viszonyt létesít az emlékezeti hagyománnyal, miközben az átsajátítás révén új távlatot nyit a történeti tapasztalat számára. A fikciós elbeszélés, mint a narratív beszéd kitüntetett válfaja, így akár részt vehet a történelmi narratívaképzésben – s a történetírói beszéd valamiféle alternatíváját kínálhatja. A Mikszáth-elbeszélések kerülnek ugyan a történetírással folytatott nyílt polémiát, akárcsak a direkt historizálást, mégis: a fikciósítás furfangjait kihasználva gyakran sikerül új távlatba helyezniük a történeti tudat megcsontosodó alakzatait.

Hogy a narrativitásból adódó „manipulációk” mégse legyenek kitéve a jelentésképződés esetlegességének, s az elbeszélte történet(ek) „esetlen” referencializálhatósága az olvasás során beszédes történeti véletleneket produkáljon, azt a Mikszáth-szövegek legtöbbszörében egy szerzőibeszéd-instancia szavatolja. Sokatmondó, ahogyan például *A beszélő köntös* zárószóiban mentegetőző narrátor magyarázza képzelt olvasóinak a történeti tárgy fiktív természetét: „*De bármennyire ragaszkodtam a krónikamaradványokhoz, mégse kívánom tekinteni az elbeszélést például történeti epizódnak Kecskemét város múltjából, mert a mese benne a fő: a történeti események csak mint színek bukkannak föl mögötte. [...] Csak mint a régi városi élet viszontagságos képe bír e történet beccsel, ha eleven és találó.*”¹

E kitétel – annak bizonygatása, hogy a történet narratív relevanciája felülírja a történelmi hitelt – utóbb a Mikszáth-epika közkeletű beszédfordulatává vált. Valójában elbeszélői csöfögről van szó, mely saját történeti(etlen)ségének olvasási alakzatát honosítja meg a hatás- és fogadtatástörténetben – oly sikerrel, hogy a szövegek értelmezésére tett szerző-narrátori javaslat egész napjainkig befolyásolja a recepciót. A Mikszáth-epika mintegy megfordítja a történeti olvashatóság elbeszéléshez

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ MIKSZÁTH Kálmán *összes műve III.: Regények és nagyobb elbeszélések 1885–1889, (A lohinai fű; A két koldusdiák; A beszélő köntös; Függelék: A lovak reparálója)*, sajtó alá rend. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1957, 251.

Épp a történetiség kapcsán idézi T. Szabó Levente is ezt a passzust monográfiájában, vö. T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007, 49.

való viszonyát, amennyiben egy-egy adott történelmi reprezentációs forma felől olvastatja alternatívként saját nem történelmi narratíváit.

Hogy ez a tendencia már viszonylag korai elbeszélésekben is megjelenik, jól példázza a *Kísértet Lublón*, mely különösen érdekes poétikai hozadékkal bírja szóra a történelmi tapasztalatot. Az elbeszélés már 1892-93-ban diskurzív természetű dilemmaként szólaltatja meg a történetiség és irodalmiság viszonyát – mégpedig a fantasztikum hatásalakzatainak kölcsönvételével, anélkül hogy fantasztikus elbeszéléssé válna.

A lublói ember Kísérteties krónikáját először a *Pesti Hírlap* közli folytatásokban (1892. decemberi–1893. januári számaiban), majd 1893 áprilisától a *Vasárnapi Ujság* hozza az elbeszélést, ugyanezzel a címmel.² A szerző mindkét közlés utolsó számában³ utólagos magyarázó kommentárt fűz szövegéhez. *A Honnan vettem Kaszpereket?* című rész (melyet a *Vasárnapi Ujság* szerkesztője még egy *A Kaszperek-legenda forrásait* feltüntető magyarázó függelékkel is megtold) anekdotikus kiegészítés az elbeszélés keletkezéséről. Mivel az eredet-elbeszélő anekdota szerzői hangját semmi sem különbözteti meg a fikciós szöveg elbeszélőjétől, a korabeli olvasók a fiktív szerző és a biográfiai személy összekeverésével reagálnak rá. (Egyesek történelmi vétségeket tesznek szavá levelükben, mások a Mikszáth-család magánéletére vonatkoztatják a szöveget.) E kiegészítés tehát az olvasói nyilvánosságra nézve azt eredményezi, hogy a narratív módon megteremtődő értelemközösség túlerjed a fikció határain, és belép egy másfajta, nem-irodalmi kommunikáció számára fönntartott diskurzív térbe. A szöveg(olvasás)ra pedig azzal a következménnyel jár, hogy a szerzői kijelentések fikciós státusa nehezen megítélhető lesz: ettől kezdve a biográf utalások sem igen vonhatók ki a narrációs térből.

„*Kaszperek Mihály urammal ifjabb Matirko Bertalan* Egy szepességi népmondáról szóló, igen csinos értekezése ismertetett meg, mely a *Liber Actorum* és a *nép szája után* készült. *A legenda, mely a Szepességben ma is él (de persze a Csernyiczky-féle rész nélkül), megtetszett nekem...*” – állítja az utólagos szerzői kommentár.⁴ Mikszáthnál megszokott módon e két egyszerű állítás egy történet eredetéről páratlan összetettséggel szólaltatja meg az eredet történetiségét. A szerzői narratíva, visszamenőleges eredetkijelölés révén, egy vegyes forrású legendát nevez meg elbeszélése intenciójával: *törvényszéki krónikák írott feljegyzéseinek a szóbeliségben fennmaradt történetverzióját*. Ez már önmagában is számos időrest képez a történetmondásában. A szepesi szájhagyomány hordozta legenda ugyanis hiába él és hat a saját jelenében (ill. a szerző-elbeszélőében), valójában mintegy kétszáz év előtti eseményort kódol át annál jóval archaikusabb emlékezeti formába. Az irodalmi kommunikációnak tehát a tör-

² Nem sokkal később a *Vasárnapi Ujság* füzet formátumú különkiadásában, a *Képes Folyóirat* három számában jelent meg az elbeszélés.

³ Pontosan abban a *Pesti Hírlap* következő, jan. 13-i számának *Szerkesztői üzenetek* c. rovatában; valamint a *Vasárnapi Ujság* máj. 7-i zárószámában.

⁴ MIKSZÁTH Kálmán *összes művei V.: Regények és nagyobb elbeszélések 1892–1894, (Kísértet Lublón; Az eladó birtok; Páva a varjúval; Függelék: utóiratok a „Kísértet Lublón” című elbeszéléshez)*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1957, 173. A továbbiakban: MKÖM V.

téneti emlékezet nem egyidejű szóbeliségét kellene közvetítenie immár utólagosan írott médiumában. Ehhez képest a felidézett krónikák pontosan datálható időbelisége úgymond „fiatalabbnak”, korszerűbbnek hat. Igaz, a feljegyzési forma itt is régebbire szabja át az elbeszélte események emlékezetét: a megjelölt 1718-as, illetve 1723-as dátumokhoz képest (ekkor keletkezett a szövegben említett két kódex, a *Liber Actorum* és a *Prodromus*) jó néhány évszázaddal korábbira (ti. a krónikási szemlélet idejére).⁵ A szerző számára ráadásul egyik történeti forrás sem közvetlenül hozzáférhető (bár később ezeknek is utánajár). Állítása szerint egy kompilációt használ, Matirko Bertalannak az 1890-ben induló *Ethnographiá*ban megjelent tanulmányát, mely amellet, hogy kortárs néprajzi érdekeltséggel dolgozza fel, még keveri is a két eltérő hagyománytípust (ti. a krónikaírói és a szájhagyományt). Ha ennyiféle egyidejűtlenség kerül egymás mellé egy tizenkilencedik század végi elbeszélésformában, a történeti tudatot az is komoly feladat elé állítja. De a lublói történet(ek)nek ez alighanem csak az egyik fele.

„A legenda [...] megtetszett nekem [...] a hála érlelte meg bennem a gondolatot, hogy leírom, s átadom őt végre, aki se a földben, se a mennyben nem talált helyet, ha nem is a halhatatlanságnak, de legalább egy kiadónak – hiszen ott is el lehet temetkezni.”⁶ Az idézett kommentátori szöveg eleve úgy utal a legenda megírására (elirodalmiasítására), hogy azt az utalás révén kérdésessé tegye. Egy kiasztikus beszédtérbe lépteti be olvasóját, ahol eltűnik a különbség a kísértet alakja és a kísértetszűzsé olvasásalakzata között – s e különbség(-eltűnés) nyelvi természetét kihasználva él (vissza) a retoricitással. A kísértethistória mibenlétét úgy kapcsolja össze a megírás (-kiadatás) nyelvi műveletével, mintha az olvasást figuráló műfaji alakzatot (ti. a kísértetet) épp a médiumváltás de – és refiguráló művelete (ti. kísértethistorizálás) tüntetné el. A kommentárt didaktikus életrajzi epizód is kísérteti: az írás során egyre ismerősebbé váló kísértetet az író gyermekei családtaggá fogadják, s ettől elveszíti megfélemlítő erejét – a megírás hatására elhalványul a szóbeliségében eleven lublói kísértet, s *A lublói ember* szövegének elkészültére „emberré válik”. Az alakkonstruálás nyelvi hatóereje, a hatásalakzatok átrendeződése utalhatna ugyan a felismert szövegszerűség esztétikai működésmódjára, ám ez kivezetne a mikszáthi szövegelfogás horizontjából. (Hogy e szövegiség mennyire szorosan antropológiai érdekelt-ségű marad, az ki-kihallik a főszöveg narrátori közbeszólásaiból: „Mit tudhatta még akkor Kozanovich Felicián, hogy a boszorkányok és a kísértetek nem egy kategóriába esnek a gonosztevőkkel, hogy ezek ellen pandúrokat kell küldeni, amazok ellen pedig néptanítókat”⁷ [kiemelés az eredetiben]. Az ilyen típusú kijelentéseket persze nem célszerű kiragadni elbeszéléstechnikai beágyazottságukból.)

⁵ A Mikszáth által hivatkozott datálások: 1718. Kaszperek lublói polgár elhalálzásának éve. Ugyanekkor jegyzi fel az eseményeket Vilsinszky Ferenc városi nótárius az elbeszélésben említett *Liber Actorumba*. 1723 a másik történeti forrásként megjelölt krónikának, Bél Mátyás *Prodromus*ának kiadási éve, itt szintén olvasható egy beszámoló a históriáról.

⁶ MKÖM V., 173–4.

⁷ MKÖM V., 32.

A *Kísértet Lublón* még ott is ellentmondásosan viszonyul a maga kijelölte történeti távlatokhoz és forrásokhoz, ahol azokkal saját történelmi helyállóságát kívánja alátámasztani: „Így írtam meg Kaszpereket némi módosításokkal, kihagyva a mondából, ami nekem felesleges, de semmit sem hagyva ki a hiteles jegyzőkönyvi adatokból”⁸ – nyugtazza a visszatekintő szerző a fiktív olvasói dialógusban.⁹ Megjegyzése nem filológiai szempontból ért(elmez)endő, inkább állásfoglalásként a két eltérő (szöveg)hagyományban, s ezzel a kulturális emlékezet két hagyományozódási formájában való részvételről. Ami a *szóbeli hagyományt* illeti: annak tetszés szerinti narratív alakíthatósága mögött gyaníthatnánk résztvevői szándékot: (imitált vagy valós) azonosulást egy közösségi perspektívával, melynek hordozói, konszenzuális beszédcselekvések révén, nemcsak továbbadják, hanem kommunikatív módon alakítják is közös nyelvi-kulturális univerzumukat.¹⁰ A megírás-mint-szelekciós-elv azonban tudomásunkra hozza: a *szervő-elbeszélő* itt nem kommunikátori, hanem ellenkezőleg, felvilágosult történetírói magatartást kíván fölvenni; épp azokat a hagyományközösségi világképteremtő elemeket tartja kihagyhatónak, melyek hihetővé tennék a kollektív kísértethistóriát. Vagyis nem megőrző módon közvetít egy történetet mint az emlékezet közösségi paradigmáját, hanem annak történeti elválasztottságában; nem *tovább mondja* a mondát, hanem *megírja*.

A narrátor mégis gyakran szólal meg *benne foglalt narrátorként*. Ilyenkor a *narratív nézőpont* és a *szervői történettávlat* eltávolodik egymástól, s utóbbi az elbeszélés egésze felől, rejtett vagy implikált nézőpontként lesz belátható. A kommunikatív emlékezethez való viszony történetisége így jórészt a fokalizációs eljárásokba tevődik át. Amivel együtt jár, hogy a poétikai alakításmód kérdései tanulságos párbeszédre lépnek Mikszáth történetírásról vallott nézeteivel: „A nézőpont kérdése az ilyesmi... attól a megvilágítástól függ, amelybe a történész helyezi” – írja 1908-as feljegyzéseiben.¹¹

A szóbeli hagyomány mellett ambivalensek az írott történeti „forrásokra” való hivatkozások is. A dokumentumanyagot, mely az elbeszélés történelmi hitelét volna hivatott bizonyítani, a *szervő-elbeszélő* már a felütésben „mentségül hívja be”, úgy mond a történet hihetlenségéért. „*Hihetetlen bár a történet, de feleljen érte Bél Mátyás* uram és a »Liber Actorum«*, melyet Vilsinszky Ferenc nótárius mester hagyott ránk ékes lengyel nyelvezetben. Ha őkegyelmeik bolondot írtak a könyveikbe, miért legyen az énnekem hibám?*”¹² A látszólagos felelősségátruházó gesztus parodizálja az autorításokra való hivatkozási szokásokat. A beszélő először kétely alá helyezi a kró-

⁸ MKÖM V., 175.

⁹ A *Vasárnapi Ujság* szerkesztői üzeneteként megjelent *Honnan vettem Kaszpereket?* című rész a később kiadott kötetekben is olvasható, többnyire utószóként.

¹⁰ A Mikszáth-elbeszélőktől nemhogy nem idegen ez a narrátori magatartás, de a *Tót atyafiak*, *A jó palócok* ciklusaitól kezdve egyenesen jellegadó.

¹¹ Idézi S. VARGA Pál, *A narratív sémák szerepe A Noszty fiú...-ban = Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*, összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005 (Studia Litteraria, XLIII.), 192.

¹² MKÖM V., 7–8.

nikairók hitelét („*ha őkelmeik bolondot írtak*”); majd a régi auktorok megbízhatatlanságával saját megbízhatóságát kívánja alátámasztani. Ehhez olyan identitáspozíciót alakít ki, mely alkalmazza ugyan a történetírás eszköztárát, de kivonja magát a történetírás érvényességi kritériumai alól. Előbb tudomásunkra hozza, hogy regényíró, majd a történetírói gyakorlatban bevett lábjegyzetelést veszi használatba. A gesztusidézet csak meghatványozza a történetírói szövegek nyelvi és szerzői forrásértékének megbízhatatlanságát. A *-gal ellátott szövegkommentárok a következők: „*Bél Mátyás 1723-ban megjelent Prodomusában van a Kaszperek-legenda egy variációja megírva*”, illetve „*Vilsinszky Ferenc városi nótárius 1718-ban jegyezte fel a Kaszperekről szóló csodatörténetet, a hivatalos jegyzőkönyveket és kihallgatásokat is hozzá csatolva. A zagyva lengyel nyelven írott quart kódexet a lublói levéltárban őrzik.*”¹³ A paratextusként elhelyezett forrásmegjelölő utalások nemcsak ellentétes hangvételűek a már elbizonytalanított „főszöveggel” (vö. „*ékes lengyel nyelvzetben*” – „*zagyva lengyel nyelven*”), de ráadásul a történetírás pluralitását („*egy variációja*”), megkerülhetetlen nyelviségét hangsúlyozzák.

Az elbeszélés később is gyakran él hasonló fogással. Egy szerzői lábjegyzet pl. hitelesítő okmányként idézi egy latin nyelvű magisztrátusi kérelmező levél befejező passzusát, s főszövegben a kapcsolódó tanúvallomások, törvényszéki kihallgatások kivonatát, ám ezek szavahihetőségét, tartalmi megbízhatóságát a narratív nézőpont révén ismételten kétségbe vonja: „*Aztán jöttek a különféle tanúk vagy negyvenen, akiknek dolguk volt Kaszperekkel a halála óta. Az egyik látta a temető kapujában eltűnni, a másik birokra kelt vele [...] Nagy Mártonné valami hideget érzett a testén, múlt vasárnap egy hete éjjel, aztán erős gyomorgörcei voltak. A sötétben ugyan nem látott semmit, de az bizonyos, hogy Kaszperek kísértette. Ezeket mind jegyzőkönyvbe vették, bár nagy része merő bolondság vagy képzelődésen alapult.*”¹⁴

Idézett elbeszélésmódban az epizódok csakugyan nevetségesnek hatnak. A dolog iróniája, hogy a *Vasárnapi Ujság*, mely *A lublói ember* történetét ténylegesen kiegészíti az említett krónikák szövegrészleteivel, a hivatkozott passzusokat „eredeti” történeti kontextusukban tünteti fel. Így utóbb nemcsak az derül ki, hogy közel szó szerinti idézetek, hanem az is, milyen hátborzongatóan hihetőek. A szerző kontextusáthelyező s más fikciós műveletek (pl. fokalizáció) révén változtatja meg a felhasznált szövegek státusát; míg a közlés újabb médiuma, azzal, hogy fikciós megkülönböztetések nélkül helyezi újra egymás mellé a szövegeket, történetivé olvassa vissza a fikciós elbeszélést. Amivel legalább annyira megtéveszti olvasóinak valóságérzékét, mint maga a szerző... aki mellesleg mindkét hatásműveletre rájátszik.¹⁵

¹³ MKÖM V., 7. [kiemelés tőlem].

¹⁴ MKÖM V., 32–33.

¹⁵ Az újságok közötti irodalmi elbeszélésekre ráolvasódik egy *nem-fikciós* markerek mentén differenciálódó szövegekörnyezet, aminek hatására egyrészt meghatványozódnak az olvasói valóságtudat játéklehetőségei, másrészt visszavonhatatlanul átíródnak mimetikusság és retoricitás, irodalmi és nem-irodalmi beszédmód diskurzusai. A századfordulóra ez a tudás formálisan is beépül az ún. sajtóműfajok esztétikumába. Hogy irodalmiság megítélésében ettől kezdve okafogyottá válik hírlapirodalom szempontú vitát nyitni, azt tökéletesen karikírozza a *Két választás Magyarországon*.

A fikciós közeg hatására magától értetődően elmozdul történet és történetiség, tanúsítás és szavahihetőség, hitel és hiteltelenség kezdetől aszimmetrikus oppozíciós viszonya. Mivel a történelem igazolhatósága már nem kezeskedik a történet hitelesséért, a történeti igazság kérdése retorikai, illetőleg narrato-poétikai kérdéssé lesz. A történetírásról töprengő Mikszáth feljegyzéseiben tesz is erre vonatkozó megjegyzéseket. „Aki tehát azzal fog a történetíráshoz, hogy csak az abszolút igazat fogja megírni, az legfeljebb regisztrátor lehet, nem írhat jó történelmet: aki pedig jó történelmet ír, az nem adhat abszolút igazat.”¹⁶ Mikszáth több helyütt hangsúlyozza – Hayden White előtt, szabadon – hogy a történeti tények többféleképpen cselekményesíthetők. A fikciós elbeszélés szerepét abban jelöli ki, hogy ott a cselekményesítés(ek) előnyt élvez(nek) a történelmi hitellel szemben. Nincs tehát csodálkoznivaló rajta, hogy történetíró-*elbeszélői* – ahol más krónikások pusztán regisztrátori szerepre szorítkoznak – illetékesnek érzik magukat beavatkozni a történetalakításba¹⁷. S ha már jó történelmet többféleképp is lehet írni, hát többféle igazságverziót kínálnak. Másképp fogalmazva: a történetírói szerepbe bújó szerző meghagyja magának a szabadságot, hogy váltogassa az elbeszélte történeti távlatokat; s a „*többszámú*” jó történelmet *többszámú* jó elbeszéléssé írja.

A *Kísértet Lublón* szerző-*elbeszélője* például a hitelesítő-dokumentáló eljárások fikciós tükörműveleteit is végrehajtja: új, magyarázó történeteszázat illeszt a Kaszperek-legendához.¹⁸ E Csernyiczky-féle rész (mint az utószóából kiderül) nem része a szepességi hagyománynak – viszont sokkal valóságosabb. A szerzői elbeszélés, korábbi hivatkozási módjának replikájaként saját, forrásmegjelölés nélküli szövegét nevezi krónikának, mellyel szemben elhanyagolhatónak tartja az állítólagos tanúvallomásokot s peres anyagot:

„Nagy érdeklődést keltett a Csernyiczky-féle pénzcsináló banda pere messze földön, mert egész Krakkoig, sőt, Szentpétervárig elnyúltak a szálai. Több mint egy mázsát nyomnak a periratok a varsói levéltárban. Hatvanöt személy volt belekeverve (ezek közt kilenc nő), de a mi krónikánkra nézve teljesen közömbös, mi mindent fecsegtek össze a vallomásaikban.”¹⁹

A nyelvhasználat és a szövegkezelés anakronizmusai közvetve utalnak rá, hogy ezúttal a történeti eljárások fiktív imitációja olvasandó. Az epilógusszerű záradék olyan racionális-kauszális történetalakzatot léptet fel, mely mind világképi modalitá-

¹⁶ Vö. S. VARGA Pál, *i. m.* 192.

¹⁷ „Hogy mi vitte erre a bolond dologra Kaszpereket, az akkor élő borkereskedők váltig törték rajta a fejüket, de nem is csodálom, – pedig hiába törték, mert azt csak egy regényíró találhatja ki, – miután Bél Mátyás semmi egyéb felvilágosítást nem hagy, hacsak azt nem: hogy igen keveset tartózkodott otthon Lublón, pedig háza volt ott és a felesége is benne lakott a gyermekeivel, míg ellenben Varsóban nagyon szeretett lenni, – ahol pedig csak Csernyiczky Jaroszlavnak volt háza és a Csernyiczky felesége lakott benne.” Vagy másutt: „De ez talán nem is tartozik ide; azért mondom »talán«, mert nem lehetetlen az sem, hogy a csodálatos mesében ez az a *kacsaláb*, amelyen az egész forog.” MKÖM V., 8–10.

¹⁸ Ebben az elhalálozott ember Csernyiczky nevű féltestvére játssza az álkísértet szerepét, többek között pénzhamisítási ügyletei leplezésére.

¹⁹ MKÖM V., 60–61. [kiemelés tőlem].

sát, mind epikus szervezőelveit tekintve a tizenkilencedik századi realista elbeszélőshagyományba illeszti az „eredeti” történeti narratívát. (Kísértethistóriából mintegy detektívtörténétté olvastatja azt.)

Paradox befogadáshelyzet áll elő. Jóllehet, a kísértethistória történeti krónikákból származik, míg a detektívtörténet mindenestől Mikszáth „csinálománya”, laikus nagyvárosi (újság)olvasó számára utóbbi lesz a hihetőbb – nem mintha történeti hitelének könnyebben utána tudna járni, hanem mert alakításmódja sokkal inkább hasonlít az újságok szomszédos rovataiban olvasható „valós” eseményekre. Ezúttal a szerző fordítja maga javára a közlési környezet adta „fikciótlanítási” lehetőségeket. S az olvasásmódok (és valóságkódok) manipulálásával a fikció felől írja át olvasóinak valóságelvárásait. (A „megtévesztett” olvasók majd történeti kritériumokat [ti. történeti hitelt, adathűséget] kérnek számon a szerzőn – amit ő épp az általa kijátszott „fikciós egyezményre” hivatkozva hárít el...) ²⁰

Köztudott ugyan, hogy a Mikszáth-epikában sem a realitáskódokkal való játék, sem a duplum-narratívaképzés nem új keletű ²¹ – ritka viszont, hogy a korai történetalakzatok *csodás-valós* típusú megkettőzöttsége a szerkezeti párhuzamosság, átkelesztődés vagy szupplementaritás ²² mellett egy minden fikciós szintre kiterjedő értelmezési elvet léptetne érvénybe. A *Kísértet Lublón* esetében gyaníthatóan ez történik. Egy leleményesen felépített (mert az orális hagyomány kísértetmegidéző narratív gesztusaival operáló) történetmondói helyzetbe ágyazódik a már idézett krónikási kezdés. A kettős kódolású történet értelmében egy megkárosított borkereskedő felesége, bizonyos Csernyiczkiné vádat emel a lublói ítélszéken Kaszperek Mihály lublói borkereskedő ellen, aki a gyanú szerint egy arannyal telt hordót lopott férjétől. (Pontosabban az egyik teli boroshordót nem üresre cserélte, hanem erre a „körmöcire”). Csakhogy a büntettnek nincs szemtanúja. Az asszony nem látta; egyik borkereskedő sem szavahihetőbb, mint a másik; a sztarosza (ítélőszéki elnök) pedig részrehajló. Kezdő párbeszédükből világosan kiderül a bizonytalanság oka:

„– Azért nagyon meg kell rágni az ilyen vádat. Ki látta?

– A jó isten látta. – sóhajtott az asszony.

– Jó, jó, – mondá a sztarosza – csakhogy az nem alkalmas tanúnak.” ²³

Adódik tehát egy történeti hiátus: a *casust* senki sem látta, az „eredendő büntettnek” nincsenek tanúi. *De facto* csak a hordócsere ténye bizonyos, semmi egyéb. Ké-

²⁰ „Itt-ott figyelmeztetnek egy s más körülményre, amire nem gondoltam. Egy, a földrajzban járatos olvasó azt írja, hogy Kaszpereknek az apja mint borkereskedő nem lehetett összeköttetésben Szentpétervárral, mert azon az évben Szentpétervár helyén még egyetlen ház sem állott... Egy másik, szerelmi cselszövésekben járatos hölgy olvasó [...] azt mondja: Königsmark grófnőt kellett volna szerepeltetnem Lecouvreur Adrienne kisasszony helyett...” MKÖM V., 173.

²¹ Hász-Fehér Katalin erre a *Kísértet Lublón* gondozott kiadásának utószavában külön fel is hívja a figyelmet, vö. MIKSZÁTH Kálmán, *A lohinai fű és más elbeszélések*, [A szöveget gondozta és az utószót írta HÁSZ-FEHÉR Katalin], Bp., Unikornis, 1999.

²² Vö. a közel egyidejű elbeszélések közül pl. a *Szent Péter esernyőjével* vagy a *Galamb a kalitkában*-nal, illetve Hajdú Péter és Eisemann György olvasásmódjaival, illetve a *Csak egyet de kétszer* jegyében fogant értelmező elemzésekkel.

²³ MKÖM V., 13. [kiemelés az eredetiben].

sőbb pusztán az eseményre vonatkozó kijelentések ismerhetők meg, s nem adott olyan fölöttes távlat, ahonnan azok abszolút igazságértéke megítélhető. Az elbeszélés innentől a Mikszáth-epikából ismeretes narratív játékot kezdi játszani, melynek során minden eseménysor legalább két (néha több) egyidejű értelmezésláncolatba kódolódik. A hívő falusiak isteni igazságszolgáltatásnak tulajdonítják Kaszperek hirtelen halálát, a hitetlenek szívszélhűdésnek.²⁴ Egymásra tromfolva magyarázzák az eseményt kísérő jelenségeket: a lélekharang nyelve megreped, a Szent-Mihály lova beleesik a patakba – mindez szemmel láthatóan Isten ítélete; később a városi harangok engedelmesen konganak, a Szent-Mihály lovát kihalásszák – mégiscsak minden a maga természetes rendjén megy stb. Miután már a bevezetés rafinált elbeszéléstechnikájában egymásra vetül a (*csodás*) „kísértetes” és (*valós*) „krónikási” magyarázatmodalitás, az elbeszélés kitüntetett helyein egyenrangúlag végigvonul a kettős értelmezhetőség. (Végezetül a „*realista*” zárlatot kiszáratva „*csodás*” zárlat követi.²⁵) Mivel önmagában egyik verzió sem bír maradéktalan magyarázóértékkel, mindvégig érvényben marad az eldönt(het)etlenség állandó értelemmódosító mozgása.

Ilyen típusú kétértékű olvasásmódot nevez Todorov *fantasztikum*nak. „*A fantasztikum tehát nemcsak valamilyen különös jelenség létét feltételezi, mely habozást vált ki az olvasóból és a hősből, de egyfajta olvasásmódot is feltételez [...] A szöveg arra kell kényszerítse az olvasót, hogy [...] habozzon az elbeszélte események természetes és természetfölötti magyarázata között.*”²⁶ Amennyiben a fantasztikum a narratív szöveg- (olvasás) lehetséges létmódja, mely olvasóját bizonytalanságban tartja az elbeszélte események valóságstatusát illetően, a lublói kísértet történetében a történeti evidenciahiány váltja ki a fantasztikum narratív modalitását. Az elbeszélésbe invitált olvasónak éppúgy nem adatik fölöttes távlat, mint az elbeszélte közösség(ek) tagjainak (a *távlattartó és távlatkeverő* narrátor a kritikus pontokon minduntalan „kiszáll” a történetből; illetőleg olyan nézőpontokba „száll be”, amiket az olvasó már másoknak tulajdonít): bizonyítékok híján tehát kénytelen állandóan ingadozni a narratív értelemverziók kínálta történeti magyarázóelvek között.

Különösen érdekes ebből a szempontból Pirityi Panna és Strang főnyomzó alakja, akik egy-egy, senki más számára nem adott „vegytisztá olvasatot” képviselnek. Az erdőszéli boszorkány és a nagyvárosi mesterdetektív kiváltsága, hogy maradéktalanul érvényesíthetik a maguk narratív magyarázóelvét (Panna a *csodás/meseit*, Strang a *valós/realistát*) mivel kölcsönösen fogalmuk sincs sem a konkrét történetekről, sem egymás narratívájáról. Mindketten egy-egy világképi nagyelbeszélés „hivatásos

²⁴ „Villámként terjedt az eset híre odakünn. [...] »Isten ítélete volt!« sügtak búgtak a népek. »Ej, – mondták az istentelenek – szívszélhűdés érte, ennyi az egész.«” MKÖM V., 16.

²⁵ A második zárlat *kísértet-megidéző* fordulata ugyancsak a felütésre utaló ismétlés-geisztus: „*azért Kaszperek mégis eljöhét, minden percben itt toppanhat. Huh, csattog is valami ott künn a levegőben... Talán a lovának a patkói.*” Versus: „*ki tudja, hátha már csak az utolsó löszőr tartja Kaszpereket... s mindjárt itt teremhet. Huh, csattog is valami ott künn a levegőben. Talán a lovának a patkói...*”

²⁶ Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 25–26.

legitimátorai”, akikhez azért fordul a közösség, hogy megszüntesse a kollektív valóságért(elmezésben keletkezett kognitív disszonanciát, s a versengő értelemverziók közül azt választhassa, amelyik nagyobb valóságérvényesítő erővel bír.²⁷ S a maga módján mindkét figura tökéletesen meg is oldja a szimbolikus értelemvilágban előállt valóságértelmezési problémát.²⁸

Panna, aki a világot egy eleve rögzített metafizikai világrend szerint olvassa, egy visszajáró kísértet elrekkentésén fáradozik (a mágikus kauzalitás minden eseményt előre determináló összefüggésrendszerében). A nyomolvasó Strang a természettudományos világkép lineáris kauzalitása szerint halad, s egy pénzhamisítási ügyletet akar felderíteni (a nyomok mentén „kifejtlő”, szintén determinatív oksági láncolatot követve). Ellentétes irányú oksági logika mentén jutnak el azonos(nak látszó) megoldási-értelmezési alakzathoz. Az egyetlen pontban összefutó figurák és narratíváik végül – tökéletesen ironizálva egymás távlatát – tökéletesen eldönt(het)etlenül hagyják a kiinduló kérdést. Véletlen volna, hogy az elbeszélés e ponton „lép ki a történetből”, tanácstalan olvasóját magára hagyván egy kettős zárlattal?

E kettősség óhatatlanul létrehozza a fantasztikus olvasásmódot. Pontosabban: *A lubló ember* és a *Kísértet Lublón* között hezitáló szöveg az értelmezés eldönthetetlenségét fantasztikumká képezi le.²⁹ Az olvasói távlat mindazonáltal több, mint két világnézeti távlat össze-nem-olvadása mentén oszcilláló fiktív perspektíva. Hozzáadódik a történet(felett)i nézet, mellyel az elnéző elbeszélő szemléli, *ex post facto*, az eseményeket. A narráció/elbeszélés egészét tekintve épp e lappangó történeti perspektíva tesz kérdésessé egy tényleges fantasztikus olvasatot. A mindentudó történetírói távlat kezdettől hiposztázálva, gyermekeit fegyelmező atya képében jelenik meg, s e patriarchális „tekintély-szemszögből” tekint dajkameseként a kísértetre; a továbbiakban ez a megelőzöttség kísér mindenfajta olvasást. Márpedig aki kísértettörténetet akar olvasni – mely legalább annyira hatásközpontú beszédművelet, mint az anekdota –, annak számára a hatás/mondás egyik elemi feltétele a nézőpont-azonosság lenne, legalábbis *kellene lennie*... (visszafelé vagy másodszor olvasva ezért nem „hatásos” egy klasszikus kísértethistória). A nézőpontok elválasztottsága viszont ellehetetleníti a befogadói szerepazonosulást, az elbeszélt műfaji alakzatba kódolt olvasásalakzat létrejöttét. Klasszikus értelemben ironizálja az olvasást, melynek a befogadó egyszerre alanya és tárgya.

Az elbeszélői műveletek gyakran eredményeznek ugyan pillanatnyi azonosulást a „kísértetperspektívával” – *communis opinio* megszólaltatása vagy *közvetett magán-*

²⁷ E bekezdés fogalomértelmezéséhez l. Peter BERGER–Thomas LUCKMANN, *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*, ford. TOMKA Miklós, Bp., Jászóveg, 1998.

²⁸ Kérdés persze, hogy ugyanazt a problémát-e... Talán nem túlzás felvetni, hogy ez a Mikszáth-epika egyik ismeretelméleti alapkérdése.

²⁹ Ebben a pontban nem osztom Török Zsuzsa álláspontját, aki Mikszáth „kísértettörténeteiről” értekezőn azonosul a szöveg „valós-rationális” értelmezési ajánlatával, s a *Kísértet Lublont* habozás nélkül a detektívtörténet kategóriába sorolja. Vö. TÖRÖK Zsuzsa, *Meg-elevenedik a holtak csöndes birodalma: Mikszáth Kálmán: A fekete kakas*, www.forrasfolyoirat.hu/1005/torok.pdf

beszéd révén – hasonló fokalizációs technikák vagy egy másik történetyszál beléptetése azonnal el is távolítanak ettől. Ugyanez vonatkozik a „realista” detektívtörténetalakzatra, mely strukturálisan tökéletesen megismétli a kísértettörténet-sémát. (A klasszikus detektívtörténet éppúgy nem olvasható hátról előre vagy másodjára, hiszen ez is a hatáselvű befogadói részvételre épül, csak épp fordított irányú logikával jut el egy természetes magyarázathoz.) Megmarad tehát a habozás az egyes történetperspektívák között, ami a kettős történeti távlat révén állandóan átértékelődik. S mivel a nézőpontkérdés végső soron mindig a kísértet valóságára (a rá vonatkozó állítások valenciájára) irányul, mert a történeti kijelentések igaz/hamis volta ellenőrizhetetlen: senki sem látta, valóban megtörtént-e a lopás, ergo lehetetlen eldönteni, hogy hamisan esküdött-e Kaszperek, s emiatt vált-e halála után csakugyan kísértetté stb.), megmarad ugyan a fantasztikum képlete, de csak ironikus *modusban*. Jórészt e működésmódnak köszönhető, hogy a történet kezdete és vége között a kísértet emberré válhat.

Az értelem ingázása a *Kísértet Lublón* elbeszélésében (ellentétben a fantasztikus szövegekkel) nem közvetlenül a világnézeti bizonyosság hiányáról, hanem egy történeti bizonyosság hiányáról árulkodik – ami többféle történetalakzatot tesz lehetővé. Ha Mikszáth a cselekményesítési lehetőségek pluralitásában látja az irodalom szerepét, akkor a történetírás számára is érvényes konzekvenciákat von le saját, nem történetírói diskurzusa eszközeivel. A történetírás értelmező műveletei a már meglévő ügy cselekményesítenék, hogy az mindenkor utóidejűségéből legyen szemlélhető – a nem történeti elbeszélés teljesítménye, hogy változó elbeszélői távlatok a többféle cselekményesítés egyidejű lehetőségét folyamatszerűen képesek bemutatni. (Még akkor is, ha az implicit szerzői állásfoglalás végül mégis kijelöl egy történeti horizontot.) Mivel pedig a tét nem egy lezárt értelem közvetítése (emlékezzünk az ominózus „*talán*”-ra),³⁰ hanem az alakulásfolyamatba való játékos beocsátkozás a történet sikeréért, a valóságfeltételek itt jóval megengedőbbek. („Mindössze” narratív világok valóságfeltételeinek kell megfelelni.) A *Kísértet Lublón* szerzői-történetírói elbeszélése megszünteti ugyan a fantasztikumot, fenntartja viszont az olvasásmód olyan többértékűségét, mely korának történeti valóságtudatára adott meglehetősen korszerű válasznak tekinthető.

³⁰ Vö. a 17. lábjegyzettel.

S. VARGA PÁL

A VALÓSÁG NYELVI MEGALKOTOTTSÁGÁNAK TUDATOSODÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR ELBESZÉLŐ IRODALMÁBAN*

(Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoporthoz)

„A világ odakint van, de a világ leírásai nincsenek ott.”

Richard Rorty¹

A verbális valóság és a nyelvi műalkotás mint modellek

Az újkori európai nyelvfilozófia ama kritikai vonulatát, amely Locke-kal kezdődik, Baconnel, Condillackal és Rousseau-val folytatódik s Nietzschében éri el tetőpontját, de Mannál pedig dekonstrukciós szándékkal újraaktualizálódik,² a szó szerinti és a metaforikus jelentés megkülönböztetésének vágya mozgatja: kritikájuk alapja valójában az a – kielégületlen és kielégíthetetlen – elvárás, hogy a nyelv pontosan leírja a valóságot. Igazából nem is az a meglepő ebben, hogy miközben diadalmasan leleplezik a nyelv csalásait és hazugságait, maguk is reflektálatlanul ezt a nyelvet használják, hanem az, hogy – az egy Nietzsche kivételével (s e kivételnek nagy jelentősége van) – nem gondolkodtak el azon, mit „akarhat” a nyelv e csalásokkal és hazugságokkal. Nem jutott eszükbe, hogy valójában *a nyelv eredendő funkciója* az, amittől annak filozófiai használatára törekedve meg akarnak, de nem tudnak szabadulni. Így az sem jutott eszükbe, hogy paradox belátásaik nyomán valaminő kopernikuszi fordulat szükségességére következtessenek – hogy ti. jobban járunk, ha –, miután a nyelv nem akar a filozófia (ti. a karteziánus alapú filozófia) elvárásaihoz igazodni – az utóbbiakat kellene a nyelvhez igazítani.

De mi is a nyelvnek az az „eredendő funkciója”, amely „csalások” és „hazugságok” révén jut érvényre?

Figyelemre méltó, hogy magát Descartes-ot sem az önelvű objektív megismerés iránti vágy motiválta; azzal indokolta filozófiai törekvéseit, hogy az embert megszabadítsa a szokások, vélekedések kor és kultúra szerinti esetlegességeitől,³ s a helyes emberi viselkedés szabályait a platóni értelemben megalapozott teoretikus tudásból vezethesse le. A kigyó a farkába harap: Descartes törekvését éppen az a nyelv hiúsít-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

¹ Richard RORTY, *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 1994, 19.

² Paul de MAN, *A metafora ismeretelmélete = Uő, Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000, 7–28.: 7.

³ René DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, ford., bevezetővel és magyarázatokkal ellátta ALEXANDER Bernát, Bp., Kossuth – Tekintet Alapítvány, 1991 [1637], 33.

ja meg, amely eredeti funkciója szerint – kor és kultúra által meghatározott módon – egész sémarendszerével az emberi viselkedés szabályozását szolgálja.

Ez a funkció azon alapszik, hogy a nyelv antropológiai értelemben az ember legfontosabb „szerve” a külvilághoz való alkalmazkodás terén. A nyelv létrejöttében és működésében valóban meghatározó a külvilág, de nem abban az értelemben, hogy a nyelv annak objektív képét adná (vagy akár csak törekedne erre); a külvilág csak annyiban van jelen a nyelvben, amennyiben az alkalmazkodás során kihívást jelent az ember számára. Erre utalt Nietzsche, amikor leleplező vehemenciával azt állapította meg, hogy a nyelv nem a valóságot, hanem az ingereket képezi le;⁴ Max Scheler ezt úgy magyarázza, hogy „a világ először csak praktikus létezésünk *ellenállásaként* volt adva az életben, nem pedig a megismerés *tárgyaként*”.⁵ Arnold Gehlen *kölcsönösségről* beszél – „a belső világot keresztül-kasul a külső, a külsőt pedig a belső nyomán értelmezzük, mert mind a kettőt csupán kölcsönös interpolációjukban éljük át”.⁶

A nyelv tehát az alkalmazkodás során kialakított relevanciákon, pontosabban az embert érő ingereknek – koron és kultúrán belül s viszonylag – állandó, egyéni diszpozícióktól független közös relevanciák szerinti elrendezésén alapul; azért „csal” és „hazudik” a „valódi” ismeretre törekvő filozófus szemében, mert eleve nincs dolga azzal, ami tudatunktól függetlenül létezik. A nyelvi „megismerés” nem azzal az eredménnyel jár, hogy az ember megtudja, mi a megismert dolog a maga valójában; azt tudja meg, hogy az mint inger, mint kihívás *mit jelent* az ember számára s ez milyen cselekvést von maga után. A fizikai valósággal szemben, amely az ember számára csak ingerek tagolatlan özőneként van adva, a nyelv által megképződik a *verbális valóság*, amely egy kulturális közösség, egy kor képviselőinek tudatában mint maga a valóság van jelen.⁷ A verbális valóság olyan *modell*, amely elválaszthatatlan egységben képezi le a külsőt és a bentsőt – vagyis az ingerekben adott külvilágot egyrésztől, illetve az ember aktivitását, értelem iránti igényét és vágyait másrésztől; ahogy

⁴ „A nyelvképző ember nem dolgokat vagy folyamatokat fog fel, hanem *ingereket*”, Friedrich NIETZSCHE, *Retorika*, ford. FARKAS Zsolt = *Az irodalom elméletei* IV., szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 5–49.: 21. Vö.: „Mi egy szó? Egy ideginger leképezése hangokkal.” *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinn* = Friedrich NIETZSCHE, *Werke*, Hg. von Karl SCHLECHTA, Frankfurt/M–Berlin–Wien: Verlag Ullstein, 1981, Bd. III., 1017–1030.: 1020. (saját ford.).

⁵ Max SCHELER, *Az ember helye a kozmoszban*, ford. CSATÁR Péter, Bp.: Osiris, 1995, [1928], 110. (Scheler értelmezése nyilván a Diltheyéra megy vissza, lásd az *Adalékok ama kérdés megoldásához, hogy honnan ered és mennyiben jogos a külvilág realitásába vetett hitünk* című tanulmány *A külvilág ellenállása* című fejezetét, in: Wilhelm DILTHEY, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, vál., ford., bev. és a jegyzeteket írta ERDÉLYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1974, 250–319, 275–278.)

⁶ Arnold GEHLEN, *Az ember természete és helye a világban*, ford. KIS János, Bp., Gondolat, 1976, [1940], 370. Hasonló kölcsönösségi viszonyra alapozta tanuláseméletét Jean Piaget, akkomodáció és asszimiláció fogalmára alapozva.

⁷ A verbális valóság (*verbal reality*) fogalmát Jeremy Bentham nyomán Aleida Assmann használja, lásd: Aleida ASSMANN, *Die Legitimität der Fiktion*, München, Wilhelm Finck Verlag, 1980, 16.

Gehlen fogalmaz, „[a] nyelv egy síkra, ugyanis a saját síkjára hozza a belsőt és a külsőt”.⁸ A verbális valóság modellvolta ugyanakkor a nyelv referenciális természete (pontosabban: intencionalitása, tárgyra irányultsága) miatt nem tudatosodik az emberben, ezért az „objektív valóság” rangjára lép. Holott a referencialitás a nyelvnek csak egyik oldala; a nyelvi struktúra nem jöhetne létre a nyelvet alkotó és használó ember szelektív és asszociatív – azaz: metaforikus – eljárásai nélkül, amelyek meghatározzák a külső valóságnak a modell által nyújtott képét.⁹

Kézenfekvő volna tehát azt állítani, hogy a nyelv nem a *percepció*, hanem az *appercepció* közegében létezik¹⁰ – csakhogy ez a szembeállítás azt feltételezné, hogy a percepció (a valóság érzéki felfogása) megelőzi az érzékileg adottnak a tudat összefüggésében való elrendezését, s az appercepció közegéből a percepcióhoz *visszalépve* „tisztá” (tudati állapotaink által nem befolyásolt) nyelvet kaphatunk. Márpedig – Locke-féle változatától kezdve – éppen ezen a feltételezésen bukott meg minden nyelvkritika, vagy jutott el (Paul de Man-féle változatában) a nyelv csődjének bejelentéséig, azt lévén kénytelen konstatálni, hogy a megismerő által elkövetett „torzítás” a megismerési folyamat kezdetétől – tehát a percepciótól – fogva jelen van.

Jobban járunk tehát, ha abból indulunk ki, hogy „[v]ilágunk [...] kivetített világ, amelyet teljesen áthatnak azok a jellegzetességek, amelyeket saját életünkéből kölcsönzünk”,¹¹ s hogy a világ, amelyet az emberi tudat az appercepció eredményeként a nyelv által vetít ki magából, az érzékelés és a teoretikus gondolkodás számára egyaránt megkerülhetetlen. Ami az előbbit illeti, a kognitív pszichológia egyik irányzata (Piaget kölcsönösségi elvéhez hasonlóan) abból indul ki, hogy a percepció általi leképezést befolyásolják a meglévő rendszer elvárásai és sémái.¹² Ami pedig az elméletalkotást illeti, a kognitív nyelvelmélet még a nyelv tudományos használata esetében is tudomásul veszi, hogy a nyelv fölött az appercepció uralkodik, s nem lehet semleges nyelvet létrehozni. E felfogás szerint a nyelvi rendszert – a grammatikáig elmenően – olyan relevanciák, szemléleti sajátosságok határozzák meg, amelyek az

⁸ GEHLEN, *i. m.* 366.

⁹ Lásd Paul RICOEUR, *Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Bp., Osiris, 2006 [1975], 357.

¹⁰ Appercepción itt, Kanttól eltérően, nem az öntudatnak a szemléleti sokféleséget egyesítő transzcendentális egységét értem (lásd: *A tiszta ész kritikája*, ford. KIS János, Bp., Ictus, 1995, 144.), csupán az érzékileg adottnak a tudat összefüggésében való elrendezését; Kant appercepció-fogalma ugyanis elválaszthatatlan attól, hogy a megismerés elemzésében az egőből indul ki – innen pedig nem lehet eljutni a nyelvhez. Itt jegyzem meg: az appercepciót már Condillac a nyelv alapjának tekintette – az appercepció eredményeként létrejövő nyelvet persze, kritikai attitűdjének megfelelően, „a szubjektum létezők fölötti uralkodásának nyelve”-ként írta le (lásd de MAN, *i. m.* 20.), föl sem vetvén a kérdést, hogyan jutott az egyedi szubjektum a nyelvhez, amely által a létezők fölött uralkodik.

¹¹ I. A. RICHARDS, *The Philosophy of Rhetoric*, Oxford UP, 1950², 109., idézi RICOEUR, *i. m.* 126–127.

¹² Lásd a percepció olyan kognitív tevékenységként való értelmezését, amelynek során az észlelt tárgyról nyert jeleket kialakult sémák szerint rendezzük, Jerome S. BRUNER, Jacqueline J. GOODNOW, George A. AUSTIN, *A Study of Thinking*, New York, Wiley, 1956, 10.

emberi élet szempontjából meghatározóak; a rendszer alapját egy közösség releváns és ismétlődő tapasztalatainak nevei – prototípusok – alkotják, hálózatát pedig olyan analogikus megfeleltetések hozzák létre, amelyek az embernek a külvilághoz való viszonyulását előfeltételezik.¹³

Természetesen el lehet mozdulni a nyelv eredendően pragmatikus érdekelttségétől, elszakadni azonban nem lehet; a kategóriák klasszifikációs célból megalkotott rendszere elveit tekintve nem különbözik a köznapi nyelv tipológiai kategóriáinak rendszerétől. Ahogy Gadamer jellemzi a tudományos nyelvhasználat önállósulási törekvését, az ilyen nyelvhasználatban „a fogalmak fölé- és alárendelésének logikai ideálja uralkodik a nyelv eleven metaforikája felett, pedig minden természetes fogalomalkotás ez utóbbin alapul”.¹⁴ A két kategorizációs eljárás alapja, a fogalom és a metafora csak látszólag különbözik: mindkettőnek a szelekció és a társítás (hasonló tulajdonságok összekapcsolása) a lényege. Ha a klasszifikáció alapjául szolgáló fogalom el is szakad a praxisban való közvetlen érdekeltségtől, az a mód, ahogyan létrejött, hozzáköti a nyelv eredendő tipologizációs működéséhez.¹⁵

Ha mármost abból indulunk ki, hogy a verbális valóság olyan modell, amely a tapasztalt külvilágot és a tapasztalatszerző tudati struktúrát egyesítve képezi le és vetíti ki „objektív valóság”-ként az ember tapasztalati horizontjaként, alapvetően megváltozik „valóság” és „fikció” viszonya is. A fikciók – s minősítetten a nyelvi fikciók – nem a valóság ellentétéiként fognak mutatkozni, hanem az emberi modellalkotás második lépcsőjeként;¹⁶ úgy viszonyulnak egymáshoz, mint *leírás* és *újraleírás*. Az utóbbi modellalkotást az elsővel szemben az jellemzi, hogy megalkotottsága, metaforikussága mindenki számára nyilvánvaló, másrészt azonban az, hogy *természetes átjárás van* a két modell, a verbális valóság mint leírás és a verbális műalkotás mint újraleírás között. Mégpedig azért, mert a nyelv, amely „egy síkra, ugyanis a saját síkjára hozza a belsőt és a külsőt” (lásd 8. láb.), a képzet körében ugyanúgy érvényesíti a tudat intencióit, mint a tapasztalat körében – „nem tesz különbséget az *elképzelt* és a *valóságos* dolgok között, s éppen ezáltal tudatunk számára mindig újra elmossa a valóság és a képzet különbségét”, ennek folytán „belső és külső – mindenekelőtt képzet és észlelés – átváltoznak egymásba”.¹⁷ Gehlen itt is következetesen a belső és a külső kölcsönösségének elvét érvényesíti: „már tapasztalatunk egész struktúrája is odahat, hogy növekvő mértékben képzetekkel és bevált fantáziaképződményekkel borítsa el a realitást.”¹⁸

¹³ BAŃCZEROWSKI Janusz, *A kognitív nyelvészet alapelvei*, Magyar Nyelvőr, 123 (1999. jan.–márc.), 78–87.

¹⁴ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 301.

¹⁵ Ennek értelmében szól Nietzsche az igazságokról mint megkopott érmékről, *i. m.* 1981, 1022.

¹⁶ Lásd ASSMANN, *i. m.* 17.

¹⁷ GEHLEN, *i. m.* 366.

¹⁸ *Uo.* 367.

A fikciós szövegek befogadásának Coleridge-től gyakran idézett attitűdje, „a képtelen szándékos felfügesztése” tehát több, mint egy lehetséges befogadói döntés: a fikciós alkotás modellszerűsége azért idézi fel óhatatlanul a valóság benyomását az olvasóban, mert strukturálisan megfelel a verbális valóság mint modell felépítésének és működésének. Ezért lehetséges, hogy a műalkotás befogadása tapasztalattá váljék, s hogy e tapasztalat „felülírja” a befogadó valóságtudatát.¹⁹ Ez utóbbiban rejlik a fikciós szövegek funkciójának lényege. Gehlen megfogalmazásában, az „észleletek és a képzetek azonos síkra vetítésének antropológiai teljesítménye [...] az emberi lény létfeltételei közé tartozik”; „egy olyan lény számára, mely a jövő felé irányítja a cselekvéseit, az elképzelt és a valóságos szituációk különbségének mintegy átmenetileg feloldhatónak kell lennie”.²⁰ Ez az a csatorna, amelyen át a fikciós szöveg befolyásolhatja (és befolyásolja) a valóságot; minduntalan új javaslatokat téven a verbális valóságban érvényes elhatárolások átrajzolására. Az irodalmi szöveg elvileg csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, az esztétikai tapasztalat lényege azonban éppen az, hogy a képzetek és az észleletek közötti kölcsönhatás következtében a befogadó már nem tud ugyanabba a (verbális) világba visszatérni, amelyből a mű világába belépett.

Hangsúlyozzuk: a nyelv nem „jut el” sem a külsőhöz, sem a belsőhöz mint ontológiai értelemben önálló entitáshoz;²¹ nem feltételezi sem a „szubjektum”, sem az „objektum” függetlenségét s ezért nem is közvetíthet köztük. Külső és belső csak annyiban érvényesül a nyelvben, amennyiben az ingerek és az azokra reagáló kollektív tudati struktúrák kölcsönhatásukban megteremtik, fenntartják és újraírják a verbális valóságot.

Az újraleírás mint metafora és mint műhosz

A nyelvi műalkotás eredendően kétféleképpen érvényesíti a nyelvnek azt a képességét, hogy a tapasztalatot az emberi tudathoz igazítja: ez két mód a metafora és a történet (arisztotelészi terminussal: műhosz).

Ami az előbbit illeti: Arisztotelész számára még nyilvánvaló volt fogalom és metafora közös eredete, erre utal az a megjegyzése a *Rétorikában*, hogy „a filozófiában ahhoz kell éles eszűség, hogy igen eltérő dolgok között is észrevegyük a hasonlóságot”.²² Fogalom és metafora viszonyát ennek alapján úgy lehet jellemezni, hogy a metafora „elhomályosítja az előre lefektetett logikai határokat, mivel olyan újabb

¹⁹ Megjegyzendő, hogy az úgynevezett „anti-irodalmi” szövegek és hatások is ebből az eredendő beállítódásból táplálkoznak; hogy Husserlrel szóljunk, eme természetes esztétikai beállítódás átállítódásai révén.

²⁰ GEHLEN, *i. m.* 367.

²¹ Rorty nemcsak a nyelv *külső és belső közti közvetítő*ként való felfogásának tulajdonítja ezt az előfeltevést, hanem (megítélésem szerint indokolatlanul) a nyelv *köztes világg*ként való felfogásának is, s ezen az alapon bírálja mindkettőt, lásd: *i. m.* 25.

²² ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, III, 11, 1412a, 202.

hasonlóságokat szándékozik megjeleníteni, amelyeket az előző osztályozás elfedett a szemünk elől”. A metafora „képes egy korábbi kategorizálás lebontására annak érdekében, hogy új logikai határokat létesítsen az előző romjain”.²³ A költészet metaforikus beszéde tehát olyan újraleírást kezdeményez, amely a verbális valóság *kategoriális* viszonyait érinti. A konceptuális újraleírásra bejelentett igény azokban a szövegekben a legnyilvánvalóbb, amelyekben végbemegy a metaforák hálózatosodása; egy „gyökérmetafora”²⁴ olyan kiindulásul szolgál, amely szisztematikusan kifejtethető, s így metaforák homologikus sora jön létre belőle (ezek a „gyökérmetaforák” olyan szerepet játszanak az irodalmi szövegben, mint a fogalmi metaforák a köznyelvben²⁵).

A történet – a mütosz – ezzel szemben nem a konceptualizáció, hanem az *időbeli tapasztalat* elrendezése terén kínál újraleírást. Ha a metafora és a fogalom közös alapja a megfigyelő által felismert *hasonlóság*, a történet és az események összefüggésének közös alapja az *okság*. Ahogyan a hasonlóság a fogalomalkotás alapjává válik az absztrakt gondolkodásban, úgy válik az okság az események időbeli egymástutánjára vonatkozó elvonatkoztatás alapjává.²⁶

Ha mármost a metafora és a történet viszonyát vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a történet az *összetett hiányos metafora* alakját ölti: olyan metaforikus hálózat, amelynek a szövegben nincs jelölve a céltartománya. Vagyis a szöveg olyan forrástartomány, amelynek céltartománya a művön kívüli (verbális) valóság. Ahogyan Ricoeur Arisztotelészt értelmezve megállapítja, a mütosz lényege, hogy „egy kevésbé ismert területet – az emberi valóságot – egy fiktív, de jobban ismert terület – a tragikus mese – kapcsolatainak függvényében írjon le, még hozzá oly módon, hogy felhasználja a mese által tartalmazott »szisztematikus kifejtethetőség« minden erényét”.²⁷ A tragédia mint metaforikus hálózat „arra tanít – úgymond –, hogy úgy »lássuk« az emberi életet, »mint« azt, amit a *mütosz* elénk tár”.²⁸ A jó mütosz szerkezetét már Arisztotelész az okság elvével hozta összefüggésbe; a költő által elmondott történet annak köszönheti általános érvényességét, hogy „valószínűség és szükségszerűség szerint halad”.²⁹ A peripeteia sem az oksági elv felfüggesztése, hanem korábbi, egymást követő, de egymással össze nem függőnek látszó események váratlan összeállása oksági renddé; amit a befogadó eddig csak „post hoc” viszonyoknak vélt, arról most hirtelen kiderül, hogy „propter hoc” viszony is volt.

²³ RICOEUR, *i. m.* 293.

²⁴ *A root metaphore* kifejezést Stephen C. Pepper vezette be, lásd Stephen C. PEPPER, *World Hypotheses*, Berkeley, University of California Press, 1942, 91–92.

²⁵ A fogalmi metaforákról lásd KÖVECSÉS Zoltán, *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Bp., Typotex, 2005, 20.

²⁶ Ennek az absztrakciónak a feltétele az a felismerés, hogy minden okozat „post hoc”, de nem minden „post hoc” okozat.

²⁷ *Uo.* 360.

²⁸ *Uo.* 361.

²⁹ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. RITOÓK Zsigmond, Bp., PannonKlett, 1997, 45.

Romantika előtt, romantika után

Az irodalmi szöveg alapjának tehát azt a sajátosságát tekintjük, hogy fenntartja és produktívan kihasználja a nyelv köztes pozícióját külső és belső között. Minthogy azonban az irodalmi szöveg mint modell mindig a verbális világ (elsődleges) modelljével áll párbeszédben, a köztes pozíció sem változatlan. Aleida Assmann kiváló példáit hozza annak, hogyan ment végbe a keresztény-középkori verbális valóság átalakulása az újkori tudományosság hatására a 17. századi Angliában, s hogyan hatott ez az átalakulás az irodalmi modell képződésére.³⁰

Példái túl is mutatnak példa voltukon: olyan korszakküszöböt jeleznek, amelyben a verbális valóság és az irodalmi szöveg viszonyában alapokig menő változás ment végbe. E változás mélyén az a folyamat húzódik meg, hogy az újkor előtt a két modell lényegében szöveg és szöveg zavartalan viszonyát jelentette, hiszen a verbális valóság alapja a *Biblia* volt – a nem verbális tapasztalatok is a *Bibliára* mint verbális alapra vonatkoztatva kaptak értelmet. Az újkorban, a *Biblia* mint alapvető értelemmező háttérbe szorulásával a fikciós szöveg már nem egy másik szöveggel, hanem „magával a valósággal” – tudniillik annak tudományos (matematikai alapú) leírásával – találta szemben magát.³¹ Bármennyire látszik is azonban látványos határmezsgyének a regény színre lépése, amelynek ebben az új helyzetben kell párbeszédet folytatnia a világgal, a bibliai kontextus még a regény fellépésekor is nyilvánvaló. Defoe *Robinsonja*, amely szoros kapcsolatban áll a puritán épületes irodalommal, profán történetet mond el, de olyan poétikai elvet követ, amely szerint a költő „a valóságot, az isten tervezte áttekinthetetlen világegészt fikcióvá, a művész tervezte áttekinthető műegésszé fordítja át”.³² A *Robinson Crusoe* nem profán élettörténet; a regény cselekményét a Gondviselés munkája strukturálja.

Am valóban új helyzetet teremtett, amikor a fikciós szövegeket is elérte az a Descartes kezdeményezését követő teoretikus elvárás, amely objektív és egyetemes érvényű tudásra kívánta alapozni az emberi élet menetét. Az ember ugyan nem vált alkalmassá arra, hogy mindennapi döntéseit teoretikus tudás alapján hozza meg, a teória magasabbrendűségének illúziója azonban leértékelté azt a nyelvhasználati módot, amely kitart a nyelv eredeti működésmódja, a metaforikus-tipologikus rendszerképzés elve mellett s a világ adott nyelvi-kulturális mintázatához kötődik.

Kétségtelen, a romantika mintegy kiprovokálta a fikcióval szembeni teoretikus ellenhatást, amikor radikalizálta nyelv és világ egységének tételét. Csakhogy a romantika abban volt érdekelve, hogy a költészet alkotásait mint véges, de kimeríthetetlen jelentésű jeleket egy nem ábrázolható teljesség szimbólumainak minősíthesse,³³ ezért kellett eltüntetnie a lényegi különbséget élmény (ti. a teljesség élménye) és

³⁰ ASSMANN, *i. m.* 18. skk.

³¹ Ezt Gabriel Josipovici *The World and the Book* c. írása nyomán állapítja meg Aleida ASSMANN, lásd *i. m.* 13.

³² ASSMANN, *i. m.* 121. (saját ford.).

³³ Lásd Manfred FRANK, *A koraromantika filozófiai alapjai*, ford. MESTERHÁZY Balázs, *Gond*, 17. (1998), 40–117, 98–99.

annak (mégoly részleges) reprezentációja között. Arra törekedett, hogy elhitesse: a költői nyelv *benne foglaltatik* a megcélzott teljességben, s így magához a (végtelen) természethez mint a lét teljességéhez jut el.³⁴ „A romantikus gondolkodás és romantikus költészet néha annyira közel került ahhoz, hogy teljesen átadja magát a tárgy iránti nosztalgianak, hogy nehézzé vált különbséget tenni tárgy és kép, képzelet és percepció, expresszív és megalapozó, illetve mimetikus és szó szerinti nyelv között.”³⁵ A nyelv közbelépésének ez a figyelmen kívül hagyása már a romantikán belül is kritikát váltott ki; a romantikus irónia a tapasztalat nyelvi megjelenítésének esetlegeségére mutat rá. De Man értelmezése szerint „amennyiben az irónia Schlegel szerint permanens parabázis, úgy mi azt állíthatjuk, hogy az irónia a trópusok allegóriájának permanens parabázisa”;³⁶ az irónia azt tudatosítja, hogy „[a] trópusok allegóriája saját narratív koherenciával, önálló rendszerszerűséggel rendelkezik”, s „ezt a koherenciát, ezt a rendszerűséget szakítja meg és bolygatja fel”.³⁷

Ne vitassuk a szimbólum kitüntetésében csúcsonodó romantikus nyelvfelfogás kritikájának jogosságát, azonban nem árt, ha felfigyelünk rá, hogy a romantika csupán olyasvalamit radikalizált, amit a nyelv antropológiai funkcióját feltáró 20. századi filozófia aztán világosan megfogalmazott. Mint láttuk, utóbbinál nem arról van szó, hogy a nyelv eljuttatná az embert a nosztalgikusan vágyott természeti valósághoz; az egység e felfogás szerint magában a nyelvben valósul meg – a nyelv válik a külső és a benső találkozásának helyszínévé, „köztes világ”-gá.³⁸ A romantikus teória „csupán” annyiban ment messzebbre ennél, hogy külső és benső között genetikus megfelelést feltételezett, s ebből arra következtetett, hogy az ember és nyelve nem idegenként áll szemben a világgal.

Az élmény és reprezentáció közti különbség romantikus elmosását, amely az allegória le- és a szimbólum felértékeléséhez vezetett, Gadamer is bírálta.³⁹ Ő azonban innen nem a nyelv figurativitásának általános érvényű „leleplezésé”-hez jutott, hanem ahhoz az igényhez, hogy az esztétikai tapasztalat rehabilitálása érdekében hely-

³⁴ Lásd: „A szimbólum csak azért válhatott egyetemes esztétikai alapfogalommá, mert feltételezi a szimbólum és a szimbolizált benső egységét”, GADAMER, *i. m.* 1984, 73. Paul de Man megerősíti, hogy „a szimbólum felértékelése az allegóriával szemben egybeesik egy olyan esztétika kialakulásával, mely nem kíván különbséget tenni az élmény és annak reprezentációja között.” Paul de MAN, *A temporalitás retorikája*, ford. BECK András = szerk. THOMKA Beáta, *Az irodalom elméletei*, I, Pécs, Jelenkor, 1996, 5–60.: 6.

³⁵ Paul de MAN, *A romantikus kép intencionális szerkezete* = *Uő, Olvasás és történelem*, ford. NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002, 118–137.: 124.

³⁶ Paul de MAN, *Az irónia fogalma* = *Uő, Esztétikai ideológia*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, 1999, 175–203.: 196.

³⁷ *Uo.* 196–197. De Man e tétel általánosításával jut el oda, hogy „minden iróniaelmélet egyszerűs mind minden narratív teória érvénytelenítése, szükségszerű lerombolása is”, *uo.* 197.

³⁸ GEHLEN, *i. m.* 366., lásd 8. lábjt.

³⁹ Az igazság kedvéért meg kell jegyezni: Gadamer a szimbólumot nem szembeállította az allegóriával, mint de Man, hanem arra mutatott rá, hogy a legzseniálisabb romantikus szimbolizáló tevékenységet is „egy mitikus-allegorikus hagyomány továbbélése határolja körül”, *i. m.* 1984, 75.

reállítsa a nyelv eredendő, az emberi bensőből és a természeti külvilágból saját világot teremtő funkcióját.

Gadamer a romantikus nyelvszemlélet kritikája ellenére is világosan látta, hogy a nyelv eredendő funkcióját feltárni kívánó 20. századi nyelvfilozófiai irányzatok szükségképpen fedezték fel maguknak A. W. Schlegel és W. von Humboldt romantikus nyelvfilozófiáját. Gadamer kritikája, amely az esztétikai tapasztalat ontológiai érvényességének helyreállításában van érdekelve, érdemileg a nyelv tudományos használatának a tudományon túli kiterjesztése ellen irányul. Mint megállapítja, „[a] tudományos megismerés eszménye, amit a modern tudomány követ, a természet matematikai vázlatának – elsőként Galileinél kidolgozott – modelljéből alakult ki, s ez azt is jelenti, hogy a nyelvi világmagyarázat, vagyis az életvilágban nyelvileg kikristályosodó világtapasztalat többé már nem alkotja a kérdés és a tudniakarás kiindulópontját. Ma a tudományt lényegileg az alkotja, ami racionális törvények alapján megmagyarázható és megkonstruálható. Ezzel a természetes nyelv – még ha meg is tartotta sajátos látás- és beszédmódját – elvesztette magától értetődő elsőbbségét.”⁴⁰ Azt már az *Igazság és módszer*ben jelezte, hogy a természetes nyelv leértékelésével járó „természettudományos ismereteszmény uralma minden olyan megismerési lehetőséget lejárattatott, amely kívül áll ezen az új módszertanon”; ennek lett következménye, hogy „az esztétikum ontológiai meghatározását az esztétikai látszat fogalmára szorították”.⁴¹

A nyelv mint köztes világ („Zwischenwelt”) jelentősége, úgymond, csak a 20. században került ismét a filozófia látóterébe, s kezdték a nyelvet ismét „mint nyelvet és a világhoz-közelítés általa nyújtott sematizálását mint olyant” tekintetbe venni.⁴²

A 19. századi európai irodalom története azonban nem ennek a felismerésnek a jegyében, hanem a romantikus nyelvelfogás kritikájának, a nyelvvel szembeni tudományos elvárásoknak a jegyében fejlődött. Az az irányzat, amelyet realizmusnak szokás nevezni, a tudományos nyelvhasználat elsőbbségének az esztétikum területére való benyomulása következtében keletkezett; a pozitívizmus hatására, amely igényt tartott az emberi élet minden területének tudományos leírására, s az irodalmat is „a valósághoz való tudatos kötődés”-re készítette.⁴³ Ez a fordulat nyelvi szempontból azt jelenti, hogy a költészet metaforikus nyelve, amelyik nyíltan érvényesítette a nyelv köztes voltát, kettős kötődését, hitelét veszítette, mert a metaforának és a fogalomnak a hasonlóságon alapuló közös eredete feledésbe merült, a logika és a retorika élesen elkülönült egymástól, s fogalmi és metaforikus leírás mint helyes és hamis került szembe egymással. A regény azonban, amely nyelvének újraleíró teljesítményét nem a metaforában, hanem a történetben fejtette ki, vezető szerephez került, mert zavartalanul támaszkodhatott az epika ősi valószerűségi elvére, az okság-

⁴⁰ Hans-Georg GADAMER, *Szöveg és interpretáció*, ford. HÉVIZI Ottó = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, h. n., é. n. [Bp., 1991], 17–41.: 22.

⁴¹ GADAMER, *i. m.* 1984, 77–78.

⁴² GADAMER, *i. m.* 1991, 23.

⁴³ Julian Schmidttől idézi SZAJBÉLY Mihály, „*Most mód nélkül józan világ van.*” *Ellenérzések a lírával szemben 1849 után* = *Uő, Álmodók álmodói. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1997, 28–46.: 31.

ra, amelyet a pozitívista szellemű tudományos gondolkodás időközben – még Kantnak a transzcendentalitás elvén nyugvó ismeretkritikáját is figyelmen kívül hagyva – a valóság objektív leírásának vezérelvévé avatott. Míg tehát a metafora a „csak szubjektív értelem melankóliájá”-val fenyegetett, a történetmondáson alapuló irodalmi szöveg az adott feltételek között fikcionalitása ellenére is legitimnek tekinthette magát, amennyiben modelljeit a beszélőtől függetlennek vélt okság elvén alapuló metonimikus módszerrel alkotta meg.

Kinek a története?

Feltételezésem szerint a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalma nem csupán abból a szempontból közelíthető meg, mennyire érvényesül benne „a valósághoz való tudatos kötődés”. A korszak irodalmában elkülöníthető a szövegeknek egy csoportja, amelyekben megmutatkozik a valóság nyelvi megalkotottságának felismerése; az a belátás, hogy az ember cselekvési stratégiái, vágyai és az őt körülvevő világ értelmessége iránti igénye ugyanúgy meghatározza a valóságról alkotott képet, mint maga a külvilág.

Ezek a szövegek metatörténetek: az elbeszélő nem közvetlenül a szereplők történetét mondja el – a szereplők maguk alkotnak történeteket valamilyen hagyományozott sémarendszer alapján, s az elbeszélő ezekből a történetekből alkotja meg a maga befoglaló történetét; a szereplői történetek és a metatörténet közti viszony esztétikai hatások gazdag forrásává válik.

Az a felismerés, hogy az irodalmi szövegek sémák alapján létrehozott konstrukciók, igen régi; e felismerés leleplező szándékkal jut érvényre a paródiában. Minősített esete a műfajparódia, amely kulturális vagy temporális feszültségekből táplálkozik (karnevalizáció – egyidejűtlenségek egyidejűsége). A paródia azonban nem veti fel közvetlenül a kérdést, hogyan vonatkozik az irodalmi konstrukció a valóságra; alapja a parodisztikus szemlélet képviselőjének naiv bizonyossága fikció és valóság pozícióit illetően. Ez a sajátosság még az irodalomhoz mint fikcióhoz és konstrukcióhoz legtudatosabban viszonyuló verses regényt is jellemzi.

Arany János, akinek a metatörténetek megjelenése szempontjából kulcsszerepe van, epikusi tevékenységét műfajparódiával kezdte. *Az elveszett alkotmány* abból a kettős konzekvenciával járó tapasztalatból táplálkozik, hogy a jelen valósága már nem írható le az eposz rendelkezésre álló sémarendszere alapján megalkotott narratíva által. Az egyidejűtlenségek egyidejűsége visszavonhatatlanná tette az eposzi alapú narratívaképzés érvényvesztését (ez jut kifejezésre már abban a kritikában is, amelyben Hegel részesítette Klopstock eposzi törekvéseit – sőt már Vergilius *Aeneis*é⁴⁴). A népköltészet felől érkező akkulturációs kihívás⁴⁵ azonban új helyzetet

⁴⁴ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, Harmadik kötet, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai, 1956, 285.

⁴⁵ Lásd erről S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban*, Hittel, 2009/10, 94–101.

teremtett Arany számára abban a tekintetben, hogy nyilvánvalóvá tette előtte a költői fikció antropológiai funkcióját, s ezzel kétségessé vált a fikció parodisztikus leleplezésének relevanciája.

A költői fikció antropológiai teljesítménye Arany elméleti reflexiójában az emlékezés terén mutatkozik meg. Mint a *Naiv eposzunkban* írja, a „költői idom az, mely a hagyományos mondákat írás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes; e nélkül a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthúlna az emlékezetből”.⁴⁶ A kollektív emlékezet tehát addig hasonítja a „tények” összefüggését saját nyelvi struktúrájához, amíg az el nem éri az emlékezés számára legkedvezőbb, legbensőségesebb alakot – az „idomot” (kompozíciót). A poetizált kollektív emlékezet antropológiai teljesítménye tehát abban áll, hogy az élet tárgyilag külső-idegen oldalát a nyelv által bensővé-sajáttá formálja át, hogy aztán kivetíthesse maga köré mint a valóságnak az emlékező közösség számára otthonos verbális modelljét. Mese és monda (Jacob Grimmtől megfigyelt) különbsége azon alapul, hogy a mesében a nyelv asszimilatív-integratív ereje korlátlanul érvényesül: mivel a mesét a nép is tudottan fikcióként tartja számon, olyan „idomot” adhat neki, amelyben a tapasztalatot teljesen alárendelheti az emberi bensőnek; „a történet e naív elbeszélésekben (...) mindig kerek, egész: a királyfi, a mesehős teljesen epikai bonyolódások között harcol az ellenszegülő hatalmakkal, míg kivívja a győzelmet”. Ezzel szemben „[a] népmondákban – melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötvék – nem találjuk [...] mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben”, bár „itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre”. Ez azért van így, mert a mondában elmondott történetet a nép valóságosnak tekinti (a mesét „a nép, *tudva*, mint költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hívó kegyelettel hallgatja s adja tovább”).⁴⁷ A monda tehát nem asszimilálhatja zökkenőmentesen a tapasztalati világ ama szegmentumát, amelyet feldolgoz, azonban elmegy a „gömbölyítés”-nek addig a határáig, ameddig a valóság-illúzió sérelme nélkül elmehet.⁴⁸

Ez az ellentét állhat annak háttérében, hogy Arany egy időben jobban szerette verses meséjét, a *Rózsa és Ibolyát*, mint a *Toldit*, amely a fent leírtak értelmében a mondával tart rokonságot. A *Toldi* mégis teljesebben mutatja a népköltészet nyelvének antropológiai teljesítményét, mint a „gömbölyű” idomot megvalósító verses mese. A *Toldi* mint újraleírás ugyanis nemcsak temporális, hanem konceptuális téren is jelentős teljesítményt nyújt: a népköltészet nyelve alapján megkonstruált élet-

⁴⁶ ARANY János *összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X., *Prózai művek I.*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 264–274.: 266.

⁴⁷ ARANY, *i. m.* 268. (Vö. „a mese költőibb, a monda történetibb” *Deutsche Sagen... [..] [Bd. 1.] Vorrede* [1816] = J. GRIMM, *Kleinere Schriften*, Bd. 6–8., hrsg. von Eduard IPPEL, Berlin/Gütersloh, Bd. 8., 10–19.: 10. A megkülönböztetést Erdélyi János, Gyulai Pál és Arany László is érvényesíti népköltészeti tárgyú írásaiban.)

⁴⁸ Mese és monda ilyen összefüggése nyomán Northrop Frye mítoszkritikai felfogása is bevonható nyelv és irodalom viszonyának itt felvázolt koncepciójába (Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Bp., Helikon/Universitas, 1998).

világ verbális valóságának öntörvényű működése jut érvényre benne. Arany a népköltészet nyelvében olyan tipizációs potenciált fedezett fel, amely lehetővé teszi egy szemantikailag egységes, a metaforikus és a történetyszerű leírás teljes egységét megvalósító nyelvi világ felépítését.⁴⁹

A *Toldit* az teszi metatörténétté, hogy bár elbeszélőjének nincs önálló pozíciója – teljesen azonosul az elbeszélte történet szereplőinek nyelvi világkonstrukciójával –, ez a nyelvi világ mint egész nyilvánvaló szemantikai feszültségben áll a feltételezett befogadó nyelvi világával;⁵⁰ egy másik, a mű homogén világától elkülönülő, arra reflektáló elbeszélői pozícióról – s az odaértett befogadó milyenségéről – csak a tudós lábjegyzetek árulkodnak. A *Toldiban* elmondott történet, s a világ, amelyben ez lezajlik, egyaránt a szereplők metaforikus tipizációin alapul. A *Toldi estéjében* a szereplők (Toldi és Lajos király) már nyíltan más és más történetet konstruálnak maguknak ugyanazokból az „adatokból”, s az elbeszélő rezignáltan veszi tudomásul a két történet – és az azokat befoglaló világ – összeegyeztethetlenségét. Hasonló feszültség mozgatja a *Buda halálát* is – itt ráadásul élesen kiütözközik, hogy a szereplők történetalakítása a nyelv metaforikus lehetőségeinek naiv használatán alapul; Detre, a „cinikus rétor” ki is használja Buda és Etele nyelvhasználatának e reflektálatlanságát, hogy élezze köztük az ellentétet. Itt csak megemlítem, hogy a valóságnak a szöveg szereplői általi nyelvi konstrukciója Arany kései balladáiban kap meghatározó szerepet.

Ezúttal vázlatosan utalhatok csupán további olyan elbeszélő szövegekre is, amelyekben a szereplők alkotta történetek mint valóságkonstrukciók mutatkoznak meg.

A szereplők általi történetképzésnek sajátos változatát képviselik Kemény Zsigmond bizonyos elbeszélő művei. A *Férj és nő* látványos példáját nyújtja annak, milyen következményekkel jár, ha egy, a szereplők által valóságosnak tudott, kollektív identitásnarratíván alapuló leírás elveszíti valóságangiját: az, hogy a valóság objektív leírása iránt elkötelezett felvilágosult szereplő (Norbert Lipót) hamisként leplezi le a Kolostory-család eredettörténetét, oly mértékben aláássa a főszereplő narratív identitását, hogy ez végül öngyilkossághoz vezet.⁵¹ Kolostory Albertre és történetére Mikszáth szempontjából is érdemes figyelnünk; Pongrácz István identitása az övéhez hasonlóan genealogikus történetekben gyökerezik – s az ilyen történetek leleplező-

⁴⁹ Lásd erről S. VARGA Pál, *Metaforikus hálózatok a Toldiban és a Toldi estéjében = A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*, szerk., BÓNUS Tibor, EISEMANN György, LŐRINCZ Csongor, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2010, 334–348.

⁵⁰ Erre utal Barta János megállapítása, amely szerint a *Toldiban* „[a]z életkör egésze állt szemantikai feszültségben a korizléssel”, BARTA János, *Arany János „Toldi”-járól (Világkép és stílus) = Uő, Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*, Bp., Akadémiai, 1980, 28–42.: 38.

⁵¹ Lásd erről KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és az egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében = Normakövetés és normaszegés 19. századi elméletekben és műfajokban*, összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005 (Studia Litteraria, tomus XLIII.), 115–143.

désének a *Férj és nő*höz képest kedélyesebb változatát olvashatjuk *A Noszty fiú...*-ban. (Mint ismeretes, a regényben kulcsszerepet játszik egy gyöngyös főkötő, melyet, az elbeszélő közlése szerint, „Omodé Orsolya azon udvari szertartás alkalmával viselt, midőn Róbert Károly kis fiát, Lajost, a szent keresztvízre tartotta. E komaságnak a fényéből táplálkozott a Kopereczky-család hiúsága századokon át egész máig, annál is inkább, mert a keresztgyerekből lett a legnagyobb magyar király. Rossz nyelvek ugyan azt állítják, hogy Kopereczkyné nem a Lajos gyereknek volt a keresztanyja, hanem csak az Endréé [...]. Hanem iszen ez is még valami, csakhogy még rosszabb nyelvek ezt se hiszik. Hogy azt mondják, mese az egész.”⁵²) A genealogikus alapú narratív identitás paródiája fontos szerepet kap *A gavallérok*ban is (midőn a társaság magyar származású szereplői rendre a hét vezér valamelyikétől származtatják magukat, az elbeszélő szarkasztikusan jegyzi meg: „Úgy látszik [...], az Árpáddal bejött többi nemesek mind magtalanok maradtak és csak a vezérek nejei szültek fiaikat”⁵³).

Kemény a *Férj és nő*ben még a konstruált történetek nélkülözhetetlenségére mutat rá – nem így az *Özvegy és leányában* és *A rajongók*ban. Tarnóczynét és Sárát saját – bibliai, illetve irodalmi sémák alapján konstruált – történeteik juttatják válságba, pontosabban az az ellentmondás, amely a maguk alkotta s az általuk valóságosként elfogadott történetek és a lelkükben és környezetükben zajló valóságos történések között húzódik.⁵⁴ Ami *A rajongókat* illeti, Tarnóczyné vallási-bibliai elemekből megkonstruált narratívájának romboló hatása fokozódik fel a szombatosok hasonlóan felépülő önelbeszélésében – de még az éleslátású Kassai István narratívája is elégtelennek bizonyul, holott ő – legalább látszólag – képes fölébe emelkedni a tapasztalatok értelmezését preformáló sémáknak. Az elbeszélő ezekben a regényekben tehát a szereplői történetek *ellenében* alkotja meg a maga metatörténetét, amely – az elbeszélőnek a mindentudást elhárító krónikási pozíciója ellenére – az „adatok” adekvát értelmezésének mutatkozik. Külön elemzést érdemelne szempontunkból a *Zord idő*, amelyben Werbőczy az események ismétlődésének elvén alapuló premodern történelemséma alapján konstruál – végzetesen tévesnek minősülő – történelmi valóságot; vele szemben a modern történelemszemléletet képviselő – a történelmet szinguláris folyamatnak tekintő – Frangepán értelmezése minősül helyénvalónak. Ez Frangepán konstrukcióját az „így történt”, a valóságos történelem rangjára emeli.⁵⁵

⁵² MIKSZÁTH Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, MIKSZÁTH Kálmán összes művei (KrK.), 20. kötet, Regények és nagyobb elbeszélések, XX., 1906–1907, szerk. BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István, s. a. r. REJTŐ István, I. kötet, Bp., 1960, 76.

⁵³ MIKSZÁTH Kálmán, *A gavallérok*, MIKSZÁTH Kálmán összes művei (KrK.), 8., Regények és nagyobb elbeszélések VIII., s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1958, 193.

⁵⁴ Lásd erről GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2000 (Studia Litteraria, tomus XXXVIII.), 84–113.

⁵⁵ Lásd HITES Sándor, *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör – Ulpius Ház, 2004, 44–45, 52–53.

Az „adatok” (a tapasztalatok) elrendezésére szolgáló sémák megítélésében hasonló értékelő szempont érvényesül tehát, mint a másik két történelmi regényben.

A szereplők alkotta történetek s az elbeszélő által elmondott történet feszültsége még Jókainál is megjelenik. Az *arany ember*ben ráadásul Timár Mihály maga alkotta története metaforikus szerveződést mutat: középpontjában a bűnre csábító és halálba hívó Hold motívuma áll.⁵⁶ A metaforikus jelentésképzés tehát az elbeszélő történetéből átkerül a szereplő tudatába. Bár Timár eltévedése a ködben az *elbeszélői* történet metaforikus elemeként értelmezhető, s akadnak olyan elbeszélői közlések is, amelyek valamely természeti jelenséget a szereplő sorsára vonatkoztatnak,⁵⁷ a szereplői tudat metaforikus történeteszerző eleme csak azáltal lesz a regényben elmondott történet alakítójává, hogy a főszereplő valóságosnak tekinti,⁵⁸ cselekvéseit ezek az – olvasó szemében metaforikusaknak mutatkozó – elemek mint valóságos okok határozzák meg. Hogy mennyire a szereplők tudatvilágához van kötve a metaforikus jelentés, akkor mutatkozik meg leginkább, amikor Timár kilép a kettős élet ördögi köréből; a Senki szigetére költöző Timár s Noémi számára a Hold „már nem a kísértő csillag, nem az öngyilkosok jégparadicsoma, hanem egy ismerős jó barát”.⁵⁹

Az elbeszélői és szereplői történet viszonya Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* c. „beszélyfűzér”-ében a legbonyolultabb. Ennek a szövegnek homodiegetikus elbeszélője van, így az elbeszélői történet egy lesz a szereplők által konstruált történetek közül; Várhelyi, a homodiegetikus elbeszélő „[a]fféle központi tudat szerepét játssza, vagyis az ő elméjében áll össze egységgé a szöveg”⁶⁰ – természetesen szereplői-elbeszélői affektusainak, beállítódásának megfelelően. Ez az elbeszélés más kategóriába tartozik tehát, mint az összes korábban említett szöveg, mert a szereplők történetképző aktivitását nem elsősorban kulturálisan rögzített kollektív történetesémák/metaforák határozzák meg; Várhelyi és Cecil a heterodiegetikus elbeszélőkkel egyenrangú egyedi elbeszélői teljesítményt nyújt, s ez a nyugat-európai elbeszélő irodalom fővonulatát jelentő tudatelmondás típusához kapcsolja a művet. Mikszáth ezzel szemben radikalizálja a kollektív sémák – a társadalomban közkézen forgó „forgatókönyvek” szerepét szereplői történetalkotó aktivitásában.

⁵⁶ Vö. BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember* = Uő, *i. m.* 1980, 268–283.: 276–277.

⁵⁷ Lásd pl. „Az eget két, keletről szétsugárzó küllő két részre osztá. Az egyik része mélykék volt, a másik opálszínű. Még a derült ég is meg tud hasonlani önmagával.” JÓKAI Mór *összes művei*, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, *Regények*, 24. *Az arany ember*, I. kötet, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 278.

⁵⁸ Ennek alapja az elbeszélő szerint Timár gondolkodásának archaikus vonása: „Érzelmű kedélyében helyet talált az a gondolat, hogy ami él, az öntudattal is bír. A szél, a vihar, a vilám, maga a föld, hold, a csillagok.” JÓKAI, *i. m.* *Regények*, 25., *Az arany ember*, II. kötet, 183. (Barta „prelogikus lelkiállapotok”-ról szól ezzel kapcsolatban, *i. m.* 276.)

⁵⁹ JÓKAI Mór *összes művei*, *i. m.* II. kötet, 242.

⁶⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 178.

Mikszáth és a scriptek

Abban, ahogyan a szereplők kulturálisan rögzített narratív sémákat használnak, hogy tapasztalataikat történetekbe rendezzék, sokféle konceptuális és narratív séma áll rendelkezésükre; ezek származhatnak nagy mitikus repertoárokból (mindenekelőtt a *Bibliából* és a görög mitológiából), kollektív identitásnarratívákból, irodalmi művekből (ez az az Oscar Wilde-i eset, amikor „az élet utánozza az irodalmat”), s természetesen a hétköznapi recepttudásból. Mikszáth, aki végleg szakít a romantika expanzív embermodelljével s akinek szereplői mindig a hétköznapi élet közegében mozognak, elbeszéléseiben kiemelt szerepet juttat a hétköznapi tudássémáknak; még a magasabb kulturális regiszterből származó sémákat is a hétköznapi élet gondolkodás- és viselkedésmintáiként lépteti fel. A sémák alkalmazása során világosan kirajzolódik, hogyan érvényesülnek a cselekvési szándékok, a vágyak és az értelem iránti igény abban, ahogyan a szereplők kialakítják a maguk történetét arra nézve, hogy mi is történik körülöttük.

A hétköznapi sémák közt a konceptuális sémák – a (valós és Mikszáth által alkotott) közmondások⁶¹ – mellett a „forgatókönyvek” játsszák a főszerepet, amelyeket a kognitív pszichológia *script*eknek nevez. Mint ismeretes, a script olyan akciósorok sztereotipizált szekvenciájának mentális reprezentációja, amelyek egy jól ismert szituációt definiálnak, s amelyek egy-egy eseménysor gyakori, strukturálisan azonos ismétlődése nyomán habitualizálódnak. A habitualizáció egyben azt is jelenti, hogy a script sémájának érvényesítése kevésbé tudatos, működésbe lépésekor ezért szinte reflektálatlanul hat az az elvárás, hogy ha egy esemény egy script elemének mutatkozik, a forgatókönyv annak rendje és módja szerint lefusson (a script mint elvárásnyaláb). A script sémajellege ezért abban is érvényesül, hogy a „deviáns” scripteket az ágens „kijavítja”.⁶²

Ha meg lehet különböztetni a scriptek „gyenge” és „erős” változatát – előbbieket csupán a bennük szereplő eseményelemeket rögzítik, míg az utóbbiak vagy ritualizálják, vagy oksági összefüggésekbe rendezik a bennük szereplő eseményelemeket⁶³ –, a mikszáthi szereplők mindig „erős” scriptekkel operálnak. Ez nemcsak azt jelenti, hogy scriptjeik történetyszerűek és ezért könnyen interferenciába lépnek az elbeszélő által konstruált történettel, hanem azt is, hogy erősen érvényesül az események scriptelemekként való azonosításának mechanizmusa; a szereplők eseményjellegű tapasztalataikat gyakran azonosítják forgatókönyvelemekként, s tudatukban szinte reflexszerűen egészítik ki ezeket az eseményeket teljes scriptekké. A szöveg esztétikai hatása leggyakrabban az így keletkező várakozások meghiúsulásából ered; az olvasó helyzetét az határozza meg, hogy könnyen behelyezkedhet a szereplők által működésbe léptetett forgatókönyvekbe – azonban azt is hamar

⁶¹ Lásd erről SZÉLES Klára, „*Hat líkra jár az esze*” (Szólás, metafora, narratíva Mikszáthnál), It 2000/2, 182–187.

⁶² Lásd erről Robert P. ABELSON, *Psychological Status of the Script Concept*, American Psychologist, July 1981, 715–729.

⁶³ Uo. 717.

megtanulja, hogy a scriptekkel kapcsolatos elvárások inkább megghiúsulnak, mint teljesülnek.⁶⁴

Forgatókönyveknek az alábbiakban nem csupán olyan akciósorok sztereotipizált szekvenciájának mentális reprezentációját fogjuk nevezni, amelyek egy jól ismert szituációt definiálnak, hanem minden olyan eseményszekvenciát, amely kulturálisan rögzített mintát követ, s amely a „tények” és az emberi szükségletek összehangolására irányul. Mikszáth számos elbeszélésében játszanak központi szerepet a szereplők által használt ilyenfajta forgatókönyvek;⁶⁵ példaként ezúttal a *Szent Péter esernyője* c. regényre térek ki röviden.

Kiindulópontunk az a történet lehet, amely erős megvilágításba helyezi a hétköznapi tudássémák tudásszervező erejét. Gregorics Pálról mindjárt története kezdetén megtudjuk, hogy „szeplős arcot és veres haját adott [neki] a természet, amivel az a megkülönböztetés jár az emberi szájakon, hogy a veres ember egy se jó”. Gregorics megpróbál ellenszegülni a sémának; úgy ítéli meg, hogy „a közmondások is csak öreg fazekak, amikben már egész nemzedékek főztek”, s elhatározza, hogy „[e]gyet ezekből a fazekakból [...] összetör”.⁶⁶ Mindent elkövet, hogy bebizonyítsa: ő jó ember, ám nem jár sikerrel. Bármit tesz, a séma erősebbnek bizonyul nála; még nősülni sem tud, mert a lányok elfordulnak a „rossz embertől”. Gregorics levonja a tanulságot, s eldönti, hogy a tudássémák ereje által áll bosszút környezetén. Halála előtt intézkedik, hogy két kőműves falazzon be egy nagy üstöt a kertje végében álló kis kőház falába – s arról is gondoskodik, hogy az esetnek híre menjen a városban. Az irigy testvérek esetében a Gregorics Pál vagyonának megszerzésére irányuló vágy, Beszterce városa esetében az értelem iránti igény, a szemantikai vákuum kitöltésének kényszere vezet oda, hogy a befalazott üst híre a „befalazott kincs” forgatókönyvévé egészül ki. Hogy e történetet a városlakók konstruálják, annak érzékeltesére Mikszáth a függő nyelvi alakzatát alkalmazza: „A bécsi házat eladta Gregorics száznyolcvanezerért, a privoreci birtokot hetvenötezerért, ami összesen egynegyedmillió forint. Uramisten, hát hova tette volna azt a rengeteg pénzt? Ha aranyra váltja, felolvasztja s kanállal ha eszi azóta, még akkor se bírta volna elpocsékolni, de Gregorics takarékos volt, a pénznek tehát meg kell lennie valahol. De hol? Meg lehetett ennek a találgatásában bolondulni.”⁶⁷ (Hasonló szemantikai vákuumot képez – s értelmezési kényszert mozgósít – Gregorics irracionális ragaszkodása esernyőjé-

⁶⁴ A „várhatóság” mértékének váltakozásait Imre László elemezte a *Szent Péter esernyőjében*, IMRE László, *Epikai ritmus és „kicsinyítő” emocionális-vitalisztikus valóságélmény a Szent Péter esernyőjében*. Studia Litteraria, tomus XXV., szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, Debrecen, 1987, 21–39.: 28–30.

⁶⁵ Egy korábbi dolgozatomban a különféle narratív sémáknak a *Nosztty fiú...-ban* való érvényesülését igyekeztem bemutatni (S. VARGA Pál, *A narratív sémák szerepe A Noosztty fiú...-ban* = „A Noosztty fiú esete Tóth Marival”. *Tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, Bp.–Szeged, 2008, 7–29.).

⁶⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Szent Péter esernyője* = MIKSZÁTH Kálmán *összes művei* (KrK.), 8., Regények és nagyobb elbeszélések, VIII., s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1958, 36–37.

⁶⁷ *Uo.* 69.

hez.) Ezután a forgatókönyv kiteljesedése és meghiúsulása következik. Részletes leírását kapjuk a nyomozásnak („Nyomon vagyok – vigyorgott Gregorics Gáspár. – Az üstöt nem hiába vétette az én szerelmes öcsémuram. De hát miért vétette? Hogy valamit bele tegyen. S ez a valami az, amit mi keresünk”⁶⁸), végül a két Gregorics testvér egymásra licitálva, majd egymással megegyezve megvásárolja a kis kőházat, kibontja a befalazott üstöt – s szeget és ócskavasat talál benne. A „nyomozás” kudarcát előrevetíti egy másik nyomozás (ti. Wibra Gyuri nyomozza az örökségét) – s általában a nyomozás mint forgatókönyv-követés – kudarcát is, ez azonban bonyolultabb tanulságokkal jár (lásd alább).

Gregorics a kollektív tudássémák ereje által áll bosszút azokon a hölgyeken is, akik egykor kikosarazták. Fejenként kétezer forintot hagy rájuk végrendeletében; amikor a végrendelet nyilvánosságra kerül, működésbe lép a „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja” séma, s az idős, tekintélyes hölgyek alig győzik lemosni magukról a szégyenfoltot, amelyet Gregorics öröksége ejtett rajtuk.

Mikszáth regényeiben nem Gregorics az egyetlen *abúzor*, aki saját javára visszaél a forgatókönyvek reflektálatlan kollektív alkalmazásával; ilyen abúzor Bubenyik is a *Nosztly fiú...*-ban, aki több hamis forgatókönyvet is eljátszat másokkal, nagystílusú abúzor a mintaanya szerepét eljátszó Jahodovska a *Sipsiricá*-ban, s ilyen abúzuson alapszik a *Kísértet Lublón* egész cselekménye.

A *Szent Péter esernyője* két központi forgatókönyve a címben foglalt esernyőhöz kapcsolódik. Az egyik a szemantikai vákuum kitöltésére irányuló kollektív történetalkotás mintapéldája. Glogova kis, világtól elzárt, elmaradott falu, ahol még senki nem látott esernyőt (annyira nem része világuknak, hogy még neve sincs – a majd véglegessé váló forgatókönyv-változat szerzője, Kvapka Pál „óriás vászontányér”-nak nevezi, Srankóné pedig – aki szintén nem tudja a tárgy nevét – örül, hogy az esernyő következő „bevetésekor” előreláthatólag nem fog esni az eső, „legalább nem ázik a drága jószág”).⁶⁹ Az ismeretlen tárgyhöz társítandó történet alakítását feltűnésének különös körülményei irányítják. Az, hogy általa érthetetlen módon megmenekült egy magára hagyott csecsemő, e premodern, bibliai narratívában gyökerező kollektív tudatban a csodást jelöli ki mint a megfelelő történet fellelésének közegét; a történetképzés menete azon fordul meg, hogy a glogovaiak tudatában a csodás nem ellentéte a valóságnak – azon a tudati horizonton, amelyen a valóság legfőbb alakítója a *Biblia* nagy narratívája, a csodák tényeknek minősülnek.⁷⁰ Adameczné Szűz Mária-verziója sem azért hiúsul meg, mert Szűz Mária megjelenése valószerűtlen volna,⁷¹

⁶⁸ Uo. 70.

⁶⁹ Uo. 25., 31.

⁷⁰ Hogy a glogovaiak „mit fogadnak el *ténynek*, az hitük/tudásuk függvénye” – állapítja meg Takáts József –; „a gondviselő Isten nagy elbeszélése az, amely szavatolja a tényt, hogy a látott alak Szent Péter volt”. TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, uő, *Ismeretlen ismerős terep*, Bp., Kijárat, 281–299.: 291–292.

⁷¹ Külön elemzés tárgya lehetne itt *A gózoni Szűz Mária* c. elbeszélés *A jó palócokból*, amelynek főszereplője, Gughy Panna a Szűz Mária földi látogatásaira vonatkozó hitből húz hasznát abúzőrként; Gughy Panna csalása lelepleződik – anélkül azonban, hogy a faluközösségnek vagy akár magának Gughy Pannának a látogatásokba vetett hite megrendülne emiatt.

hanem azért, mert ellentmond a szemtanúk tapasztalatának, akik az esernyő feltűnésekor egy ismeretlen idős férfit láttak. Kvapka Pál története azért lép életbe, mert a szemtanúk vallomásai is megerősítik. Az idős, zsidóforma embernek, akit az esernyő feltűnésekor láttak, a glogovaiak sémarepertoárjában egyedül a templom oltárképén látható Szent Péter felel meg; a történet illetően alakítását támogatják azok a (ma „parasztbiblia”-ként ismert, bibliai folklórba tartozó) történetek is, amelyek Szent Péter urunk földi látogatásairól szólnak.⁷² Ez az értelmezés kielégíti a csoda iránti elvárásokat, s megfelel a tényeknek – ezek közé értve Szent Péter megjelenését is. Srankó János „feltámadása” mind a tények, mind az elvárások tekintetében megerősíti a forgatókönyv helyességét, hatékonysága pedig látványosan megmutatkozik Glogova és papja felemelkedésében.

Az elbeszélő természetesen leleplezi a Szent Péter-történetet – ez a leleplezés azonban nagyon is ambivalens megítélésben részesül. Midőn Wibra Gyuri, abban a hiszemben, hogy a helyes esernyő-forgatókönyv birtokában van, kritikusan azt találja mondani a bábaszéki értelmiségi társaság egy prominens hölgytagjának, hogy „[h]a ráfújna az ember egy-egy ilyen szép legendára és lefújná róla az arany zománcot, a szent illatot, a titokzatosság füstjét, milyen furcsa, igénytelen valóság maradna az alján”, Szliminszkyné csak annyit mond: „Hát nem kell ráfújni.”⁷³ A regény azonban a Szent Péter-történet lelepleződése után is megőrzi az „esernyő-csoda” szakrális értelmezésének lehetőségét. Bélyi János, akit katolikus papként kínosan érint a glogovaiak babonás története Szent Péter esernyőjéről, maga is kénytelen elgondolkodni; elvégre is az esernyő éppen akkor került kishúga fölé, amikor ő azért imádkozott a templomban Jézushoz, hogy segítsen fölnevelni a gyermeket. („Eleintén eleget szabódott, de lassankint aztán maga is hinni kezdte, hogy a veres esernyő, mely napról napra fakóbb, vedlettebb, isteni eredetű lehet. Nem egyenesen az ő imádságára lőn-e odateremtve a lányka védelmére, s nem ebből ered-e jólétének, vagyonának, melyért imádkozott, minden forrása?”)⁷⁴ Annak a forgatókönyvnek a lehetséges érvényességét, amely szerint Müncz Jónást a Gondviselés vezérelte Glogovára, még a Szent Péter-verziót leleplező elbeszélő sem zárja ki.⁷⁵

Ami a másik forgatókönyvet illeti: ez a detektívtörténettel mint forgatókönyvvel kapcsolatos elvárások megghiúsulását fogja hozni.⁷⁶ Wibra Gyuri, aki szabályos nyomozóként ered lappangó vagyona nyomába, sikeresen nyomoz – mégsem azt találja meg, amit keres, s a regény mint történet éppen a detektívtörténet-forgatókönyv eme megghiúsulásának köszönheti kedvező, románcos kifejtését (ti. ha Gyuri megtalálná a kincset, elvesztené Veronkát). Persze ha igaz is, hogy „[a] roncsolódó, értelmét vesz-

⁷² Lásd LAMMEL Annamária–NAGY Ilona, *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*, Bp., Gondolat, 1985.

⁷³ MIKSZÁTH, *i. m.* 1957, 146.

⁷⁴ *Uo.* 34.

⁷⁵ Vö. IMRE, *i. m.* 33.

⁷⁶ Wibra Gyuri örökségyomozó történetét T. Szabó Levente olvasta deformált detektívtörténetként, lásd T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern*, Bp., L'Harmattan, 2007, 201. skk.

tett detektívtörténet románcba torkollik bele”,⁷⁷ valójában nincs szó arról, hogy a nyomozás maga kudarcot vallana; elvégre is Wibra Gyuri megtalálja az esernyőt. A nyomozás *a maga logikája szerint* sikeres volt, csak éppen e logika előfeltevése hiúsult meg, mivel a másik forgatókönyv időközben a benne hívők tudata által a valóságot befolyásoló tényezővé vált, s ezzel az esernyő sorsa kikerült a racionális kiszámíthatóság dimenziójából. (Adameczné a Szent Péter-forgatókönyv híveként persze szintén logikusan cselekedett, amikor a szent ereklye elégetett nyelének üszkével gyógyította beteg gyermekét, s e logika szerint következetesen jártak el azok is, akik az igénytelen fanyél helyett az ereklyéhez méltóbb ezüstnyelet csináltattak neki.) Egymást kizáró forgatókönyvek találkozása óhatatlanul „balesetet” okoz; regényünk esetében az a különös, hogy nem annak a forgatókönyvnek a felsőbbrendűsége bizonyosodik be, amelyik jobban megfelel a tényeknek – a magasabb rendű emberi szükségletek által irányított, ugyanakkor a tények kezdetlegesebb fogalmán alapuló forgatókönyv képes kisiklatni „realisabb” konkurensét – s arra is képes, hogy szükséglet és tapasztalat hatékonyabb szintézisét alkossa meg, mint az.

A *Szent Péter esernyőjében* azonban nemcsak a szereplők kreálnak történeteket; a befogadó is forgatókönyveket ír. Például lehetetlen ellenállni a készítésnek, hogy elfogadjuk a befalazott üst módosított (a Gregorics testvérek kapzsiságát leleplező) forgatókönyvét – holott *nem tudjuk meg*, hogy valóban szeg és ócskavas volt-e az üstben (ezt csak a két felsült testvér állítja); szinte lehetetlen az elégetett esernyőnyél történetét másképp olvasnunk, mint hogy benne volt Wibra Gyuri öröksége – holott ez sem derül ki a regényből. A szöveg tehát olvasóját is azzal szembesíti, hogy a rendelkezésére álló eseménymozzanatok (ahogy Mikszáth szerette mondani: „adatok”) saját vágyai és értelem iránti igénye szerint rendezi egységes történetté.

S persze maga az elbeszélő is emberi szükségletekhez igazodva formálja történetét az „adatok”; ebben a tekintetben a legszorosabb értelemben heterodiegetikus elbeszélő is a nyelven belül van – azon a nyelven belül, amely köztes világot képez emberi igény és külvilág között. Megengedi magának, hogy a felhalmozott „tények”-ből akár a realista kritikusok elvárásaival szembeszegülve is elemi emberi szükségleteket kielégítő románcos történetet kerekítsen ki.

Kitekintés

Alaptételünk szerint minden irodalmi szöveg olyan verbális modell, amely újra-leírás-ként viszonyul a világ elsődleges leírásához – a verbális valósághoz, amelyben élünk. S minthogy a kétféle leírás egyaránt a nyelv köztes létében leledzik, határuk viszonylagos; a valószínűség keskenyebb-szélesebb mezsgyéjén átjárnak egymásba – a verbális valóság sémákat kínál az irodalmi szöveg számára, az irodalom pedig, szelektálva és (újra)kombinálva az így kapott sémákat, önmaga felülírásának lehetőségét kínálja a verbális valóságnak. A 19. századi magyar irodalom fentebb megidézett szövegei nem abban különböznek tehát az irodalmi szövegektől általában, hogy

⁷⁷ Uo. 201.

bennük a valóság nyelvi konstrukciója zajlik – hiszen ez világban-benne-létünk alapja, az irodalmi szövegnek pedig nem is leplezett sajátossága. Az itt tárgyalt szövegeknek az az újdonságuk, hogy a verbális valóság megalkotásának aktusát magát teszik meg témájuknak. A szereplők különféle sémák alapján maguk alkotják meg azokat a narratívákat, amelyek megítélésük szerint életük releváns összefüggéseit reálisan megmutatják, az elbeszélés maga pedig ezekből a narratívákból alkotja meg a maga történetét; ezek a metatörténetek különféleképpen foglalnak állást a szereplők valóságkonstruáló ténykedésével kapcsolatban.

További vizsgálatot igényel annak megállapítása, hogy a korszak magyar elbeszélő szövegeinek mekkora körére terjed ki ez a jelenség s ezeket milyen sajátosságok jellemzik. Bizonyára benne vannak a körben például Tömörkény István bizonyos novellái, amelyek, sok tekintetben Mikszáthot követve, a hagyományos sémák kollektív használatából kiindulva egészen sajátos elbeszéléstípust hoznak létre. S Gozsdu Eleknek azok az elbeszélései is, amelyekben a hősök divatos tudományos sémákat követve alkotják meg világukat, s ezáltal fut zátonyra életük.

Ezúttal két ellentétes típus viszonyát igyekeztem bemutatni. Míg Kemény Zsigmond metatörténetei arról szólnak, hogy a szereplők a maguk alkotta történetekkel hamis valóságot rajzolnak maguk köré és ezért elbuknak, Mikszáth humorral és mélységes belátással viseltetik az ember valóságkonstruáló tevékenysége iránt; szembeállva a valóság pozitivistá modelljével, azoknak a hagyományozódó kollektív sémáknak – a hétköznapi cselekvések sztereotip forgatókönyveinek, a szokásoknak, közmondásoknak, vallási képzeteknek stb. – a szerepét állítja a középpontba, amelyeknek épp az a jellemzőjük, hogy közvetítenek az értelmi szükségletek, vágyak, illetve a tapasztalat között. Ami az előbbieket illeti, Mikszáth még a szereplők alkotta történeteket motiváló elfogultságok, előítéletek felől sem ítélt súlyosan, s megértő mosollyal kíséri a tudássémákkal visszaélő abúzorok mesterkedéseit is. Már csak azért is, mert egy bizonyos értelemben az ő metatörténeteinek elbeszélője is abúzor, hiszen – legalább részben – nem is ő alkotja meg ezeket a metatörténeteket, hanem a befogadó – a rendelkezésére bocsátott „adatok” alapján, saját sémáit használva.

Az ilyenfajta Mikszáth-szövegek ahhoz a belátáshoz segíthetik hozzá olvasójukat, hogy a kognitív sémáktól, amelyek alapján valóságunkat felépítjük, nem megszabadulni kell (merthogy nem is lehet), hanem arra kell törekedni, hogy tudatosan, meggondoltan használjuk őket és megértsük mások sémahasználatának mechanizmusát; mindez jótékony hatással lehet arra a (verbális) valóságra, amelyben élünk.

A kritika számos ízben szóvá tette – s nem elmarasztaló akcentus nélkül –, hogy Mikszáth nem a kortárs nyugat-európai regény útját járja. Valóban, a saját nyelvi-kulturális hagyomány iránti fogékonysága, mely többféleképpen is érvényre jut elbeszélőművészetében, más útra vonzotta – s ezt tudatosan vállalta is. Az európai prózaelbeszélésnek sajátos változatát hozta létre így, amelyet az irodalomtudomány csak akkor mérhet a maga értékén, ha lemond az egyéni tudat narrációjának nyugat-európai minták alapján kidolgozott módszeréről, s megtalálja azt a módszertant, amely alkalmas az interszubsztitívitásban és a kulturális minták hagyományozásában gyökerező narratív struktúrák elemzésére.

A MAGYAR SZELLEMTÖRTÉNET FORRÁSAI ÉS FELTÉTELEI

A magyar szellemtörténet egyoldalú megközelítése volna, ha a német ösztönzés mellett nem ügyelnénk mindarra, ami belső (vagy esetleg külső, de 19. századi) fejlemény. Dilthey és követői alighanem azért segíthették hozzá a magyar eszmélkedőket új és korszakos felismerésekhez, mert ezek feltételei a magyar hagyományokban adottak voltak.

A magyarságot évszázadok óta foglalkoztatta az önmeghatározás kényszere, önön sorsértelmezése (legalábbis Zrínyi *Török áfiumától* kezdve), mely a nyelv, a nemzeti szellem, a történelmi küldetés, a kultúra milyensége tekintetében kollektív lelki-szellemi folyamatok függvénye. A magyar kultúra egymást követő fázisaiban feladattá vált egy szellemi-lelki öndefiníció, mely a nemzeti emlékezet minél teljesebb rekonstrukcióján alapszik. Mint Schöpflin írja: „Annak a ténynek, hogy Magyarországon másfél évszázadig török hódoltság volt, éppúgy része van az én életem, gondolkodásom meghatározásában, mint ahogy az én beszédem és írásom semmiképpen nem lehet független attól, hogy Petőfi, Arany, Juhász Gyula magyarul írtak.”¹ A *Nyugat* induló évfolyamában megjelenő írás is siet tisztázni, hogy nyelvben, történelmi tapasztalatban, irodalomban egy speciális tradíció szabja meg az „asszimiláns”, az urbánus szellemiséget is.

A nemzeti önkép elég sok, régóta továbbélő elemének létezéséről tudtak már a 19. században. Beöthy Zsolt például rámutat, hogy a szóbeli tradíciónak, a regösök énekeinek ismert „tárgyai közt feltűnően és jellemzően jelennek meg mindazok a tragikus összeütközések, melyekbe a dacos magyarság idegen udvaraival keveredett, Bánk bán, Zách Felicián, Kont katasztrófái”.² Ez az egyik legismertebb, legtöbbet emlegetett sablonja a múlt „lelki szerkezet”-ének – sokféle vulgáris, kurucos változatban is él mindmáig.

Hasonlóan öröklődő képlet a kereszténység védőbástyájának hivatása a 16. századtól írásosan is dokumentálható módon. (Ennek a szellemtörténészeknél is sűrűn előforduló küldetésstudatnak legfeljebb annyi egyoldalúsága van, hogy nem veszi számításba a balkáni népek hasonló szerepét, s azt sem, hogy akár Ausztria is tulajdoníthatna magának hasonló altruista funkciót, hiszen a török háromszor ostromolta meg – eredménytelenül – Bécsset.) A kereszténység védőbástyája önképzet azután –

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat, 1908, I, 359.

² BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükre*, Bp., 1920⁶, 39.

mondanunk sem kell – az iskolai oktatás és közismert irodalmi alkotások (a történelmi regényektől a *Szondi két apródjáig*) révén is válik a legszélesebben értett nemzeti tudat meghatározó elemévé. (Nemcsak nemzeti, hanem etikai-emocionális hatása is egyetemes ennek, amire példa lehet *A Pál utcai fiúk* grundjának hazaképzete, Nemecek mártírúma, ami már polgári, nagyvárosi variánsa ennek, de a nemzeti emlékezet szépirodalmi változataiból eredeztethető módon.³)

A szellemtörténet ugyan új konstrukciókkal állt elő, de mindig hagyományos képzetekkel kombinálta ezeket, pl. a magyarság Európában egzotikusnak számító nyelvéből, időben és térben távoli és homályos ázsiai származásából („Kelet népe”), Széchenyi által is fájlott rokonalanságából eredő egyedüliségének tudatával. A történelem és a kultúra egzakt (vagy annak vélt) elemeiből az önmegértés és a jelentés-tulajdonítás, az értéktulajdonítás fázisai következtek főképpen a reformkorban. Kollektív szubjektivitásra épülnek, azzal kombinálódnak tehát a szellemtörténeti konstrukciók, amelyek nincsenek összhangban a magyarságról alkotott szomszéd népi, sőt összeurópai megítéléssel, s ez a disszonancia olyan magyarázatkereső diszpozícióhoz vezet, ami legfőbb inspirálója Németh Lászlótól Karácsony Sándorig sokaknak.

A magyarázatkeresés persze megvolt a 19. században is, ám ekkor élt még a hit a magyarság egyediségének vonzerejében, hogy amiként a franciák és az angolok több más ajkú nemzetet voltak képesek magukba olvasztani (nem is olyan sokkal korábban), úgy ez nálunk is megtörténhetne. Még az etikailag és intellektuálisan is a legmagasabb nívót képviselő Eötvös József is bízta a magyarországi nemzetiségek spontán asszimilációjában, s nemcsak elképzelhetőnek, hanem javallhatónak is véli, hogy „a hazának most annyi ajkú népeit egy nagy erős láncként a szép magyar szó tartsa össze, melynek hallásán Árpád nagy országának minden lakója egy érzeményben egyesülhessen”.⁴ Az illuzórikus nemzeti önkép revíziója, persze, a szellemtörténet-től függetlenül is megindult például Szekfű *A száműzött Rákóczi*jával (1913), igazából mégis a közhangulatot és a politikát, a kultúrát és a sajtót befolyásoló 19. századi nemzeti önkép funkcionálásának zavarait Trianon után, s a szellemtörténet kategóriáival lehetett kimutatni.

A nemzeti identitásra vonatkozóan a magyar romantika is tele van olyan szellemi konstrukcióval, melyek tarthatatlansága tisztázódik ugyan a 19. század közepére, ez az örökség azonban még a 20., sőt a 21. században is követőkre, délibábos nyelvrokonítókra, képzelgő eredetfabrikálókra talál. Kétségtelen azonban, hogy ez sem kizárólagosan magyar jelenség. Szerb Antal mutat rá, hogy Horvát Istvánhoz hasonlóan máshol is rengeteg a történelemhamisítás. A német bárdköltők például habozás nélkül germánnak tartották az őskeltákat, szlávokat, sőt magát Homéroszt is, ha az ősi dicsőségről volt szó. Ezzel az okfejtéssel Szerb Antal maga is a szellemtörténet összeurópai hagyományait érinti, mondván: a német bárdok is „rettenthetetlenek voltak

³ Vö. IMRE László, *Epikus műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1995.

⁴ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*, Bp., Magyar Helikon, 1978, I, 291–293. Vö. VELIKY János, *A változások kora*, Bp., ÚMK, 2009, 88.

visszatekintő imperializmusukban, ami ki-nem-elégíthető politikai imperializmus introjekciója volt, mint Horvát Istváné. Nem tartjuk kizártnak, hogy Horvát István sajátos történelmi attitűdjét, ami Vörösmartyra oly erős hatással volt, német minták után alakította ki.”⁵

Könnyen lehet, hogy ez utóbbi feltevésben is igaza van Szerbnek, mint ahogy általában is 19. századi „múltképzésünk” nyilván német nyomokon halad. A német szellemtörténetnek viszont előzménye a 19. századi német idealizmus, a „historische Schule”, mely a felvilágosodás racionalizmusával szemben lépett fel. Szinte azt lehetne mondani, hogy a németeknél a pozitívizmust egy „előszellemtörténet” előzte meg, melyhez odasorolható például Herder, aki a klasszicizmus „általános emberi”-jével és racionalizmusával az individuális és irracionális népszellemet állította szembe, s a klasszicizmus antikvitáskultuszával az egyedi, sőt barbár nemzeti kultúrák értékteremtését elsőként hangsúlyozta. De „elő-szellemtörténész”-nek tekinthető akár Hegel is, aki empirikus történelmi anyag tanulmányozása helyett a szellem önmozgására, a történelem menetéből kihámozható fejlődésére koncentrált, s aki az értékfunkciók rendszerének működésére vonatkozó észrevételeivel Rickert álláspontját előlegezi, aki a történelminek a természetitől eltérő lényegét az értékre irányulásban fedezte fel. A „népszellem” fogalma, mely oly nagy karriert fut be a szellemtörténetben, szintén sokban adósa annak a Hegelnek, aki az alkotmánnyal, vallással, művészettel, filozófiával rendelkező államalkotó népeket tekintette individuális totalitást alkotó szubsztanciának.

Hegel hozza szóba először a történelmi események kauzális magyarázatával szemben a megértés kategóriáját is, Dilthey meg Schleiermachertől (akit különben is joggal ruháznak fel különleges érdemekkel a hermeneutika történetében) kiindulva állította középpontba a megértést. Dilthey az élmény, a beleélés nyomatékos kiemelésével az egyénben lejátszódó értelmezésre (illetve az egyéni megértésre) helyezte a hangsúlyt. Ily módon tehát a német romantika korára vezethető vissza Dilthey alapeszméje, mely szerint az egyén és annak szellemi tevékenysége lesz az az autonóm terrénum, melyhez a megértés és az akarat aktusai tartoznak.

Arról csakugyan sokat írtak, hogy a nemzeti individualitásokat alapvető értéknek tartó és elfogadtató Herdernek nálunk milyen döntő hatása volt. A 19. századi magyar nemzetszellelem körülhatárolásában Horváth Jánosra, másokra továbbörökítő szerepében oly megkerülhetetlen Gyulai Pál *Társaséletünkjének* háttérében is herderiánus antropológiai tételek állnak például.⁶ Gyulai valóban egy változó és többarcú nemzeti génuszt tételez (némi túlzással az állítható, hogy ez a nemzeti génusz lesz a magyar szellemtörténet első számú kategóriája), s ezt a népjellemenben, nemzeti műveltségben, szokásokban stb. látja megnyilvánulni. „Mely minden nap előttünk hullámszik, a vigalmak tarka foszlányát s a művészet égi képét lebegtetve hajjain. Mely minden órában füleinkbe cseng, a közélet zsibongó zúgását, s a családélet szelíd hangjait hordva szárnyain, mely úton-útfélen nyilatkozik a beszéd-, divat-, társal-

⁵ SZERB Antal, *Vörösmarty tanulmányok*, Minerva, 1930, 225.

⁶ S.VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2009, 502.

gási modortól kezdve le egészen az alig előszámlálható apróságokig.”⁷ (A nemzeti génusznak erre a leírására bármely szellemtörténész büszke lehetett volna.)

A népköltészet 19. századi kultusza – persze – nem egyszerűen Herder hatása, hanem sokaktól vehette át Kölcey, Arany, Erdélyi János és mások, de mindenképpen azt a későbbi szellemtörténeti tételt illusztrálja, hogy a társadalom különböző, egymástól esetleg nagyon is távol eső rétegei nemzeti azonosságát hordozva a nemzet lelki-szellemi összetartó erőinek egyik legfontosabbika. Ha van nemes és cáfolhatatlan előzménye a szellemtörténetnek, úgy az szintén Herdernek abban a gondolatában gyökerezik, hogy az emberiség szellemi-erkölcsi megváltása a nemzeti kultúra és hagyomány szférájától remélhető: „Ha általunk meg nem határozható módon az értelem akkora erőre tenne szert valaha Európában, hogy egyesülne az emberi jósággal, mely gyönyörű évszak köszöntene egész emberi társadalmunk tagjaira! Minden nemzet részesülne benne, és örvendezne a megfontoltság szüretjének.”⁸

Egészen bizonyos, hogy sokan és korábban is gondoltak ilyesfélétet, Herder azonban csakugyan ismert szerző nálunk a 19. században, s a 20. század első felének több ideája (Horváth János nemzeti klasszicizmus elmélete, Németh László „minőség forradalma”) eme „romantikus” gondolkodási módhoz is csatlakoztatható. Thiene-mann az *Irodalomtörténeti alapgfogalmakban* a herderi örökséget a szerves fejlődés koncepciójában, a pozitivizmus biológiai párhuzamaiban látja tovább élni, például Brunetièrre-nél, míg a szellemi fejlődés eszméjét Hegelre vezeti vissza, Herdernek a magyar nemzeti génusz tudatosítására gyakorolt hatását nem tárgyalva. Szegedy-Maszák Mihály viszont a kultúrák különféleségének és életkorának gondolatát a szellemtörténetben látja tovább élni, majd egészen a legújabb időkig vezeti el: „a nemzetek életkorának rögeszméje [...] erősen kapcsolódott a kultúrák különféleségének elismeréséhez. Spengler, Toynbee, Bergyajev, Valéry s Wittgenstein munkásságában is kimutatható a nemzetek életkorára vonatkozó föltevés [...] Spengler felfogása például érintkezik az Európa-központúságnak napjainkban oly erős bírálóival. Jellemző, hogy az Európai Unió által kiadott *L'Europe en formation* című folyóirat 1997-ben hosszú tanulmányban méltatta Spengler örökségét.”⁹

Nyilvánvaló a szellemtörténet kapcsolódása Hegelhez már csak azért is, mert a korszellem (Zeitgeist) fogalmát is tőle veszi. Arról a korszellemről van szó, amely kőben, vásznon, szavakban fejezi ki magát, nemzeti alkotmányokban és jogalkotásban objektiválódik.¹⁰ A Hegel-hatás azonban nálunk hamar elmosódik, összekeveredik mindazzal, ami Hegel követőitől, időnként különböző kivonatokból, ismertetésekből eljut a magyar szellemi életbe. (Még arra sincs egzakt bizonyíték, hogy Madách olvasta volna Hegelt, vagy csak közvetítők útján jutottak el hozzá tanai.) Az

⁷ GYULAI Pál, *Társaséletünk* = Gy. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, Bp., 1961, 432–433.

⁸ Johann Gottfried HERDER, *Elmélkedések az emberiség történetéről* = J. G. H., *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*, Bp., Gondolat, 1978, 577.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A Nemzeti hagyományok időszerűsége* = Sz.-M. M., *Újraértelmezések*, Bp., Krónika Nova, 2000 (Esszék – irodalomról), 55.

¹⁰ René WELLEK, *A History of Modern Criticism 1750–1950. IV. Later Nineteenth Century*, Yale University Press, 1965, 330.

mindenesetre sokaknak meggyőződése (még a filozófia tanulmányozására időhöz és alkalomhoz védképp nem jutó Petőfinek is), hogy valami világszellem uralja a történelmet, amelynek legújabb formát öltése a szabadságeszme.

Benne van a köztudatban az is, hogy vannak virágzó és hanyatló korszakai egy-egy kultúrának. A „haladás”-ban is sokan hisznek, főképpen mióta az antikvitást felülmúlhatatlannak vélő klasszicizmus pozíciói meggyengültek. Valami általános hegelianus gondolatként (Eötvös is a 19. század uralkodó eszméiről ír hatalmas művet) elfogadott nézet, hogy a történelem eseményei a szellem története révén nyerik el értelmüket. Önismeret, öntudatosodás útján jut el az emberiség a szabadság mind magasabb fokára, miközben az is tudnivaló (Rousseau felfogása nem hogy nem avul el, de új életre kel a 19. század végén pl. Tolsztojnál), hogy a szellemi fejlődés egyáltalán nem jelent automatikusan tökéletesedést.

A fejlődés gondolata (akármekkora volt ebben nálunk Hegel szerepe) egyetemesen van jelen már Toldy Ferencnél. Általában véve elszakadást jelent ez a keresztény világréptől, mely az erkölcsi emelkedésnek egészen más formájára épít. Gyulai-nál, Arany-nál is megvan az irodalom fejlődésének gondolata, a hangsúly azonban a nemzeti közösség temporalitásában megnyilatkozó hagyomány őrzésére esik, tehát a világtörténelem steril képlete kevésbé foglalkoztatja őket.

Egyébként a szellemtörténészek nemcsak ihletet merítenek 19. századi gondolkodókból, hanem egy-egy filozófiai rendszer utóélete különlegesen tanulságosnak mutatkozik a számukra. Pukánszky Béla például sok aktuális következtetést nem von le a Hegel-vitából, inkább csak megismétli azt, hogy tanítványai közül a baloldaliak (Strauss, Marx) szembefordultak a kereszténységgel, a jobboldaliak a kereszténységgel igyekeztek összebékíteni Hegel rendszerét.¹¹ (Ő nyilván nem gondolhatott még arra, hogy nemcsak Nietzsche fogják vulgarizálni a náci ideológusok, hanem a fejlődés elengedhetetlen feltételét az ellentétekben, ellentmondásokban megjelölő Hegeltől is vezethet út az osztályharc folytonos éleződésének, a népiért diktatúrának a gyakorlatához a sztálini Szovjetunióban.)

Azt az ambíciót mindenesetre örökölte a szellemtörténet Hegeltől, hogy a történelemben a gondolkodás örök érvényű törvényeit a magát megvalósító világtudat mozgásában keresse. Konkrét hatása leginkább szembetűnő a fiatal Lukács Györgynél. *A regény elméletében* Hegelre vezethető vissza az eposzsal együtt eltűnő totalitás fájlalása, a lét spontán teljességének nosztalgiája: „A regény annak a korszaknak az epepeiája, amely számára nincs már érzékletesen adva az élet extenzív teljessége, amely számára az értelem életimmanenciája problémává vált, és amelynek érzülete mégis a teljességre irányul.”¹² A regény elmélete hegeli kiindulása azonban már „baloldali etiká”-ra épül, hiszen az eposz tárgya nem a személyes sors, hanem a közösség története, minthogy „az epikus kozmoszt meghatározó értékrendszer lekerekítettsége és zártsága túlságosan szerves egészet alkot, semhogy benne a rész annyira önma-

¹¹ PUKÁNSZKY Béla, *A magyar Hegel vita*, Minerva, 1922, 318.

¹² LUKÁCS György, *A regény elmélete* = L. Gy., *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*, Bp., Magvető, 1976, 518.

gára zárulhatna, annyira önmagát hordozhatná, hogy bensőként leljen magára, hogy személyiséggé váljon”.¹³

Furcsa, majdnem paradox, hogy az eposzhoz képest a regény alacsonyabbrendűségét valló hegeli koncepcióra valamilyen mértékben emlékeztet (bár abból közvetlenül nem vezethető le) Gyulai és Arany felfogása, akik a naiv eposz mással nem pótolható értékét látják a „népi tudalom”-ban, az eposz közösségi eredetű és közösségnek szóló voltában. Mindennek pedig csak annyi köze van a szellemtörténethez, hogy olyan ősi, utólagosan tulajdonított viszonyokból eredezteti a kultúra és szellemi élet kezdeti szakaszát, ami nagyon is inspirálóan hat majd a szellemtörténetre, nagyon is bátorítja olyasfajta koncipiálós ambícióját, amely feltevések, hagyománytöredékek stb. birtokában nagy ívű következtetésekre érzi magát feljogosítottnak.

Aranyban mindvégig él az az elképzelés, hogy valamikor, a „levente-korban” egyenlőkből álló, boldog és költőileg produktív, szabad közösség volt a magyarság. (Valamit ebből meg is ír a *Buda halálában*.) Lukács (Hegel nyomán) szintén egy boldog, talán sosemvolt kort idéz meg *A regény elmélete* sokat idézett kezdő mondataiban: „Boldog kor, melynek a csillagos ég a járható és bejárni való térképe, melynek útjait a csillagok fénye világítja meg. Minden új a számára és mégis régtől fogva ismerős, kaland és mégis birtoklás. A világ tágas és mégis otthonos, mert a lélekben lobogó tűz egylényegű a csillagokkal, élesen elválík egymástól a világ és az én, a fény meg a tűz, és mégsem válnak soha egymástól idegenekké... Ezért nincs a boldog koroknak filozófiájuk, vagy ami ugyanezt jelenti, e korok minden embere filozófus, valamennyi filozófia utópikus céljainak birtokosa. Mert mi más az igazi filozófia feladata, ha nem amaz ősképszerű térkép felrajzolása; mi más a transzcendentális hely problémája, ha nem annak meghatározása, hogy a legmélyebb bensőben támadó minden rezdülés hozzá van rendelve egy számára ismeretlen, de öröktől fogva kiméretett, őt megvalló szimbolikába burkoló formához.”¹⁴ A magyar szellemtörténet számára mind az aranyi, mind a hegeli–Lukács György-i múltábránd inspiratív, mert olyan erkölcsi-érzelmi-tudati-művészi visszavetítéssel él, amire a szellemtörténetnek folyton szüksége van, hiszen empirikus kutatások helyett a szellemi-lelki folyamatok rekonstruálásának útját járja.

A romantika korának ezt a „múlt-gyártás”-át többen is szóvá tették. Dávidházi Péter például Nietzsche-re hivatkozik, még hozzá ama felismerésére, mely szerint a „XIX. század nemzetei nem annyira születés, mint megalkotás eredményei (res nata helyett res facta), amelyeket éppen költéssel és festéssel alkottak meg (res ficta és picta)”.¹⁵ Ennek örökösei (más-más módon) a szellemtörténészek Spenglertől Farkas Gyuláig. Egyébként Nietzsche azért is fontos forrása a szellemtörténetnek, hiszen őbenne talán elsőként tudatosult a pozitivisták tudományosság inkonzisztenciája, annak meghaladására talán ő tett először kísérletet a későbbi szellemtörténetre emlékeztető módszerekkel. Az apollói és a dionüszoszi világ szembeállítását szellemi-

¹³ *Uo.* 513.

¹⁴ LUKÁCS, *i. m.* 523.

¹⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004, 460.

lelki-művészi képletekkel történik, ami (minden kétséget kizáróan) inspirálja a szellemtörténészeket. Nietzsche ambíciója nem kevesebb volt, mint az emberiség történetének sémáját alkotni meg, ami Spenglernél, Toynbeenál bizonyos módosulással folytatódik. A „felsőbbrendű ember” képlete is hozzájárul majd Gundolf mitikus színezetű héroszkultuszához. Az ilyen szempontból kevesebbet emlegetett Wagner szerepe sem elhanyagolható, aki a zenedráma révén nemcsak „germán” művészetet, hanem össznemzeti, tudati megoldást is kilátásba helyezett, 20. századi, szellemtörténeti ihletésű „apostolok” sorára hatva majd.

Ezekről az előzményekről tudnak, s ezekre építenek is a magyar szellemtörténészek. Thienemann Tivadar például: „Spengler jóslatát olvasva egy régebbi prófécia tanulságaira eszmélhetünk és a régi magyar példa tanulságain okulva talán megértőbben, higgadtabban fogadjuk a baljóslatú szavakat”, hiszen „Spengler művének vér szerint való őse a német történeti gondolkodás folytonosságában Herder torzója: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschen (1784–1791)*”, amit Kazinczytól Vörösmartyig sokan olvastak, s ami „az életre törekvő akaratot” erősítette, tehát hasonló hatás várható Spenglertől is.¹⁶ Azt talán már mondanunk sem kell, hogy az időben körülhatárolható korhoz, földrajzilag megjelölt körhöz kötődő organizmusok gyanánt felfogott kultúrák (antik, nyugat-európai, kínai, indiai, egyiptomi, arab, maja) koncepciója Spenglernél szintén Herderre vezethető vissza. Arra meg Szerb Antal mutat rá, hogy Spenglernek a kultúrák tavaszáról, nyaráról, őszeről és teléről vallott felfogása szorosan kapcsolódik Herder és Hegel történelemfilozófiájához.¹⁷

Herder szellemi jelenléte egyébként a „jóslat”-nál s a kultúrköröknél lényegesen általánosabb. „Herder, miképp az egész világegyetem változásaira, úgy a nyelvre is rávetítette a véges szerves életnek korait: a nyelv is úgy él szerinte, mint az ember... a nyelv a gyermek-, ifjú- férfi- és aggkorát éli és fejlődik: a nyelv meg is halhat. A nyelv amellet képe a fajnak, a nemzetnek, mely őt beszéli: ez Herder rendszerének másik alaptana. Ez a tanítás abban a már Hamann gondolatvilágában kialakult felfogásban gyökerezik, hogy a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlanul kapcsolatos, a szó csak képe, formája a fogalomnak.”¹⁸ A nyelvnek a nemzet szellemi, közösségi funkcionálásától elválaszthatatlan szerepe (természetesen) szintén csaknem minden, a „magyar szellem vándorútjával” foglalkozó szerzőnél felbukkan például Kazinczy, Széchenyi és mások tevékenységéhez kapcsolódva.

A német romantika, a német filozófia hatása a német (és a magyar) szellemtörténetre meglehetősen evidens, annál sajtószzerűbb az a befolyás, amit a Gyulai–Csengery-körre az angol-amerikai esszéisták gyakoroltak, s amely hatás közvetlenül, de Kemény, Gyulai művein keresztül is inspirálta a magyar szellemtörténetet. Talán politikai előítélet, talán tradicionális ellenszenv a német gondolkodás iránt, nem lehetetlen azonban, hogy valódi igény nyilatkozott meg abban az érdeklődésben, amelyben Macaulay-t általában (még Mikszáth is legfontosabb mesterei közé sorolja!), Emersont és Carlyle-t pedig a *Budapesti Szemle* köre részesíti. Ismert módon az

¹⁶ THIENEMANN Tivadar, *A Nyugat alkonya*, Minerva, 1922, 360–361.

¹⁷ SZERB Antal, *A világtörténelem története*, Bp., Magvető, 1962, 907.

¹⁸ THIENEMANN Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*, Bp., Pfeifer, 1912, 4.

1830–40-es évek magyar irodalmi közgondolkodása francia orientációjú volt, a szabadságharc bukása után viszont az angol liberalizmus szerepe nőtt meg. (Alapkérdések átértékelése tette ezt elkerülhetetlenné.) Az angol-amerikai esszéisták ismertetése és asszimilációja olyan kulcskérdéseket érintett (a nemesség átmentése a polgári formákba, a tőke nemzetietlensége, evolúció a revolúció ellenében) Trefort és Kemény cikkeiben, amelyek több mint félszázad múltán Szekfű Gyula, Németh László és mások műveinek tengelyébe kerültek.

Carlyle eszméi (lehet, hogy szűk körben terjednek nálunk, de) egy 20. századi, szellemtörténeti ihletésű, nemzetmentő ideavilág kialakulásához járulhattak hozzá, hiszen Carlyle a „gyönyörvágó elméletével szemben, az élményértékek nivellálásával szemben – az ember lelki-eszmei igényeit hangoztatta. A kötelesség fogalma, a feltételezett felső ideávilág (hasonló kifejezés nálunk az erkölcsi világrend) erős morális szemléletre vall, s távoli rokona a személyes önmegváltás kierkegaardai gondolatának.”¹⁹

Aranyék Herder hatására azonosították a népit az ősivel. Az 1850-es években Keménynél (az erdélyi emlékiratok kiadása során, éppen angol hatásra is) kiszélesedik a hagyomány fogalma. Emerson újdonsága elsősorban a személyiség intuitív, transzcendens és morális szemléletében érhető tetten, ami egyfelől az 1849 utáni időszak eszmehitét (Madách így hárítja el a X. színben a világosi bukás deprimáló hatását: „az eszmék erősbek a rossz anyagnál”), az ember erkölcsi autonómiájának gondolatát erősítette, ami a szellemtörténetre is felszabadítóan hatott a pozitívizmus determinizmusának elvetésével. Ezek az inspirációk ritkán érik el a deklarált visszajelzés szintjét, mégis minden kétséget kizáróan ott vannak Szekfű, Horváth János, Szerb Antal és mások „történelmi emlékezet”-ében.

Hogy Széchenyi miért válik központi hőssé az egymással egyébként sok mindenben szemben álló Szekfűnél és Németh Lászlónál, arra a kérdésre testes monográfiával lehetne válaszolni. Egyelőre érzjük be annak a konstataálásával, hogy Széchenyi életpályája is szellemtörténeti megközelítésre ad alkalmat: egy „nagyember” eszmélkedése, találkozása a kor vezéreszméivel és zseniális erkölcsi és intellektuális erőfeszítései – mindez kitűnő terep szellemtörténeti konstrukciók létrehozására. Joó Tibor például abban a szellemben magyarázza Széchenyit, hogy a „legnagyobb magyar” nem elsősorban a nemzet anyagi-gazdasági-technikai fejlődésébe vetette reményét, hanem valami szellemi entitásba. Vallotta, hogy csak úgy remélhetünk utódainkra nézve üdvöt, ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövődönk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk és nem viszont. Ezért beszél Széchenyi oly heves indulattal arról, hogy élete nem vasút, vízcsatorna, híd stb. szervezésében kulminál, hanem abban a gyermekkorától ápolt reményében, hogy a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában az egyetlen heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőz, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátosságait.

¹⁹ KOVÁCS Kálmán, *A magyar liberalizmus második hulláma és az angol-amerikai esszéisták* = K. K., *Eszmék és irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 43.

Joó Tibornak teljesen igaza van abban, hogy az igazi nemzetté válást a nemzeti szellemtől és a közértelemességtől várta Széchenyi, s ebben megelőzte a Trianon utáni magyarság tragikus helyzetéből eredő teendőik megfogalmazását. A nemzet erkölcsi úton való felemelésének ideája is megvan Széchenyinéél, aki jól látja, hogy a magyart se kereskedés, se ipar, se vallás, se művészet nem hozza tűzbe, csak és kizárólag a szabadság eszméje, azaz tágabb értelemben a politikum.²⁰ Tehát nemzet-karakterológiai alapon anyagi folyamatok helyett (esetleg mellett) szellemi, etikai, érzelmi tényezők középpontba állítása – mindez olyan lényegkiemelő érzéke Széchenyinek, ami sok közös vonást mutat a szintén válsághelyzetben koncipiáló szellem-történészekkel.

Trianonra, a váratlan összeomlásra keresik a megoldást a 20-as, 30-as évek gondolkodói. Joó Tibor nyilván attól tart (és sajnos nem alaptalanul) a II. világháború előestéjén, hogy a kiélezett helyzetekre a nemzet most sem találja a kellő intellektuális és erkölcsi színvonalú választ. Példaként hozza fel, hogy az egynyelvű ország kialakítását mint célt Kossuth és Wesselényi is támogatta, hogy Kossuthnak egy szemernyi kételye sem volt aziránt, hogy német, szlovák, szerb, román honfitársaink önként és boldogan akarnak magyarok lenni. Egyedül Széchenyi számolt a többnyelvű Magyarország lehetőségével: „Nacionalista volt. Ő volt csak igazán az. Mert egyrészt elismerte a más nemzetek létjogát is a nacionalizmus elve alapján, másrészt felismerte, mi az igazi érdeke a magyar nemzetnek.” (Ezért támadta Kossuthot és a „túlhevült” magyarosítási kísérleteket.) Emiatt aztán roppant támadások is érték, hogy nem a magyar nyelv érdekeit védi, hanem minden nemzetiség létjoga mellett áll ki. Széchenyi azonban nem hátrált meg, sőt még az 1848. márciusi–áprilisi eufória idején is arra figyelmeztetett, hogy Magyarországnak mindenki másnál inkább érdeke a soknemzetiségű monarchia összetartása, mert egy önálló Magyarország képtelen megszilárdítani pozícióját több mint felerészben idegen ajkú lakosainak tiltakozása, fegyveres felkelése ellenében. (1867-ben aztán eme megfontoláson alapszik a kiegyezés, ami azonban csak elhalasztani tudta a területi integritás válságát.)

Az 1920 utáni eszmélkedés visszatér Széchenyihez, s kétségbeesett erőfeszítéssel lelki-szellemi újjászületést hirdet meg. Ennek háttérében nemcsak a szellemtörténet eszmehite és a pozitívizmussal szembeálló majdnem „csodavárása” áll, hanem 19. századi előzmények is. A „nagy nemzedék” liberalizmusának és etikai bizalmának szellemében szólalt fel például Deák az országgyűlésen a kiegyezés után, s a pesti Nemzeti Színháznak csak azzal a feltétellel javasolt államsegélyt megszavazni, ha a szerbek hasonló kérelmét is teljesítik újvidéki szerb nemzeti színház építésére.²¹ Deák javaslatát – természetesen – nem vették figyelembe, de a 19. század szellemiségének ilyen és hasonló teljesítménye elevenedett meg a két világháború között, amikor (sajnos, vesztes pozícióból, tehát a szomszéd népek számára nem túlságosan meggyőzően) Németh László a Duna-menti népek tejtestvériségébe, Makkai vagy Kós Károly transzilvánizmusa a magyar–román összefogásba vetette reményét. Ezeket a szándékokat „elsodorták”, sőt soha komolyan nem vették a politika irányítói,

²⁰ JOÓ, *A magyar nemzeteszmé*, Bp., Franklin, 1939, 134.

²¹ *Uo.* 135–167.

de ettől függetlenül még igaz az, hogy a 19. századi magyar szellemi és erkölcsi örökség adott bátorítást a Trianon utáni útkeresés számára. Klebersberg például sikeresen tudta képviselni a magyar országgyűlésben azt az elvet, hogy csak a tudomány, a műveltség, az iskoláztatás támogatása segíthet rajtunk. Széchenyi nemcsak mindezekért meghatározó élménye és inspirálója a magyar szellemtörténetnek, hanem azért is, mert az összeurópai szellemtörténeti gondolkodás előzményeihez közvetlenül is kapcsolódott, például Herderhez. (Szegedy-Maszák Mihály feltételezi, hogy Széchenyi 1819-ben, Nápolyban készített jegyzeteiben említi először a nemzetek korának kérdését, azt, hogy egy nemzet születik, különböző korszakai vannak, végül elpusztul, ami mélységesen befolyásolta egész pályáját.²²)

Szorosabban vett irodalmi folyamatokban is felismerték a szellem azon belső mozgásait a 19. század során, amelyek megteremtették a lehetőségét egy autochton „lelki” magyarságnak, nemzeti önszemléletnek. Kitétetett súlya volt ebben az irodalomtörténet megszületésének, s annak, ahogy egy össznemzeti, eposzi funkció átvállalására válik képessé, amint ezt Dávidházi Péter könyve bemutatja: „a közösség igazolásának feladata nemcsak más és más hivatású személyre ruházódott át, hanem mindig más műfajra is, aminek számunkra legérdekesebb fejleményeként a 19. század közepén a még korszerűsíteni próbált, de már rohamosan avuló eposz közösség erősítő (eredetmondával igazolt) funkcióját észrevétlenül átvette egy új, korszerűbb, tudományosabb nagyelbeszélés a hitelesítés új (előpozitivist) normáinak megfelelő nemzeti irodalomtörténet mint az irodalomtudomány immár első számú műfaja [...] ezt a közösségi funkciót a nemzeti irodalomtörténet a nemzeti eposztól kapta.”²³ Ennek jelentősége annál is inkább óriási a szellemtörténet szempontjából, mivel százezrek számára közvetítette az iskola. Tényleg közösségi tudatformáló szerepe volt, valóban része lett a nemzeti szellemnek, tehát szinte minden egyes, a magyar kultúrára vonatkozó megállapítás Toldy (és utódai) koncipiálásának függvényében nyeri el értelmét. A kulturális örökség valóban a nemzet szellemi életének meghatározó eleme lesz. S ha Toldy 1865-ös könyve (*A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig*) elé Disraeli idézetet választott („A múlt hatalmunknak egy eleme”), akkor sokszorosan megnő ennek szerepe Trianon után, amikor a hatalomból szinte semmi nem marad, s a „múlt” alapján, az irodalmi-szellemi előzmények segítségével kell hozzálátni a nemzeti lét rekonstrukciójához.

Dávidházi Péter ismerte fel Toldynál azt a „szószólói” funkciót, ami a nemzet létezéshez való joga mellett érvel: „A hazafias-nemzeti epikai (költészeti) és ügyvédi (szónoki) funkció együttesen megsokszorozta az új tudományos műfaj használati értékét, ugyanis kiválóan alkalmassá tette a nemzet képviselőre: narrátori szerepét, beszédhelyzetét és beszédmódját kezdettől a két funkció együttese szabályozta, létrehozván az irodalomtörténet narrátori alakmását, mint a (nemzeti) közösség szószólójaként fellépő és a transzcendens hatalomnál közbejáró paraklétszi szerep kései leszármazottját, e szerepnek megfelelő képviselői beszédmóddal, mely nyelvtani és retorikai alapsajátosságai (többes szám első személyű alanyával, közös

²² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.* 53.

²³ DÁVIDHÁZI, *i. m.* 29.

ősökre utaló genealógiai metaforáival, a régebbi korok irodalmát jogfolytonos köztulajdonná avató birtokviszonyaival) megteremti, összefogja és igazolja közössége narratív identitását.”²⁴ Ez a szószólói szerepvállalás benne van Horváth János nemzetiklasszicizmus-elméletében vagy a *Három nemzedék*ben éppúgy, mint a *Kisebbségben* lázas, a végveszélyt érzékelő előadásmódjában, de másoknál, pl. Farkas Gyulánál is. A magyar szellemtörténet jelentékeny hányada „nemzetvédő” szerepben (is) lép fel, mert az összeomlás után csak a múlt értékeire való hivatkozással tud önbecsülést visszanyerni óhajtó identifikációhoz jutni.

Nyilvánvaló előzmény a *Nemzeti hagyományok* is, amely kulturális és szellemi alapok birtokában próbál jövőt eltervezni, vagy legalább elképzelni. Kölcsey sokszor idézett tézise: „Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg.” Nyilvánvaló, hogy a nemzetnek olyan lelki létezése és megerősödése van itt elképzelve, mely (Herder és a „német idealizmus” nyomán) 1920 után az egyetlen lehetőségnek mutatkozik. A Horváth Jánoshoz Gyulain keresztül elérkező hagyományközösségi paradigma²⁵ lényegében régóta él már Kölcsey óta, a szellemtörténet korszakában azonban új jelentéssel gazdagodik. A nemzeti géniusz életkor-meghatározó szerepe már szerepel a *Nemzeti hagyományok*ban: „Az ifjú lélek forró ereje s küzdő érzelmei vagy az emberből ki vagy belől munkálkodnak. Kifelé munkáltokban tettek által hősségre törekednek, bennmunkáltok alatt gondolati derengő és sejdítési borongás közt szövik a poézisnek fátyolát.” S. Varga Pál kommentárja szerint: „a hősi tettek – amelyekről a kor maga a hősi nevet kapja – ugyanabból a mentális struktúrából erednek, mint a költészet (vagyis valójában hősi-költői korszakról van szó): a lelki energia kifelé irányulva hősi tetteket, bent működve költészetet hoz létre”.²⁶ Erre a „mentális struktúrá”-ra alapít aztán Németh László, amikor hősi tettek helyett „kert-Magyarország”-ot, hősi költészet helyett nemzetszolgáló és nemzetnevelő irodalmat képzel el szövetségesnek. Az „egy nemzetet kitaláló” Széchenyi s a hagyományt kereső Kölcsey 20. századi folytatójaként vállalva (az ő szavával) „nemzettapasztó” feladatokat.

Nem nehéz észrevenni, hogy Prohászka „bujdosó” magyarságának közvetlen előzménye Kemény *Forradalom* utánja. Amit Prohászka finitizmusának szoktak tulajdonítani, az már ott van Kemény nemzetkarakterológiájában: a magyarság lassan mozdul, bizalmatlan, tunya, könnyen sértődik, passzív, bezárkózó stb. Persze, a *Forradalom* után kevesen olvasták, még kevesebben vették komolyan, pedig ott van benne a figyelmeztetés, hogy a ’48 tavaszán függetlenné váló Magyarország nem tud megállni a lábán, hogy a nemzet jövőjének kulcsa az országban lakó nemzetiségekhez fűződő viszony megoldása. Horváth János Németh Lászlót megelőzve merít ihletet Keményből már az I. világháború előtt és alatt, amikor a baloldali, forradalmi hagyományok túláradó vonzerejét sokallja, s Kemény és Gyulai nyomán járva absztrakció és divatfilozófiák helyett a „saját” kérdésekre válaszoló megoldásokat óhajtana.

²⁴ Uo. 563.

²⁵ S. VARGA, *i. m.*

²⁶ Uo. 426.

Thienemann kései visszaemlékezéseiben elmarasztalja Horváth Jánost 19. századi kötődései okán: „Horváth önelvű irodalomtudománya, mely mellőz idegen sablont, filozófiai rendszert, nem más mint a logikai pozitivizmus filozófia ellenessége, tulajdonképpen metafizika ellenessége, az a boldogító vakság, hogy nem látja be, hogy maga is filozófiai feltételeken épül.” Az idős Thienemann ugyanakkor némi ellentmondásba is keveredik, amikor a Horváth felkarolta hagyományt szöröstől bőrröstől elavultnak tartja, amiért visszatér „a természettudományi pozitivizmus özönvíz előtti felfogásához, ahogy Arany János szépirodalmi tanulmányaiban, és a régi *Budapesti Szemle* írói szemlélték az irodalmat. Csengery Antal a néplélek legbensőbb szellemi történetének mély felfogását látta Grimm nyelvészetében [...] Kemény Zsigmond tanulmányai úgy hatnak, mintha az újabb szellemtörténet jegyében szólnának.”²⁷ (E kötet sajtó alá rendezői is érzékelik, hogy a kései öregkorban született jegyzetek közt néhol pontatlanságok, ellentmondások fordulnak elő.) Az ellentmondás abban van, hogy az „idejétmúlt” örökség centrális alakját, Keményt maga is a szellemtörténet előfutárának véli.

Ahogy Kemény néhány tucat radikálisnak „francia könyvekből kiszedett és a teke- és kávéasztalokról elszónokolt tervei”-nek mondja Petőfi és a márciusi ifjak forradalmát, ugyanúgy tekinti a szellemtörténészek majd mindegyike a 1918–19-es forradalmakat éretlen és elvont kezdeményezésnek, amelyek katasztrofális következményekkel jártak. (Mint Kemény szerint a ’48–49-es forradalom és szabadságharc.) Kétségtelen, hogy mindkét esetben nemzetközi dominóelvből eredő forradalmakról volt szó. (Nemcsak március 15. indult párizsi és bécsi mintára, hanem a magyar Tanácsköztársaságot is Oroszországból hazatérő hadifoglyok „importálták”.) Sokak szerint Horváth János Petőfi-könyvében a baloldali, külföldi példákra építő mozgalmakkal polemizál, amikor Petőfi jakobinus gesztusait szerepjátszásnak minősíti, voltaképpen azonban a szocialista, radikális mozgalmak 20. századi veszélyeire gondol. (Köztudomásúlag Móricz is – lehet, hogy az általa roppant sokra tartott Kemény hatására – Adyval és a forradalmi csodavárással állítja szembe a *Tündérbertben* a bethleni józan építkezés modelljét.) Nehéz volna állást foglalni viszont abban az ügyben, hogy talán még a politikus Adyval kapcsolatos fenntartásait is beleírta volna Horváth János a Petőfi-könyvbe. Az tény, hogy a szellemtörténet korszaka lépten-nyomon 19. századi témák és indítások révén tudja meghatározni magát. (Ez – persze – messze vezető dilemma, hiszen a kollektív emlékezet eleve normatív természetű, tehát nemcsak Szekfű Gyula vagy Horváth János nyúl úgy kultúrtörténeti témákhoz, hogy azok felidézése során a jelennek „üzen”).

Arany azért is lesz szívesen tanulmányozandó témája sokaknak (Horváth Jánostól Kodályig), mert az élet korai szakaszában elsajátított kulturális tapasztalatoknak maga is birtokában volt. (A ritmus, a forma, a tánc elemei mintha valami vele született, tudattalan módon öröklődnének az ő nyilatkozatai szerint is.) Páratlan invencióval olyan témákat választott (pl. a *Toldi estéjében*), amelyek történelembölcseleti tanulságokat hoznak magukkal, de nem mesterségesen hozzáadott, hanem már-már

²⁷ THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére: Életrajzi feljegyzések*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2010, 70.

„benne rejlő” módon. Ez az, amit Gyulai oly felülmúlhatatlan érzéssel fogalmaz meg: „Toldi kegyet vesz, mert nyers igazmondósága, ős-nyers erkölcsi nem illenek Lajos király udvarának csinos szokásaihoz, olaszos fényéhez; mert nem nézheti nyugodtan, hogy a magyart kivetkőztetik ős jelleméből [...] Mindez a monda és a kor szelleméből foly, s mélyen gyökerezik érzületünkben, mert legbüszkébb emlékeink a leventekorból valók, s majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgárosodással, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincsünket fenyegette ahelyett, hogy összhangzón beléjük olvadt volna.”²⁸ A magyarság történelmi helyzetértékelésének olyan tökéletes megfogalmazása ez, ami irodalmi remekmű interpretációjából nő ki, s ami nemcsak pontos és nagy távlatú, hanem a „magyar szellem vándorútja”-nak páratlanul tömör jellemzése is.

A Gyulaira sokban építő századfordulós irodalomértelmezés (és nem utolsósorban irodalomtanítás, egyetemen és középiskolában egyaránt) a nemzeti lélek mintegy „egyfolyamú” teljesítményének tekinti a hazáért hozott áldozatok sorát, amiről Gyulai például Kazinczyról tartott nevezetes emlékbeszédében szól: „mint Árpád Attila birodalmát, visszahódította nemzeti szellemünket, ki mint Hunyadi az izlám jármát, széttörte az idegen műveltség bilincseit, s megalapítója lőn nemcsak irodalmi, hanem társadalmi és politikai újjászületésünknek is”. Egy ilyesfajta nemzeti „nagy elbeszélés”-t vesz át Gyulaitól és folytat Horváth János, amit az tisztult és tudománytalanságtól már mentes szinten a reformkortól örökölt. Horvát István a magyar nemzetségek genealógiáját még a tudományosság és az eposziasság közös jegyében kutatta a nemzet dicsőítése céljából, tehát a műfaji ötvöződés már nála megvan: „az eposz ősdicsőítő feladatát vette át, mintegy a jelen nagyjait genealógiájuk érdemei jussán, nevezetesen honfoglaló őseik díszeivel akarván megerősíteni jogaikban”.²⁹

Egészen más módon hagyománya a magyar szellemtörténetnek Madách, illetve *Az ember tragédiája*. A vezéreszmék által uralt történelem sugallata markánsan van benne Madách fő művében, mint ahogy Dilthey-nél is a kiindulópont az emberiség szellemi mozgatóktól irányított fejlődése. Thienemann utal is erre, Spenglerről szólva: „Az emberiség szerinte nem fejlődik, a világtörténelem nem egységes folyamat, nem az ember egy tragédiája, melyben az ember korról korra öregszik, meghajol és elsovad. Spengler Ádámja is örök ifjú, mint a Madáché.”³⁰ (A Madách-párhuzamot egyetértően idézzük, abban azonban aligha van igaza Thienemann-nak, hogy Ádám nem öregszik. A színek bevezetői nagyon is utalnak arra, hogy az ifjú férfivá, majd aggastyánná válik, s ez az embernem jövője előregedésének, az Eszkimó-színben többfelől is indokolt reménytelen és sivár elértéktelenedésének mintegy jelképes kifejezése.) Természetesen egészében jogos a Spenglerrel való összevetés, hiszen a morfológiai analógiák (erre Thienemann nem céloz) nagyon is megvannak *Az ember tragédiájában*: Danton éppoly magános és boldogtalan „nagy ember”, mint a fáraó; a „népakarat” katasztrófát idéz elő Párizsban éppúgy, mint Athénban. Spengler is

²⁸ GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle* = Gy. P., *Válogatott művei*, Bp., 1989, 510.

²⁹ DÁVIDHÁZI, i. m. 417.

³⁰ THIENEMANN Tivadar, *A Nyugat alkonya*, Minerva, 1922, 346.

kedveli az analógiákat, amikor például a legújabb kori demokráciát a görög polisz rendszerrel veti össze. Madáchnál is nagy gondolatok (szabadság, individualitás, erkölcsi autonómia) alakváltása adja a „szellem vándorútját”-t.

Általában is a nagy kultúrák, azok „eszmeállító” szakasza, majd hanyatlása megvan Madáchnál is, tehát a magyar szellemtörténet Spengler rendszerét élettellel tölti meg *Az ember tragédiája* előzetes ismerete révén is. Hasonlóságra Szerb Antal is felfigyel: „*Az ember tragédiája* már nem olyan diadalmas theodicea, mint Hegel rendszere, már közeledik a XX. század történetfilozófusának, Spenglernek a felfogása felé, aki nem egyenesbe komponálja a történelmet, hanem köralakba, az emberiség nem megy előre, hanem visszatér és újra kezdi [...] *Az ember tragédiáját* nem lehet a magyar irodalom irányvonalából megérteni, hanem csak a közös európai szellemtörténet alapján.”³¹ Ezen túl azonban van valami mélyebb összefüggés is *Az ember tragédiája* és a szellemtörténet között. Elsősorban az az elképzelés, hogy az emberiség előrehaladásának a forrása a gondolat, méghozzá az értékre irányuló eszmélkedés. A római színt leszámítva szinte minden történeti színben teremtő értékorientáció szabja meg Ádám törekvését: nagyemberi kreativitás (Egyiptom), közösség és hazafiság (Athén), lovagerény, keresztény aszkézis (Konstantinápoly), tudomány (Prága), szabadság és egyenlőség (Párizs), szabadverseny (London), adminisztratív irányított kollektivitás (Falanszter). Az előbbre lépés motorja a megvalósult eszmével való elégedetlenség, amit újabb kísérlet követ a valóság átalakítására. Az emberi akarat folyton korrigálja magát, de az ideál elérése lehetetlen, s ez az önmozgás sarkallja új és új eszmék és célok kitűzésére. A „magyar szellem vándorútján” is találni erre (és a szellemtörténészek találnak is) példákat: a magyar nemzeti szellem diadalként értékelte a magyar hivatalos nyelv bevezetését, Joó Tibor bebizonyította, hogy ez vezetett Trianonhoz. (A nemzetiségek a németet még elfogadták, a magyart semmiképpen nem.) Sokáig a többség számára Petőfi és március mítosza jelentett orientációt, később (sőt már Keménnyel kezdődően) ennek cáfolata is megszületett. A függetlenségi, szabadságharcos hagyomány hegemoniájával szemben Szekfű Gyula azt bizonyította, hogy minden, a Habsburg Birodalommal (pláne török segítségével) szembeforduló mozgalom végzetesen téves, sőt káros akció volt.

Ahogy a 19. század nyomán (talán egy kicsit Toldy példájára) kialakul a nemzeti tudományosság, ezzel egy időben a nemzeti műveltség a kultúrtörténetet meghatározó mozzanattá válik a századfordulóra Szekfű, Kodály, Horváth János nemzedéke számára. Alighanem Gyulai gondolatára vezethető vissza ez is: „A nyelv nem valami külső, nem valami konventionális jegye a gondolatnak, mint a betű vagy a szám, hanem valami benső, maga a lélek, szelleme és jelleme egyszersmind valamely nemzetnek, s a nyelv e sajátága nagy befolyással van nemcsak az irodalomra, hanem magára a tudományra is. Az a különbség, melyet a nemzetek irodalmi művei, sőt tudományos eszméi, módszerei vagy legalább előadásmódja közt találunk, a nyelvben leli formáját.”³² S. Varga Pál idézi ezt Gyulai Páltól, s kommentálja is, méghozzá figye-

³¹ SZERB Antal, *A magyar irodalom története*, Bp., Magvető, 1959, 416.

³² GYULAI Pál, *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre* = Gy. P., *Emlékbeszéd*, II, 239.

lemre méltó módon: „A tudomány nemzeti jellegének két aspektusa van. Az egyik a kollektív megelőzöttség episztéméjének egyik alapvető előfeltevésével, nyelv és gondolkodás elválaszthatatlanságának, s ezzel az anyanyelv gondolkodásbeli primátusának tételével függ össze”, a másik aspektusa, hogy „bármely tudomány csak akkor képes az emberiséget szolgálni, ha alkalmazásakor tekintetbe veszik, hogy az emberiség a gyakorlatban tradicionális-intézményes nagycsoportokra – nemzetekre – különül el, hogy e nagycsoportok a maguk hagyományait és társadalmi mintázatait követik, relevanciáik és ezek rendszere tehát különbözik, vagyis ugyanaz a tudomány más és más módon válik egy-egy társadalom saját műveltségének elemévé.”³³ A latin nyelvtől való elszakadás tehát olyan nemzeti többlettel gazdagított természettudományokat produkál a 19. század végére, ami egy teljes körűen autonóm nemzeti gondolkodás, műveltség és szellem specifikumát jelenti. (Hogy a – főleg – természettudományoknak nagymértékű angol nyelvűvé válása a 20. század végére milyen kulturális antropológiai következményekkel jár, tárgyunkhoz közvetlenül nem tartozik, tény azonban, hogy az utóbbi évtizedek univerzalizáló tendenciái és etnikai reneszánsza „szembe megy egymással”, s nem utolsósorban a tudomány nyelvvel kapcsolatban van kilátás konfrontációra, lásd bizonyos nagy európai kultúrnemzetek szabadságharcát az angol nyelv imperializmusával szemben.)

Vezető szerepet – természetesen – az irodalomtörténet, az irodalomtudomány játszik, minthogy az irodalomtörténet mint „grand récit” egyúttal a nemzet sorsának tudatosítását jelenti. Ez nyilvánvalóan eltérő nemzetenként. A franciáknál a *Roland-ének* és a 17. századi klasszika, az oroszoknál az *Igor-ének* és Puskin nem sokat veszített presztízséből, nálunk Toldy Ferenc óta a nemzeti szellemre, az azt képviselő művekre van alapítva a fejlődéstörténet. Toldy számára „a nemzet megváltása a *Zalán futásával* kezdődött, amely nem csupán minden idők legnagyobb magyar költőjének egyik fő műve, hanem az Úr küldte bizonyosság arra, hogy a magyar nemzet feltámad. Ebben a bibliai képzetkörben derül ki, hogy Toldynál azért nem kaphatott helyet a Vörösmarty utáni magyar költészetben az újabb feltámadás lehetősége, mert Vörösmartyval ütött a feltámadás órája, ő hozta el a megváltást, vele teljesedett be az idő, egyszer és mindenkorra.”³⁴

Mintha egyébként a 18. században meginduló folyamatok önmozgása maga is a szellemtörténet logikáját követné. (Vallással, uralkodói tekintéllyel, népi kollektivitással, nemzeti emlékezettel kapcsolatos tudati-szellemi kategóriák módosulása szerint írhatók le kétszáz év történései.) Egész Európában kezdenek lazulni a hagyományos integráló erők (a vallás, a királyi tekintély), a társadalmi szerződés eszméje az öröknek tartott kötelmek felbonthatóságát hordozza. Rousseau, majd még inkább Herder nyomán majdnem az „utcára kerülnek” azok az igazságok, melyek szerint a kulturális és a biológiai teremtőerőnek a forrása egyedül a nép. Az ebből következő forrongás a nemzeti öntudatosodást is erősíti. A néppé, nemzetté szerveződő nagycsoportok valami külön, egyedi értéket tulajdonítanak maguknak, hivatást és funkciót keresnek (a magyarokkal nagyjából egy időben például az oroszok, akik „felsza-

³³ S. VARGA, *i. m.* 504–505.

³⁴ DÁVIDHÁZI, *i. m.* 762–763.

badíjtják” Európát akkor éppen Napóleon elnyomása alól) önbecsülésük számára. (Ez a képlet azért könnyíti meg a szellemtörténet térhódítását, mert szellemi-lelki tényezőkre vezeti vissza a nemzetté válás fázisait.)

Horváth János nemzetiklasszicizmus-elméletének is megvannak a maga előzményei jóval korábról, pl. az autonóm nemzeti kultúra feltételezésében és keresésében Gyulainál, Aranynál. Az „ízlés” középpontba állítása egy kicsit szellemtörténeti (Dilthey-re is visszavezethető) kategória, valójában azonban már *A 'Nemzet' 'Tsinosodása* az esztétikai és az etikai szféra közös kategóriájaként él az ízlés fogalmával: „a közös józan ész kiművelésének logikája érvényesül abban a követelményben is, hogy a csinosodásnak a belátáson, a meggyőződésen, önálló gondolkodáson alapuló »józan Világosodás«-t, s ezzel saját közösségünkben élt életünk helyzeteinek helyes megértését és megoldását kell szolgálnia, vagyis végső soron abban is, hogy az értekezésben a közös életkört képező emberek csoportjaként értett nemzet csinosodásáról van szó.”³⁵

Bármennyire is meríthetett ihletet Horváth János Kármánból, másokból, legközvetlenebb hatással mégiscsak Gyulai Pál volt rá (akinek kézszeritása a közeli barát, Arany szellemiségének közvetítésére is alkalmas lehetett), s aki abban is példát adott Horváth számára, hogy került az elméletieskedést, „és nem szeretett idegenből, akár irodalomtörténészekből, akár filozófusoktól származó magyarázó, korszakolási és hasonló elveket a hazai égöv alá átplántálni”.³⁶ Egyébként nem könnyű a nemzeti klasszicizmus elmélet 19. századi forrásait elkülöníteni, hiszen Arany, Csengery, Gyulai néha eléggé egybehangzóan nyilatkozik. Mindenesetre megemlíthető Erdélyi János 1855-ből való, *Egy századnegyed a magyar irodalomból* című, sokat idézett tanulmánya is: „Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevezetettnek, ha a fölvetett művészeti népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőknél már nem volna öntudatig vive; ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője. Nála a tartalmon és költői elemeken keresztül tiszta formáig vívta ki magát a műszeme. Azért ő teszi a zárókövet a regényes lírai alkotásokban, vagy őbenne tér vissza az első kezdethez, az eredeti népköltészet-hez; de ezen népköltészet nem oly közvetlen, absztrakt, öntudatlan munkásság többé, hogy belé kell gondolni a poézist, hanem tartalom és forma át vannak egymás által szellemítve; az ebben, ez abban leli örömét, kényelmét, kielégítettését.”³⁷ Erdélyinek a nemzeti ellenállás szellemében fogalmazott értékítéletei (s több kortársáé is) hosszan tovább élnek. Az ő kissé hegeliánus fogalomhasználata, az eszmei indítatások dinamikájának figyelemmel kísérése azt a leírásmodot vetíti előre, amit majd a szellemtörténészek alkalmaznak.

³⁵ S. VARGA, *i. m.* 321.

³⁶ BARTA János, *A mester nyomában: Horváth János nyolcvanadik születésnapjára*, Irodalomtörténet, 1958, 197.

³⁷ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar irodalomban* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, Bp., Akadémiai, 1991, 248. A gondolatmenet kapcsolódására lásd S. VARGA, *i. m.* 489. lapját.

Hozzá kell tenni: sokan és sokféleképpen koncipiálnak, s akad, aki a Horváth Jánoséval éppen ellentétes hagyomány befogadása jegyében, például Féja Géza: „E korszak három döntő jelentőségű szellemét Kossuth Lajosban, Tolnai Lajosban és Kálmány Lajosban szemléljük, a század első felének legnemesebb magvai bennük fogantak meg, ők a tényleges magyarság nagy átmentői a kiegyezés korában. Tolnaiban a 'hősök' társadalmi öröksége nőtt tovább, Kossuth Lajos az eredeti magyar politikai egyéniséget mentette meg s a magyarság legmélyebb politikai élményéből egyetemes emberi elvet alkotott, Kálmány Lajos Ipolyi Arnold örökét folytatta, de európai színvonalon s nagyszerű kritikai érzékkel.”³⁸ Egészen más szellemi központokat köt össze Féja gondolatmenete, hogy valami (szerinte) fontosat és érvényeset mutasson meg, de ő is a 19. századi magyar irodalmi, politikai és tradícióőrző tendenciákat hozza játékba. Megjegyzendő: a régebben irodalmi Deák-pártnak nevezett csoportosulás (Csengery, Gyulai, Kemény), bár szellemi és erkölcsi színvonala kétségbevonhatatlanul legmagasabb a korban, mégsem mondható olyannak, mely minden ellenvetésen felül áll. Volt a passzív ellenállásnak némi paralizáló hatása is: az erősíteni vágyott nemzeti szolidaritás mellett (a tömegek közé kerülve, tehát nem a csoport elitjénél) járt ez a szellemi távlat beszűkülésével, anyagi és szellemi háttérbe szorulásával, a sorvadás változatos tüneteivel.³⁹

A 19. századból kiinduló (és majdnem minden szellemtörténeti képlet ilyen) „múltteremtés” egyik kettőssége az ellenzéki-függetlenségi (erre volt példa Féja) és az evolúciós, kiegyező (ezt öröklí Horváth János Gyulaitól) politikai és emberi magatartás kettőssége. Ennek aztán számtalan kombinációja születik meg. Németh László például éppen nem az erőszakos, forradalmi megoldások embere, kezdettől a szellemi, erkölcsi felemelkedést véli megoldásnak, de nyilvánvalóan az őt kamasz fejjel sokkoló Trianon-élmény miatt élesen elítéli a dualista Magyarországot, s a felelősségre vonó lendületből nemcsak a Tiszáknak, de Gyulainak is kijut.

Egy másik kettőssége a műltszemléletnek a pogány és a keresztény tradíció viszonya a magyar szellemisségben. (Mint köztudott, Richard Wagner az ősi, pogány germán örökségre épített.) A keresztény magyar középkor és vallás viszonylag csekély mértékben nyert ábrázolást például a verses epikában. Ennek tematikai okai vannak, hiszen pogány hős és vallás szerepel a *Zalán futásában*, a *Buda halálában*. De a keresztény gondolkör bár megfogható, sőt meghatározó a *Toldiban*, *Toldi estéjében* (ez utóbbi azzal kezdődik, hogy az agg Toldi a maga ásta sír mellett térdepel és imádkozik), még sincsen centrálisan megjelenítve. S. Varga Pál szerint a keresztény vallás szemléleti formái nem integrálódtak a nemzeti hagyományba, s ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a 19. században futott csúcsra a *Szigeti veszedelem* kultusza.⁴⁰ Ezt a kettősséget a klasszikusok is érzékelték. A *Júlia szép leány* című ószékely balladáról írja Gyulai, hogy pogány és keresztény hagyományt egyesít. „A nemzeti hagyomány ke-

³⁸ FÉJA Géza, *Nagy vállalkozások kora: A magyar irodalom története 1687-től napjainkig*, Bp., Magyar Élet, 1943, 9.

³⁹ DÁVIDHÁZI Péter, „*Per passivam resistentiam*”: *Egy politikai magatartásforma értékelése* = D. P., *Per passivam resistentiam*, Argumentum, 1998, 37.

⁴⁰ S. VARGA, *i. m.* 436.

resztény szellemben van benne felfogva, amikor a beteg leány látomásában Krisztus menyasszonyául jegyeztetik el. De az előadásban és »kiszínezésben« népi és magyar.⁴¹

A Beöthy Zsolt-féle „volgai lovas” is nemcsak nem keresztény, hanem pogány voltán túl nem is európai beágyazottságú, mint a germán mítoszok. Beöthy azonban nemcsak ezzel a középiskolai tankönyvek szintjén is szinte milliókat befolyásoló képzetel teremtett múltdimenziót a 20. század számára, hanem egész munkásságának, szemléletének volt olyan beállítottsága, mely nagyon is a „magyar szellem vándorútja”-hoz kapcsolódva körvonalazott kultúrtörténetet. Nem pusztán szellemi-erkölcsi tényeket emel ki, hanem korszellemet, amikor a Mohács utáni helyzetet jellemzi: „ugyanazok az erők, amelyek a nyugati világ politikai fejlődésében érvényesültek, nálunk sem szunnyadtak: az egyéniség jogának már a renaissance-tól ébresztett érzése, a lelkiismereti szabadságnak reformáció bontotta szárnyai, a műveltségnek terjedése és nemzetibb iránya. Az éles ellentét a korszellem és nemzeti sorsunk között, majd a szenvedélyes áhítat, majd a politikai keserűség változataiban éltette ezeket az erőket, s a nemzeti érdekekben százados munkára és küzdelemre sarkallta az ellenséges viszonyok között. E mozgalmas korban az erők magát a magyar lelket is az emberi haladás útján, a nemzeti érdekekben összefoglaló és szabad irányzatával, maga kifejtésére sarkallták. Történetünknek egyik legragyogóbb emléke, hogy az erdélyi országgyűlés Tordán 1557-ben elsőnek iktatta törvénybe a vallásszabadságot.”⁴² A Kölcseynél, Toldynál emlegetett „paraklétoszi” beszédhelyzetű megszólaló hivatkozik itt, mintegy a magyarság védelmében (valóban katasztrofálisan negatív a századfordulón a megítélésünk mind Nyugaton, mind Kelet-Európában), ahogy majd a 20–21. század fordulóján lesz divat (szintén nem túlságosan eredményes önigazolás és érdemkeresés gyanánt) középkori szentjeink és Nobel-díjasaink számát felemlíteni.

Beöthy egész könyvét (*A magyar irodalom kis tükre*) áthatja a nemzetcentrikus kultúrafelfogás. A reformáció koráról írja például: „A nemzeti eszme beszívárog az új, forrongó vallásos élet világába is, s hevével, törekvéseivel áthatja azt. A magyar papot, mint papot is, éppúgy érdekli hazája boldogulása, mint a lelkek üdvössége.”⁴³ A múltértelmezés (mint majd a legjelentősebb szellemtörténeti munkákban) egy kicsit instrukció a jelen számára. Egy-egy szép és pontos fogalmazása lelkületi tradíció felidézésére is alkalmas, amikor például a „kurucvilági költészet” katonadalairól szól: „a köznyomortól szított szenvedélyes németgyűlölet”-et „a haza sorsán bankó-

⁴¹ GYULAI Pál, *Két ószékely ballada = Gyulai Pál válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 620. Csak érdekességként említhető meg, hogy speciális esetre találni példát kis finnugor népek verses epikai műveiben, amelyek – a XX. század elején lejegyzett folklór epikáról van szó – együtt szerepeltetik Jézust és Szűz Máriát a saját mitológiájuk hőseivel. Seppo SUHONEN, *Johdanto = Peko: The Setu Epic*, Kuopio, 1995, 7–12. De célozhatunk (talán a szellemtörténet olykor gátlástalan asszociáló kedvétől is nyerve bátorítást) T. S. Eliot *Átokföldjére* is, amely a Grál legendakörre épül, de sok utalás van benne az *Új Testamentumra* is.

⁴² BEÖTHY, *A magyar irodalom...*, i. m. 50.

⁴³ *Uo.* 54.

dó fájdalomnak szívre ható ereje nemesíti meg: 'Két pogány közt egy hazáért ömlik ki a magyar vére.'⁴⁴ A „kistükör” feltételezhetően (bár nem bizonyíthatóan) máig tovább öröklődő beállítások, önszemléleti érzelmek forrása.

Spenglernél a lelki struktúra szellemi aktusoknak értékmegevalósításra irányuló összefüggése. A kurucos honfibu aktusai értékörzésre, a két pogány közötti helyzetállásra vonatkoznak. Olyan értékorientáció ez, amely más népek számára esetleg nehezen átélhető önértelmezés és önsajnálát, önmegértés az értékösszefüggések megragadásával. Meggondolandó, hogy Spengler rendszerében az önmegfigyelés fő forrása a megismerésnek, viszont a más (egyén vagy nemzet) élményközpontja lényegében megközelíthetetlen. Ha ezt társas lélektani irányban terjesztjük ki, akkor eljuthatunk a nemzeti önsors értelmezés más nemzetek számára felfoghatatlan voltának felismeréséhez. (Széchenyitől Németh Lászlóig épp elegen érezték úgy, hogy nem pusztán „egyedül vagyunk”, hanem kívülről jövő megértés és támogatás reménye nélkül.)

Közvetlen előzménye Beöthy a szellemtörténet lelki-szellemi múlt koncepciójának: „a nemzeti lélek, melyet irodalmunk fenntartott és gyarapított: a nemzeti erő”.⁴⁵ Szerb Antal be is ismeri, hogy bizonyos „szellemi képződmények” körvonalazásában Beöthyre támaszkodik. Tegyük hozzá: támaszkodhat is, mert Beöthy komolyan vette a nemzeties gondolkodás visszafelé nyomozását, s arra is rámutatott, ami esetleg – némelyek szemében – illúziórontó lehetett. Szerb – egyebek mellett – azt a tételét idézi, mely szerint összes adataink azt bizonyítják, hogy ez a fogalom, Árpád, a honalapító, mai értelme szerint, a nemzeti köztudatban és ezt a köztudatot kifejező költészetünkben alig régibb másfél századosnál.⁴⁶

Beöthynek a több ezer éves múltat a volgai lovasig visszavezető ideája olyannyira elfogadott lesz néhány év leforgása alatt, hogy még az asszimilációt, a magyarrá válást, az urbánus nemzetrész öntudatát is ehhez lehet „szabni”: „Hát ezek a pestiek, nem ép úgy hozzátartoznak a magyarsághoz, mint akárki más? Azon múlik a magyarság, hogy valaki az eke szarvára támaszkodva beszél-e az ő rózsájával, vagy a Népligetben ringlispilizik vele? [...] Hiábavaló minden rugdalózás: a magyar megalapította a maga városát itt a Duna partján – az egyetlen komolyan városszámba menő várost, amelyet a turáni fajnak valaha alapítania sikerült, – s ez a tény tükröződik az irodalomban is. Árpád vitéz lovasainak utódai ma már várost csináltak maguknak a maguk képére.”⁴⁷

Mondanunk sem kell, hogy Beöthy „víziója” nem a keresztény Európához tartozás érzetének gyengítését akarta szolgálni, hanem a közösség individualizációjának eszköze: „Az ősidők homályából egy lovas ember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a Volga-melléki pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kucsmájában, párduc kacagányban, izmos dereka mintha oda volna nőve apró lovához. Sasszemei-

⁴⁴ *Uo.* 83.

⁴⁵ *Uo.* 245.

⁴⁶ SZERB, *Vörösmarty... i. m.*

⁴⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat, 1908, I, 361.

vel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, melynek minden pontját élesen megvilágítja a nap fényes korongja. Nyugodt; nem fél és nem képzelődik, csak az tartozik rá, amit lát, amit emberi szem egy pontról láthat. Tegze vállára vetve, perzsa kardja oldalán, lesi az ellenséget. Ha csak egypáran lesznek, szembeszáll velük; ha csapatostól jönnek, hírt visz a többieknek. Ezekért a többiekért vigyáz és el van szánva mindenre.”⁴⁸

Beöthy tagadhatatlanul nagy tehetségre valló tudással és fantáziával ügyel a közösségi lélek mechanizmusaira akkor is, amikor a kereszténnyé váló magyarság útját követi a *Halotti beszédről* szólva: „E nyelven, zord hangzású szavaival, egy viharjárta pusztákon élő hadi nép ájtatoskodik, amely még nemrég lovastól temette halottait.”⁴⁹ Kodolányi történelmi regényei és a szellemtörténészek esszéi idecsatlakoznak, amikor az „ázsiai” eredetű népcsoport európaizálódásának fiktív jeleneivel pótolják a hiányzó történelmi forrásokat. (Az „ázsiai” azért kerül idézőjelbe, mert a nyelvtudomány álláspontja szerint a finnugor nyelveket beszélők őshazája az Uráltól nyugatra, tehát Európában tételezhető fel, ázsiaiak viszont nem mindig jóindulatú minősítés gyanánt nevezik a magyarságot. A csakugyan Ázsiából származó hunokkal való azonosítás hiedelmének korában ezt a magyarság is vallotta.)

Amikor majd Karácsony Sándortól Hamvas Béláig oly sokan rekonstruálják a magyar lélek történetét, Beöthy képzeteit követik. Beöthy állításai egyébként általában megalapozottak, vagy olyan fikciók, amelyek nem mondanak nyilvánvalóan ellent a tényeknek, sőt többnyire bizonyítékot is keres állításainak igazolására, például a fehérvári sírtemplomot mintegy korkifejező jelképpnek tekinti: „Külön ízlés nyilatkozott a bazilika négy sarkán a római castrum mintájára emelt négy toronyban, melynek divata a tizenharmadik századig megmaradt, s egyik példája a pécsi román székesegyház régi fényében megújítva s Árpádkori szobrászatunk első kísérleteit őrizve ma is áll. A magyar lélekben, amint a vallás és a haza fogalma egyesül, úgy olvad eggyé a templom és a vár képe.”⁵⁰ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy Beöthy „már-már eposzba illő leírásai”⁵¹ nem pusztán a magyar kultúrtörténet fejlődésképét adják, hanem mindezt a nemzeti érdek szolgálatába állítják. Ez a kulturális nemzet-történet ugyanis befogadó, tehát olyan hagyományt örökít a 20. századra, mely szerint szláv és török, zsidó és német jövevények jótékony beolvadása mindig is erősítette a nemzetet. Ezzel szemben például Farkas Gyulánál a magyar irodalomtörténet centrumába a fajtság kerül, még ha nem is biológiai értelemben.

A szellemtörténet hazai és nemzetközi háttéréről szólva szinte lehetetlen pontos elhatárolásokkal élni. Jellemző például, hogy arról a Babitsról, aki inkább kétellyel és kedvetlenséggel szólt a szellemtörténetről az 1930-as években (nyilván sokallotta az irányzat sikerét), órála is kiderítették, hogy egyetemi irodalomelméleti előadásai-

⁴⁸ BEÖTHY, *i. m.* 15.

⁴⁹ *Uo.* 34.

⁵⁰ *Uo.* 32.

⁵¹ DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány..., i. m.* 857.

nak forrásai között nemcsak Dilthey, hanem Simmel és Rickert is szerepel.⁵² Horváth János a hagyományközösségi paradigmát viszi tovább (még ha ő nem is így nevezi), hiszen a nemzet szociálisan elkülönülő rétegei azonosságtudatának erősödését a népköltészettől remélte, miközben az irodalmi „alapviszony”-ban nem talált helyet a számára. Mégis az Arany–Gyulai-tradícióhoz kötődik, Gyulain keresztül szinte személyesen is. (Gyulainál szakdolgozott, ahogy Beöthy meg Toldynál.)

Ez azonban nemcsak személyes kapocs, több is annál. A szellemtörténet is a lelki átöröklés gazdagító erejével kombinál, s aligha vitás, hogy az egyén viselkedését meghatározza egy „szimbolikus értelemvilág”. Horváth Jánostól időben hátrálva (Beöthyig, Gyulaiig, Toldyig) valóban a „kollektív megelőzöttség” szab meg sok mindent. Egyfajta közösséget produkál, hiszen egyazon fogalmak és értékek szimbolikus világában nőttek fel, eszmélkedtek egyedi differenciák mellett is. Horváth János nemzeti klasszicizmusának részbeni forrása is ez: csak közvetetten épül az európai stílus- és műfajrendszerre. (Ehhez, persze, arra volt szükség, hogy olyan remekművek szülessenek, mint a *Toldi estéje*, amelynek valóban nincs európai megfelelője, mint ahogy a *Pan Tadeus*nak vagy a *Peer Gynt*nek sincs.) „A hagyományközösségi paradigmában meghatározó az idegen-saját viszony; egyrészt a közköltészet klasszikussá emelkedésének (akárcsak a nyelv kiteljesedésének) nélkülözhetetlen feltétele, hogy minden számításba jöhető elemet asszimiláljon (nosztrifikáljon), ami jellegétől nem teljesen idegen, másrészt azonban a folyamatban mindig a saját legyen a meghatározó: a bekerülő idegennek el kell veszítenie idegenszerűsége nyomait (különben nem érvényesül az a feltétel, hogy a költészet befogadásának képessége az anyanyelvi kompetenciával együtt van adva).”⁵³

Ennek a kettősségnek az érzékelése meghatározó lesz a szellemtörténészeknél, akik (a német minták nyomán) az európai szellemi élet közös ütemeiből indulnak ki, de annak is tudatában vannak, hogy az igazán nagy művekben egyedi, nemzeti változata születik meg barokk eposznak, romantikus lírának stb. Hisz a legmaradandóbb szellemtörténeti művek témája is az, amit Toldy, Gyulai, Beöthy s mások megelőzően sokat kerestek és meg is találtak: európai és magyar szellem párhuzamossága és markáns eltérése magyaráz meg leginkább speciálisan magyar jelenségeket a *Gellért-legendától* máig.

⁵² HANSÁGI Ágnes, *Irodalomtörténeti reflexiók az 1910-es években = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, Bp., Ráció, 2006, 107–114.

⁵³ S. VARGA, *i. m.* 286.